คติและพัฒนาการอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา

โดย
นายตะวัน วีระกุล

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แบบ 1.1
ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม
มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา 2567
ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

คติและพัฒนาการอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา

โดย
นายตะวัน วีระกุล

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แบบ 1.1
ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม
มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา 2567
ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

BELIEFS AND DEVELOPMENT OF SHRINES OF BUDDHA FOOTPRINTS DURING AYUTTHAYA PERIOD

By

MR. Tawan WEERAKOON

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for Doctor of Philosophy HISTORY OF ARCHITECTURE

Department of Architecture and Related Arts

Academic Year 2024

Copyright of Silpakorn University

หัวข้อ	คติและพัฒนาการอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา
โดย	นายตะวัน วีระกุล
สาขาวิชา	ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แบบ 1.1
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก	รองศาสตราจารย์ ดร. โชติมา จตุรวงค์

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

.....คณบดีคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
(รองศาสตราจารย์ ดร. อภิรดี เกษมศุข)

พิจารณาเห็นชอบโดย

.....ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร. วีระ อินพันทัง)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(รองศาสตราจารย์ ดร. โชติมา จตุรวงค์)

.....ผู้ทรงคุณวุฒิภายใน
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประติมา นิ่มเสมอ)

.....ผู้ทรงคุณวุฒิภายใน
(รองศาสตราจารย์ ดร. นวลลักษณ์ วัสสันตชาติ)

.....ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก
(รองศาสตราจารย์ ดร. วิมลรัตน์ อิสระธรรมนูญ)

620230009 : ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แบบ 1.1
คำสำคัญ : รอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา, อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท, มณฑปพระพุทธบาท

นาย ตะวัน วีระกุล: คติและพัฒนาการอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก : รองศาสตราจารย์ ดร. โชติมา จตุรวงค์

การศึกษาเรื่องคติและพัฒนาการอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา มีวัตถุประสงค์เพื่อทำการศึกษาถึงการเกิดขึ้นของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา โดยเชื่อมโยงให้เห็นถึงคติและพัฒนาการของอาคารมณฑปตลอดจนรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา การศึกษาใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์พร้อมเก็บข้อมูลสำรวจรังวัดสถาปัตยกรรมเพื่อประกอบการศึกษา โดยเลือกเก็บข้อมูลเฉพาะอาคารหรือรอยพระพุทธบาทที่อยู่ในช่วงยุคสมัยอยุธยา

ผลการศึกษาพบว่ารอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยาแบ่งพัฒนาการเป็น 3 กลุ่ม ตามโครงสร้างการวางลวดลายมงคล คือ กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยาที่ถูกสร้างจากแนวคิดการจัดวางลวดลายตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยาที่ถูกสร้างจากการผสมรูปแบบ (พุกาม-สุโขทัย) และกลุ่มรอยพระพุทธบาทในรูปลักษณ์การจัดวางลายแบบอยุธยา โดยในกลุ่มรอยพระพุทธบาทที่มีการจัดวางลายแบบอยุธยาพบว่าเกิดระบบสัญลักษณ์มงคลใหม่กลางรอยพระพุทธบาท เป็นภูเขาห้าลูกในตำแหน่งของภูเขาหิมพานต์เดิม เพื่อเพิ่มความสำคัญของภูเขาหิมพานต์ให้มีความหมายมากขึ้นในช่วงอยุธยา นอกจากนั้นพบความเชื่อมโยงจากการปรับเปลี่ยนสัญลักษณ์มงคลในรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศกับการบูรณะมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ที่ต้องการให้มีห้ายอด การบูรณะมณฑปพระพุทธบาทที่เริ่มต้นในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศพยายามทำให้มณฑปพระพุทธบาทสื่อถึงภูเขาหิมพานต์ ผ่านรูปทรงส่วนหลังคามณฑปและวัสดุตกแต่งอาคาร ส่งผลให้เกิดพัฒนาการของมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) เป็นสามระยะ คือ มณฑปพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มณฑปพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) และมณฑปพระพุทธบาทสมัยรัตนโกสินทร์

นอกจากนั้นการศึกษายังจำแนกให้เห็นพัฒนาการอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทกรณีศึกษาออกเป็น 2 ประเภท คือ อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่ตั้งบนเขา และที่ตั้งอยู่บนพื้นที่ราบอันเป็นส่วนหนึ่งของวัด โดยอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทส่วนใหญ่จะเป็นมณฑปที่มีผังพื้นเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส

620230009 : Major HISTORY OF ARCHITECTURE

Keyword : Buddha Footprints during Ayutthaya period, Shrines of Buddha Footprints, The Buddha Footprints Pavillion

MR. Tawan WEERAKOON : BELIEFS AND DEVELOPMENT OF SHRINES OF BUDDHA FOOTPRINTS DURING AYUTTHAYA PERIOD Thesis advisor : Associate Professor Chotima Chaturawong, Ph.D.

The objectives of the study in Beliefs and Development of shrines of Buddha Footprints during Ayutthaya period aim to examine the origin of shrines of Buddha Footprints during Ayutthaya Period, establishing a connection between beliefs and development of the pavilion structure and Buddha Footprints during the Ayutthaya period. This study employs historical methodologies and architectural survey techniques, focusing on collecting specification of shrine structure and Buddha Footprints during Ayutthaya period.

The findings reveal that Buddha Footprints during Ayutthaya period can be categorized into 3 (three) groups based on the auspicious pattern motifs arrangement which are a group of Buddha Footprints designed according to the Chinalankara scripture, a group of Buddha Footprints that incorporate a hybridized style (Bagan and Sukhothai), and a group of Buddha Footprints with Ayutthaya pattern motif arrangement. Within the group of Buddha Footprints with Ayutthaya pattern motif arrangement, there is a significant emerging, which is the instruction of a new set of auspicious symbols in the middle of Buddha Footprints. The new set of auspicious symbols includes the five mountains where the traditional Himavanta (Himalayan) mountain was once located, enhancing the symbolic significance of the Himavanta mountain during the Ayutthaya period. Furthermore, a connection was observed between the modification of auspicious symbols in Buddha Footprints during the reign of King Borommakot and restoration of pavilion of the Buddha Footprints at Suwan Banphot mountain (Saraburi) during the reign of King Sanphet VIII (King Sua), which aimed to incorporate five spires. The renovation of the Pavillion of Buddha Footprints, initiated during the reign of King Sanphet VIIII (King Sua) and continuing through the reign of King Borommakot, sought to symbolize the Himanvanta mountain through the architectural form of the pavilion roof structure and decorative materials. This led to the architectural development of the pavilion of Buddha Footprints at Suwan Banpot mountain (Saraburi) in three phases which are the pavilion of Buddha Footprints during the reign of King Songtham, the pavilion of Buddha Footprints during the reign of King Sanphet VIII (King Sua), and the pavilion of Buddha's Footprints of the Rattankosin period.

Additionally, the study classifies the development of shrines of Buddha Footprints into two categories which are a shrine of Buddha Footprints on the mountain and the building that located on flat terrain of temple area. Most of shrines of Buddha Footprints take form of pavilion with a square floor plan.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้เริ่มต้นจากความสนใจเมื่อผู้ศึกษาได้สวดมนต์บูชารอยพระพุทธบาททั้ง 5 รอย จากวันเริ่มจนสำเร็จการศึกษามีกัลยานมิตรมากมายที่คอยช่วยเหลือ สำคัญที่สุดต้องกราบขอบคุณ อาจารย์วนิดา พึ่งสุนทร ที่เป็นผู้ให้ชีวิตในการทำงาน ให้โอกาสในการเติบโต เป็นกำลังผลักดันจนสำเร็จการศึกษาตั้งแต่ปริญญาตรีจนถึงปริญญาเอก

ขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ ดร.โชติมา จตุรวงค์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ที่เปิดกว้างให้โอกาสการศึกษาในหัวข้อที่สนใจ รวมถึงคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ที่มีส่วนช่วยเติมเต็มให้การศึกษาสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ขอขอบคุณนางสาวจุไรรัตน์ ปิยะวัชร์ ที่ร่วมเดินทางเก็บข้อมูลทุกรอยพระพุทธบาทอาคารทุกหลัง และให้คำแนะนำที่ดีต่อผู้ศึกษามาโดยตลอด ขอขอบคุณ ดร.ฤกษรัตน์ ปักกันต์ธร ที่ให้คำปรึกษาและช่วยพัฒนาวิธีคิดต่อการศึกษานี้ ขอขอบคุณคุณกรกต ธัชศฤงคารสกุล, คุณศิษฎา แท่นนิล, คุณปัทมา เฉลิมชัยกิจ ที่มีน้ำใจช่วยเหลือเสมอมา และขอขอบคุณคุณสุรศักดิ์ บำรุงเรือน, คุณณัชพล ไชยพินิจ, คุณคงเดช วาสิกคาม ที่ช่วยทำแบบต่าง ๆ นอกจากนี้ก็ยังมีกัลยานมิตรที่ให้กำลังใจและคอยไล่ถามที่ไม่ได้กล่าวถึง ณ ที่นี้ด้วย

ตะวัน วีระกุล

มหาวิทยาลัยศิลปากร

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย ..... ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ ..... จ
กิตติกรรมประกาศ ..... ฉ
สารบัญ ..... ช
สารบัญตาราง ..... ฎ
สารบัญภาพ ..... ฑ
บทที่ 1 บทนำ 1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา 1
ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา 2
สมมติฐานของการศึกษา 2
ขอบเขตของการศึกษา 3
ขั้นตอนของการศึกษา 5
วิธีดำเนินการศึกษา 5
คำจำกัดความ 6
ทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้อง 6
1. เอกสารกลุ่มประวัติศาสตร์ คติความเชื่อ วรรณกรรมและประเพณีวัฒนธรรม 6
2. เอกสารกลุ่มศิลปะและสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้อง 12
สรุปผลและอภิปรายผลการศึกษา 21
บทที่ 2 พัฒนาการทางรูปแบบและคติรอยพระพุทธบาท 22
การกำเนิดขึ้นของรอยพระพุทธบาท 22
วิวัฒนาการของรอยพระพุทธบาท 26

รอยพระพุทธบาทในอินเดีย 26
คันธาระ 33
รอยพระพุทธบาทในศรีลังกา 38
รอยพระพุทธบาทในพม่า 48
รอยพระพุทธบาทในกัมพูชา 68
รอยพระพุทธบาทในลาว 73
จุดเริ่มต้นของคติรอยพระพุทธบาทประเทศไทย 76
อภิปรายผล 80
รอยพระพุทธบาทจากคัมภีร์ทางพุทธศาสนา 81
สรุปผลและอภิปรายผลการศึกษา 89
บทที่ 3 การศึกษารอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา 96
ความเคลื่อนไหวทางพระพุทธศาสนาในอาณาจักรอยุธยา ก่อนการพบรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต 97
การรับรู้และพัฒนาการทางความคิดคนอยุธยาต่อเรื่องรอยพระพุทธบาท 105
แนวคิดการจำลองรอยพระพุทธบาทในอยุธยา 109
กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยา ที่ถูกสร้างจากแนวคิดการจัดวางลวดลายตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา 114
รอยพระพุทธบาทยุคล วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร 114
รอยพระพุทธบาทไม้วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี 121
รอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 124
รอยพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร 129
กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยาที่ถูกสร้างจากการผสมรูปแบบ (พุกาม-สุโขทัย) 131
รอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 131
รอยพุทธบาทวัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 135

รอยพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 136
รอยพระพุทธบาทวัดดุสิตดาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 141
กลุ่มรอยพระพุทธบาทในรูปลักษณ์การจัดวางลายแบบอยุธยา 143
ภาพพระบฏรอยพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ 143
รอยพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง 148
รอยพุทธบาทวิหารม้าวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช 151
สรุปผลและอภิปรายผลการศึกษา 153
บทที่ 4 อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา 178
พัฒนาการอาคารมณฑปพระพุทธบาทและสถาปัตยกรรมในอยุธยาหลังการพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตในมิติทางประวัติศาสตร์ 179
ที่มาของมณฑปครอบรอยพระพุทธบาทสุวรรณบรรพต 184
อาคารมณฑปในประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมสุโขทัย-อยุธยา 185
กรณีศึกษาประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา 189
มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) จุดเริ่มต้นของอาคารสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธบาท 191
1. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) จังหวัดสระบุรี 195
Chapter 1. มณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) จากบันทึกของนักเดินทางใน ประวัติศาสตร์ 206
2. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก 220
3. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี 230
4. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี 240
5. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี 249
6. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์ 260
7. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์ 267
8. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด 275

9. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร 283
10. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง 287
11. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 292
สรุปผลและอภิปรายผลการศึกษา 300
บทที่ 5 บทวิเคราะห์ 314
ถอดความหมายสัญลักษณ์มงคลใหม่ ที่ปรากฏกลางรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏสมเด็จพระเจ้า-อยู่เจ้าบรมโกศ 314
ภูเขาศักดิ์สิทธิ์จากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา 323
ภูเขาหิมพานต์เขาศักดิ์สิทธิ์กลางรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ 329
ความสำคัญของ “ชมพูทวีป” กับพื้นที่ของ “พุทธเขต” 331
สันนิษฐานมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ช่วงสมัยอยุธยา 332
ผนังภายนอกมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ช่วงสมัยอยุธยา 334
ผนังภายในมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ช่วงสมัยอยุธยา 335
เสารายมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ช่วงสมัยอยุธยา 336
ฐานมณฑปพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ช่วงสมัยอยุธยา 339
วัสดุประดับตกแต่งมณฑปพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ช่วงสมัยอยุธยา 339
รูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในปัจจุบัน 341
ลักษณะหลังคามณฑปก่อนรัชสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) 344
แนวทางการขึ้นรูปทรงหลังคามณฑปในรัชสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้า-เสือ) 348
ความสัมพันธ์ระหว่างมณฑปพระพุทธบาทกับรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต 366
สร้าง “ภูเขาหิมพานต์” ผ่านมณฑปรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) 370
รูปแบบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยาจากกรณีศึกษา 373
กลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทแบบหลังคาทรงโรง 373

กลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทแบบหลังคาทรงมณฑป 376
พัฒนาการอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพตสมัยอยุธยา 383
บทที่ 6 บทสรุปและข้อเสนอแนะ 387
ข้อค้นพบจากการศึกษา 390
ข้อเสนอแนะ 392
รายการอ้างอิง 393
ประวัติผู้เขียน 399

มหาวิทยาลัยศิลปากร

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 1 ตารางคัมภีร์ชินาลังการฎีกา (ศรีลังกาสมัยเมืองโปลนนารุวะ)..... 50
ตารางที่ 2 ตารางคัมภีร์สารัตถสังคหะ (พม่าสมัยเมืองพุกาม)..... 51
ตารางที่ 3 ตารางแสดงอัฏฐุตรสตมงคลตามจารึกป้านางคำเยียหลักที่ 102..... 67
ตารางที่ 4 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ ในแต่ละคัมภีร์..... 90
ตารางที่ 5 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ ในแต่ละคัมภีร์ (ต่อ)..... 91
ตารางที่ 6 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ ในแต่ละคัมภีร์ (ต่อ)..... 92
ตารางที่ 7 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ ในแต่ละคัมภีร์ (ต่อ)..... 93
ตารางที่ 8 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ ในแต่ละคัมภีร์ (ต่อ)..... 94
ตารางที่ 9 ตารางกลุ่มรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา..... 156
ตารางที่ 10 ตารางกลุ่มรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)..... 157
ตารางที่ 11 ตารางวิธีการอ่านลวดลายรอยพระพุทธบาท..... 158
ตารางที่ 12 ตารางวิธีการอ่านลวดลายรอยพระพุทธบาท (ต่อ)..... 159
ตารางที่ 13 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ..... 160
ตารางที่ 14 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)..... 161
ตารางที่ 15 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)..... 162
ตารางที่ 16 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)..... 163
ตารางที่ 17 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)..... 164
ตารางที่ 18 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)..... 165
ตารางที่ 19 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)..... 166
ตารางที่ 20 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)..... 167
ตารางที่ 21 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)..... 168

ตารางที่ 22 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ) 169
ตารางที่ 23 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ) 170
ตารางที่ 24 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ) 171
ตารางที่ 25 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ) 172
ตารางที่ 26 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ) 173
ตารางที่ 27 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ) 174
ตารางที่ 28 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ) 175
ตารางที่ 29 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ) 176
ตารางที่ 30 ตารางแสดงรายละเอียดของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท 192
ตารางที่ 31 ตารางแสดงรายละเอียดของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท (ต่อ) 193
ตารางที่ 32 ตารางแสดงรายละเอียดของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท (ต่อ) 193
ตารางที่ 33 ตารางแสดงการบันทึกถึงองค์ประกอบต่าง ๆ ของมณฑปพระพุทธบาท..... 216
ตารางที่ 34 ตารางแสดงการบันทึกถึงองค์ประกอบต่าง ๆ ของมณฑปพระพุทธบาท (ต่อ) 217
ตารางที่ 35 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา 301
ตารางที่ 36 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)..... 302
ตารางที่ 37 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)..... 303
ตารางที่ 38 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)..... 304
ตารางที่ 39 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)..... 305
ตารางที่ 40 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)..... 306
ตารางที่ 41 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)..... 307
ตารางที่ 42 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)..... 308
ตารางที่ 43 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)..... 309
ตารางที่ 44 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)..... 310

สารบัญภาพ

หน้า

ภาพที่ 1 ภาพแผนภูมิแสดงกรอบแนวคิดในการวิจัย 6
ภาพที่ 2 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Bharhut Stupa 27
ภาพที่ 3 ภาพขยายรอยพระพุทธบาทที่ Bharhut Stupa 27
ภาพที่ 4 ภาพรอยพระพุทธบาทคู่จาก Tirat เมือง Uddiyana 28
ภาพที่ 5 ภาพรอยพระพุทธบาทเสาประตูทิศเหนือของพระสถูปสาญจี (Sanchi Stupa) 29
ภาพที่ 6 ภาพรอยพระพุทธบาทเสาประตูทิศตะวันออกของพระสถูปสาญจี (Sanchi Stupa) 30
ภาพที่ 7 ภาพรอยพระพุทธบาทจากมหาสถูป Amaravati 31
ภาพที่ 8 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Nagarjunakonda 32
ภาพที่ 9 ภาพที่ตั้งของแคว้นคันธาระ 34
ภาพที่ 10 ภาพ The Buddha’s descent from the Heaven of the 33 Gods 36
ภาพที่ 11 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาท Sikri Museum ใน Lahore 37
ภาพที่ 12 ภาพตราประทับรอยพระพุทธบาท 38
ภาพที่ 13 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Adam's Peak (Sri Pada) 41
ภาพที่ 14 ภาพเจดีย์ Kantaka 41
ภาพที่ 15 ภาพรอยพระพุทธบาทที่เจดีย์ Kantaka 42
ภาพที่ 16 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วิหาร Isurumuniya 43
ภาพที่ 17 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Abhayagiri 44
ภาพที่ 18 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Aluvihara 44
ภาพที่ 19 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Kirinda 45
ภาพที่ 20 ภาพรอยพระพุทธบาท Vavunya 46
ภาพที่ 21 ภาพรอยพระพุทธบาท Shew Zet Taw Shwe 52

ภาพที่ 22 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Ya Han Na 53
ภาพที่ 23 ภาพรอยพระพุทธบาทจากเจดีย์โลกนันทะ 54
ภาพที่ 24 ภาพปลายพระบาทของรอยพระพุทธบาทจากเจดีย์โลกนันทะ 54
ภาพที่ 25 ภาพรอยพระพุทธบาทจากเจดีย์ชเวซิกอน 55
ภาพที่ 26 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Ananda Patho 56
ภาพที่ 27 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Shwe Aomin 57
ภาพที่ 28 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Tom Du 58
ภาพที่ 29 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Paepamin Kyaung Taiq 58
ภาพที่ 30 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Settwya 59
ภาพที่ 31 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Momeik 60
ภาพที่ 32 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วัด Shittaung 61
ภาพที่ 33 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ชเวดากอง 61
ภาพที่ 34 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ชเวดากอง 62
ภาพที่ 35 ภาพจิตรกรรมรอยพระพุทธบาทเจติยวิหารโลกกะเทียกพัน (Lokahtheikpan temple) 63
ภาพที่ 36 ภาพจิตรกรรมรอยพระพุทธบาทหมายเลข 659 63
ภาพที่ 37 ภาพจิตรกรรมรอยพระพุทธบาทหมายเลข 475 64
ภาพที่ 38 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ค้นพบบริเวณปราสาทบายน 68
ภาพที่ 39 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ค้นพบในนครวัด 70
ภาพที่ 40 ภาพรอยพระพุทธบาท Phnom Mondop 70
ภาพที่ 41 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วัด Prea Veng 71
ภาพที่ 42 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วัด Prek Kon Reach 72
ภาพที่ 43 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วัดพระบาทไทย 74
ภาพที่ 44 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วัดแสนสุขาราม 74
ภาพที่ 45 ภาพรอยพระพุทธบาทบนภูสีในเมืองหลวงพระบาง 75

ภาพที่ 46 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วัดพระบาท 75
ภาพที่ 47 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทโบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี 76
ภาพที่ 48 ภาพรอยพระพุทธบาทเขานางทอง เมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร 78
ภาพที่ 49 ภาพรอยพระพุทธบาทคู่ยุคล วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร จังหวัดกรุงเทพมหานคร..... 80
ภาพที่ 50 ภาพรอยพระพุทธบาทเจดีย์โลกนันท (ซ้าย) และรอยพระพุทธบาทเจดีย์ชเวซิกอน (ขวา)
..... 107
ภาพที่ 51 ภาพรอยพระพุทธบาทที่เขาสัจจพันธ์คีรี 108
ภาพที่ 52 ภาพรอยพระพุทธบาทเขาพระบาทใหญ่เทียบกับรอยพระพุทธบาทยุคลด้านขวา..... 117
ภาพที่ 53 ภาพรอยพระพุทธบาทคู่ยุคล วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร..... 118
ภาพที่ 54 ภาพขยายลวดลายมงคล 108 ประการของรอยพระพุทธบาทคู่ยุคล 119
ภาพที่ 55 ภาพขยายลวดลายมงคล 108 ประการของรอยพระพุทธบาทคู่ยุคล 119
ภาพที่ 56 ภาพรอยพระพุทธบาทไม้วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี 122
ภาพที่ 57 ภาพขยายลวดลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธบาทไม้วัดพระรูป 123
ภาพที่ 58 ภาพรอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 125
ภาพที่ 59 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 125
ภาพที่ 60 ภาพขยายลวดลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธบาทวัดพระราม 126
ภาพที่ 61 ภาพขยายลายเส้นลวดลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธบาทรอยพระพุทธบาท 127
ภาพที่ 62 ภาพขยายลายเส้นลวดลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ..... 130
ภาพที่ 63 ภาพรอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 132
ภาพที่ 64 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา..... 132
ภาพที่ 65 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง และลำดับของการอ่านรูปมงคล..... 133
ภาพที่ 66 ภาพรอยพระพุทธบาทวัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 136
ภาพที่ 67 ภาพรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 137
ภาพที่ 68 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหารจังหวัดพระนครศรีอยุธยา..... 138

ภาพที่ 69 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหารกับการอ่านตามช่องตาราง..... 139
ภาพที่ 70 ภาพรอยพระพุทธบาทวัดดุสิตดาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา..... 142
ภาพที่ 71 ภาพพระบฏสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ ดอกเตอร์ไซเล่อร์ คัดลอกไว้ 144
ภาพที่ 72 ภาพลายเส้นพระบฏสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ ดอกเตอร์ไซเล่อร์ คัดลอกไว้.. 145
ภาพที่ 73 ภาพลายเส้นพระบฏสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศกับการอ่านตามช่องตาราง..... 146
ภาพที่ 74 ภาพรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง 149
ภาพที่ 75 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง..... 150
ภาพที่ 76 ภาพลายเส้นเขาพระสุเมรุบริเวณกลางรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง
..... 150
ภาพที่ 77 ภาพรอยพระพุทธบาทที่บริเวณทางขึ้นบันไดพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช 152
ภาพที่ 78 ภาพลายเส้นรูปสัญลักษณ์มงคลใหม่ ที่ปรากฏในแผ่นภาพพระบฏรอยพระพุทธบาท.... 177
ภาพที่ 79 ภาพผังบริเวณวัดอโสการาม จังหวัดสุโขทัย 186
ภาพที่ 80 ภาพพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี พระราชธิดาใน
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช 187
ภาพที่ 81 ภาพเขาไกรลาสจำลองในพระราชพิธีโสกันต์ มีการตั้งมณฑปไว้ด้านบน..... 188
ภาพที่ 82 ภาพแพลงสรงพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร 188
ภาพที่ 83 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี 196
ภาพที่ 84 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี 197
ภาพที่ 85 ภาพมณฑปพระพุทธบาทวัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี..... 198
ภาพที่ 86 ภาพวิหารพระปาลิไลยก์วัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี..... 198
ภาพที่ 87 ภาพวิหารพระบาทสี่รอยวัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี..... 199
ภาพที่ 88 ภาพวิหารหลวง (พิพิธภัณฑ์) วัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี..... 199
ภาพที่ 89 ภาพลายเส้นผังมณฑปวัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี ในปัจจุบัน..... 200
ภาพที่ 90 ภาพลายเส้นรูปด้านหน้ามณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) ในปัจจุบัน.. 201

ภาพที่ 91 ภาพลายเส้นรูปด้านข้างมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) ในปัจจุบัน... 202
ภาพที่ 92 ภาพลายเส้นรูปตัดด้านข้างมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) ในปัจจุบัน 203
ภาพที่ 93 ภาพลายเส้นรูปตัดด้านข้างมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) ในปัจจุบัน 204
ภาพที่ 94 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต)..... 205
ภาพที่ 95 ภาพลายเส้นแสดงขนาดพื้นที่ภายในมณฑปพระพุทธบาทตามคำให้การวิละภาเคทะระ 210
ภาพที่ 96 ภาพลายเส้นแสดงขนาดพื้นที่ภายในมณฑปพระพุทธบาท ตามคำให้การขุนโขลน 212
ภาพที่ 97 ภาพลายเส้นแสดงขนาดพื้นที่ภายในมณฑปพระพุทธบาท ตามบันทึกของ..... 214
ภาพที่ 98 ภาพลายเส้นเปรียบเทียบพื้นที่มณฑปจากคำให้การกับมณฑปพระพุทธบาทปัจจุบัน 218
ภาพที่ 99 ภาพลายเส้นผังบริเวณเขตพุทธาวาสวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก 221
ภาพที่ 100 ภาพด้านหน้ามณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก 222
ภาพที่ 101 ภาพด้านข้างมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก 222
ภาพที่ 102 ภาพด้านหลังมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก..... 223
ภาพที่ 103 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก 223
ภาพที่ 104 ภาพลายเส้นผังพื้นอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก. 224
ภาพที่ 105 ภาพลายเส้นรูปด้านสภาพปัจจุบันอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี 225
ภาพที่ 106 ภาพลายเส้นลักษณะหลังคาทรงโรงอุโบสถวัดราชบูรณะ จังหวัดพิษณุโลก 226
ภาพที่ 107 ภาพลายเส้นแบบสันนิษฐานมณฑปพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก 227
ภาพที่ 108 ภาพสันนิษฐานด้านหน้าของมณฑปพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก 228
ภาพที่ 109 ภาพสันนิษฐานด้านข้างของมณฑปพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก 228
ภาพที่ 110 ภาพทัศนมิติ (Perspective) สันนิษฐานของมณฑปพระพุทธบาทวัดจุฬามณี..... 229
ภาพที่ 111 ภาพทัศนมิติ (Perspective) สันนิษฐานของมณฑปพระพุทธบาทวัดจุฬามณี..... 229
ภาพที่ 112 ภาพเก่ามณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี 230

ภาพที่ 113 ภาพลายเส้นผังบริเวณมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทารามจังหวัดชลบุรี 231
ภาพที่ 114 ภาพพระอุโบสถวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี 232
ภาพที่ 115 ภาพพระนอนวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี 232
ภาพที่ 116 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี 233
ภาพที่ 117 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี 234
ภาพที่ 118 ภาพเก่ามณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี 235
ภาพที่ 119 ภาพแสดงซุ้มประตูทรงมณฑป มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี ในปัจจุบัน 236
ภาพที่ 120 ภาพด้านหน้าของมณฑปพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม 237
ภาพที่ 121 ภาพด้านข้างของมณฑปพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม 238
ภาพที่ 122 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี 239
ภาพที่ 123 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี 240
ภาพที่ 124 ภาพลายเส้นผังบริเวณมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย 241
ภาพที่ 125 ภาพลายเส้นผังอาคารมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี 242
ภาพที่ 126 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี 243
ภาพที่ 127 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี 244
ภาพที่ 128 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี 244
ภาพที่ 129 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี 245
ภาพที่ 130 ภาพด้านหน้าของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี 246
ภาพที่ 131 ภาพด้านข้างของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี. 247

ภาพที่ 132 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี 248

ภาพที่ 133 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี 249

ภาพที่ 134 ภาพบางพระเรือ (เมืองบางพระ) ในแผนที่ไตรภูมิ ฉบับอยุธยา 250

ภาพที่ 135 ภาพลายเส้นผังบริเวณมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี 251

ภาพที่ 136 ภาพมณฑปพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี 252

ภาพที่ 137 ภาพพระพุทธไสยาสน์ในวิหารพระพุทธไสยาสน์วัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี 252

ภาพที่ 138 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี 254

ภาพที่ 139 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี 255

ภาพที่ 140 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทและจารึกการบูรณะ 255

ภาพที่ 141 ภาพด้านหน้าของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี . 256

ภาพที่ 142 ภาพด้านข้างของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี .. 257

ภาพที่ 143 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี 258

ภาพที่ 144 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี 259

ภาพที่ 145 ภาพลายเส้นผังบริเวณมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์กับวัดโดยรอบที่เชื่อมต่อกัน 261

ภาพที่ 146 ภาพลายเส้นผังบริเวณมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์ 262

ภาพที่ 147 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล 263

ภาพที่ 148 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล 264

ภาพที่ 149 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล 264

ภาพที่ 150 ภาพด้านหน้าของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล 265

ภาพที่ 151 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท.....266
ภาพที่ 152 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท.....267
ภาพที่ 153 ภาพลายเส้นผังบริเวณอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์.....268
ภาพที่ 154 ภาพอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์269
ภาพที่ 155 ภาพภายในอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท 269
ภาพที่ 156 ภาพผนังด้านข้างอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท.....270
ภาพที่ 157 ภาพสันนิษฐานด้านหน้าของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี 271
ภาพที่ 158 ภาพสันนิษฐานด้านข้างของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี.....272
ภาพที่ 159 ภาพทัศนมิติ (Perspective) สันนิษฐานของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์.....273
ภาพที่ 160 ภาพทัศนมิติ (Perspective) สันนิษฐานของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์.....274
ภาพที่ 161 ภาพลายเส้นผังบริเวณมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด 276
ภาพที่ 162 ภาพลายเส้นผังบริเวณเขตพุทธาวาสวัดบุปผาราม จังหวัดตราด 277
ภาพที่ 163 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด 278
ภาพที่ 164 ภาพพระอุโบสถวัดบุปผาราม จังหวัดตราด.....278
ภาพที่ 165 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทและวิหารพระนอนวัดบุปผาราม จังหวัดตราด 279
ภาพที่ 166 ภาพภายในวิหารพระนอนวัดบุปผาราม จังหวัดตราด.....279
ภาพที่ 167 ภาพด้านหน้าของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด.....280
ภาพที่ 168 ภาพด้านข้างของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด.....281
ภาพที่ 169 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด.....282

ภาพที่ 170 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด 283
ภาพที่ 171 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร 285
ภาพที่ 172 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร 285
ภาพที่ 173 ภาพมณฑปรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จก่อนบูรณะ 286
ภาพที่ 174 ภาพมณฑปรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จก่อนบูรณะ จากมุมมองด้านหน้าอุโบสถ 286
ภาพที่ 175 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง 288
ภาพที่ 176 ภาพอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง 289
ภาพที่ 177 ภาพอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง 289
ภาพที่ 178 ภาพภายในอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง ... 290
ภาพที่ 179 ภาพถ่ายเก่าอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหารก่อนบูรณะ 290
ภาพที่ 180 ภาพถ่ายเก่าอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหารก่อนบูรณะ 291
ภาพที่ 181 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง 291
ภาพที่ 182 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง 292
ภาพที่ 183 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 293
ภาพที่ 184 ภาพพระอุโบสถวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 294
ภาพที่ 185 ภาพพระเจดีย์และอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร 295
ภาพที่ 186 ภาพอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนก่อนบูรณะ 296
ภาพที่ 187 ภาพวิหารวัดชมภูเวก รูปแบบลักษณะอาคารอย่างทรงวิลันดา 297
ภาพที่ 188 ภาพอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร 298
ภาพที่ 189 ภาพอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร 298
ภาพที่ 190 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท 299
ภาพที่ 191 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท 300

ภาพที่ 192 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ 316
ภาพที่ 193 ภาพเขาสัตบริภัณฑ์ในภาพจิตรกรรมฝาผนัง วัดเกาะแก้วสุธาราม จังหวัดเพชรบุรี 318
ภาพที่ 194 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์ภูเขา กลางรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ 318
ภาพที่ 195 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์ภูเขาห้าแท่งกลางรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ 319
ภาพที่ 196 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์มงคลจากกลางรอยพระพุทธบาทวัดพระราม 321
ภาพที่ 197 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์มงคลรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ แสดงพื้นที่วางสัญลักษณ์มงคลภูเขาในรอยพระพุทธบาท 322
ภาพที่ 198 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์มงคล ชุดภูเขาในรอยพระพุทธบาทวัดพระราม 324
ภาพที่ 199 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์มงคล ภูเขาในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ 327
ภาพที่ 200 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์มงคล ภูเขาในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ 329
ภาพที่ 201 ภาพภูเขาพระสุเมรุและภูเขาสัตบริภัณฑ์หลังพระประธาน ในอุโบสถวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี 330
ภาพที่ 202 ภาพลวดลายมงคลมณฑปในรอยพระพุทธบาทไม้ วัดพระแท่นดงรังวรวิหาร 335
ภาพที่ 203 ภาพมณฑปพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี 337
ภาพที่ 204 ภาพมณฑปพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี 338
ภาพที่ 205 ภาพมณฑปพระพุทธบาทวัดไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์ 338
ภาพที่ 206 ภาพฐานมณฑปประดิษฐานพระไตรปิฎกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร 339
ภาพที่ 207 ภาพบุษบกประดิษฐานพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร 342
ภาพที่ 208 ภาพบุษบกวัดมณีชลขัณฑ์ จังหวัดลพบุรี 345
ภาพที่ 209 ภาพบุษบกวัดมณีชลขัณฑ์ ขยายส่วนหลังคาบุษบก 346
ภาพที่ 210 ภาพหอระฆังวัดพระยาคลังยอดหลังคามณฑป 347
ภาพที่ 211 ภาพสัดส่วนการขึ้นทรงมณฑปพระพุทธบาทสระบุรีจากระยะข้อมูลในประวัติศาสตร์. 349
ภาพที่ 212 ภาพเจดีย์ห้ายอดวัดพระพุทธฉาย จังหวัดสระบุรี 350
ภาพที่ 213 ภาพเจดีย์ห้ายอดวัดพระพุทธฉาย จังหวัดสระบุรี 351

ภาพที่ 214 ภาพจิตรกรรมในอุโบสถมหาเตงตอจี เมืองสกายน์ ประเทศเมียนมา 352

ภาพที่ 215 ภาพสามมิติสันนิษฐานบุษบกในจิตรกรรม 353

ภาพที่ 216 ภาพลายเส้นแสดงวิธีการรวมกันของมณฑป 5 ยอดแบบที่ 1 354

ภาพที่ 217 ภาพสันนิษฐานสามมิติมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) สมัยอยุธยาปลายแบบที่ 1 355

ภาพที่ 218 ภาพสันนิษฐานสามมิติแสดงภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท 356

ภาพที่ 219 ภาพซุ้มประตูทางเข้าทรงมณฑป อุโบสถวัดโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร 357

ภาพที่ 220 ภาพมณฑปน้อยหลังอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณารามวรวิหาร จังหวัดเพชรบุรี 358

ภาพที่ 221 ภาพลายเส้นแสดงวิธีการรวมกันของมณฑป 5 ยอดแบบที่ 2 359

ภาพที่ 222 ภาพสันนิษฐานสามมิติมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) สมัยอยุธยาปลายแบบที่ 2 360

ภาพที่ 223 ภาพสันนิษฐานสามมิติแสดงภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท 361

ภาพที่ 224 ภาพสันนิษฐานสามมิติด้านหน้าของมณฑปรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในสมัยอยุธยาปลาย 363

ภาพที่ 225 ภาพสันนิษฐานสามมิติด้านข้างของมณฑปรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในสมัยอยุธยาปลาย 364

ภาพที่ 226 ภาพสันนิษฐานสามมิติมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) สมัยอยุธยาปลายแบบที่ 2 365

ภาพที่ 227 ภาพสันนิษฐานสามมิติแสดงภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท 366

ภาพที่ 228 ภาพลายเส้นแสดงสัญลักษณ์มงคลเขาหิมพานต์ ในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ 367

ภาพที่ 229 ภาพลายเส้นแสดงภูเขาในรอยพระพุทธบาทที่เจดีย์ลอกะนันดา (Lawkananda Pagoda) เมืองพุกาม ประเทศเมียนมา 367

ภาพที่ 230 ภาพสัญลักษณ์ภูเขาในภาพจิตรกรรมวัดเกาะแก้วสุทธาราม จ.เพชรบุรี 368

ภาพที่ 231 ภาพลายเส้นแสดงภูเขาหิมพานต์ ที่ประกอบด้วยยอดเขาภายใน 5 ยอด 370

ภาพที่ 232 ภาพลายเส้นแสดงหลังคามณฑปพระพุทธบาทกับความหมายภูเขาหิมพานต์ที่ประกอบเข้าเป็นมณฑป 5 ยอด ในลักษณะการย่อมุม 371

ภาพที่ 233 ภาพกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทหลังคาทรงโรง 375
ภาพที่ 234 ภาพกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทหลังคาสี่ชั้นเชิงกลอน..... 377
ภาพที่ 235 ภาพกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทหลังคาห้าชั้นเชิงกลอน..... 379
ภาพที่ 236 ภาพกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทหลังคาแบบอื่น ๆ..... 381
ภาพที่ 237 ภาพแนวคิดพัฒนาการของมณฑปและอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท 384
ภาพที่ 238 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทบนภูเขาตามคติไตรภูมิ..... 391

มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทที่ 1
บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คติการบูชารอยพระพุทธบาทแพร่หลายในเขตวัฒนธรรม ที่รับแนวคิดทาพระพุทธ-ศาสนาในพื้นที่ประเทศไทย คติการบูชารอยพระพุทธบาทปรากฏหลักฐานเก่าที่สุดคือรอยพระบาทคู่วัดสระมรกต อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ประมาณปีค.ศ.761 (Di Crocco, 2555: 27) รอยพระพุทธบาทคู่ขนาดใหญ่ขนาดพระบาทยาว 3.10 เมตร ซึ่งยังไม่ปรากฏรูปลักษณ์ของลวดลายมงคลร้อยแปดประการ พบหลักฐานบันทึกทางประวัติศาสตร์กล่าวถึงการจำลองรอยพระพุทธบาทในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) (พ.ศ.1890-พ.ศ.1911) ระบุถึงการส่งคณะทูตไปยังศรีลังกาเพื่อคัดลอกรอยพระพุทธบาทพร้อมเครื่องหมายมงคลร้อยแปดที่เขาสุมณกูฏ แล้วนำมาจำลองไว้บนยอดเขาสี่แห่งในอาณาจักรของพระองค์ (ยอร์ช เซเดส์, 2526: 48) รอยหนึ่งได้ประดิษฐานบนยอดเขาที่ศรีสัชนาลัย รอยที่สองประดิษฐานไว้บนเขาเมืองสุโขทัย ซึ่งภายหลังเขานี้เปลี่ยนชื่อเป็นเขาสุมณกูฏตามอย่างที่ศรีลังกา อีกสองรอยประดิษฐานที่ยอดเขานางรุ่ง จังหวัดกำแพงเพชร และที่เขากบ อำเภอเมืองนครสวรรค์ จังหวัดนครสวรรค์ การจำลองรอยพระพุทธบาทที่เขาสมณกูฏชี้ให้เห็นถึงการรับเอาคติการบูชารอยพระพุทธบาทเข้ามาสู่รัฐสุโขทัย หากแต่เมื่อมีการศึกษาลงไปถึงลวดลายมงคลร้อยแปดประการพบว่า รอยพระพุทธบาทในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) มีลักษณะของรูปลักษณ์คล้ายแบบพุกามจากลวดลายมงคลที่ปรากฏ นอกจากรูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทแบบพุกามที่ปรากฏในสุโขทัยแล้ว ในอาณาจักรที่ร่วมสมัยกับรัฐสุโขทัยยังปรากฏรอยพระพุทธบาทลักษณะอื่น ๆ เช่น รอยพระพุทธบาทในอาณาจักรอยุธยา ซึ่งมีลักษณะและการวางลวดลายมงคลที่แตกต่างจากสุโขทัย ด้วยลักษณะลวดลายเป็นวงกลมกลางฝ่าพระบาท เช่น รอยพระพุทธบาทที่วัดพระราม รอยพระพุทธ-บาทยุคล (ปัจจุบันประดิษฐานที่วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร) รอยพุทธ-บาทวัดพระรูปและรอยพระพุทธบาทเขาดีสลัก จังหวัดสุพรรณบุรี

ความเปลี่ยนแปลงของคติการบูชารอยพระพุทธบาทในพื้นที่ประเทศไทย มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญเมื่อค้นพบรอยพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ.2154-พ.ศ. 2171) สมณทูตจากสยามได้เดินทางไปศรีลังกาเพื่อไปสักการะรอยพระพุทธบาท พระสงฆ์ชาวสิงหลได้ให้ข้อมูลถึงรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตในพื้นที่ซึ่งคณะทูตเดินทางมา นำมาซึ่งการค้นพบรอยพระพุทธบาทที่ยอดเขาในเมืองสระบุรี หลังจากนั้นรอยพระพุทธบาทที่สระบุรีได้ถูกสถาปนาเป็นหนึ่งในห้ารอยพระพุทธบาทที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประทานไว้โดยตรง อาณาจักรอยุธยาได้กลายเป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อมต่อโดยตรงกับการเดินทางมาของพระพุทธเจ้า พื้นที่รอบรอยพระพุทธบาทถูกกัลปนาเป็นพุทธสถาน มีช่วงเวลาในการนมัสการรอยพระพุทธบาท งานนมัสการรอยพระพุทธบาทเป็นพระราชพิธีสำคัญ ที่กษัตริย์ทุกพระองค์ในสมัยอยุธยาต้องเสด็จมานมัสการอย่างต่อเนื่อง ก่อให้เกิดการสร้างกลุ่มอาคารและอาคารครอบรอยพระพุทธบาท ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนและได้เป็นต้นแบบของการเกิดขึ้นของมณฑปเพื่อประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในพื้นที่ต่าง ๆ ตามมา

การสร้างแผ่นทองปิดครอบรอยพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275-พ.ศ.2301) ด้วยรูปลักษณ์ซึ่งแตกต่างจากรอยพระพุทธบาทที่วัดพระรามหรือเขาดีสลัก แสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญต่อการวางลวดลาย ซึ่งแตกต่างจากลวดลายที่ปรากฏในยุคต้น คือ มีลายตารางและวางลวดลายมงคลวางจากส้นพระบาทถึงปลายพระบาทในลักษณะล่างขึ้นบน รวมถึงปรากฏลวดลายมงคลที่มีองค์ประกอบแตกต่างเดิม แสดงให้เห็นพัฒนาการของลายพระพุทธ-บาทแบบอยุธยามีรูปแบบเฉพาะตนมากขึ้น สอดคล้องกับการปรับเปลี่ยนรูปทรงของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่ถูกพัฒนาอย่างต่อเนื่องจากระยะแรก จากรอยพระพุทธบาทกลางแจ้งจนกระทั่งมีการสร้างอาคารขึ้นครอบรอยพระพุทธบาท และสร้างกลุ่มอาคารเพื่อรองรับกับการเป็นพื้นที่แสวงบุญที่ผู้คนต้องมาทุกปี ท้ายที่สุดในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้มีการจำลองรอยพระพุทธบาท (สระบุรี) และอาคารมาประดิษฐานไว้ในวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก ให้คนมาสักการะบูชา (คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510: 32-33) เป็นจุดเริ่มต้นให้มีการจำลองรอยพระพุทธบาท และอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไว้ในเมืองต่าง ๆ ตามมาอย่างกว้างขวาง

ข้อมูลเบื้องต้นผู้วิจัยตั้งคำถามถึงพัฒนาการของรอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในอยุธยา ซึ่งมีพัฒนาการที่แตกต่างจากรอยพระพุทธบาทแบบสุโขทัย ผลการศึกษาโดยนักวิชาการชี้ชัดว่ารอย-

พระพุทธบาทแบบสุโขทัยได้รับแรงบัลดาลใจจากรูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทแบบพุกาม แม้ว่าตามจารึกพระยาลิไทยจะทรงอ้างอิงการจำลองจากรอยพระพุทธบาทที่เขาสุมณกูฏศรีลังกา ซึ่งในช่วงเวลาใกล้เคียงกันผู้วิจัยเชื่อว่าคติการบูชารอยพระพุทธบาทได้แพร่หลายเข้ามาในรัฐอยุธยาจากการเดินทางไปศึกษาทางศาสนาที่ลังกาของกลุ่มพระและผู้แสวงบุญ ร่องรอยของพระพุทธบาทแบบอยุธยาเช่นที่วัดพระรามยังไม่สามารถกำหนดช่วงเวลาได้แน่ชัดว่ามีพัฒนาการอย่างไร แต่ได้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการในรูปแบบของตนเองในการจัดวางลวดลายมงคลรอบธรรมจักร และยิ่งเมื่ออยุธยาค้นพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสัจจพันธคีรี (สุวรรณบรรพต) ตามคัมภีร์ทางพุทธศาสนา (นันทนา ชุติวงศ์, 2533: 11) ยิ่งทำให้คติการบูชารอยพระพุทธบาทเป็นที่นิยม จึงก่อให้เกิดพัฒนาการลวดลายในรอยพระพุทธบาทแบบอยุธยา ที่มีการประสมประสานแบบลายตารางอย่างสุโขทัยปรากฏชัดจากรอยพระ-พุทธบาทแผ่นทอง ที่ปิดทับรอยพระพุทธบาทเดิมในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ รอยพระพุทธบาทแบบอยุธยาได้เป็นแม่แบบของรอยพระพุทธบาทที่สืบต่อมาถึงสมัยปัจจุบัน คติการบูชารอยพระ-พุทธบาทนอกจากจะจำลองรอยพระพุทธบาทแล้ว ยังจำลองอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไปก่อสร้างอีกด้วย เช่น อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี ซึ่งเป็นรอยพระพุทธบาทที่ถูกสร้างในช่วงรอยต่อปลายอยุธยาแทบทั้งสิ้น การศึกษารอยพระพุทธบาทแบบอยุธยาจึงไม่อาจแยกออกจากการศึกษาอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท เพื่อทราบถึงพัฒนาการด้านคติและรูปแบบต่อรอยพระพุทธบาทจนถึงแนวคิดต่อการสร้างอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในระยะต่อมา

ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. ศึกษาคติการจำลองรอยพระพุทธบาท
2. ศึกษาพัฒนาการของรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา
3. ศึกษาพัฒนาการของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา

สมมติฐานของการศึกษา

ผู้ศึกษาตั้งสมมติฐานการศึกษา ต่ออาคารมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ว่ามีพัฒนาการก่อนที่จะปรากฏในรูปแบบมณฑปรัตนโกสินทร์อย่างปัจจุบัน ซึ่งมณฑปพระ-

พุทธบาทได้ถูกจำลองและนำไปสร้างตามสถานที่ต่าง ๆ สอดคล้องกับพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงต่อคติการบูชารอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา

ขอบเขตของการศึกษา

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษาแบ่งขอบเขตการศึกษาเป็น 2 ส่วนคือ

1. ขอบเขตด้านเนื้อหา

ศึกษาถึงที่มาตลอดจนพัฒนาการของคติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธบาทผ่านคัมภีร์ และประวัติศาสตร์ทางพระพุทธศาสนา ศึกษาประวัติศาสตร์ พงศาวดาร ที่เกี่ยวข้องกับการจำลองรอยพระพุทธบาทในพื้นที่ภาคกลางของไทย

2. ขอบเขตด้านพื้นที่

2.1 ศึกษารอยพระพุทธบาทที่มีลักษณะของลวดลายแบบอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ 18-23) รอยพระพุทธบาทที่ศึกษาได้ถูกจำแนกจากการสร้างในช่วงเวลาที่อาณาจักรอยุธยาคงอยู่ ด้วยการปรากฏหลักฐานปีที่สร้างระบุไว้หรือรูปแบบทางศิลปกรรม และการเทียบเคียงกับสถาปัตยกรรมของวัดที่สร้างในสมัยอยุธยา หรือเทียบเคียงจากรูปแบบรอยพระพุทธบาทที่มีลักษณะใกล้เคียง ที่ปรากฏช่วงเวลาจารึกการสร้าง แล้วจัดเป็นกลุ่มในรูปแบบเดียวกัน ทั้งนี้ตัวอย่างของรูปแบบรอยพระพุทธบาทยังพิจารณาจากความชัดเจนของลวดลายไม่แตกหักพอที่จะอ่านลวดลายภายในได้ และหากรอยพระพุทธบาทใดที่มีความสมบูรณ์ของลวดลายและปรากฏลักษณะพิเศษ จะถูกใช้เป็นตัวแทนของรอยพระพุทธบาทในกลุ่มนั้นเพื่อใช้ศึกษาลวดลายสัญลักษณ์มงคลภายใน

2.1.1 จังหวัดพระนครศรีอยุธยา - รอยพระพุทธบาทวัดพระราม, รอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร, รอยพระพุทธบาทวัดดุสิตาราม, รอยพระพุทธบาทวัดวรโพธิ์, รอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง

2.1.2 จังหวัดอ่างทอง - รอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร

2.1.3 จังหวัดสุพรรณบุรี - รอยพระพุทธบาทวัดพระรูป

2.1.4 จังหวัดกำแพงเพชร - รอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ

2.1.5 จังหวัดสระบุรี - รอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต วัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร

2.1.6 จังหวัดนครศรีธรรมราช - รอยพุทธบาทวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร

2.1.7 กรุงเทพมหานคร - รอยพระพุทธบาทคู่ยุคล วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร

2.2 ศึกษาอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ 18-23) อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่ทำการศึกษา มีต้นแบบสำคัญคือมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรีเพราะเป็นจุดกำเนิดของอาคารประเภทนี้ในสมัยอยุธยา และศึกษาอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่อื่น ๆ ที่สร้างในช่วงสมัยอยุธยา ซึ่งส่วนหนึ่งสัมพันธ์กับรอยพระ-พุทธบาทที่ทำการศึกษา อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทอื่น ๆ ส่วนใหญ่ไม่ปรากฏพบหลักฐานปีการก่อสร้างที่แน่ชัด จึงใช้เกณฑ์พิจารณาจากอายุการก่อสร้างมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ด้วยการคาดคะเนจากอายุของโบราณสถาน และโบราณวัตถุในพื้นที่บริเวณใกล้เคียงอาคาร หรือจากบันทึกทางประวัติศาสตร์ที่ระบุถึงพื้นที่ซึ่งอาคารนั้นตั้งอยู่

2.2.1 มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) จังหวัดสระบุรี

2.2.2 อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

2.2.3 มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม พระอาราม-หลวง จังหวัดชลบุรี

2.2.4 มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย พระอาราม-หลวง จังหวัดชลบุรี

2.2.5 มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี

2.2.6 มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด

2.2.7 มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุค จังหวัดอุตรดิตถ์

2.2.8 อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์

2.2.9 มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร

2.2.10 อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง

2.2.11 อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ขั้นตอนของการศึกษา

1. การศึกษาค้นคว้าภาคเอกสาร

1.1 ข้อมูลปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก คัมภีร์ทางศาสนาอื่น ๆ ศิลาจารึก พงศาวดาร บันทึกการเดินทาง

1.2 ข้อมูลทุติยภูมิ ได้แก่ ตำนาน ตำรา งานวิจัย เอกสารการสัมมนา

1.3 การสำรวจรังวัด รายงานการขุดค้นทางโบราณคดี

2. การศึกษาค้นคว้าภาคสนาม

2.1 เก็บข้อมูลเกี่ยวกับงานศิลปกรรมรอยพระพุทธบาท สถาปัตยกรรม

2.2 รวบรวมและเรียบเรียงข้อมูลจากการศึกษาค้นคว้าในภาคเอกสารและภาคสนาม

2.3 วิเคราะห์ข้อมูล

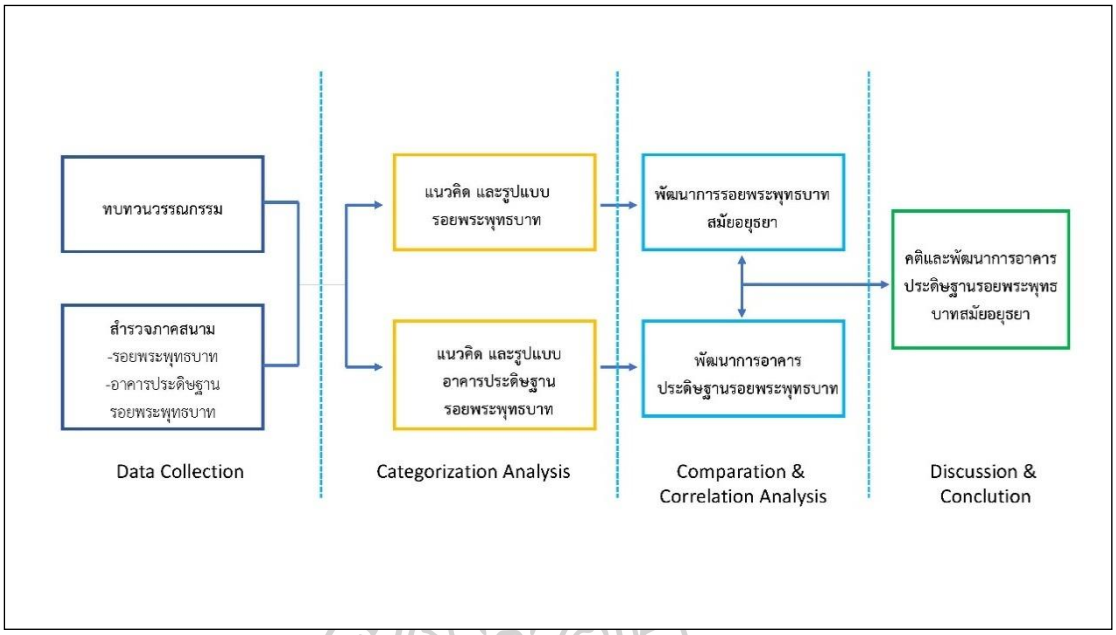
2.4 สังเคราะห์ข้อมูล

2.5 เขียนรายงานการศึกษา

2.6 สรุปผลโดยการรายงานผลการศึกษาอย่างเป็นระบบ

วิธีดำเนินการศึกษา

วิธีการศึกษาอยู่บนกรอบงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยอาศัยการเก็บข้อมูลจากงานศิลปกรรม งานสถาปัตยกรรมและงานเกี่ยวเนื่องอื่น ๆ ด้วยการรวบรวมหลักฐานและเอกสารต่าง ๆ โดยจำแนกเป็นข้อมูลชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิ พร้อมกับข้อมูลจากการลงสำรวจภาคสนามแล้วจึงนำมาสู่การวิเคราะห์และหาความสัมพันธ์ในคติและความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธบาท

ภาพที่ 1 ภาพแผนภูมิแสดงกรอบแนวคิดในการวิจัย

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

คำจำกัดความ

การศึกษารอยพระพุทธบาทด้านซ้ายและด้านขวา ผู้ศึกษานิยามจากลักษณะซ้ายหรือขวาจากรอยกดลงไปยังพื้นตามคัมภีร์อรรถกถา ที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้าประทานรอยพระบาทโดยเหยียบที่พื้น ดังนั้นรอยพระบาทด้านซ้ายคือลักษณะพระบาทที่หัวแม่เท้าอยู่ทางขวาจากกึ่งกลาง และรอยพระบาทด้านขวาคือหัวแม่เท้าอยู่ทางซ้ายจากกึ่งกลาง

ทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้อง

1. **เอกสารกลุ่มประวัติศาสตร์ คติความเชื่อ วรรณกรรมและประเพณีวัฒนธรรม**

1.1 เอกสารชั้นต้น

“จดหมายเหตุการเดินทางของราล์ฟ ฟิตช และจดหมายเหตุของวิละภาเคทะระเรื่องคณะทูตลังกาเข้ามาประเทศสยาม” สำนักพิมพ์อักษรสัมพันธ์ 2508

จดหมายเหตุของวิละภาเคทะระ เรื่องคณะทูตลังกามาประเทศสยามนั้น เป็นตอนที่พระเจ้าเกียรติศิริราชสิงค์ได้แต่งราชทูตเชิญพระราชสาสน์ เครื่องราชบรรณาการเข้ามาขอพระสงฆ์ไทยให้ออกไปอุปสมบทแก่ชาวลังกา รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อปีพ.ศ. 2293

คณะทูตนำโดยปัตตะโปละ ผู้บันทึกคือหนึ่งในคณะทูตที่ชื่อ วิละภาเคทะระ บันทึกเริ่มต้นจากการยอพระเกียรติกษัตริย์ลังกา แล้วกล่าวถึงการเดินทางตั้งแต่ออกจากลังกามาถึงสยามแล้วเดินทางกลับ บันทึกได้กล่าวถึงสถานที่ ผู้คนและสิ่งที่เกี่ยวเนื่อง เช่น เรือรับคณะทูต อาหาร สิ่งของ สิ่งก่อสร้างโดยสังเขปตลอดเส้นทาง และเมื่อมาถึงกรุงศรีอยุธยาคณะทูตได้เข้าเฝ้ากษัตริย์และได้เดินทางไปยังสถานที่สำคัญในราชอาณาจักรสยามหลายแห่งที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย ได้แก่ วัดพระพุทธบาท สระบุรี ที่บันทึกนี้ได้ให้รายละเอียดศิลปะสถาปัตยกรรม สิ่งก่อสร้าง สิ่งของ และบรรยากาศวัดพระพุทธบาท โดยเฉพาะภายนอกและภายในมณฑปพระพุทธบาทอย่างละเอียด

“ประชุมจดหมายเหตุ สมัยอยุธยา ภาค 1” จัดพิมพ์โดยคณะกรรมการจัดพิมพ์-เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี 2510

หนังสือเล่มนี้ได้รวบรวมเรื่องราวที่มีปรากฏอยู่ในเอกสารและสถานที่ต่าง ๆ ในรูปแบบจดหมายเหตุ เช่น จดหมายเหตุว่าด้วยการเจริญทางพระราชไมตรี ทางการค้า ทาง-พระพุทธศาสนา ทางตำราราชเสวกราชประเพณี เป็นต้น และนำจดหมายเหตุเหล่านี้มาจัดพิมพ์ตามลำดับศักราชและรัชสมัย เริ่มตั้งแต่จดหมายเหตุที่จารึกไว้ ณ พระเจดีย์ศรีสองรัก จังหวัดเลย เป็นเรื่องราวระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยา กับสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราชแห่งกรุง-ศรีสัตนาคนหุตกระทำสัตย์สาบานเป็นราชพันธมิตรต่อกัน การสร้างพระพุทธบาทจำลอง ประดิษฐานไว้ที่วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลกในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จนถึงเรื่องจดหมายเหตุ-การพระบรมศพเป็นเรื่องสุดท้าย

“ประชุมพงศาวดาร เล่ม 8 (ประชุมพงศาวดาร ภาค 7 และภาค 8)” ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์ 2461

เอกสารคำให้การขุนโขลนเรื่องพระพุทธบาท ในประชุมพงศาวดาร เล่ม 8 เป็นคำให้การของขุนนางที่เคยรับราชการที่พระพุทธบาท สระบุรี ตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า-บรมโกศจนถึงเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เอกสารนี้จึงเป็นหลักฐานชั้นต้นที่มีคุณค่าในการศึกษาเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาท สระบุรี รวมถึงประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมสมัยอยุธยา โดยให้ข้อมูล

ในหลายประเด็น อาทิ รายละเอียดเกี่ยวกับความเชื่อและพิธีกรรมในการนมัสการรอยพระพุทธบาท โครงสร้างทางสังคมและการบริหารบ้านเมือง โดยเอกสารแสดงให้เห็นว่าบริเวณพระพุทธบาทมีขุนนางปกครอง แสดงสถานะเป็นเขตการปกครองพิเศษที่แยกออกจากเมืองสระบุรี ซึ่งสะท้อนถึงความสำคัญของพื้นที่นี้ทั้งในด้านศาสนาและการเมือง อีกทั้งให้ข้อมูลเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรและที่ดินเพื่อทำนุบำรุงศาสนสถาน รวมถึงรายละเอียดเกี่ยวกับการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์งานศิลปกรรมที่เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธบาท

"ประชุมวรรณคดีเรื่องพระพุทธบาท" จัดพิมพ์โดยสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร 2556

หนังสือเล่มนี้แสดงคติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธบาท และความเลื่อมใสศรัทธาในรอยพระพุทธบาทของพุทธศาสนิกชนไทย ประกอบด้วยวรรณคดีร้อยกรองสมัยอยุธยา ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับตำนานพระพุทธบาทสระบุรี และการเดินทางไปนมัสการรอยพระ-พุทธบาท รวมทั้งหมด 9 เรื่อง แบ่งเป็นวรรณคดีสมัยอยุธยา 5 เรื่อง ได้แก่ โคลงนิราศเจ้าฟ้าอภัย พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าอภัย พระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ บุณโณวาทคำฉันท์และโคลงนิราศพระพุทธบาทของพระมหานาค วัดท่าทราย กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดงและกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ส่วนวรรณคดีร้อยกรองที่เกี่ยวกับพระพุทธบาทซึ่งแต่งในสมัยรัตนโกสินทร์ มีจำนวน 4 เรื่อง ได้แก่ นิราศพระบาทของสุนทรภู่แต่งเมื่อพ.ศ.2350 โคลงนิราศวัดรวกของหลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก) แต่งเมื่อ พ.ศ. 2428 นิราศพระบาทสำนวนนายจัด เป็นนิราศที่ตรวจสอบชำระใหม่และจัดพิมพ์เป็นครั้งแรก และโคลงลิลิตดั้นตำนานพระพุทธบาท พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรม-วงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ซึ่งทรงพระนิพนธ์ขึ้นเมื่อพ.ศ.2460 ครั้งพระบาทสมเด็จ-พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงนมัสการรอยพระพุทธบาทสระบุรี

วรรณคดีเหล่านี้มีคุณค่าด้านวรรณศิลป์เป็นอย่างสูง ถือเป็นอีกหลักฐานทางประวัติศาสตร์ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงคติการบูชารอยพระพุทธบาทผ่านการใช้กวีโวหาร ซึ่งทำให้เกิดจินตภาพอย่างเด่นชัด เช่น บทพรรณนาความยิ่งใหญ่ของขบวนพยุหยาตรา บทพรรณนาความงามของพระมณฑปและรมณียสถานรอบพระพุทธบาท ทัศนียภาพอันงดงามของธรรมชาติ นอกจากนี้ยังมี

บทบรรยายมหรสพต่าง ๆ ในสังคมสมัยนั้นซึ่งเป็นภาพสะท้อนด้านสังคมวัฒนธรรม และวิถีชีวิตของคนสมัยอยุธยาได้เป็นอย่างดี

“ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 : จารึกกรุงสุโขทัย” จัดพิมพ์โดยกรมศิลปากร 2515

หนังสือเล่มนี้ได้รวบรวมข้อมูลจารึกในสมัยสุโขทัย ซึ่งมีจารึกที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเริ่มต้นของพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท รวมถึงการอัญเชิญกิ่งพระศรีมหาโพธิ์ พระธาตุและการประดิษฐานรอยพระพุทธบาทบนยอดเขา 4 แห่ง ตลอดจนการไปนมัสการรอยพระพุทธบาทที่ประดิษฐานไว้ คำจารึกที่เกี่ยวข้องกับการสร้างและประดิษฐานรอยพระ-พุทธบาท มีดังนี้

จารึกหลักที่ 3 จารึกนครชุม ความตอนสุดท้ายบอกชื่อเมืองที่ประดิษฐานศิลา-จารึกไว้กับพระบาท ซึ่งพระยาธรรมิกราชให้ไปพิมพ์รอยมาจากรอยพระพุทธบาทเขาสุมนกูฏในลังกา ที่เมืองศรีสัชนาลัย เมืองสุโขทัย เมืองพานเหนือและที่ปากพระบาง จารึกหลักที่ 8 จารึกเขาสุมนกูฏ เป็นจารึกที่สร้างขึ้นภายหลังที่พระยาลิไทยย้ายไปอยู่เมืองพิษณุโลก มีข้อความระบุเกี่ยวกับการประดิษฐานและบูชารอยพระพุทธบาทที่ได้ไปพิมพ์ลายมาจากเขาสุมนกูฏที่ลังกา จารึกหลักที่ 12 เป็นจารึกอยู่กับรอยพระพุทธบาทซึ่งสลักอยู่กลางแผ่นหินรอบ ๆ รอยพระพุทธบาทมีสลักรูปพระอสีติ-มหาสาวกและมีจารึกเกี่ยวกับพระเจ้าสุริยวงศ์บรมปาลมหาธรรมราชา ให้จารึกรอยพระบาทคู่ลงบนแผ่นหินซึ่งพระวิทยาวงศ์มหาเถรนำมายังกรุงสุโขทัย โดยราชานุเคราะห์แห่งพระเจ้ามหาธรรมราช ผู้เป็นพระชนก ตามแบบรอยพระพุทธบาทบนยอดเขาสุมนกูฏในลังกาทวีป

“มงคล 108 ในรอยพระพุทธบาท (อรรถกถา พุทฺธปาทลกฺขณ)” จัดพิมพ์โดยสำนัก-ราชเลขาธิการ 2540

คัดลอกและแปลมาจากคัมภีร์ใบลานอักษรขอม ภาษาบาลี เรื่อง พุทฺธปาทลกฺขณ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่รจนาขึ้นในสมัยอยุธยา พ.ศ.2294 รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ อธิบายถึงลักษณะมงคล 108 ในรอยพระพุทธบาท เปรียบกับคุณลักษณะของพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์โดยกรรมาธิษฐานและบุคลาธิษฐาน ส่วนเวสสันตรทีปนีเป็นเรื่องราวในเวสสันดรชาดกครบทั้งสิบสามกัณฑ์ ตั้งแต่กัณฑ์ทศพรไปถึงนครกัณฑ์

1.2 เอกสารชั้นรอง

“ตำนานเรื่องพระพุทธบาท อธิบายเรื่องพระบาท นิราศพระบาทและลิลิตทศพร” โดยกรมศิลปากร โรงพิมพ์อักษรประเสริฐ 2511

หนังสือเล่มนี้อธิบายถึงตำนานการค้นพบรอยพระพุทธบาท ที่เขาสุวรรณบรรพต เมืองสระบุรีในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ.2153-2171) และการสถาปนารอยพระพุทธบาทแห่งนี้ขึ้นเป็นมหาเจดียสถาน ผู้เขียนอธิบายว่าคติความเชื่อในการบูชารอยพระพุทธบาทมีที่มาจากอินเดียและศรีลังกา นอกจากนี้ยังให้ข้อมูลเกี่ยวกับงานสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธบาท รวมถึงการบูรณปฏิสังขรณ์ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์

“พุทธปาทลกฺขณและรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย” โดย กรมศิลปากร จัดพิมพ์โดยกองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร 2536

หนังสือเล่มนี้เป็นการรวบรวมบทความจากนักวิชาการหลากหลายท่าน เกี่ยวกับประเด็นรอยพระพุทธบาท โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็นบท ครอบคลุมหัวข้อต่าง ๆ อาทิ การวิเคราะห์คัมภีร์พุทธปาทลกขณ ซึ่งอธิบายถึงสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ การสำรวจพัฒนาการของรูปแบบรอยพระพุทธบาทในดินแดนไทยตั้งแต่ยุคทวารวดี ล้านนา สุโขทัย อยุธยา จนถึงรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงประเพณีการจาริกแสวงบุญไปยังรอยพระพุทธบาทที่จังหวัดสระบุรี รวมไปถึงประวัติการบูรณะซ่อมแซมรอยพระพุทธบาท และสิ่งก่อสร้างที่เกี่ยวข้องตั้งแต่สมัยอยุธยาจวบจนปัจจุบัน

“รอยพระบาทพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ในภัททกัปนี้ตามกรอบคิดแบบสิงหลสยาม” โดยเวอร์จิเนีย แมคคีน ดิ ครอคโค, สมหวัง แก้วสุฟอง ผู้แปล มูลนิธิพิริยะ ไกรฤกษ์ 2555

งานวิจัยนี้สำรวจพัฒนาการการสร้างรอยพระพุทธบาท ในพุทธศาสนานิกายเถรวาทของศรีลังกาและอิทธิพลที่มีต่อพุกามและประเทศไทย รวมถึงการสืบทอดแนวคิดและรูปแบบการสร้างตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา กระทั่งจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 1-5 โดยมุ่งเน้นการศึกษาความเปลี่ยนแปลงด้านรูปลักษณ์ ความหมายและรายละเอียดในสัญลักษณ์ลายมงคล 108 ประการ จากคัมภีร์พุทธบาทสิงหลนิกาย จนพัฒนาเป็นรอยพระพุทธบาทรูปแบบไทย

ผลการวิจัยพบว่า ในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 14 รอยพระพุทธบาทที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยามีทั้งรูปแบบพุกามยุคต้นและรูปแบบสิงหล ขณะที่ในสมัยสุโขทัย รอยพระพุทธบาทมี

รูปแบบสิงหลเป็นหลัก จนกระทั่งในสมัยพระเจ้าบรมโกศ รอยพระพุทธบาทได้รับการพัฒนาให้มีเครื่องหมายมงคลเป็นภาพพระโคตมพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งถือเป็นการสร้างรูปแบบไทยให้กับรอยพระพุทธบาทแบบสยามนิกาย และนับจากนั้นไม่ปรากฏการสร้างรอยพระ-พุทธบาทรูปแบบสิงหลอีกต่อไป

"รายงานการวิจัยการศึกษาเอกสารเรื่องตำนานพระพุทธบาทและพระธาตุ" งาน-วิจัยโดย มนวิภา เจียจันทร์พงษ์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 2523

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษารวบรวมจารึกและหนังสือตำนานที่เกี่ยวข้องกับรอยพระพุทธบาทและพระธาตุเจดีย์ที่ได้รับการสถาปนาในประเทศไทย โดยมีขอบเขตการศึกษาครอบคลุมจารึก 23 หลักและตำนาน 57 เรื่อง วิเคราะห์ใน 3 ประเด็นหลัก ได้แก่ ลักษณะแบบแผนของการบันทึกสาระสำคัญในเอกสารและที่มาของความเชื่อ นอกจากนี้ผู้วิจัยได้รวบรวมบรรณานุกรมของจารึกและหนังสือตำนานที่เกี่ยวข้องกับการสถาปนารอยพระพุทธบาท และพระธาตุเจดีย์ในประเทศไทยจำนวน 80 เรื่อง เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลสำหรับการศึกษาค้นคว้าในอนาคต

ผลการศึกษาระบุว่าจารึกที่มีเนื้อความเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาท และพระธาตุเจดีย์ที่เก่าแก่ที่สุด คือ ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 ซึ่งบันทึกเหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้อง ในส่วนของหนังสือตำนานพระพุทธบาทและพระธาตุเจดีย์นั้น มีลักษณะเป็นการคัดลอกสืบทอดกันมา โดยส่วนใหญ่มีแบบแผนการเล่าเรื่องแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ 1) เหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าเสด็จมายังสุวรรณภูมิและประทับรอยพระพุทธบาทตามสถานที่สำคัญ 2) เหตุการณ์ภายหลังปรินิพพาน และ 3) เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นนั้น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการสถาปนาหรือการก่อสร้าง ทั้งนี้ตำนานเหล่านี้มีที่มาจากการรับพระพุทธศาสนาคติลังกาวงศ์และหนังสือมหาวงศ์

งานวิจัยได้นำเสนอหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับการสร้างพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา เช่น ศิลาจารึกวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งกล่าวถึงการสร้างพระพุทธบาทจำลองโดยพระบรม-ราชโองการของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช นอกจากนี้ยังมีการเอกสารอื่น ๆ เช่น "คำให้การขุนโขลนเรื่องพระพุทธบาท" ในประชุมพงศาวดารเล่ม 8 และ "ตำนานพระพุทธบาท" ซึ่งให้ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ การก่อสร้าง และการบูรณปฏิสังขรณ์พระพุทธบาทและมณฑปพระพุทธบาทในช่วงรัชสมัยต่าง ๆ ของอยุธยา

“เรื่องพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี” โดย หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ โรงพิมพ์พระจันทร์ 2492

ผู้เขียนได้รวบรวมหลักฐานข้อมูลเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาท นำมาเรียบเรียงเป็นเนื้อหาโดยแบ่งออกเป็น 4 บท ประกอบด้วย 1) ความหมายของรอยพระพุทธบาท 2) ตำนานพระ-พุทธบาทตามนัยพระบาลีในปุณโณวาทสูตร 3) ตำนานพระพุทธบาทตามหนังสือพระราชพงศาวดาร และ 4) ความรู้เบ็ดเตล็ดเรื่องพระพุทธบาท เมืองสระบุรี

2. เอกสารกลุ่มศิลปะและสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้อง

“การศึกษามณฑปพระพุทธบาทสระบุรี” โดย ทรงวุฒิ ทองบ่อ สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร 2546

รายงานนี้ศึกษาเกี่ยวกับมณฑปพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี และองค์ประกอบที่เกี่ยวเนื่อง โดยศึกษาพัฒนาการทางศิลปะและสถาปัตยกรรม แนวคิดการแก้ปัญหาเชิงช่าง ตลอดจนประวัติการบูรณปฏิสังขรณ์ในแต่ละยุคสมัย รวมถึงคติความเชื่อและประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวเนื่อง โดยมีการนำเสนอแบบสันนิษฐานทางสถาปัตยกรรม

“การศึกษาสถาปัตยกรรมไทยเครื่องยอดทรงมณฑป-บุษบก” โดย ณัฐกฤต สุนทรีรัตน์ ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2554

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีเนื้อหาสำคัญเกี่ยวกับการศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมไทย ที่มีลักษณะโดดเด่นในด้านการใช้ยอดทรงมณฑปและบุษบก ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่พบได้ในอาคารสำคัญของไท เช่น ปราสาทราชมณเฑียรที่เป็นที่ประทับของกษัตริย์และอาคารในศาสนสถาน เช่น พระ-มณฑปและบุษบกประดิษฐานพระพุทธรูป

ผู้วิจัยแบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ประเด็นหลัก ได้แก่ 1) ฐานะและความสำคัญของสถาปัตยกรรมมณฑปและบุษบกเป็นสถาปัตยกรรมไทยที่มีฐานะสูงสุด โดยปรากฏในอาคารสำคัญของกษัตริย์และศาสนสถาน มีการใช้ในงานเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เช่น บุษบกพระที่นั่ง ซึ่งแสดงถึงการพัฒนาทางสถาปัตยกรรมไทยและความสำคัญของฝีมือช่างไทยในงานก่อสร้าง 2) การเป็นพัฒนาการสูงสุดของสถาปัตยกรรมไทยเครื่องไม้ โดยเครื่องยอดทรงมณฑปและบุษบกแสดงถึงฝีมือช่างไม้ที่เชี่ยวชาญทั้งในด้านโครงสร้าง รูปทรงและการตกแต่งที่ซับซ้อนและงดงาม สถาปัตยกรรมประเภทนี้มีรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์และสะท้อนถึงความเชื่อเกี่ยวกับเทวราชาและศาสนา และ 3) ฉันทลักษณ์-

ของสถาปัตยกรรมไทย: รูปแบบของเครื่องยอดทรงมณฑปและบุษบกเป็นแบบแผนที่สืบทอดกันมา มีลักษณะที่แน่นอนและมีการใช้ซ้ำในงานสถาปัตยกรรมไทยที่หลากหลาย เช่น พระเมรุและอาคารในงานพิธีสำคัญของราชสำนัก รวมถึงพัฒนาการของเครื่องยอดในสมัยต่าง ๆ ตั้งแต่ต้นกำเนิดแนวคิดในศิลปะอินเดียและศิลปะสมัยต่าง ๆ ในไทยตั้งแต่ทวารวดีจนถึงรัตนโกสินทร์

ผู้ศึกษาได้ทำการศึกษาเชิงลึกเกี่ยวกับ มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) จังหวัดสระบุรี ทั้งในมิติทางประวัติศาสตร์ ความเชื่อ รูปแบบและพัฒนาการของรูปแบบศิลปะสถาปัตยกรรม รวมถึงมีการสันนิษฐานรูปแบบของมณฑปพระพุทธบาทในสมัยต่าง ๆ โดยอ้างอิงจากข้อมูลประวัติศาสตร์และศึกษาพระมณฑป ภปร สก ประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดญาณสังวราราม จังหวัดชลบุรี ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร อีกทั้งมีการศึกษาเปรียบเทียบโครงสร้างและวัสดุก่อสร้าง เครื่องยอดทรงมณฑปบุษบกในรูปแบบต่าง ๆ

“การสร้างรอยพระพุทธบาทสมัยพระยาลิไท” โดย สุธนา เกตุอร่าม ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2523

สารนิพนธ์นี้ได้ศึกษาเปรียบเทียบ โดยพิจารณาคติการสร้างรอยพระพุทธบาทในประเทศอินเดีย ลังกาและพม่า เพื่อนำมาสู่การวิเคราะห์แนวคิดในการสร้างรอยพระพุทธบาทสมัยสุโขทัย ผู้วิจัยได้อาศัยหลักฐานจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เอกสารทางประวัติศาสตร์และศิลาจารึกที่เกี่ยวข้อง

ผลการศึกษาพบว่า คติการสร้างและการบูชารอยพระพุทธบาทที่พบมากในลังกา พม่าและไทยนั้นมีรากฐานมาจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา ซึ่งแต่งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 14 อีกทั้งผู้วิจัยได้ตั้งข้อสมมติฐานว่าการสร้างรอยพระพุทธบาทในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) อาจมีวัตถุประสงค์เชิงการเมือง เป็นส่วนหนึ่งของความพยายามในการสร้างฐานอำนาจให้อาณาจักรสุโขทัย กลายเป็นอาณาจักรศักดิ์สิทธิ์ทางพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับลังกา ทั้งนี้เพื่อเป็นการป้องกันสุโขทัยจากความผันผวนทางการเมืองทั้งภายในและภายนอก ทั้งนี้กระบวนการสร้างรอยพระพุทธบาทสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) มีลักษณะพิเศษคือเป็นการพิมพ์เอารอยพระพุทธบาทที่เชื่อกันว่าเป็นรอยพระพุทธบาทจริงของพระพุทธองค์จากเกาะลังกา แล้วนำมาประดิษฐานบนภูเขาที่เป็นจุดยุทธศาสตร์รอบเมืองสุโขทัย และเปลี่ยนชื่อภูเขาที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเป็นภูเขาสุมนกูฏ รวมถึงประกาศการ

สร้างให้เป็นที่รับรู้ดังปรากฏความในศิลาจารึกหลักที่ 8 และจารึกหลักที่ 11

“แนวคิดที่เหมือนคล้ายและแตกต่างของรอยพระพุทธบาท ในงานจิตรกรรมฝาผนังกับงานประติมากรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย” โดย อำพล คมขำ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2548

ผู้วิจัยศึกษาคติความเชื่อและภาพเล่าเรื่องเกี่ยวกับการบูชารอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในงานจิตรกรรมฝาผนัง และประติมากรรมสมัยอรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ผลจากการวิจัยพบว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายเคารพบูชารอยพระพุทธบาททั้งหมดสี่รอย คือ รอยพุทธบาท ณ แม่น้ำ-นัมมทา รอยพระพุทธบาทเขาสัจจพันธคีรี และรอยพระพุทธบาทบนยอดเขาสุมนกูฏในศรีลังกาซึ่งมีอิทธิพลสำคัญต่อการค้นพบรอยพระพุทธบาท ณ เขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี

ส่วนภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธบาทในงานจิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรม ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเกิดขึ้นครั้งแรกที่จิตรกรรมฝาผนังด้านทิศตะวันออก ตำหนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และถ่ายทอดออกสู่เมืองนอกราชธานีในจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม และปูนปั้นประดับผนังพระอุโบสถวัดไผ่ล้อม จังหวัดเพชรบุรี โดยมีการปรับเปลี่ยนองค์ประกอบบางอย่างเพื่อความเหมาะสม

“ประเด็นใหม่ : ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24” โดย วิราภรณ์ ปฐมพงศ์ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552

งานวิจัยนี้นำเสนอประเด็นเกี่ยวกับระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธบาท ในประเทศไทย ผลการวิจัยพบว่าระบบการวางลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธบาทในไทยเริ่มปรากฏครั้งแรกในสมัยสุโขทัย ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 20 ในระยะเวลาดังกล่าวเกิดลักษณะการวางลายมงคลแสดงภาพรวมของจักรวาลในมิติแนวตั้ง ต่อมาในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบ โดยมีการจัดเรียงลายมงคลเป็นวงประกอบอยู่กลางฝ่าพระบาทและพื้นที่ส่วนที่เหลือถูกทำเป็นตารางบรรจุลายมงคล ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนปลายเกิดความนิยมในการทำลายมงคลในลักษณะภาพรวมของจักรวาลในมิติแนวตั้งอีกครั้ง ซึ่งรูปแบบนี้ได้สืบเนื่องต่อไปจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ งานวิจัยนี้ชี้ให้เห็นว่าปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยน

รูปแบบการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการ ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงขนาดของรอยพระพุทธบาท และการอ้างอิงคติจากคัมภีร์ที่แตกต่างกันในแต่ละยุคสมัย

“พระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏในศรีลังกาจากหลักฐานศิลปกรรมสมัยกรุงศรีอยุธยา” โดย รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง วารสารไทยคดีศึกษา ปีที่ 19 ฉบับที่ 1 เดือนมกราคม-มิถุนายน 2565

บทความนี้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญ ของความเชื่อเกี่ยวกับการสักการะบูชารอยพระพุทธ-บาทโดยเฉพาะรอยพระพุทธบาทบนยอดเขาสุมนกูฏหรือที่เรียกกันว่า ศรีปาทะ ซึ่งจัดเป็นเจดียสถานที่สำคัญหนึ่งในโสฬสมหาสถาน คือ สถานที่ 16 แห่งซึ่งพระพุทธองค์ได้เสด็จเยือนเมื่อคราวเสด็จเยือนศรีลังกาครั้งที่ 3 ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาที่แต่งขึ้นในศรีลังกา

ผู้วิจัยได้สืบค้นหลักฐานจากคัมภีร์ศาสนา และจารึกทางศิลปกรรมซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระพุทธบาทนี้มีความสำคัญต่อสังคมไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา ธนบุรี จนถึงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในสมัยอยุธยา มีหลักฐานทางศิลปกรรม เช่น ปูนปั้น จิตรกรรมฝาผนังและสมุดภาพไตรภูมิที่นำเสนอพระพุทธบาทบนเขาสุมนกูฏ สะท้อนถึงการเชื่อมโยงความเชื่อเรื่องพระพุทธบาทกับวัฒนธรรมและความศรัทธาในพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ที่เผยแผ่เข้าสู่ไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 20

ตัวอย่างงานศิลปกรรมสำคัญ เช่น ปูนปั้นที่วัดไผ่ล้อม จังหวัดเพชรบุรี และจิตรกรรมฝาผนังที่วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งแสดงให้เห็นภาพพระพุทธบาทบนยอดเขาสุมนกูฏอย่างเด่นชัด อันเป็นการเน้นย้ำถึงความศักดิ์สิทธิ์และความเคารพในรอยพระพุทธบาทนี้ ผู้วิจัยยังได้ยกหลักฐานสมุดภาพไตรภูมิหลายฉบับที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย พบว่าพระพุทธบาทบนเขาสุมนกูฏถูกวาดเป็นศูนย์กลางของเกาะลังกา หลักฐานงานศิลปกรรมเหล่านี้เป็นหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นว่าในมุมมองของชาวกรุงศรีอยุธยา พระพุทธบาทแห่งนี้ได้รับการยกย่องให้เป็นปูชนียสถานที่มีความสำคัญสูงสุดในศรีลังกา ซึ่งข้อมูลเหล่านี้น่าจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษางานสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวเนื่องกับรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา

“รอยพระพุทธบาท ในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์” โดย นันทนา ชุติวงศ์ สำนักพิมพ์เมืองโบราณ 2533

ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาค้นคว้ารอยพระพุทธบาท รวบรวมและเสนอถึงคติความเชื่อในการบูชารอยพระพุทธบาทตั้งแต่อินเดีย ลังกา พม่า และไทยโดยอ้างอิงวรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่

เกี่ยวข้อง และศึกษาองค์ประกอบทางศิลปะที่เกี่ยวเนื่องกับรอยพระพุทธบาทและลวดลายมงคล 108 ประการ เพื่อบ่งบอกถึงอายุสมัยและวิวัฒนาการของรอยพระพุทธบาท

สำหรับในประเทศไทย ตัวอย่างรอยพระพุทธบาทที่เก่าแก่ที่สุดที่พบอยู่ที่สระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี และไม่พบหลักฐานเกี่ยวกับรอยพระบาทในไทย จนกระทั่งพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ได้แผ่อิทธิพลมายังสุโขทัยและล้านนา ประเพณีการบูชารอยพระพุทธบาทสืบต่อมาจนถึงสมัยอยุธยา และแพร่หลายเป็นอย่างมากตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา โดยวิหารหรือมณฑปที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทจำลองมักมีปรากฏอยู่ในเขตวัดที่อยุธยา และบางครั้งทำหน้าที่เป็นประธานของวัด ซึ่งลักษณะเช่นนี้สืบมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

“วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย” โดย รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร 2539

ผู้วิจัยได้ศึกษาวิวัฒนาการรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย โดยใช้ระเบียบวิธีทางประวัติศาสตร์ศิลปะในการกำหนดอายุจากลวดลายมงคล และเทียบเคียงกับหลักฐานทางจารึกซึ่งระบุปีการสร้างรอยพระพุทธบาท เพื่อเรียงลำดับของสายวิวัฒนาการรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย รวมถึงคติการสร้าง

ผลการศึกษา พบว่ารูปแบบลวดลายรอยพระพุทธบาทในไทยจำแนกวิวัฒนาการออกเป็น 4 สมัย โดยในสมัยที่ 1 กำหนดอายุอยู่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 20 ลักษณะเด่นคือลวดลายมงคลเวียนรอบธรรมจักรตามขอบพระบาท สมัยที่ 2 กำหนดอายุในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 20 มีการเปลี่ยนแปลงการจัดลวดลาย โดยลายมงคลเริ่มเวียนเป็นวงกลมรอบธรรมจักร ในสมัยที่ 3 พบในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พุทธศตวรรษที่ 22 ลวดลายมงคลจะเริ่มเรียงตัวในระบบกึ่งตาราง กึ่งวงกลม และในสมัยที่ 4 ลวดลายมงคลจัดอยู่ในระบบตาราง กำหนดอายุตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นต้นมา ส่วนคติการบูชารอยพระพุทธบาทในไทย สมัยสุโขทัยและอยุธยานั้นได้รับอิทธิพลจากลังกา ในสมัยอยุธยามีคติการสมมติให้รอยพระพุทธบาทที่สร้างคือพระพุทธบาทที่เขาสัจจพันธคีรี ซึ่งแนวคิดนี้ได้ส่งอิทธิพลสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

“สถาปัตยกรรมเครื่องยอดทรงจอมแห ว่าด้วยหลักวิชา เส้น รูป และความรู้สึก : กรณีศึกษายอดบุษบก-มณฑป” โดย บุณยกร วชิระเธียรชัย วารสารหน้าจั่ว : ว่าด้วยประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมไทย ฉบับที่ 12 เดือนมกราคม-ธันวามคม 2558

บทความนี้มุ่งเน้นศึกษาการออกแบบและงานช่างของอาคารเครื่องยอด ประเภท “บุษบก”และ“มณฑป” ซึ่งเป็นตัวอย่างของสถาปัตยกรรมไทยโบราณที่ใช้ในพิธีทางศาสนาและพระ-ราชพิธี การออกแบบส่วนยอดของอาคารเหล่านี้มักใช้องค์ประกอบที่ซับซ้อน

การศึกษาแบ่งออกเป็นหกส่วนหลัก ได้แก่ 1) ที่มา กรอบแนวคิดและวิธีการศึกษา 2) เอกสารและตัวแบบที่นำมาใช้ในการศึกษา 3) รูปแบบอาคารประเภทบุษบก-มณฑปโดยสังเขป องค์ประกอบส่วนยอดและชื่อเรียก 4) ขั้นตอนและวิธีการร่างแบบยอดบุษบก-มณฑป ประกอบภาพลายเส้น 5) สารัตถะและภาพจำลองสามมิติ 6) ข้อสรุปและข้อเสนอแนะ

ในการศึกษาใช้การอ้างอิงเอกสาร แบบสถาปัตยกรรม และความเห็นจากผู้เชี่ยวชาญทางสถาปัตยกรรมไทย ผลการศึกษาสรุปว่าเอกลักษณ์เฉพาะที่ช่วยสร้างความโดดเด่นทางสถาปัตยกรรม “บุษบก”และ“มณฑป” เช่น การย่อมุมและการใช้ทรงจอมแหนั้น ต้องผ่านกระบวนการออกแบบอย่างประณีตตั้งแต่ขั้นตอนการร่างแบบ (การขึ้นทรง) การวางแผนโครงสร้างและรายละเอียดต่าง ๆ โดยเน้นที่ความสัมพันธ์ระหว่างสัดส่วนทางสถาปัตยกรรม โดยบทความนี้เกี่ยวข้องกับงานวิจัยในเรื่องการออกแบบสถาปัตยกรรมและงานมิติเชิงช่างของมณฑป ซึ่งเป็นประเภทอาคารที่นิยมนำมาสร้างครอบรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย

“สถาปัตยกรรมสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธบาทจำลอง” โดย สมโชค สินนุกูล ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2548

ผู้วิจัยได้ทำการสำรวจ ศึกษาความเป็นมา รูปแบบและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของสถาปัตยกรรมสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา และสมัยรัตนโกสินทร์ตลอดจนแนวคิดและปัจจัยที่มีผลต่อสถาปัตยกรรม โดยจำแนกประเภทอาคารออกเป็น 4 ประเภท คือ ศาลา พระสถูป พระวิหารและพระมณฑป พระมณฑปเป็นรูปแบบอาคารที่นิยมสร้างประดิษฐานรอยพระพุทธบาทมากที่สุด เนื่องจากมีรูปแบบที่สัมพันธ์เหมาะสมกับรอยพระพุทธบาท อีกทั้งลักษณะของหลังคาที่เป็นองค์ประกอบเครื่องยอด ยังแสดงถึงฐานานุศักดิ์ของความเป็นเจติยสถานในพุทธศาสนา

ส่วนพระวิหารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทนั้นเป็นที่นิยมรองลงมา เนื่องจากมีการใช้งานที่จำเพาะกว่า ส่วนพระสถูปและศาลาประดิษฐานรอยพระพุทธบาทนั้นเป็นที่นิยมน้อยที่สุด ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า สถาปัตยกรรมประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในแต่ละประเภทนั้น มีรูปแบบและ

องค์ประกอบที่คล้ายคลึงกับสถาปัตยกรรมประเภทเดียวกันโดยทั่วไป หากจะมีความแตกต่างก็จะเป็นที่องค์ประกอบในผังบริเวณหรือการประดับตกแต่ง เพื่อสื่อถึงประเภทของรอยพระพุทธบาทว่าเป็นบริโภคเจดีย์ บริโภคเจดีย์จำลองหรืออุเทสิกะเจดีย์ อย่างไรก็ดีการศึกษานี้ เป็นการรวบรวมข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในภาพกว้าง ยังไม่มีการวิเคราะห์เชื่อมโยงในเชิงลึก

“รายงานฉบับสมบูรณ์โครงการสถาปัตยกรรมอาคารประดิษฐานพระพุทธรูป: การศึกษาเชิงวัฒนธรรมเปรียบเทียบไทย พม่า และศรีลังกา” โดย โชติมา จตุรวงค์ สำนักงานกองทุนสนับสนุน-การวิจัย (สกว.) 2560

งานวิจัยได้ศึกษาเปรียบเทียบสถาปัตยกรรมประดิษฐานพระพุทธรูปในประเทศไทย พม่า และศรีลังกา ที่สร้างระหว่างช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 14-15 โดยระบุว่าศิลปะสมัยคัมโปละของศรีลังกาได้ให้แรงบันดาลใจแก่ศิลปสถาปัตยกรรมสุโขทัย ขณะที่ลักษณะสำคัญของสถาปัตยกรรมกรณีศึกษาในสุโขทัยและเชียงใหม่มีรากฐานจากวัฒนธรรมมอญ และแรงบันดาลใจจากพุกาม

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าพุทธศาสนาจากศรีลังกา ที่เข้ามามีอิทธิพลในสุโขทัยโดยตรงเป็นสายอรัญวาสีสองสำนัก คือ อุทุมพรคีรี เมื่อพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) อาราธนาพระเมธังกรเถระพระภิกษุสิงหล จากสำนักอุทุมพรคีรีเมืองพันให้มาเป็นพระอุปัชฌาย์และเขาพระพุทธบาท(ปัลพัต-คละ) ซึ่งเข้ามาเผยแพร่จากพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ที่น่าจะไปศึกษาหรือบวชแปลงที่ศรีลังกาภายใต้สำนักเขาพระพุทธบาท (ปัลพัตคละ) ซึ่งเป็นสำนักที่มีอิทธิพลในสมัยคัมโปละและเมื่อกลับมาท่านก็ได้ทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนา เช่น สร้างพระเจดีย์ พุทธสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับศิลปะลังกา

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังตั้งข้อสังเกตว่า รอยพระพุทธบาทที่เขาพระบาทใหญ่ จังหวัดสุโขทัย สร้างขึ้นในปีพ.ศ.1902 ซึ่งตามประวัติกล่าวว่าพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ทรงให้พิมพ์รอยพระ-บาทมาจากศรีลังกานั้น มีจุดที่น่าสงสัยเนื่องจากรอยพระบาทบนเขาสุมนกูฏ ศรีลังกา ไม่ปรากฏลายมงคล 108 ประการ แต่รอยพระพุทธบาทด้านขวาที่เขาพระบาทใหญ่นี้ อาจมีความเกี่ยวข้องกับภาพสลักพระพุทธบาทด้านขวาที่ปรากฏบนหินชนวนเหนืออุโมงค์ทางเดินภายในมณฑปวัดศรีชุม ผ่านทางพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ซึ่งน่าจะได้รับอิทธิพลการทำลายมงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธบาทจากศิลปะพุกาม

อีกทั้งข้อมูลจากจารึกวัดศรีชุม ปรากฏนามสถานที่ซึ่งพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ เดินทางไปแสวงบุญ ได้แก่ มหิยังคณะ คัมโปละและเขาสุมนกูฏ ซึ่งมหิยังคณะและเขาสุมนกูฏมีความสำคัญเพราะพงศาวดารของศรีลังกาจัดให้สถานที่นี้อยู่ในกลุ่มมหาสถาน 16 แห่งที่พระโคตมพุทธเจ้าได้เสด็จเยือนขณะที่ยังทรงพระชนม์ชีพ ตำนานกล่าว่ามหิยังคณะเป็นสถานที่แรกในศรีลังกาที่พระพุทธเจ้าเสด็จเยือนหลังตรัสรู้ โดยจารึกอัมพคามูวะอ้างว่าไม่เพียงพระโคตรมะพุทธเจ้า แต่อดีตพระพุทธเจ้าสามพระองค์ก็ทรงฝากรอยพระบาทประทับไว้บนยอดเขาสุมนกูฏ ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าแนวคิดนี้น่าจะเกี่ยวข้องกับการสร้างพระพุทธบาทสี่รอยจากหินชนวน ซึ่งพบที่วัดพระบาทน้อย จังหวัดสุโขทัย กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 20

“Buddhapada: Following the Buddha’s Footprints” โดย Jacques de Guerny Orchid press 2014

หนังสือนำเสนอการศึกษาเชิงลึกเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ และความสำคัญของรอยพระ-พุทธบาท รวมถึงวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการบูชารอยพระพุทธบาทในภูมิภาคเอเชีย ผู้เขียนอธิบายว่ารอยพระพุทธบาทเป็นสัญลักษณ์ตัวแทนของพระพุทธเจ้า ที่ปรากฏในหลากหลายวัฒนธรรมทั้งในเอเชียใต้ เอเชียตะวันออกและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยนำเสนอรายละเอียดเกี่ยวกับรอยพระ-พุทธบาทที่พบในแหล่งต่าง ๆ พร้อมทั้งบรรยายลักษณะทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมที่เกี่ยวเนื่องกับการสร้างรอยพระพุทธบาท

ผู้เขียนชี้ให้เห็นว่า ประเทศไทยเป็นหนึ่งในประเทศที่ให้ความสำคัญต่อรอยพระพุทธบาท โดยมีการสร้างรอยพระพุทธบาทเป็นจำนวนมาก แต่ละแห่งมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างกันไปทั้งในด้านขนาด การออกแบบและสัญลักษณ์ที่ปรากฏ งานวิจัยนี้ระบุว่ายุคทองของรอยพระพุทธบาทในประเทศไทยเริ่มต้นในสมัยสุโขทัย ซึ่งได้รับอิทธิพลจากศิลปะลังกาและพม่าและต่อมาในสมัยอยุธยาได้มีการสืบสานและพัฒนารอยพุทธบาทที่มีลักษณะเฉพาะตัว เช่น การทำสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ

อีกทั้งยังได้วิเคราะห์รอยพระพุทธบาทที่สำคัญที่สุดของอยุธยา ซึ่งประดิษฐานในมณฑปที่วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี โดยอธิบายว่าอาคารนี้สร้างในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ มีแผนผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีช่องเปิดด้านหน้า มียอดทรงมณฑปที่เป็นหลังคาซ้อนหลายชั้นและประดับประดาด้วยลายปูนปั้นและกระจกสี ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของสถาปัตยกรรมในสมัยอยุธยา นอกจากนี้

งานวิจัยยังกล่าวถึงการสร้างพุทธบาทที่วัดอื่น ๆ อีกหลายแห่งในสมัยอยุธยา โดยรอยพุทธบาทส่วนใหญ่ได้รับการออกแบบและตกแต่งอย่างประณีตด้วยสัญลักษณ์ทางศาสนา ที่สะท้อนถึงจักรวาลวิทยาของพุทธศาสนา

ในบทสรุป ผู้เขียนเสนอว่าศิลปะและสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาเป็นการผสมผสานระหว่างความเชื่อทางศาสนาและอิทธิพลจากวัฒนธรรมอื่น ๆ โดยมีนัยทั้งทางศาสนาและการสื่อถึงอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์

“In the king's trail : an 18th century Dutch journey to the Buddha's Footprint ; Theodorus Jacobus van den Heuvel's account of his voyage to Phra Phutthabat in 1737” โดย Remco Raben and Dhiravat na Pombejra จัดพิมพ์โดย Royal Netherlands Embassy 1997

หนังสือบันทึกการเดินทางของ Van den Heuvel ผู้แทนจาก Dutch East India Company ระหว่างติดตามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไปแสวงบุญที่วัดพระพุทธบาท สระบุรี ใน ค.ศ.1737 หนังสือบันทึกนี้ให้ข้อมูลที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ ภาพลักษณ์ของขบวนเสด็จทั้งทางเรือในแม่น้ำและทางบกผ่านพื้นที่ป่าเขา ตลอดจนบรรยากาศและวัฒนธรรมของชาวสยามตลอดเส้นทาง

นอกจากบันทึกของ Van den Heuvel หนังสือเล่มนี้ยังประกอบด้วยบทความที่เกี่ยวข้องอีก 3 บท ซึ่งเขียนโดยนักวิชาการผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา ประกอบด้วยเรื่องราชสำนักของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เรื่องการถ่วงดุลระหว่างสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ กับ Dutch East India Company และ เรื่องประติมานวิทยา การสักการะ และการจาริกแสวงบุญที่พระพุทธบาท สระบุรี โดยเฉพาะบทความลำดับที่ 3 นี้ เป็นงานเขียนที่การกล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงของรูปแบบศิลปสถาปัตยกรรมของวัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี และความสำคัญทางประวัติศาสตร์ ศิลปะและความเชื่อเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย

“The sacred footprint : a cultural history of Adam’s Peak” โดย Askland Markus Orchid press 2001

หนังสือเล่มนี้ศึกษาประเพณีการแสวงบุญของชาวสิงหล โดยอาศัยข้อมูลทั้งจากแหล่งชาวสิงหลและแหล่งอื่น ๆ นอกจากนี้ยังอธิบายถึงลัทธิบูชาเทพเจ้า และความเชื่อมโยงกับเขาสุมนกูฏ

และรอยพระพุทธบาทซึ่งเรียกในภาษาสิงหลว่า ศรีปาทะ ซึ่งเชื่อว่าที่แห่งนี้เป็นหนึ่งในห้าสถานที่ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ประทับรอยพระบาทไว้ แต่ก็เป็นสถานที่แสวงบุญที่สำคัญสำหรับชาวมุสลิม ฮินดูและคริสเตียนบางกลุ่มด้วยเช่นกัน ชาวฮินดูเชื่อว่าเป็นรอยพระบาทของพระศิวะ ส่วนชาวมุสลิมเชื่อว่าอาดัม ซึ่งเป็นมนุษย์คนแรกที่ได้ประทับรอยเท้าไว้บนยอดเขานี้เมื่อถูกขับออกจากสวรรค์ ในขณะที่คริสเตียนบางกลุ่มก็มีความเชื่อเกี่ยวกับสถานที่แห่งนี้เช่นกัน หนังสือเล่มนี้ได้นำเสนอมุมมองที่หลากหลายเกี่ยวกับความสำคัญทางศาสนาและวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับเขาสุมนกูฏ

สรุปผลและอภิปรายผลการศึกษา

จากการทบทวนการศึกษาที่ผ่านมาพบว่า ภาพรวมการศึกษาสามารถจำแนกออกได้เป็นสองกลุ่ม คือ การศึกษาเรื่องรอยพระพุทธบาทและการศึกษาเรื่องอาคารมณฑปซึ่งทั้งสองส่วนยังเป็นภาพรวมในมุมกว้างของประเด็นการศึกษานั้น แต่หากพิจารณาในการศึกษาเชิงลึกผู้ศึกษาพบช่องว่างทางการศึกษาที่ยังต้องการศึกษาวิเคราะห์เพิ่มเติมในสองประเด็นใหญ่ คือ ช่องว่างการศึกษาเรื่องรอยพระพุทธบาทอยุธยา ว่าลักษณะพิเศษอย่างไรจนสามารถมีวิวัฒนาการรูปแบบลวดลายของตนเอง และช่องว่างในการศึกษาเรื่องอาคารมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา เพราะเป็นช่วงเวลาที่เริ่มปรากฏอาคารลักษณะนี้ขึ้นครั้งแรก และท้ายสุดในสองประเด็นนี้ยังไม่พบการเชื่อมโยงการศึกษาระหว่างรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยากับอาคารมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท ว่ามีความสัมพันธ์และคติเชื่อมโยงอย่างไร ซึ่งการศึกษาวิเคราะห์เพิ่มจะช่วยทำให้การศึกษาภาพรวมของทั้งสองส่วนชัดเจนขึ้น อาจค้นพบข้อมูลซึ่งนำไปสู่การสร้างองค์ความรู้ใหม่ต่อรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยาและมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทต่อไป

บทที่ 2
พัฒนาการทางรูปแบบและคติรอยพระพุทธบาท

ในบทนี้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางรูปแบบของรอยพระพุทธบาท และคติความเชื่อที่เกี่ยวกับรอยพระพุทธบาทในอินเดีย ศรีลังกา พม่า ลาว เขมร และแสดงถึงรูปแบบรอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา สัญลักษณ์มงคลร้อยแปดประการจากคัมภีร์ต่าง ๆ ที่จะสร้างความเข้าใจถึงรอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในสมัยอยุธยาในการศึกษาบทต่อไป

การกำเนิดขึ้นของรอยพระพุทธบาท

รอยมือหรือรอยเท้ามีอิทธิพลต่อความรู้สึกระหว่างบุคคล หรือกลุ่มบุคคลเชื่อมโยงความรู้สึกกับผู้เป็นเจ้าของรอยมือหรือรอยเท้านั้น ๆ ซึ่งความเชื่อลักษณะดังกล่าวนี้ สามารถพบเห็นได้ในหลายวัฒนธรรมทั้งในอดีตและปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าร่องรอยสัญลักษณ์ข้างต้นมีคุณค่าและความหมายที่มากกว่ารอยหรือร่องบนพื้นโลกหรือรอยบุบบนผนังจากการที่สะท้อนถึง “อดีตที่ยังมีชีวิตอยู่” และสะท้อนให้เห็นว่าการประทับรูปมือหรือเท้าของบุคคลบนพื้นผิวต่าง ๆ มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าการแกะสลักภาพเหมือน หรือประติมากรรมแบบต่าง ๆ เนื่องจากรอยประทับทั้งมือและเท้านี้มีลักษณะน่าสนใจ จากระบบความสัมพันธ์ที่ไม่มีสื่อกลางระหว่างบุคคลกับเจ้าของรอยมือรอยเท้า คล้ายกับร่องรอยซากดึกดำบรรพ์ (Fossil) ที่พิสูจน์การเข้าถึงโดยตรงไปยังสิ่งต้นกำเนิด (Cicuzza, 2011: xvii-xviii)

ในหลายวัฒนธรรมสามารถเห็นพบตัวอย่าง "รอยเท้าศักดิ์สิทธิ์" ที่แกะสลักด้วยหินอ่อน ดังเช่นกรณีของโบสถ์ Domine Quo Vadis อันเก่าแก่ของกรุงโรม ที่มีหลักฐานสำเนารอยพระบาทของพระเยซูคริสต์หรือกรณีของ Chapel of the Ascension ในกรุงเยรูซาเล็ม ที่ปรากฏหลักฐานรอยเท้าที่เชื่อกันว่าเป็นรอยเท้าของพระเยซูคริสต์ที่ทรงทำขึ้นในเวลาเสด็จขึ้นสู่สวรรค์หรือบางรอยเท้าที่พบในประเทศสหรัฐอเมริกาที่เชื่อว่า คือ รอยเท้าของนักบุญโธมัส (Vigneras, 1977: 82-90)

กรณีวัฒนธรรมของอิสลาม ก็สามารถพบเห็นการประทับรอยมือหรือรอยเท้าเช่นกัน ดังเช่นรอยเท้าของท่านศาสดามูฮัมหมัดในสถานที่ต่าง ๆ มากมาย อาทิ Dome in the Rock ใน

กรุงเยรูซาเล็มและในมัสยิดที่ตั้งอยู่ในรัฐคุชราต รัฐเบงกอลตะวันตก และบังคลาเทศ (Stroumsa, 1985: 101-114) ในขณะที่ Qubbat al-Sanaya (Dome of the Front Teeth) ได้ค้นพบเครื่องหมายรูปฟันของศาสดามูฮัมหมัดบนกำแพงก้อนหิน (Hasan, 1993: 335-343) หรือแม้แต่กรณีของศาสนายูดายที่มีการเก็บรวบรวมหลักฐานของผู้เผยพระวจนะ (รอยเท้าของเอลียาห์) เป็นต้น

จากหลักฐานการมีอยู่ของรอยมือหรือรอยเท้าศักดิ์สิทธิ์ จะเห็นได้ว่ามีความเชื่อมร้อยกับวัฒนธรรมทางศาสนาเพื่อสร้างสัญลักษณ์ หรือตัวแทนของสิ่งเคารพผ่านลักษณะทางร่างกาย เช่น รอยมือหรือรอยเท้าขององค์ศาสดา นักบวชที่มีความสำคัญเพื่อเป็นมรดก สิ่งยึดเหนี่ยวและสิ่งระลึกถึงของศาสนิกชนเหล่านั้น

สำหรับคติความเชื่อเกี่ยวกับ “รอยพระพุทธบาท” นั้นจะเห็นได้ว่าการสร้างสัญลักษณ์เพื่อเป็นตัวแทนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในช่วงแรกเริ่มนั้นจะใช้สิ่งแทน อาทิ สถูป (Stupa) ต้นศรีมหาโพธิ์ (Ficus religiosa : ต้นโพธิ์) และสัญลักษณ์ธรรมจักร เป็นต้น ซึ่งจะเห็นได้ว่าไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกับส่วนของพระวรกาย (Guerny, 2014: 9) ในมุมนี้ อำพล คมขำ ได้อธิบายให้เห็นว่าภายหลังจากปรินิพพานในระยะเวลากว่า 400 ปีที่ผ่านมา การเคารพบูชาพระพุทธองค์จะกระทำผ่านสัญลักษณ์ (ดังกล่าวข้างต้น) โดยไม่มีการสร้างรูปเคารพ อาจเนื่องมาจากคติแนวคิดที่ว่าองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นเป็นมหาบุรุษที่ไม่มีมนุษย์ใดเสมอเหมือน ทรงเพียบพร้อมด้วยปัญญาบารมี ดังการระบุคำว่า “อปฏิโม” ในพระสูตร ที่หมายถึงการไม่มีภาพใดเสมอเหมือนหรืออาจเกิดจากการไม่มีผู้จดจำ หรือถ่ายทอดลักษณะของมหาบุรุษที่ครบถ้วนได้ การเคารพบูชาจึงแสดงผ่านสัญลักษณ์ที่กล่าวในข้างต้น

มีข้อสันนิษฐานที่สำคัญในการนำ “รอยพระพุทธบาท” มาใช้เป็นสัญลักษณ์ในการเป็นรูปเคารพของพุทธศาสนิกชนประกอบด้วยรายละเอียดดังนี้ (Cicuzza, 2011)

1. การเข้ามาของอารยธรรมกรีก-โรมัน สู่อินเดีย ซึ่งแนวคิดนี้ให้ความสำคัญต่อการเคารพรูปเคารพของเทพเจ้าต่าง ๆ และการสร้างรูปเคารพตามลักษณะกายวิภาคของมนุษย์ ส่งผลให้ในราวพุทธศตวรรษที่ 6 มีการสร้างองค์พุทธปฏิมาในศิลปะคันธารราฐ ส่งผลต่อการสร้างรูป “รอย-พระพุทธบาท”

2. การเลือก “รอยพระพุทธบาท” อาจแสดงถึงการเคารพอย่างสูงในการเคารพโดยเลือกส่วนที่ต่ำที่สุดของพระพุทธองค์เพื่อเป็นสัญลักษณ์ (จากวัฒนธรรมอินเดียที่แสดงความเคารพ

อย่างสูงจากการสัมผัสกับละอองเท้า) รวมถึงการแสดงถึงการจารึกเผยแพร่ธรรมะ และการเผยแพร่พระธรรมคำสอนไปทั่วแผ่นดิน ที่สะท้อนถึงการให้ความสำคัญและคุณค่าของการเสด็จมาเผยแพร่พระธรรมในที่ต่าง ๆ ที่แสดงถึงความเป็นมงคลต่อสถานที่นั้น ๆ

3. คติความเชื่อเกี่ยวกับความสำคัญของรอยพระพุทธบาท ดังที่อรรถกถาปุณโณวาทสูตรได้กล่าวถึงเรื่องที่พระพุทธองค์ทรงประทับรอยพระพุทธบาทที่ฝั่งแม่น้ำนัมมทาและ ภูเขาสัจจ-พันธคีรี หรือในอรรถกถาธรรมบทขุททกนิกาย เรื่องพระนางสามาวดีได้กล่าวถึงการประทับรอยพระ-พุทธบาทใน 3 แห่ง คือ แม่น้ำนัมมทา ภูเขาสัจจพันธคีรีและยอดเขาสุมนกูฏและอีก 1 แห่งในภายหลัง คือ โยนกปุระ (จวน คงแก้ว, 2559: 74-78)

4. Pada หมายถึง เท้า และ รังสี (สุริยะ) พร้อมกัน ซึ่งเท้ามีความเกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดกับแสงอาทิตย์และเทพเจ้าแห่งดวงอาทิตย์จากการเป็นตัวแทนของเทพเจ้าผู้เดิน นอกจากนี้รังสีเหล่านี้เปรียบได้กับวงล้อที่ถือเป็นหนึ่งในสัญลักษณ์ที่โดดเด่นของฝ่าเท้าของเทพเจ้า พระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ วีรบุรุษ และของปราชญ์ นอกจากนี้วงล้อก็สามารถเปลี่ยนเป็นดอกบัวบานเต็มที่ ซึ่งมีความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่คล้ายกันอันหมายถึงความยิ่งใหญ่

5. สัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่อยู่ภายในรอยพระพุทธบาท มีรายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับพระ-ธรรมคำสอน การปฏิบัติตัวและการตรวจสอบวัตรปฏิบัติของตน ซึ่งสัญลักษณ์ดังกล่าวเชื่อมโยงกับชีวิตธรรมดา เช่น รูปสัตว์หรืออื่น ๆ กับความผูกพันทางจิตวิญญาณ เช่น รูปสถูป ที่สะท้อนคุณธรรมพิเศษ เช่น ขันติธรรม ความเห็นอกเห็นใจและความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดหรือหลักธรรมที่สำคัญอื่น ๆ

จากการอธิบายข้างต้นจะเห็นได้ว่าพุทธศาสนิกชน มีความเชื่อว่าความรู้ทางศาสนานั้นมีความศักดิ์สิทธิ์เกินกว่าจะเขียนหรือสลักลงในหินหรือวัตถุอื่นได้ ซึ่งการเป็นตัวแทนของพระพุทธรูปเป็นสิ่งต้องห้ามหรือไม่เหมาะสม (ในยุคแรกของพระพุทธศาสนา) ดังนั้นการอ้างอิงถึงอนุสรณ์หรือสัญลักษณ์บางประการจึงมีความสำคัญสำหรับพระพุทธศาสนา ซึ่งสัญลักษณ์หรืออนุสรณ์ดังกล่าวนี้ (Guerny, 2014: 9-12) สามารถจำแนกออกได้ 4 ลักษณะ คือ 1) วัตถุหรือสถูปที่บรรจุพระบรม-สารีริกธาตุ 2) สถานที่ศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวกับพุทธประวัติ 3) หลักธรรมคำสอน เช่น หลักธรรมบาลี และ 4) สัญลักษณ์เพื่อการระลึกถึงเช่นรอยเท้า

การตัดสินใจใช้รอยพระพุทธบาทเป็นเครื่องระลึกถึงพระพุทธเจ้า จึงมีความหมายอย่างยิ่งต่อจิตวิญญาณและความรู้สึกของผู้มีจิตศรัทธา ซึ่งพุทธศาสนาหลายแห่งหลายสำนักได้นำเสนอมุมมองของตนเพื่อพิสูจน์การเลือกสัญลักษณ์นี้ ดังเช่น (Guerny, 2014: 11-12)

1. สัญลักษณ์รอยพระพุทธบาทแสดงถึงการมีอยู่จริงของพระพุทธเจ้า และแสดงถึงการก้าวเดินนำทางแก่พุทธสาวกทั้งมวล

2. สัญลักษณ์รอยพระพุทธบาทแสดงสัจพจน์ของพระพุทธเจ้า ที่สะท้อนถึงความสามารถในการเข้าถึงพระธรรมของพุทธองค์ของทุกชนชั้น ทั้งที่ร่ำรวยหรือยากจน รู้หนังสือและไม่รู้หนังสือ โดยผ่านสัญลักษณ์ที่เข้าใจได้ง่าย สำหรับชาวพุทธสิ่งที่เกิดขึ้นดังกล่าวจึงสะท้อนผ่านรอยพระ-พุทธบาทอันเป็นสัญลักษณ์ของการเข้าถึงของพระพุทธองค์และการเปิดกว้างอย่างมีเมตตาต่อผู้ศรัทธาทั้งมวล

3. สัญลักษณ์รอยพระพุทธบาทเป็นการเชื้อเชิญให้ติดตาม และเตือนสติให้ “เดินตาม-ทาง” หรือ “เดินตามรอย” ของพระพุทธองค์

4. สัญลักษณ์รอยพระพุทธบาท ได้สะท้อนความหมายถึงการที่พระพุทธองค์ทรงเสด็จด้วยพระบาทเปล่า ละทิ้งชีวิตที่ทรงเคยสุขสบายในวรรณะกษัตริย์ พร้อมทรงตรัสว่าพระศากยมุนีไม่เคยทรงขี่สัตว์หรือยานพาหนะใด ๆ อีกเลย ยกเว้นเรือเพื่อข้ามแม่น้ำ รวมถึงรอยพระพุทธบาทแสดงให้เห็นถึงการเดินจงกรมเป็นคุณลักษณะสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ และในความหมายของพระพุทธศาสนาที่ทรงได้ประทับรอยพระบาทและเมตตาธรรมไปทั่วโลก

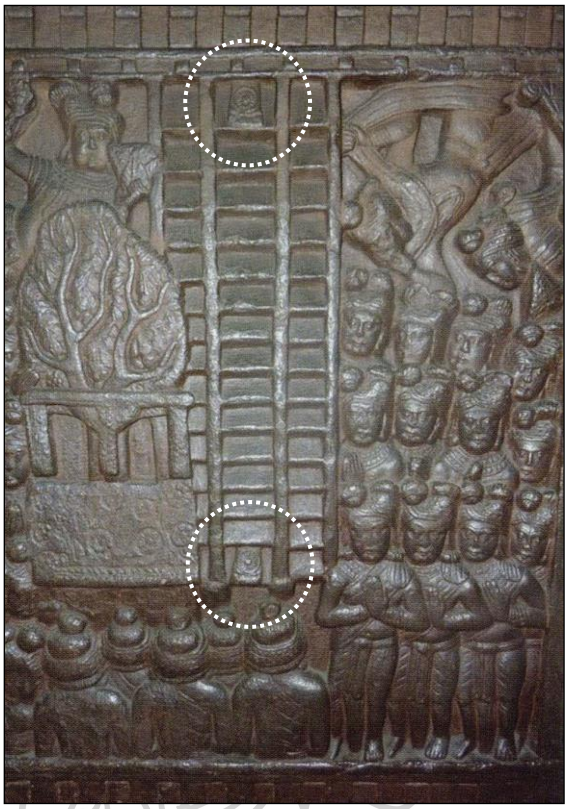
การอธิบายข้างต้น สามารถอธิบายรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับข้อมูลอ้างอิงทางวิชาการที่ระบุไว้ข้างต้นเพื่อยืนยันว่าการเลือกสัญลักษณ์ที่เรียบง่าย และเข้าใจได้ง่ายนั้นมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในส่วนของ “รอยพระพุทธบาท” ที่สนับสนุนให้เกิดการเข้าถึงไม่ว่าเพศใดหรือชนชั้นใดก็สามารถบูชาได้ทั้งภายในหรือภายนอกวัด การเป็นตัวแทนของพระพุทธองค์ได้อย่างเรียบง่ายและแฝงนัยทางปรัชญาอย่างน่าสนใจ

วิวัฒนาการของรอยพระพุทธบาท

รอยพระพุทธบาทในอินเดีย

จากงานแปลของ สมหวัง แก้วสุฟอง (2555) ชี้ให้เห็นว่า ในอดีตรูปจำลองขององค์-สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นในช่วงแรกนิยมใช้เพียงสัญลักษณ์ อาทิ วงล้อ บัลลังก์ว่าง ต้นโพธิ์และพระธรรมคำสอนของพระองค์ ไม่ปรากฏรูปเคารพที่ใช้สื่อแทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเลย โดยรอยพระพุทธบาทก็ถูกใช้เพื่อสื่อความถึงพระองค์ด้วย จะเห็นได้ว่ารอยพระพุทธบาทที่เชื่อว่าเป็นต้นกำเนิด หรือรอยพระพุทธบาทรอยแรกปรากฏในภาพนูน Bharhut Stupa (พระสถูปภารหุต ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์อินเดียในกัลกัตตา) บนเสาหินที่สลักโดยพระเจ้าอชาตศัตรู โดยรอยพระพุทธ-บาทมีขนาดเล็กที่ไม่สมส่วนและมีจักรที่บริเวณส้นพระบาท ซึ่งรอยพระพุทธบาทที่สลักในภาพเป็นสัญลักษณ์แทนการประสูติ หรือกำเนิดขึ้นของพระพุทธองค์ (ศตวรรษที่ 2 ก่อนคริสตศักราช) (ภาพที่ 2 และภาพที่ 3)

ภายหลังจากนั้นเมื่อศตวรรษที่ 1 ก่อนคริสตศักราช พบหลักฐานปรากฏว่ามีการสร้างรอยพระพุทธบาทที่มีขนาดใหญ่ขึ้น เป็นรอยพระพุทธบาทคู่ จาก Tirat เมือง Uddiyana (ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์ Swat ประเทศปากีสถาน) โดยรอยพระพุทธบาทนี้สลักบนแผ่นหินที่มีขนาดความยาว 90 เซนติเมตร และรอยพระพุทธบาทมีขนาความยาว 66 เซนติเมตร มีความกว้าง 27 เซนติเมตร ซึ่งจะเห็นได้ว่าการออกแบบเชิงศิลปะของภาพสลักมีความคล้ายคลึงกับภาพสลักของ Bharhut Stupa ตรงกลางมีรอยจักรขนาดใหญ่หลายซี่พร้อมด้วยดุมล้อและคำจารึก “อักษรขโรษฐี” ว่า “พุทธ ศากมุนิล ปทนิ” ไว้ที่บริเวณนิ้วพระบาท ซึ่งแปลว่า “รอยพระพุทธบาทแห่งพระพุทธ-ศากยมุนี” (ภาพที่ 4)

ภาพที่ 2 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Bharhut Stupa

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ภาพที่ 3 ภาพขยายรอยพระพุทธบาทที่ Bharhut Stupa

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ภาพที่ 4 ภาพรอยพระพุทธบาทคู่จาก Tirat เมือง Uddiyana
ที่มา: Di Crocco, Virginia McKeen. (2555). **รอยพระบาทพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ในภัทรกัปนี้ตามกรอบคิดแบบสิงหล-สยาม**. พิมพ์ครั้งที่ 1. แปลโดย สมหวัง แก้วสุฟอง. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

นอกจากนี้ยังพบรอยพระพุทธบาทบริเวณพระสถูปสาญจี (ศตวรรษที่ 2-1 ก่อนคริสตศักราช) ที่สร้างโดยพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับโครงสร้างของ Barhut แต่แตกต่างในส่วนของโดมที่ใหญ่กว่า มีเสาที่แสดงถึงประติมากรรมนูน และมีการสร้างประตูทั้งสี่ที่เน้นการใช้ดอกบัวเป็นสัญลักษณ์แทนการประสูติ ต้นโพธิ์สำหรับการตรัสรู้ วงล้อ (ธรรมจักร) แทนพุทธบัญญัติ และรอยพระพุทธบาทสองคู่แกะสลักบนหินทราย ซึ่งเป็นส่วนเล็ก ๆ ของฉากขนาดใหญ่บนเสาของประตู ซึ่งเสาประตูที่มีการสลักประติมากรรมนั้นจะแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

1. เสาประตูทิศเหนือ เสาคู่นี้จะปรากฏรอยพระบาทสองข้างที่คั่นด้วยพวงมาลัยสะท้อนถึงคติการเสด็จลงจากสวรรค์ของพระพุทธองค์ และจะเห็นได้ว่าส้นเท้าปรากฏรูปล้อขนาดใหญ่ที่มีคานหลายอันกินพื้นที่ตรงกลางของพื้นรอยพระบาท และในขณะเดียวกันจะเห็นได้ว่านิ้วทั้งห้ามีความยาวที่ต่างกันตามสรีระของมนุษย์ (แตกต่างจากสมัยหลังที่นิ้วของรอยพระพุทธบาทมีความยาวเท่ากัน) (ภาพที่ 5)

ภาพที่ 5 ภาพรอยพระพุทธบาทเสาประตูทิศเหนือของพระสถูปสาญจี (Sanchi Stupa)
ที่มา: บัณฑิต ลิ่วชัยชาญ และคณะ. (2553). **รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐาน พระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

2. เสาประตูทิศตะวันออก อธิบายภาพของพระโพธิสัตว์ (พระพุทธเจ้าในอนาคต) ที่สละและหลีกหนีจากความสุขลวงของชีวิต โดยรายละเอียดต่าง ๆ ในภาพจะถูกกำหนดผ่านรอยพระพุทธ-บาทคู่และบนพระบาทแต่ละข้างจะปรากฏวงล้อขนาดใหญ่ ซึ่งลักษณะของพระพุทธบาทนี้จะมีนิ้วเท้าที่ยาวและมีส่วนเว้าโค้งที่แตกต่างจากรอยเท้ามนุษย์ (ภาพที่ 6)

เป็นที่สังเกตได้ว่ารอยพระบาทในยุคแรกเริ่ม (ที่อธิบายผ่านมาข้างต้น) จะมีขนาดเล็กและรวมกับภาพประกอบอื่น ๆ (แตกต่างจากสมัยหลังที่แยกออกมาเฉพาะรอยพระพุทธบาท) และสัญลักษณ์ภายในรอยพระพุทธบาทมีเพียงวงล้อธรรมจักร

มีหลักฐานรอยพระบาทที่น่าสนใจ คือ รอยพระพุทธบาทจากมหาสถูป Amaravati จากการมีขนาดที่ใหญ่ มีนิ้วที่แตกต่างไปจากสรีระของมนุษย์ (ยาวเสมอกันทุกนิ้ว แสดงข้อต่อนิ้วเท้าอย่างชัดเจน) และเริ่มมีสัญลักษณ์อื่นนอกเหนือไปจากวงล้อ อาทิ สามง่ามขนาดใหญ่ ที่แสดงถึงไตรสรณคม แต่อย่างไรก็ตาม สัญลักษณ์ในรอบพระพุทธบาทนี้ยังเป็นที่ถกเถียงถึงความหมายที่ต้องการสื่อสาร

ดังเช่นของสามง่ามหรือตรีศูลนั้น Quagliotti ได้มองว่าอาจหมายถึง “นันทยาวรตะ” หรือ ต้นไม้แห่งชีวิต ในขณะที่ Sailer (1996) มองว่าอาจหมายถึงดอกไม้ประเภทดอกมะลิ เป็นต้น นอกจากนี้รอยพระพุทธบาทดังกล่าวยังพบสัญลักษณ์ “สวัสติกะ” ที่มองว่าแทนความเป็นมงคล หรือ “ภัททปีฏฐะ” (Di Crocco, 2555: 14) (ภาพที่ 7)

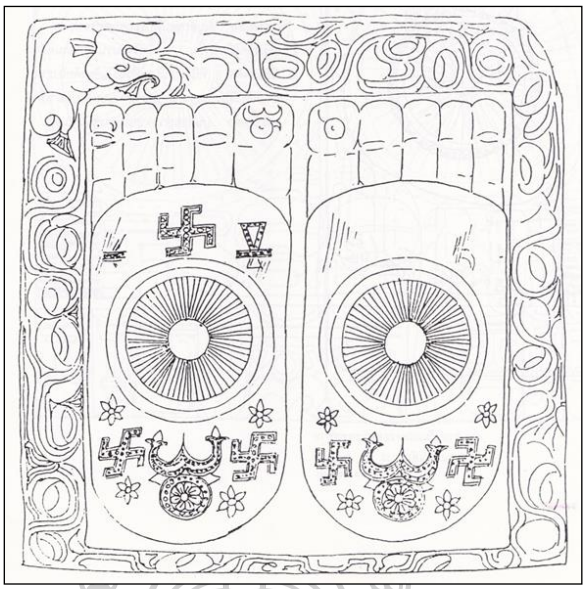
ในเรื่องดังกล่าวนี้ Guerny, J. (2014) ได้สรุปสัญลักษณ์ที่สำคัญของ รอยพระพุทธบาทจากมหาสถูป Amaravati ดังนี้

1. สัญลักษณ์ตรีรัตนะ (Three Jewels) ปรากฏที่ส้นพระบาทแต่ละข้าง
2. กงล้อกลางขนาดใหญ่ (เส้นผ่านศูนย์กลาง 12 เซนติเมตร)
3. เส้นรูปพระจันทร์ครึ่งเสี้ยวเชื่อมต่อฐานของนิ้วเท้า
4. ตรีศูลอยู่ที่นิ้วหัวแม่เท้าและสวัสติกะบนฝ่าพระบาท

นอกจากนี้จะเห็นได้ว่า รอยพระพุทธบาทจากมหาสถูป Amaravati ชี้ให้เห็นพัฒนาการของการสร้างรอยพระพุทธบาทโดยเฉพาะที่ไม่ได้อยู่ภายใต้ฉากทัศน์อื่น ๆ ดังอดีตที่ผ่านมา ซึ่งทั้งการใช้สัญลักษณ์ และการสร้างรอยพระพุทธบาทที่ไม่อิงหรืออยู่ภายใต้ฉากทัศน์อื่นเป็นอิทธิพลที่สำคัญต่อการพัฒนารอยพระพุทธบาทในพื้นที่ต่าง ๆ

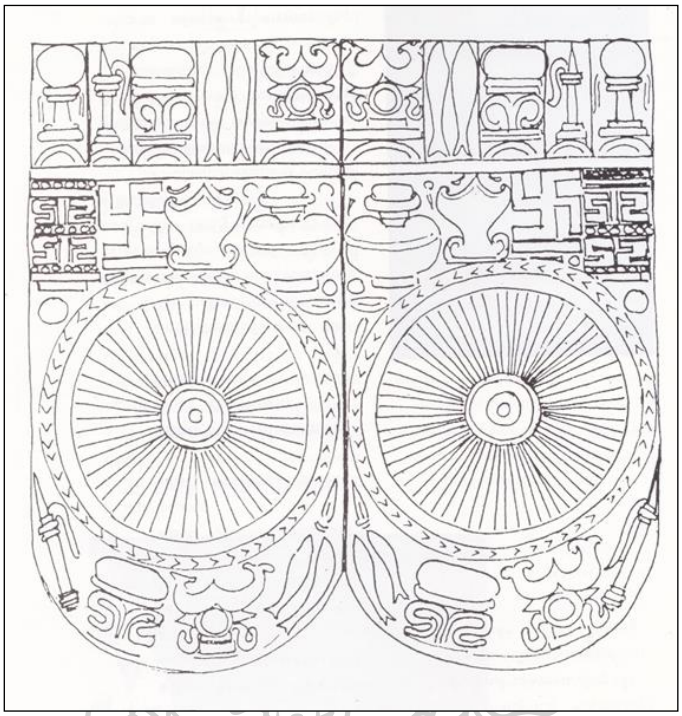

ภาพที่ 6 ภาพรอยพระพุทธบาทเสาประตูทิศตะวันออกของพระสถูปสาญจี (Sanchi Stupa)
ที่มา: บัณฑิต ลิ่วชัยชาญ. (2553). **รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐานพระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ภาพที่ 7 ภาพรอยพระพุทธบาทจากมหาสถูป Amaravati
ที่มา: นันทนา ชุติวงศ์. (2533). **รอยพระพุทธบาทในศิลปะเอเชียใต้ และเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพฯ: ด่านสุธาการพิมพ์.

อย่างไรก็ตามจะเห็นได้ว่าแนวคิดรอยพระพุทธบาท Amaravati มีอิทธิพลต่อรอยพระพุทธบาทที่ Kirinda ในประเทศศรีลังกาที่มีความคล้ายคลึงอย่างยิ่ง (วัฒนธรรมเชื่อมโยงผ่านแม่น้ำกฤษณะ) และจะเห็นได้ว่ารอยพระพุทธบาท Amaravati เป็นต้นทางที่สำคัญในการบรรจุสัญลักษณ์มงคลอื่นที่นอกเหนือไปจากธรรมจักรและมีการเพิ่ม หรือเปลี่ยนแปลงสัญลักษณ์มงคล ดังกรณีของรอยพระพุทธบาท Nagarjunakonda ที่แม้ว่ากลางพระบาทจะพบเห็นธรรมจักรที่มีซี่ดุมโดดเด่น แต่รายรอบในรอยพระบาทมีสัญลักษณ์มงคลอื่น ได้แก่ ปลา แจกันและเพชรสามเม็ด เอาไว้ (แตกต่างจากรอยพระพุทธบาท Amaravati) โดยสัญลักษณ์มงคลเหล่านี้จะพบเห็นในจำนวนไม่มากนักในรอยพระพุทธบาทของอินเดียในยุคแรก แต่มีความสำคัญต่อการวิวัฒนาการมาสู่สัญลักษณ์มงคล 108 หรือมากกว่านั้นในประเทศแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในสหัสวรรษต่อมา (Guerny, 2014: 30-34) (ภาพที่ 8)

ภาพที่ 8 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Nagarjunakonda

ที่มา: นันทนา ชุติวงศ์. (2533). **รอยพระพุทธบาทในศิลปะเอเชียใต้ และเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพฯ: ด่านสุธาการพิมพ์.

ดังนั้นจึงสามารถสรุปรายละเอียดของพัฒนาการเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาท ในอินเดียยุคแรกได้ดังต่อไปนี้

1. ในระยะเวลาน้อยกว่า 5 ศตวรรษ รอยพระพุทธบาทจะพัฒนาจากขนาดเล็กไปสู่ขนาดที่ใหญ่ขึ้น และพัฒนาจากรอยพระพุทธบาทที่รวมกับฉากทัศน์อื่นมาสู่รอยพระพุทธบาทโดยเฉพาะ (จาก Barhut, Sanchi สู่ Amaravati, Nagarjunakonda)

2. มีการพัฒนาสัญลักษณ์ที่สอดรับกับสิ่งแวดล้อม (สัตว์หรือพืชพรรณ) และสัญลักษณ์มงคลพื้นฐานแปดประการของอินเดีย สัญลักษณ์มงคลเหล่านี้มีความหมายสอดคล้องกัน เช่น ฉัตร (ตำแหน่งสูง) ปลา (ความอุดมสมบูรณ์, ความรอด) หม้อ (อาหาร) ดอกบัว (บริสุทธิ์) สังข์ (ศึกษา, ความรู้) ตรีศูล เป็นต้น

3. ในสมัยของราชวงศ์คุปตะช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 4 มีการรับอิทธิพลการสร้างรูป-เคารพเกิดเป็นองค์พระปฏิมาขึ้น ความนิยมเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาทจึงลดลงในอินเดีย

คันธาระ

จากการที่ตำแหน่งที่ตั้งของคันธาระมีความสำคัญทางภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์อย่างมาก จนสามารถนิยามว่าคันธาระ คือ “ประตูสู่อินเดีย” แม้ว่าคันธาระจะตั้งอยู่ในหุบเขาระหว่างภูเขาในเขตชายแดนของภารัต (อินเดีย) แต่ก็ไม่ใช่ภูมิภาคที่โดดเดี่ยว แต่เป็นภูมิภาคที่มีทางผ่านมากมาย ซึ่งจะเห็นได้ว่าคันธาระตั้งอยู่ทางตะวันออกสุดของช่องเขา Khyber ในขณะที่ Nagarahara ของอัฟกานิสถานตั้งอยู่ทางตะวันตกสุดของช่องเขา Khyber ส่งผลให้คันธาระกลายเป็นประตูที่สำคัญสู่อินเดีย

คันธาระจึงเป็นภูมิภาคที่เจริญรุ่งเรือง และพรั่งพร้อมด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ตลอดจนวัฒนธรรม ซึ่งภูมิภาคนี้อยู่ภายใต้อาณาจักรเปอร์เซียในราวศตวรรษที่ 6 และ 5 ก่อนคริสต์ศักราช และถูกพิชิตโดยอเล็กซานเดอร์มหาราชในศตวรรษที่ 4 ก่อนคริสต์ศักราช (รับวัฒนธรรมจากกรีกและโรมัน) (Harmatta, 1994: 66-87) หลังจากนั้นก็ถูกปกครองโดยราขวงศ์ Mauryas และในศตวรรษที่ 11 ถูกปกครองโดย Mahmud Ghaznavi

จากการที่คันธาระตั้งอยู่ที่ประตูสู่ดินแดนแห่งพระพุทธองค์ คันธาระจึงเป็น “จุดหมายปลายทางทางวัฒนธรรมและศาสนา” ที่ผู้แสวงหาต้องเดินทางผ่าน (โดยเฉพาะชาวจีนและทิเบต) และได้กลายมาสู่การเป็นศูนย์การเรียนรู้ทางพุทธปรัชญาที่ยิ่งใหญ่ (Shahi, 2019: 47-51)

จากหลักฐานพบว่า Xuanzang ได้เดินทางจากประเทศจีนมาเยือนคันธาระในช่วงต้นศตวรรษที่ 7 ก่อนคริสตศักราช และได้บันทึกถึงลักษณะทางภูมิศาสตร์ว่าคันธาระเป็นดินแดนแห่งหุบเขา Peshawar ของแม่น้ำคาบูล รวมทั้งส่วนที่เป็นเนินเขาของ Swat และ Buner ทางทิศเหนือและขยายไปทางทิศตะวันออกถึงแม่น้ำสินธุ ซึ่งนักวิชาการได้เพิ่มเขตที่อยู่ติดกันไปทางทิศตะวันออก-เฉียงใต้ ได้แก่ เมืองตักศิลาเข้าไปด้วย ซึ่งปัจจุบันคันธาระเป็นภูมิภาคที่ครอบคลุมทางตะวันตก-เฉียงเหนือของปากีสถานไปจนถึงทางตะวันออกของอัฟกานิสถาน พื้นที่รวมถึงจุดเชื่อมต่อของแม่น้ำคาบูลและแม่น้ำสินธุอันยิ่งใหญ่ (Guerny, 2014: 68-69) (ภาพที่ 9)

ภาพที่ 9 ภาพที่ตั้งของแคว้นคันธาระ

ที่มา: Wikipedia. (2568). **Gandhara**. เข้าถึงเมื่อ 7 มกราคม.

เข้าถึงได้จาก https://en.wikipedia.org/wiki/Gandhara

เห็นได้ว่าเมื่อประมาณสองพันปีผ่านมา ได้มีเครือข่ายการค้าขนาดใหญ่ที่ขยายระหว่างเอเชียและยุโรป ส่งผลให้มีนักเดินทางจำนวนมาก และสินค้าจำนวนมากจากจีนไปยังตะวันออกใกล้ (Near East) และในทางกลับกันก็เกิดการขนส่งระหว่างปากีสถานและอัฟกานิสถานผ่านเส้นทาง Khyber Pass ซึ่งปัจจุบันคือหนึ่งในเส้นทางสายไหมที่สำคัญของโลก ซึ่งตามเส้นทางการค้าที่มั่งคั่งเหล่านี้เกิดการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมและศาสนาที่หลั่งไหลเข้ามาอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้เกิดการถ่ายทอดคติทางพุทธศาสนาและแนวคิดต่าง ๆ ของอินเดียยุคแรก และในทางกลับกันรูปแบบศิลปะ-คันธาระเองก็แพร่กระจายเข้าสู่อินเดียและข้ามไปยังเอเชียตะวันออกด้วย (Eastern Asia) (คันธาระจึงเป็นดินแดนที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม จากการบรรจบกันของวัฒนธรรมและอารยธรรมที่หลากหลาย ได้แก่ เปอร์เซีย กรีก ซากา คูชาน ฮั่น เติร์กและอาหรับ)

ศิลปะคันธาระที่หมายรวมถึงสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งรูปแบบการปฏิวัติทางพุทธศิลป์ที่พัฒนาขึ้นในระหว่างศตวรรษที่ 1 และศตวรรษที่ 6 มีความสำคัญอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการสร้างตัวแทนของพระพุทธเจ้าในร่างมนุษย์เป็นครั้งแรก นับเป็นการปฏิวัติคติทางพระพุทธศาสนาครั้งใหญ่ (จากเดิมใช้สัญลักษณ์อื่น เช่น สถูป เจดีย์ ต้นศรีมหาโพธิ์

และรอยพระพุทธบาทเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้า) โดยการแสดงภาพของพระศากยมุนี (รวมถึงพระโพธิสัตว์) มีความเชื่อมโยงกับข้อคิดทางจิตวิญญาณในพระพุทธศาสนา ดังเห็นได้ในสมัยพระเจ้า-กนิษกะ (ส่วนใหญ่เป็นหิน) และต่อมาพัฒนาเป็นปูนปั้นรวมถึงโลหะด้วย ที่ศิลปินท้องถิ่นได้สร้างสรรค์ผลงานผ่านการอ้างอิงศิลปะตะวันตก แต่มีความโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ของตนเองที่มาจากการผสานเข้ากับวัฒนธรรมเอเชีย และในทางกลับกันการออกแบบศิลปะที่แสดงถึงการเป็นตัวแทนมนุษย์ของพระพุทธเจ้าโดยแสดงผมหยิก (เม็ดพระศก) และเสื้อคลุมพับกลายเป็นแหล่งที่มาของแรงบันดาลใจในทวีปยุโรปในเวลาต่อมา

เมื่อพิจารณาในส่วนของ “รอยพระพุทธบาท” สำหรับศิลปะคันธาระก็ยังรับอิทธิพลจากอินเดีย โดยมี Sanchi, Barhut และ Amaravati เป็นต้นแบบ ส่วนใหญ่เป็นรอยเท้าขนาดเล็กที่แสดงการมีอยู่ของพระพุทธเจ้าท่ามกลางองค์ประกอบต่าง ๆ (สัญลักษณ์ในรอยพระพุทธบาท) และมีการพัฒนาให้มีลักษณะหรือเอกลักษณ์ของตนเองในเวลาต่อมา

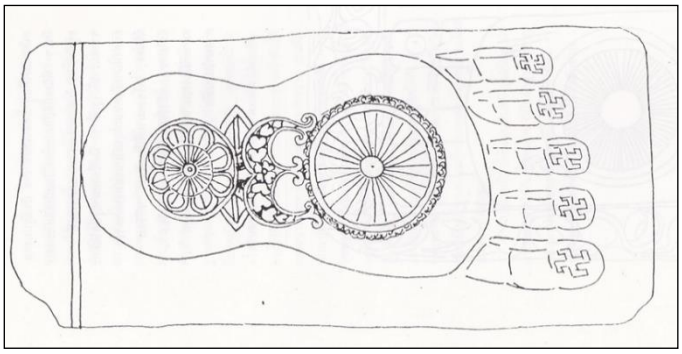
รอยพระพุทธบาทศิลปะคันธาระ ส่วนใหญ่จะพบเห็นในพิพิธภัณฑ์ดังตัวอย่างชิ้นงาน “The Buddha’s Descent from the Heaven of the 33 Gods” (พิพิธภัณฑ์ Saidu Sharif Swat) ซึ่งสร้างขึ้นตั้งแต่ศตวรรษที่ 1 (1st century CE.) ประติมากรรมนี้สอดคล้องกับศิลปะในยุคแรกของ Barhut โดยเน้นการมีฉากที่เป็นตำนาน และการประทับอยู่ของพระเจ้าเป็นเพียงสัญลักษณ์เท่านั้น (รอยเท้าขนาดเล็กขนาด 36 เซนติเมตร x 33 เซนติเมตร x 6 เซนติเมตร) โดยความโดดเด่นของประติมากรรมจะอยู่ที่รอยเท้าคู่เล็กที่มองเห็นได้อย่างชัดเจน โดยมีล้อกลางหนึ่งล้อและปลายเท้าที่ออกแบบมาอย่างสวยงาม (ภาพที่ 10)

ภาพที่ 10 ภาพ The Buddha’s descent from the Heaven of the 33 Gods

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

นอกจากนี้ยังพบรอยพระพุทธบาทขนาดใหญ่ที่ไม่ได้อยู่ร่วมกับภาพตำนาน ที่พบใน Sikri Museum ใน Lahore ที่เชื่อว่าแต่เดิมอาจวางไว้รอบสถูป อย่างไรก็ตามการปรากฏของสัญลักษณ์พื้นฐานหลายอย่างในรอยพระพุทธบาท ต่างแสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการที่เชื่อมโยงกับศิลปะของอินเดีย โดยรอยพระพุทธบาทนี้ทำจากหินเจียร์สีเทา (ขนาด 94 เซนติเมตร x 50 เซนติเมตร x 5 เซนติเมตร) รอยพระพุทธบาทด้านซ้ายแสดงสัญลักษณ์หลักเพียงสามสัญลักษณ์ คือ 1) วงล้อ 2) Nandyavarta (สัญลักษณ์ของพระรัตนตรัย 3 ประการ คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์) และ 3) กลีบดอกบัวที่สงบนิ่ง (ภาพที่ 11)

ภาพที่ 11 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาท Sikri Museum ใน Lahore

ที่มา: นันทนา ชุติวงศ์. (2533). **รอยพระพุทธบาทในศิลปะเอเชียใต้ และเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพฯ: ด่านสุธาการพิมพ์.

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานที่สำคัญของรอยพระพุทธบาทศิลปะคันธาระ คือ ตราประทับรอยพระพุทธบาทใน Metropolitan Museum of Art ที่เมืองนิวยอร์ค ประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งเป็นรอยพระพุทธบาทขนาดเล็ก (2 เซนติเมตร x 1 เซนติเมตร) ทำจากหิน Lapis-lazuli ในศตวรรษที่ 4 ซึ่งรอยพระพุทธบาทจะถูกแกะสลักไว้ตรงกลางของหินสีน้ำเงินรูปวงรี มีนิ้วเท้าที่ค่อนข้างยาวและออกแบบมาอย่างดี ในแต่ละด้านของคู่มีสัญลักษณ์สองอันที่อาจตีความได้หมายถึง ชื่อย่อ เนื่องจากอักษรตัวแรกในอักษรพราหมี มีความหมายว่าศรี (มีความสุข) และอาจเป็นไปได้ว่าวัตถุนี้อาจเป็นตัวแทนของรูปแบบที่ไม่รู้จัก หรือเคยพบมาก่อนเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาทที่อาจสื่อถึงการเป็นเครื่องรางของขลังชนิดหนึ่ง (ภาพที่ 12)

ภาพที่ 12 ภาพตราประทับรอยพระพุทธบาท

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

รอยพระพุทธบาทในศรีลังกา

ศรีลังกามีรอยพระพุทธบาทสลักในแผ่นหินกระจายเป็นบริเวณกว้างของเกาะ ส่วนใหญ่จะพบได้ที่โบราณสถาน วัดวาอาราม กล่าวกันว่าประเทศศรีลังกานี้มีรอยพระพุทธบาทมากถึง 1,000 รอย โดยประมาณและบางรอยมีลักษณะเฉพาะเป็นเอกลักษณ์ที่เป็นหลักฐานสำคัญของโลก (Motoji, 1992: 149)

แนวคิดทางพระพุทธศาสนาในศรีลังกามองว่า ความจริงอันสัมบูรณ์คือธรรมะ (dharmakâya) ตามสำนักหลักของทั้งเถรวาท (Theravada) และมหายาน (Mahayana) ให้ความสำคัญกับ “ธรรมะ” เป็นตัวแทนที่สำคัญยิ่งของพระพุทธองค์ โดยอ้างอิงจาก Mahâvastu ของ Mahâsânghikas กล่าวว่าตถาคตเกิดด้วยกายที่ประกอบด้วยจิต ดังนั้นพระวรกายของพระพุทธองค์จึงไม่ใช่องค์พระพุทธเจ้าที่แท้จริง โดยมองว่า “พุทธะ” ที่แท้จริง คือ ธรรมะ (ธรรมกาย) อันมาจากพระธรรมที่ทรงตรัสรู้ (ปฏิจจสมุปบาท) (Kayoko Kusumoto, 2013: 765-775)

จากพระคัมภีร์ในพุทธศาสนาจะเห็นได้ว่ายุคแรกนั้น จะกล่าวถึงพระวรกายของพระ-พุทธองค์ตามลักษณะของมหาบุรุษซึ่งมีลักษณะครบ 32 ประการ (ลักขณาสูตรของทีฆนิกาย) แต่ไม่ได้ระบุลักษณะพระวรกายตามแบบสรีระมนุษย์ เพื่อแสดงถึง “ความเป็นเลิศในมวลหมู่มนุษย์” ดังนั้นพระธรรมจึงเป็นสำคัญที่สะท้อนถึง “พุทธะที่แท้” เพื่อให้เหล่าสาวกเข้าถึงพระพุทธองค์ รู้จักพระ-

พุทธองค์ผ่านการเข้าใจพระธรรมคำสอน แต่อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาลักษณะของมหาบุรุษทั้ง 32 ประการ จะเห็นได้ว่ามีลักษณะที่สำคัญอันเนื่องกับพระบาทจำนวนมาก อาทิ วงล้อกลางฝ่าพระบาท นิ้วเท้ายาว พระบาทอ่อนนุ่มและลักษณะคล้ายตาข่าย เป็นต้น

ในคติของลังกาวงศ์ที่ได้รับอิทธิพลอันใกล้ชิดจากพระพุทธศาสนาจากอินเดีย ก็ยังคงให้ความสำคัญกับพระบาท และการเลือกพระบาทมาเป็นรูปเคารพแสดงถึงความเคารพอันสูงสุด และการให้ความสำคัญกับลักษณะพิเศษตามลักษณะของมหาบุรุษ โดยมองว่า “พระพุทธบาทไม่ได้หมายถึงการเป็นตัวแทนพระพุทธบาทจริงของพระพุทธองค์” แต่สะท้อนถึง “การมีอยู่จริงของพระ-พุทธองค์ การจารึกและสถิตอยู่ของพระสัทธรรมคำสอนของพระองค์ รวมถึงการบูรณาการเข้ากับคติความเชื่อทางจิตวิญญาณ และการเป็นตัวแทนของพระสัทธรรมที่เป็นเนื้อแท้แห่งจักรวาลที่รวบรวมความเป็นมงคลอันสูงสุดเอาไว้”

หลักฐานการประทับรอยพระพุทธบาทของพระพุทธองค์ตามพระสูตร จะเห็นว่ามีการกล่าวถึงการประทับรอยพระพุทธบาทที่ยอดเขาสุมนะ ซึ่งเป็นยอดเขาในเขตรัตนปุระ ประเทศศรีลังกา ในขณะเดียวกัน บันทึกในอรรถกถา Mahâvamsa ได้อธิบายว่าเป็นรอยพระพุทธบาทด้านซ้ายของพระพุทธองค์เมื่อทรงเสด็จเยือนลังกาในครั้งที่ 3 (Kayoko Kusumoto, 2013: 765-775) แต่จากการสืบค้นก็ยากระบุว่ารอยพระพุทธบาทดังกล่าวนี้ประดิษฐานอยู่ ณ พื้นที่ใด

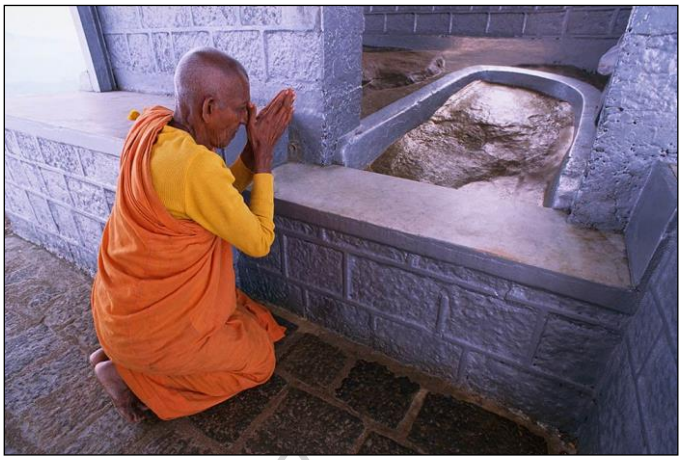
อรรถกถา Mahâvamsa ได้อธิบายว่าศาสนาพุทธในศรีลังกามีความเจริญรุ่งเรืองอย่างมากในช่วงราชวงศ์เมารยะของอินเดีย (ศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสต์ศักราช) แต่อย่างไรก็ตามไม่มีการบันทึกที่แน่ชัดถึงการนำวัตถุแกะสลักที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา รวมถึงรอยพระพุทธบาทเข้ามาในศรีลังกาเมื่อใด

รอยพระพุทธบาทที่สำคัญของศรีลังกาจะพบได้ในพื้นที่อนุราธปุระซึ่งเป็นพื้นที่มรดกโลก โดยพื้นที่นี้ในอดีตเคยเป็นเมืองหลวง และศูนย์กลางความเจริญในอดีตของศรีลังกาเมื่อ 380 ก่อนคริสตศักราช ส่งผลให้สามารถพบเห็นพุทธรูปและหลักฐานทางโบราณคดีในยุคต่าง ๆ จำนวนมาก (อนุราธปุระถูกแทนที่โดยเมืองโปโลนนารุวะ ในยุคต่อมาเมื่อราวปลายศตวรรษที่ 10 ก่อนคริสต-ศักราช) รอยพระพุทธบาทในพื้นที่ อนุราธปุระนี้จะมีช่วงเวลาที่แตกต่างกัน ดังเช่น

1. Adam’s Peak (Sri Pada) ในคัมภีร์มหาวงศ์ได้อธิบายถึงการเสด็จมาเยือนลังกาของพระพุทธองค์และพระสาวกรวมทั้งสิ้น 3 ครั้ง และในทั้ง 3 ครั้ง พระพุทธองค์ทรงเยือนสถานที่ต่าง ๆ ในลังการวมทั้งสิ้น 16 แห่งเรียกกันว่าโสฬสมหาสถานประกอบไปด้วยเขาสุมนกูฏ, มหิยังคณเจดีย์, นาคทวีปเจดีย์, กัลยาณีเจดีย์, ถ้ำทิวาคูหา, ทีฆวาปีเจดีย์, มุติงคณเจดีย์, ติสสมหารามเจดีย์, ต้นพระศรีมหาโพธิ์, มริจวัฏฏิยเจดีย์, สุวรรณมาลิกเจดีย์ (มหาเจดีย์), ถูปารามเจดีย์, อภัยคีรีเจดีย์, เชตวันเจดีย์, เสลเจดีย์และกตรคามเจดีย์ และในครั้งที่ 3 นี้ พระองค์ทรงประทับรอยพระพุทธบาทที่ยอดเขาสุวรรณกูฏ ที่เชื่อกันว่า คือ “Adam's Peak” (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2565: 4-6) และสถานที่ดังกล่าวได้กลายเป็นรอยพระพุทธบาทที่ศักดิ์สิทธิ์ และเชื่อว่าเป็นรอยพระบาทแท้จริงของพระพุทธองค์ในศรีลังกา เรียกกันว่า “ศรีปาทะ” และมีบันทึกถึงความเชื่อดังกล่าวของภิกษุจีนนามฟาเหียนที่มาเยือนศรีลังกาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10

รอยพระพุทธบาทดังกล่าวนี้มีลักษณะเป็นรอยเว้าบนก้อนหิน (ภาพที่ 13) มีความลึกประมาณ 1-2 นิ้ว มีรูปลักษณ์ยาวมนก่อเสริมปูนซีเมนต์ที่ขอบจนแลดูคล้ายรอยเท้ามนุษย์ความยาว 5 ฟุต 5 นิ้ว วัดส่วนที่กว้างที่สุด 2 ฟุต 7 นิ้ว และไม่สามารถชี้ชัดได้ว่าเป็นรอยพระบาทข้างใด (นันทนา ชุติวงศ์, 2533: 22)

2. รอยพระพุทธบาทที่มหินทาเล (อยู่ห่างไปทางทิศตะวันออก 13 กิโลเมตร จากเมืองอนุราธปุระ) บริเวณนี้เป็นหลักฐานสำคัญที่ชี้ให้เห็นว่า พระมหินทเถระได้พบกับกษัตริย์ศรีลังกาและเปลี่ยนพระองค์มานับถือศาสนาพุทธ ซึ่งในพื้นที่ดังกล่าวนี้จะพบเห็นเจดีย์ Kantaka (อาจเป็นเจดีย์ที่เก่าแก่ที่สุดในบริเวณนั้น) สร้างขึ้นในศตวรรษที่ 2 ก่อนคริสตศักราช ใกล้กับหินโบราณไม่กี่แห่งที่มีอักษรพราหมี (เหล่านี้อาจสืบมาจากศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตศักราช) ซึ่งได้มาจากงานเขียนแบบคลาสสิกของชาวสิงหล ภายในบริเวณ Kantaka มีรอยพระพุทธบาทสี่องค์ตั้งอยู่หน้าโต๊ะหมู่บูชาที่ฐานแต่ละจุด (ทรงกลม 130 เมตร สูง 30 เมตร) ซึ่งรอยพระบาทได้รับการออกแบบมาอย่างดี นิ้วเท้าโดดเด่นและไม่มีการประดับตกแต่งอย่างชัดเจน พื้นรอยพระพุทธบาทมีความสึกกร่อนแต่เดิมอาจมีการแกะสลัก แต่เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงของกาลเวลาตามธรรมชาติ หรือการถูกลบทำลายจากมนุษย์หรืออาจตั้งใจให้มีลักษณะรอยพระพุทธบาทที่เรียบไม่มีรอยสัญลักษณ์ (ภาพที่ 14 และภาพที่ 15)

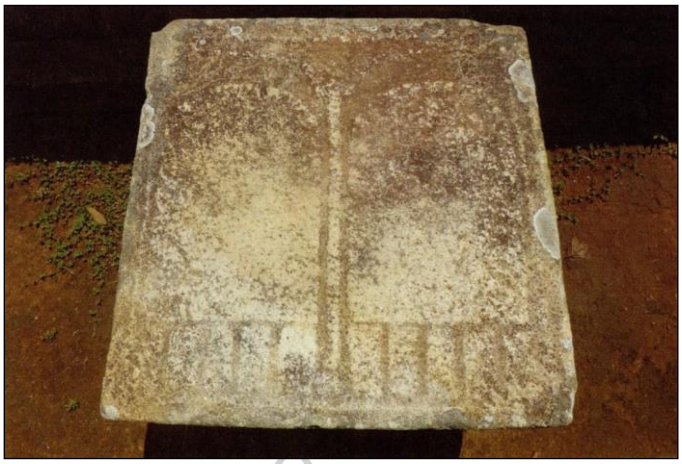
ภาพที่ 13 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Adam's Peak (Sri Pada)

ที่มา: Reddit. (2568). **A monk worshipping what is believed to be the footprint of the Buddha atop Sri Pada (Adam's Peak), Sri Lanka**. เข้าถึงเมื่อ 24 มกราคม. เข้าถึงได้จาก https://bit.ly/3X9DJmY

ภาพที่ 14 ภาพเจดีย์ Kantaka

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ภาพที่ 15 ภาพรอยพระพุทธบาทที่เจดีย์ Kantaka
ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่าเจดีย์ขนาดใหญ่ที่ Mihintale อีก 2 แห่ง คือ 1) Ambasthale และ 2) Mahaseya ที่สร้างขึ้นหลังจาก Kantaka ประมาณสามศตวรรษกลับไม่พบหลักฐานรอยพระพุทธบาท พบแต่เพียงรูปปฏิมาของพระพุทธองค์ ซึ่งจะเห็นได้ว่ามีความคล้ายคลึงกับอินเดียในช่วงคันธาระ รูปปฏิมาของพระพุทธองค์ได้รับความนิยมมากกว่ารอยพระพุทธบาทอย่างรวดเร็ว

3. วิหาร Isurumuniya สร้างขึ้นราวปีพ.ศ.200 บริเวณระเบียงด้านบนจะพบรอยพระ-พุทธบาทหินแกรนิต 2 คู่ ขนาดใหญ่ (160 เซนติเมตร x 80 เซนติเมตร ถูกปิดทับด้วยซีเมนต์ในช่วงไม่นานมานี้) และขนาดเล็ก (80 เซนติเมตร x 80 เซนติเมตร ยังมิได้ถูกแตะต้อง) จะเห็นได้ว่ารอยพระ-พุทธบาทขนาดเล็กกว่าองค์นี้ประกอบด้วยสัญลักษณ์สามส่วนที่มีขนาดเกือบเท่ากัน คือ ส่วนแรกประกอบด้วยนิ้วเท้าโดยมีรูปสลักสวัสติกะอยู่บนเล็บ ส่วนที่สองคือวงจักรที่อยู่ตรงกลางและส่วนที่สามประกอบด้วยรูปคทาและปลาที่ล้อมรอบดอกบัว มีขนาดใหญ่ซึ่งปกคลุมส้นพระบาทเกือบทั้งหมด (ภาพที่ 16)

ภาพที่ 16 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วิหาร Isurumuniya
ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

4. Abhayagiri วัดนี้มีขนาดใหญ่ มีอายุตั้งแต่ศตวรรษที่ 1 ก่อนคริสตศักราช โดยอภัยคีรีเดิมเป็นศูนย์กลางของอารามที่มีพระสงฆ์จำนวนมาก (จากการบันทึกของหลวงจีน Faxian) ซึ่งนันทนา ชุติวงศ์ (2533) ชี้ว่ารอยพระพุทธบาทของ Abhayagiri อาจถือว่าเป็นรอยพระพุทธบาทที่เก่าแก่ที่สุดในศรีลังกา เนื่องจากสัญลักษณ์มงคลในรอยพระพุทธบาทมีความใกล้เคียงกับของอินเดียในช่วงพุทธศตวรรษที่ 7-8 (ภาพที่ 17)

5. Aluvihara สถานที่ทางประวัติศาสตร์ทางพุทธศาสนา พบรอยพระพุทธบาทขนาด 110 เซนติเมตร x 40 เซนติเมตร แกะสลักชัดเจน โดยนิ้วเท้าทั้งห้าเข้ารูปกันเป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามรายละเอียดอื่นในพระพุทธบาทลบเลือนไปจนไม่สามารถระบุว่ามีสัญลักษณ์หรือไม่ (ภาพที่ 18)

ภาพที่ 17 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Abhayagiri

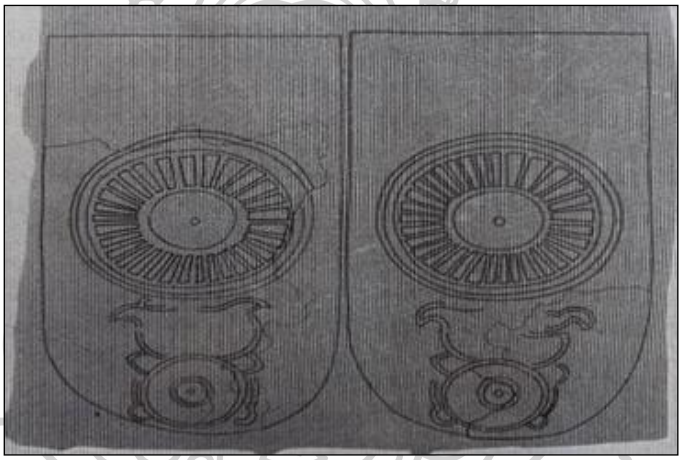
ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ภาพที่ 18 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Aluvihara

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

6. Kirinda รอยพระพุทธบาทที่คิรินทะนั้น เป็นรอยพระพุทธบาทที่อยู่บนภูเขาหินทอดตัวไปทางมหาสมุทรทางชายฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของเกาะศรีลังกา จากหลักฐานพบว่าอาจสร้างขึ้นตั้งแต่ศตวรรษที่ 1 ก่อนคริสตกาล ซึ่งจะเห็นได้ว่าลวดลายบนรอยพระบาทได้ลบเลือนไปอย่างมาก พบเห็นสัญลักษณ์วงล้อและเครื่องหมายมงคลนันทยาวรตะ มีรูปแบบใกล้เคียงกับรอยพระพุทธบาทที่ Amaravati ที่อินเดีย และรอยพระพุทธบาทได้สลักอักษรพราหมีใจความว่า “ในจักรวาลที่ไร้ขอบเขตไม่มีใครเท่าเทียมพระพุทธเจ้าเป็นผู้บรรลุได้ยากยิ่ง เป็นผู้ไม่มีเบื้องบน เป็นที่พึ่ง เป็นที่พึ่งอันใหญ่ เป็นที่พึ่งแห่งโลก” แสดงหลักฐานรอยพระพุทธบาทดังกล่าว (ภาพที่ 19)

ภาพที่ 19 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Kirinda
ที่มา: สมหวัง แก้วสุฟอง. (2555). **รอยพระบาทพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ในภัทรกัปนี้ ตามกรอบคิดแบบสิงหล-สยาม**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

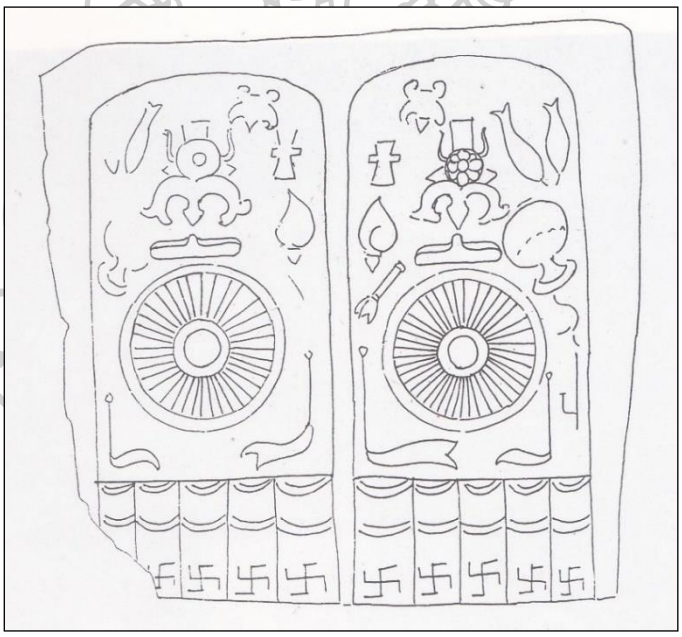
7. รอยพระพุทธบาทในพิพิธภัณฑ์แห่งชาติโคลัมโบ แสดงรอยพระพุทธบาทที่น่าสนใจโดยเก็บรักษาภายใน Colombo National Museum ประกอบด้วย

7.1 รอยพระพุทธบาท Vavunya เป็นรอยพระพุทธบาทที่แกะสลักด้วยหินแกรนิต ขนาด 60 เซนติเมตร x 60 เซนติเมตร และมีอายุระหว่างศตวรรษที่ 5 ก่อนคริสตกาล หรืออาจเรียกว่าได้ว่า คือ ยุคแรกของอนุราธปุระ ซึ่งรอยพระพุทธบาทดังกล่าวนี้เป็นรอยพระพุทธบาทคู่ แบ่งพื้นที่ภายในพระบาทออกเป็นสามส่วนเท่า ๆ กัน ประกอบด้วยส่วนบน ที่ประกอบด้วยนิ้วเท้า

ส่วนกลางมีวงล้อ ล้อมรอบด้วยคทา ปลาและดอกไม้ และส่วนส้นเท้าที่สลักเป็นสัญลักษณ์ศรีวัตสะ, ดอกบัว (ภาพที่ 20)

7.2 Blank Footprint พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติโคลัมโบยังแสดงรอยเท้าที่เรียกว่า Blank Footprint มีขนาดตั้งแต่ 30 เซนติเมตร x 30 เซนติเมตร ถึง 60 เซนติเมตร x 60 เซนติเมตร สามารถระบุได้ว่าเป็นรอยพระพุทธบาทตามโครงร่างและขนาดทั่วไปที่ปรากฏเท่านั้น (อาจสลักไม่เสร็จหรือการผุพังไปตามกาลเวลาหรือถูกทำลาย)

7.3 Black stone footprint รอยพระพุทธบาทนี้ค้นพบที่ Anuradhapura มีขนาดเล็กเพียง 5 เซนติเมตร x 3 เซนติเมตร (ศตวรรษที่ 10) แม้ว่าจะมีขนาดเล็กแต่มีการสลักองค์ประกอบจำนวนมาก และยังเป็นข้อถกเถียงกันว่าเป็นรอยพระพุทธบาทหรือรอยเท้าของพระวิษณุ

ภาพที่ 20 ภาพรอยพระพุทธบาท Vavunya

ที่มา: นันทนา ชุติวงศ์. (2533). **รอยพระพุทธบาทในศิลปะเอเชียใต้ และเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพฯ: ด่านสุธาการพิมพ์.

จากการศึกษารอยพระพุทธบาทของ Kusumoto, K. มีประเด็นที่น่าสนใจประกอบด้วย

1. สถานที่ประทับรอยพระพุทธบาท รอยพระพุทธบาทของพระพุทธเจ้าที่ยังหลงเหลืออยู่ อาทิ รอยพระพุทธบาทที่ Sanchi และ Amaravati ในอินเดียหรือแม้แต่ในศรีลังกาเอง นิยมประทับรอยพระพุทธบาทไว้ใกล้กับสถูป หรือที่ที่ตั้งของเทวสถาน หรือบริเวณต้นศรีมหาโพธิ์ (อภัย-คีรีวิหารในเมือง อนุราธปุระ พบเห็นรอยพระพุทธบาทของพระพุทธเจ้าหลายรอย)

2. รอยพระพุทธบาทที่ปราศจากสัญลักษณ์ จากตัวอย่างรอยพระพุทธบาท 27 รอย พบว่า มีบางรอยพระพุทธบาทที่ไม่มีสัญลักษณ์ใด ๆ (แม้แต่วงล้อ) ดังที่พบจาก Abhayagiri (2 รอย) Mirisawetiya (รอยพระบาทข้างเดียว) เป็นที่น่าสังเกตว่าจากสถานที่เดียวกันบางรอยพระพุทธบาทมีสัญลักษณ์ปรากฏ บางรอยไม่มีสัญลักษณ์ปรากฏ ซึ่งในกรณีไม่มีสัญลักษณ์ปรากฏในรอยพระพุทธ-บาทนั้นอาจมองได้ว่าไม่ใช่การออกแบบดั้งเดิมของคติทางพุทธศาสนา (อาจทำขึ้นจากต่างศาสนาหรือนิกายอื่นที่ไม่เน้นเพื่อใช้สำหรับพระพุทธศาสนา) นอกจากนี้ยังมีคำถามที่น่าสนใจว่า รอยพระ-พุทธบาทที่ไม่มีสัญลักษณ์ปรากฏเริ่มต้นขึ้นอย่างไรและจากคติความเชื่อใด

ซึ่งในเรื่องเดียวกันนี้ Guerny, J. ได้สรุปลักษณะสำคัญของรอยพระพุทธบาทในศรีลังกาไว้ดังนี้

1. ศรีลังกาได้รับอิทธิพลทางความเชื่อเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาทเมื่อศตวรรษที่ 2 ก่อน-คริสตกาลจากอินเดียทางตอนเหนือ

2. ขนาดของรอยพระพุทธบาทส่วนใหญ่จะเป็นรอยคู่ และมักมีลักษณะแบบรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส (โดยเฉลี่ย 50 เซนติเมตร x 50 เซนติเมตร) บางองค์มีขนาดใหญ่กว่าของมนุษย์มาก เนื่องจากคติความเชื่อว่าพระพุทธเจ้าเป็นตัวแทนของเทพสิ่งศักดิ์สิทธิ์และจักรวาล

3. ภายหลังจากยุคเมืองอนุราธปุระ จะเห็นได้ว่าเมืองโปโลนนารุวะขึ้นเป็นผู้นำเกาะตั้งแต่ศตวรรษที่ 10 เป็นต้นมา และสถานที่ทางประวัติศาสตร์ที่ยิ่งใหญ่อื่น ๆ อีกหลายแห่งก็ถือกำเนิดขึ้น เช่น Sigiriya และ Dambulla ซึ่งจะเห็นได้ว่าศูนย์กลางพุทธศาสนาแห่งใหม่และถ้ำที่มีชื่อเสียงเหล่านี้ไม่ปรากฏรอยพระพุทธบาทอีกต่อไป

4. ไม่มีการสร้างพระพุทธรูปองค์ใหม่ขึ้นในศรีลังกาหลังจากสหัสวรรษแรก แต่เกาะแห่งนี้เป็นจุดเชื่อมโยงหลักระหว่างอินเดียกับเอเชีย โดยอ้างอิงจากจำนวนผู้มาเยือน ผู้จาริกทางศาสนาส่งผลให้สัญลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทอันศักดิ์สิทธิ์นี้มีความหลากหลายและสมบูรณ์ยิ่งขึ้นในเกาะนี้

ส่งผลให้เกาะศรีลังกาเป็นพื้นที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา ในการกระจายพระไตรปิฎกที่เป็นลายลักษณ์อักษรและหนังสือศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ ไปยังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และจีนในบางส่วน

ความสำคัญของพื้นที่ศรีลังกามีความหมายต่อคติการบูชารอยพระพุทธบาท ด้วยแนวคิดที่ว่าลังกาเป็นสถานที่ซึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับรอยพระพุทธบาทไว้ เพื่อให้เป็นที่สักการะบนยอดเขาสุวรรณกูฎ ที่เชื่อกันว่าคือ “Adam's Peak” หรือ “ศรีบาทา” และส่งต่อแนวคิดผ่านคัมภีร์มหาวงศ์ (Mahavamsa) ต่อรัฐโพ้นทะเล (อาณารัฐที่อยู่ไกลเกินกว่าการเดินทางด้วยพระวรกายของพระพุทธเจ้าไปถึง) ทำให้รอยพระพุทธบาทจึงยังมีความสำคัญถึงแม้จะมีการสร้างรูปเคารพแล้วก็ตาม และที่ศรีลังกาพบพุทธปฏิมาที่มีลักษณะของมหาบุรุษซึ่งมีลักษณะครบ 32 ประการ ตามคัมภีร์ลักขณาสูตรของทีฆนิกาย ที่กล่าวถึงพระวรกายที่แสดงนัยถึงธรรมกาย ส่งผลต่อรอยพระพุทธบาทที่ศรีลังกา (ความยาวประมาณ 90-120 เซนติเมตร) มีขนาดใหญ่ขึ้นตามสัดส่วนสัมพันธ์กับพระพุทธรูปที่นิยมสร้างในสมัยนั้น

รอยพระพุทธบาทในพม่า

จากบันทึกและตำนานเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่เชื่อมโยงกับประเทศพม่านั้น สามารถสรุปได้ 4 เหตุการณ์ประกอบด้วย

1. เหตุการณ์ในช่วงพระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์ชีพอยู่ ณ พุทธคยา พระพุทธเจ้าได้ประทานพระเกศา 8 เส้นให้แก่พ่อค้าชาวพม่า 2 คน ซึ่งเมื่อเดินทางกลับประเทศพม่า ได้สร้างวัดขึ้นเพื่อเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ และยังมีตำนานที่กล่าวถึงการเสด็จมาโปรดสัตว์ที่พม่าในระหว่างที่พระพุทธองค์ทรงยังพระชนม์ชีพ รวมถึงการกล่าวถึง “รอยพระพุทธบาท” ที่พระพุทธองค์ทรงประทับไว้เป็นที่ระลึก

2. ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช (ช่วงศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตศักราช) ได้ให้พระโสณะและพระอุตตระเดินทางไปยังสุวรรณภูมิ (ดินแดนพม่าในปัจจุบัน) เพื่อเผยแพร่พุทธศาสนา

3. Buddhagosa นักปราชญ์ชาวอินเดียผู้มีชื่อเสียง ได้เดินทางจากศรีลังกามาสู่พม่าเมื่อใกล้สิ้นอายุขัย (ราวพุทธศตวรรษที่ 5) และส่งพระสูตรศักดิ์สิทธิ์ไปยังพม่า โดยทำการแปลจากภาษาบาลีเป็นภาษาพม่าในเวลานั้น

4. กษัตริย์แห่งสะเทิม (Thaton) และพุกาม (ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 10 ถึง 13) ได้จัดให้มีการเชื่อมโยงทางศาสนาที่แน่นแฟ้นกับศรีลังกา ส่งผลให้พระพุทธศาสนาเถรวาทกลายเป็นศาสนาประจำรัฐทั้งสอง

ในขณะเดียวกัน จีราวรรณ แสงเพ็ชร (จีราวรรณ แสงเพ็ชร, 2561: 198-199) ได้อธิบายว่า ตามพงศาวดารพม่าในสมัยพระเจ้าอนิรุธ ทรงยึดครองศูนย์กลางอาณาจักรมอญที่เมืองสะเทิม (Thaton) เมื่อราวปีพ.ศ.1600 เห็นได้ว่าวัฒนธรรมของชาวมอญได้แผ่กระจายและมีอิทธิพลต่ออาณาจักรพุกาม มีการอัญเชิญพระไตรปิฎกกับคณะสงฆ์นิกายเถรวาทมายังเมืองพุกาม อีกทั้งยังทรงแต่งตั้งพระมหาเถรชินอรหันเป็นมหาสังฆปรินายก รวมทั้งการเจริญสัมพันธไมตรีกับพุทธศาสนาฝ่ายศรีลังกาซึ่งตรงกับสมัยเมืองโปลนนารุวะ

ซึ่งจีราวรรณ แสงเพ็ชร (จีราวรรณ แสงเพ็ชร, 2561: 198-199) มองว่าความสัมพันธ์เชิงประวัติศาสตร์ข้างต้นอาจเป็นเหตุผลที่สำคัญต่อการส่งต่อคติการสร้าง และบูชารอยพระพุทธบาทในอาณาจักพุกาม ดังจะเห็นได้จากหลักฐานว่ามีการสร้างงานพุทธศิลปกรรมและการรจนาคัมภีร์สารัตถ-สังคหะ (Saratta Sangaha Chronicle) โดยคัมภีร์สารัตถสังคหะนี้มีความคล้ายคลึงกันอย่างยิ่งกับคัมภีร์ชินลังการฎีกา (อาจกล่าวได้ว่าคัมภีร์ชินลังการฎีกา เป็นต้นแบบของการรจนาคัมภีร์สารัตถ-สังคหะ) และก่อให้เกิดงานศิลปกรรมการสร้างรูปสัญลักษณ์รอยพระพุทธบาทที่บรรจุสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ ภายในช่องตารางที่เป็นรูปธรรมในครั้งแรก ดังจะเห็นได้จากการเปรียบเทียบรายละเอียดของคัมภีร์สารัตถสังคหะกับคัมภีร์ชินลังการฎีกา (ตารางที่ 1 และตารางที่ 2)

ตารางที่ 1 ตารางคัมภีร์ชินาลังการฎีกา (ศรีลังกาสมัยเมืองโปลนนารุวะ)

ลำดับที่	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**
บาลี	สสติ	ศฺรีวตฺส	นนฺทิยวตฺต	โสวัตฺติ	วฏฺสก	วธมาน	ภททปิฏฺะ	องฺกุส	ปาสาท
ไทย	หอก	เรือนของนางพระศรี	ดอกพุด	เครื่องประดับ (มี 3 ชั้น)	พวงมาลัย	ภาชนะใส่อาหาร	บัลลังก์	ขอสับช้าง	ปราสาท
ลำดับที่	**10**	**11**	**12**	**13**	**14**	**15**	**16**	**17**	**18**
บาลี	โตรณ	เสตฉฺตต	ขคฺค	ตาลวณฺฏ	มยูรหตฺต	จามรีหตฺต	อุณิษฺษ (อุษณีษะ)	มณิ	ปตฺต
ไทย	ซุ้มประตู	เศวตฉัตร	พระขรรค์	พัดใบตาล	กำหางนกยูง	แส้จามร	อุษณีษะ	แก้วมณี	บาตร

ที่มา: จีราวรรณ แสงเพ็ชร. (2561). “รอยพระพุทธบาท: มรดกวัฒนธรรมความสัมพันธ์ศิลปะพม่า-ศิลปะไทย.” **หนังสือรวมบทความวิชาการเนื่องในโอกาสฉลองครบรอบ 70 ปี ความสัมพันธ์ทางการทูตไทย-เมียนมา** กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ตารางที่ 2 ตารางคัมภีร์สารัตถสังคหะ (พม่าสมัยเมืองพุกาม)

ลำดับที่	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**
บาลี	สฺติ	ศรีวตฺส	นนฺทิยวตฺต	โสวัตฺติก	วทฺศก	วตฺตมาน	ภทฺทปิฏฺฐ	อิงฺคุสะ	ปาสาท
ไทย	หอก	แว่นส่องหน้า, เรือนแก้วของนางพระศรี	ดอกพุด, พวงดอกไม้	เครื่องประดับ (มี 3 ชั้น)	พวงมาลัย มงกุฎ	ภาชนะใส่อาหาร	ภัทรปิฏฺฐะ บัลลังก์	ขอสับช้าง	ปราสาท
ลำดับที่	**10**	**11**	**12**	**13**	**14**	**15**	**16**	**17**	**18**
บาลี	โตรณ	เตสิจจตฺต (เศวตฉตฺตร)	เขคค	ตาลวณฺณ	มยูรหตฺต	จามฺรีหตฺต	อุณิษฺษ (อุษณีษะ)	ปาตฺต	มณี
ไทย	ซุ้มประตู	เศวตฉัตร	พระขรรค์	พัดใบตาล	กำหางนกยูง	แส้จามร	อุษณีษะ	บาตรมรกต	ทับทิม

ที่มา: จีราวรรณ แสงเพ็ชร. (2561). “รอยพระพุทธบาท: มรดกวัฒนธรรมความสัมพันธ์ศิลปะพม่า-ศิลปะไทย.” **หนังสือรวมบทความวิชาการเนื่องในโอกาสฉลองครบรอบ 70 ปี ความสัมพันธ์ทางการทูตไทย-เมียนมา** กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

การนำเสนอรายละเอียดของรอยพระพุทธบาทในพม่าจะแสดงสาระที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

1. ยุคโบราณ ประกอบด้วย

1.1 รอยพระพุทธบาททองคำ (Shwe Zet Taw) ใน Sagu เขต Mingu ห่างจากเมืองย่างกุ้งไปทางเหนือ 450 กิโลเมตร จากหลักฐานเชื่อว่าอาจสร้างในราวศตวรรษที่ 13 และมีการต่อเติมองค์ประกอบอื่น ๆ รอบรอยพระพุทธบาทในภายหลัง ซึ่งรอยพระพุทธบาทจะประดิษฐานอยู่บริเวณเนินเขาและบริเวณแม่น้ำ (ภาพที่ 21)

1.2 Ya Han Na วัดที่มีความเก่าแก่ตั้งแต่สมัยอาณาจักรมอญ (สะเทิม) ซึ่งวัดดังกล่าวนี้ พบรอยพระพุทธบาทที่รับอิทธิพลการสร้างรอยพระพุทธบาทมาจากศรีลังกา โดยแกะสลักจากหินทรายรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน เป็นรอยพระบาทด้านขวา ขนาด 70 เซนติเมตร x 50 เซนติเมตร x 30 เซนติเมตร เห็นรอยนิ้วอย่างชัดเจน เชื่อว่ารอยพระพุทธบาทนี้น่าจะสืบทอดมาตั้งแต่ยุคสะเทิมเรืองอำนาจ และเชื่อว่าคติการบูชารอยพระพุทธบาทของพม่าอาจเกิดขึ้นในราวสหัสวรรษที่ 2 (Second millennium CE) จากอิทธิพลที่มาจากศรีลังกา (ภาพที่ 22)

ภาพที่ 21 ภาพรอยพระพุทธบาท Shew Zet Taw Shwe

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ภาพที่ 22 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Ya Han Na

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

2. ยุคสมัยพุกาม รอยพระพุทธบาทในสมัยพุกามนั้น จีราวรรณ แสงเพ็ชร ได้ให้ข้อคิดเห็นว่าอาจพบได้ทั้งรอยพระพุทธบาทแบบเดี่ยวหรือแบบคู่ และพบได้ทั้งแบบจำหลักบนแผ่นศิลาหรือการเขียนประดับตามเพดานทางเข้าห้องครรภคฤหะภายในเจติยวิหาร ซึ่งรอยพระพุทธบาทที่เก่าแก่ที่สุดในสมัยพุกาม เป็นรอยพระพุทธบาทเบื้องซ้ายบนแผ่นศิลาพบที่เจดีย์โลกนันทะ (Lokananda stupa) สมัยพระเจ้าอนิรุธ (พ.ศ.1587-1620) ซึ่งปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์โบราณคดีเมืองพุกาม (Bagan Archaeological Museum) (ภาพที่ 23 และภาพที่ 24) และรอยพระพุทธ-บาทคู่ 2 ชุด ประดิษฐานที่ฐานและทางเข้าด้านทิศตะวันตกของเจดีย์ชเวสิกอน (Shwezigon stupa) ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าจันสิตถะ (พ.ศ.1627-1655) (ภาพที่ 25)

ภาพที่ 23 ภาพรอยพระพุทธบาทจากเจดีย์โลกนันทะ

ที่มา: จีราวรรณ แสงเพ็ชร. (2561). “รอยพระพุทธบาท: มรดกวัฒนธรรมความสัมพันธ์ศิลปะพม่า-ศิลปะไทย.” **หนังสือรวมบทความวิชาการเนื่องในโอกาสฉลองครบรอบ 70 ปี ความสัมพันธ์ทางการทูตไทย-เมียนมา** กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ภาพที่ 24 ภาพปลายพระบาทของรอยพระพุทธบาทจากเจดีย์โลกนันทะ

ที่มา: จีราวรรณ แสงเพ็ชร. (2561). “รอยพระพุทธบาท: มรดกวัฒนธรรมความสัมพันธ์ศิลปะพม่า-ศิลปะไทย.” **หนังสือรวมบทความวิชาการเนื่องในโอกาสฉลองครบรอบ 70 ปี ความสัมพันธ์ทางการทูตไทย-เมียนมา** กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ภาพที่ 25 ภาพรอยพระพุทธบาทจากเจดีย์ชเวซิกอน

ที่มา: จีราวรรณ แสงเพ็ชร. (2561). “รอยพระพุทธบาท: มรดกวัฒนธรรมความสัมพันธ์ศิลปะพม่า-ศิลปะไทย.” **หนังสือรวมบทความวิชาการเนื่องในโอกาสฉลองครบรอบ 70 ปี ความสัมพันธ์ทางการทูตไทย-เมียนมา** กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

นอกจากนี้ยังพบเห็นรอยพระพุทธบาทอื่นที่เป็นการจำหลักในศิลา เช่น อนันทมหาวิหาร (Ananda Patho) ที่เชื่อว่าสร้างขึ้นในราวปีพ.ศ.1643 เป็นหนึ่งในเจดีย์ขนาดใหญ่ในพุกามและเป็นที่นับถือมากที่สุดในพุกาม พบรอยพระพุทธบาทคู่ 2 รอยบนแท่นหินที่ปิดทับด้วยทองคำเปลวโดยมีแท่นหินแกะเป็นดอกบัวสีแดงขนาดใหญ่ (สูง 1 เมตร) ด้วยหินทรายทรงกลม (เส้นผ่านศูนย์กลาง 2 เมตร) คู่ละ 0.5 เมตร แต่ละอันมีสัญลักษณ์สีทอง 108 สัญลักษณ์ (ภาพที่ 26)

ภาพที่ 26 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Ananda Patho

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ในขณะที่บริเวณที่ใกล้เคียงกับกับชเวสิกองไปทางแม่น้ำอิรวดีพบรอยพระพุทธบาทคู่หนึ่ง (Shwe Aomin พระบาทแต่ละข้างขนาด 120 เซนติเมตร x 70 เซนติเมตร x 15 เซนติเมตร) จำหลักในหินทรายสีขาว ที่เชื่อว่าอาจเป็นศิลปะพุกาม (เนื่องจากมีการเปลี่ยนแปลงสภาพไปอย่างมาก) ซึ่งยังเป็นที่กังขาว่าเป็นรอยพระพุทธบาทยุคแรกที่ได้แรงบันดาลใจมาจากศรีลังกาโดยตรงหรือไม่ หรือเป็นรอยพระพุทธบาทในยุคหลัง (ภาพที่ 27)

ภาพที่ 27 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Shwe Aomin

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

3. รอยพระพุทธบาทในช่วงศตวรรษที่ 17-18 บริเวณ Tom Du ได้พบรอยพระพุทธ-บาทในสมัยศตวรรษที่ 17-18 ที่ทำจากหิน (ขนาด 160 เซนติเมตร x 70 เซนติเมตร x 8 เซนติเมตร) มีพญานาค 2 ตัว ล้อมแบบโบราณ มีสัญลักษณ์รอบดอกบัวตรงกลาง (ภาพที่ 28) และยังมีรอยพระพุทธ-บาทที่น่าสนใจที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ไทย คือ รอยพระพุทธบาทที่ Paepamin Kyaung Taiq (ห่างจากมัณฑะเลย์ไปทางใต้ 11 กิโลเมตร) โดยสถานที่นี้พบรอยพระพุทธบาทที่ตามตำนานกล่าวว่าเป็นที่เคารพสักการะของอดีตกษัตริย์กรุงศรีอยุธยา คือ พระเจ้าอุทุมพร (หลังจากกรุงศรีอยุธยาแตกโดยพม่าในปีพ.ศ.2310 พระเจ้าอุทุมพรทรงเป็นพระภิกษุต้องจำพรรษาที่ประเทศพม่าจวบจนมรณภาพ) ซึ่งรอยพระพุทธบาทนี้มีขนาดเล็ก (ขนาด 50 เซนติเมตร x 40 เซนติเมตร) แกะสลักจากแผ่นหินอะลาบาสเตอร์ พบว่ามีสัญลักษณ์มงคลและตัวเลขจำนวน 136 สัญลักษณ์ (เดิม 108 สัญลักษณ์) (ภาพที่ 29)

ภาพที่ 28 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Tom Du

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ภาพที่ 29 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Paepamin Kyaung Taiq

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ในขณะเดียวกันมีการค้นพบรอยพระพุทธบาทที่ Settwya (เมืองหลวงเก่า Mingun ห่าง 11 กิโลเมตร ทางต้นน้ำจากมัณฑะเลย์) สร้างโดยกษัตริย์ Bodawpaya ในราวปีพ.ศ.1811 โดยรอยพระพุทธบาททำจากหินอ่อนสีขาว (ขนาด 150 เซนติเมตร x 70 เซนติเมตร x 50 เซนติเมตร) ประดิษฐานบนแท่นอิฐแดง มีรอยพระบาทเท่ากัน (20 เซนติเมตร) ประดับด้วยสังข์ 1 อัน และองค์กลางล้อมรอบด้วยสัญลักษณ์ 108 อัน ขนาดใหญ่ ประดับดอกบัวแทนวงล้อ (ภาพที่ 30)

ภาพที่ 30 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Settwya

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

นอกจากนี้ยังพบรอยพระพุทธบาทที่ Momeik ซึ่งเป็นรอยพระพุทธบาทด้านซ้าย (พุทธ-ศตวรรษที่ 18 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 19) ทำด้วยหินทรายล้อมรอบด้วยพญานาคขนาดใหญ่ 2 ตัว แบบนาคเกี้ยว (ข้างละ 15 เซนติเมตร) ในรอยพระพุทธบาทเบื้องฐานมีอักขระทองวิจิตร 108 รูป (ขนาด 140 เซนติเมตร x 75 เซนติเมตร) มีกงล้อใหญ่ตรงกลาง (เส้นผ่านศูนย์กลาง 40 เซนติเมตร) และนิ้วเท้า 5 นิ้วยาวเท่ากัน (ข้างละ 20 เซนติเมตร) (ภาพที่ 31)

ภาพที่ 31 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ Momeik

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

อีกทั้งยังปรากฏรอยพระพุทธบาทที่สันนิษฐานว่า อาจจะสร้างขึ้นในช่วงศตวรรษที่ 17 (ยังไม่มีหลักฐานแน่ชัด) ซึ่งพบที่ทางเหนือของ Mrauk U ในวัด Shittaung มีรอยพระพุทธบาทบนหินสีเทามีดอกบัวตูมเป็นรูปเปลวเพลิงขนาดใหญ่ตามแบบฉบับของพม่าที่นิ้วเท้าแต่ละนิ้ว โดยเชื่อว่าอาจได้รับแรงบันดาลใจจากพุทธคยา ประเทศอินเดีย มีขนาดประมาณ 1.2 เมตร x 0.5 เมตร (ภาพที่ 32)

4. รอยพระพุทธบาทในช่วงศตวรรษที่ 19 ดังจะเห็นได้จากรอยพระพุทธบาทภายในบริเวณเจดีย์ชเวดากอง ซึ่งเป็นรอยพระพุทธบาทแยกกันทั้งขวาและซ้าย (มีขนาดไม่เท่ากัน) โดยมีแท่นรองรับ และมีสัญลักษณ์จำนวน 136 สัญลักษณ์ พร้อมมีลวดลายเปลวไฟที่นิ้วเท้าแต่ละข้าง (ภาพที่ 33 และภาพที่ 34)

ภาพที่ 32 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วัด Shittaung

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ภาพที่ 33 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ชเวดากอง

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ภาพที่ 34 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ชเวดากอง

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

นอกจากรอยพระพุทธบาทแบบจำหลักแล้ว ประเทศพม่ายังมีการพัฒนารอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในงานจิตรกรรมที่เริ่มพบเห็นมาตั้งแต่สมัยพุกาม โดยนิยมจะเขียนเป็นรอยพระพุทธบาทคู่ ภายในเพดานมุขทางเข้าเจติยวิหาร โดยจะหันนิ้วพระบาทไปยังพระพุทธปฏิมาประธาน เช่น เจติยวิหารโลกกะเทียกพัน (Lokahtheikpan temple) ในรัชกาลพระเจ้าราชกุมาร พ.ศ.1678 และเจติยวิหารเทียนมาซี (Theinmazi temple) รวมถึงเจติยวิหารที่สำคัญแห่งอื่น ๆ รูปแบบดังกล่าวคงเกี่ยวข้องกับการแสดงภาพสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยสัญลักษณ์รอยพระพุทธบาทเพื่อแสดงถึงสภาวะที่ทรงประทับอยู่เหนือโลก คือ โลกุตระ (นันทนา ชุติวงศ์, 2533: 32) (ภาพที่ 35)

อีกทั้งยังมีตัวอย่างจิตรกรรมรอยพระพุทธบาท เช่น จิตรกรรมรอยพระพุทธบาทหมายเลข 659 (UNESCO) (ภาพที่ 36) หรือจิตรกรรมรอยพระพุทธบาทหมายเลข 475 (UNESCO) เป็นต้น (ภาพที่ 37)

ภาพที่ 35 ภาพจิตรกรรมรอยพระพุทธบาทเจติยวิหารโลกกะเทียกพัน (Lokahtheikpan temple)
ที่มา: จีราวรรณ แสงเพ็ชร. (2561). “รอยพระพุทธบาท: มรดกวัฒนธรรมความสัมพันธ์ศิลปะพม่า-ศิลปะไทย.” **หนังสือรวมบทความวิชาการเนื่องในโอกาสฉลองครบรอบ 70 ปี ความสัมพันธ์ทางการทูตไทย-เมียนมา**, กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ภาพที่ 36 ภาพจิตรกรรมรอยพระพุทธบาทหมายเลข 659
ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ภาพที่ 37 ภาพจิตรกรรมรอยพระพุทธบาทหมายเลข 475
ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า พม่าเป็นที่แรกที่ใช้สัญลักษณ์ลายมงคล 108 ซึ่งลวดลายและสัญลักษณ์มงคล 108 จะจำหลักภายในช่องตารางชุด 9 โดยเรียงลำดับจากพระอังคุฐ (นิ้วโป้ง) พระ-ดรรชนี (นิ้วชี้) พระมัชฌิมา (นิ้วกลาง) พระอนามิกา (นิ้วนาง) จนถึงพระกนิษฐา (นิ้วก้อย) ประกอบด้วย รูปใบหอก (สตฺติ) รูปเรือนของพระนางศรี (ศรีวตฺส) รูปดอกพุด (นนทิยวตฺต) รูปเครื่องประดับ (โสวัตฺติก) รูปพุ่ม (วทังศก) รูปอูบหรือภาชนะ (วตฺมาน) รูปบัลลังก์ (ภัทรปิฎะ) รูปขอสับช้าง (อังกุศะ) รูปปราสาท (ปราสาท) ลำดับถัดมาคือรูปประตู (โตรณะ)

ในแถวที่ 2 แล้ววนลงมาเบื้องล่างจำหลัก รูปเศวตรฉัตร (เศวตฉตฺร) รูปพระขรรค์ (เขคฺค) รูปพัดใบตาล (ตาลวณฺณ) แล้ววกขึ้นตามส้นพระบาท เวียนทักษิณาวัตรตามเข็มนาฬิการอบรูปจักรที่กลางฝ่าพระบาท ถัดเป็นวงรอบเลื่อนเข้าไปด้านในจนถึงชั้นในสุดคือ รูปสวรรค์ชั้นพรหมโลก 16 ชั้น ซึ่งทิศทางของระเบียบและการจัดลำดับเครื่องหมายมงคล 108 ประการนี้ สามารถพิจารณาวิวัฒนาการและช่วยในการกำหนดอายุรอยพระพุทธบาท

จากสัญลักษณ์ 108 ในข้างต้น ในบางรอยพระพุทธบาทเห็นการเคลื่อนตัวและการพัฒนาของสัญลักษณ์จากเดิม 108 สัญลักษณ์ เป็น 136 สัญลักษณ์ ซึ่งเป็นสิ่งที่สะท้อนว่าชาวพม่าได้พัฒนารูปแบบใหม่ และสร้างความโดดเด่นให้แก่รอยพระพุทธบาทบนฐานอัตลักษณ์ของตนทั้งการพัฒนาสัญลักษณ์ และการใช้พญานาคคู่เป็นสิ่งประกอบรอยพระพุทธบาท ซึ่งสิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดพัฒนาการทางศิลปะให้กับรอยพระพุทธบาท และมีอิทธิพลต่อการสร้างรอยพระพุทธบาทในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ดังนั้นพม่าจึงเป็นแหล่งนวัตกรรมทางศิลปะของรอยพระพุทธบาทที่น่าสนใจ โดยจะเห็นว่า สัญลักษณ์ทั้งหมด (244 สัญลักษณ์) เมื่อพิจารณาจะพบว่า

1. ตำราลักขณาสูตรของทีฆนิกายกล่าวว่ามีกงล้อและเครื่องหมาย 32 อันอยู่ที่ฝ่าเท้าของ “มหาบุรุษ” ในขณะที่ฉบับภาษาพม่า วงล้ออาจมีรูปร่างเป็นดอกบัวหลายวงหรือเป็นดอกบัวดอกใหญ่ดอกเดียวที่มีกลีบแผ่ปกคลุมวงล้อ ซึ่งไม่ทราบแน่ชัดว่าในสมัยพุกาม (ศตวรรษที่ 11-13) จำนวนเครื่องหมายมงคลเพิ่มขึ้นเป็น 108 ได้อย่างไรและเมื่อใด อาจเป็นเพราะได้รับอิทธิพลจากลังกา และวงล้อที่พัฒนาขึ้นของพม่านี้มีประเทศเพื่อนบ้านนำมาใช้ในเวลาถัดมา

2. ชาวพม่าได้ประดิษฐ์วงแหวนเป็นรูปนกและสัตว์จำนวน 136 ตัวล้อมรอบเครื่องหมาย 108 รอย เพื่อเป็นการสะท้อนถึงความเชื่อเรื่องผี (Nats) ที่เป็นที่นิยมซึ่งเป็นตัวแทนของชาติที่ผ่านมาในรูปแบบต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้า เนื่องจากองค์พระผู้เป็นเจ้าทรงพระชนม์ 136 ครั้งในฐานะพระโพธิสัตว์ในขณะที่สร้างบารมีสู่ความเป็นพระพุทธเจ้า สัญลักษณ์ต่าง ๆ จึงถูกนำมาใช้เพื่อสร้างถึงความหมายอันทรงพลัง ซึ่งให้ทั้งความคุ้มครองและเพิ่มพลังใจต่อผู้ศรัทธา ซึ่งสัญลักษณ์ 136 (108+136=244) สัญลักษณ์นี้ไม่เคยปรากฏในประเทศเพื่อนบ้าน

3. มีการเพิ่มพญานาคล้อมรอบรอยพระพุทธบาท จากการอ้างอิงตำนานนิทานอินเดียโบราณ ที่เชื่อว่าพญานาคอาศัยอยู่ใกล้กับแม่น้ำนัมมทา ซึ่งอยู่ระหว่างที่ราบทางตอนเหนือและคาบสมุทรทางตอนใต้ของอินเดีย ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จเยือนสถานที่นั้นและตามคำร้องขอของพญานาคราช ได้ทิ้งรอยพระบาทซ้ายไว้ที่ริมฝั่งนัมมทา เมื่อแม่น้ำขึ้นภาพพิมพ์จะจมอยู่ใต้น้ำและจะมองเห็นได้เฉพาะเวลาที่น้ำลด ดังนั้นการเพิ่มพญานาคในรอยพระพุทธบาทแสดงให้เห็นถึงรูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทา ซึ่งน่าสนใจว่าเกิดขึ้นในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกับการที่อยุธยาค้นพบรอยพระพุทธบาทที่สระบุรี

ในเรื่องสัญลักษณ์มงคลนี้ จีราวรรณ แสงเพ็ชร (2561) อธิบายว่า สัญลักษณ์มงคล 108 ที่พบเห็นได้ในรอยพระพุทธบาทสมัยสุโขทัยเชื่อว่าได้รับอิทธิพลมาจากคติศรีลังกา (ในการบูชารอย-พระพุทธบาท) และพม่า (สัญลักษณ์ 108 ประการ) อย่างไรก็ตามสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ หรืออัฏฐุตรสตมงคลในสมัยสุโขทัย มีรายละเอียดในการเรียงลำดับที่แตกต่างไปจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกาและคัมภีร์สรัตถะสังคหะ รวมทั้งการจัดระเบียบสัญลักษณ์มงคลในงานศิลปกรรม ดังเอกสารจารึกป้านางคำเยีย (จารึกหลักที่ 102) อักษรขอมสุโขทัยภาษาบาลีในช่วงปีพ.ศ. 1922 (ตารางที่ 3)

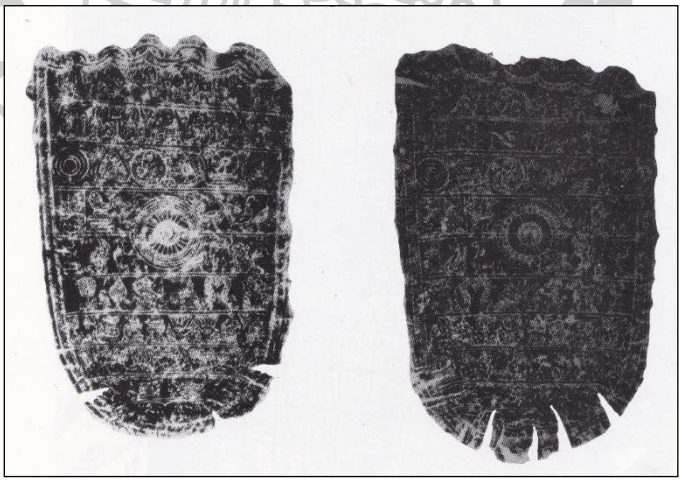
ตารางที่ 3 ตารางแสดงอัฏฐุตรสตมงคลตามจารึกป้านางคำเยียหลักที่ 102

ลำดับที่	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**
บาลี	สิริวจฺโฉ	โสวตฺถิ	นนฺทิวฏฺฏ	วฏฺงฺสกำ	องกุโส	ปราสาท	ชีวำ	วุทธมานกำ	สตฉตฺตำ
ไทย	แว่นส่องหน้า	เครื่องประดับ	รูปดอกพุด	พวงมาลัย	ขอสับช้าง	ปราสาท	นกไก่ฟ้า	พุดซ้อนภาชนะ	เศวตฉัตร
ลำดับที่	**10**	**11**	**12**	**13**	**14**	**15**	**16**	**17**	**18**
บาลี	ขคฺโค	ตาลวัณฺฏำ	วิชนี	โมรหตฺถกำ	ปตฺโต	ทามณี	อุปลำ	นิลำ	รตฺตำ
ไทย	พระขรรค์	พัดใบตาล	พัด	กำหางนกยูง	บาตร	เชือกแก้ว	ดอกบัวสาย	ดอกบัวเขียว	ดอกบัวแดง

ที่มา: จีราวรรณ แสงเพ็ชร. (2561). “รอยพระพุทธบาท: มรดกวัฒนธรรมความสัมพันธ์ศิลปะพม่า-ศิลปะไทย.” **หนังสือรวมบทความวิชาการเนื่องในโอกาสฉลองครบรอบ 70 ปี ความสัมพันธ์ทางการทูตไทย-เมียนมา** กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

รอยพระพุทธบาทในกัมพูชา

ในกัมพูชามีหลักฐานการพบรอยพระพุทธบาทที่พนมบาเค็ง สันนิษฐานว่าอาจสร้างในราวปีพ.ศ. 900 เป็นรอยพระพุทธบาทด้านซ้ายสร้างจากหินทราย (ขนาด 1.60 เมตร x 0.70 เมตร) แต่มีการบูรณะจนบดบังจารึกส่วนใหญ่ และนอกจากนี้ยังมีการค้นพบรอยพระพุทธบาทในพื้นที่ปราสาทบายน ซึ่งเชื่อว่าอาจเป็นรอยพระพุทธบาทคู่ แต่ในปัจจุบันพบเพียงรอยพระพุทธบาทเบื้องขวาและเก็บรักษาในพิพิธภัณฑ์เสียมราฐ ซึ่งรอยพระพุทธบาทนี้สร้างจากหินทราย (ขนาด 1 เมตร x 0.4 เมตร x 0.2 เมตร) ประกอบด้วยสัญลักษณ์ที่เรียงกันเป็นสิบแถวรอบวงล้อกลางขนาดใหญ่ (มีสัญลักษณ์จำนวน 10 ลวดลายตามลำดับ เริ่มจากด้านบนสองอันดับแรกเกี่ยวข้องกับสวรรค์ (เทพเจ้าและดอกไม้) อันดับสามเป็นตัวแทนของจักรวาล เช่น พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงดาว อันดับที่สี่ถึงหกสลักจำพวกสัตว์บกเป็นหลัก เช่น นก งู และช้าง อันดับที่เจ็ดสลักเป็นสัตว์น้ำเป็นหลัก ดอกบัว แม่น้ำมหาสมุทรและจระเข้ แต่อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตที่สำคัญว่ารอยพระพุทธบาทนี้อาจสร้างขึ้น และนำมาประดิษฐานภายหลัง เนื่องจากเมื่อเทียบถึงความประณีตในการสลักกับภาพนูนต่ำอื่น ๆ ภายในปราสาทพบว่ามีความแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด (ภาพที่ 38)

ภาพที่ 38 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ค้นพบบริเวณปราสาทบายน

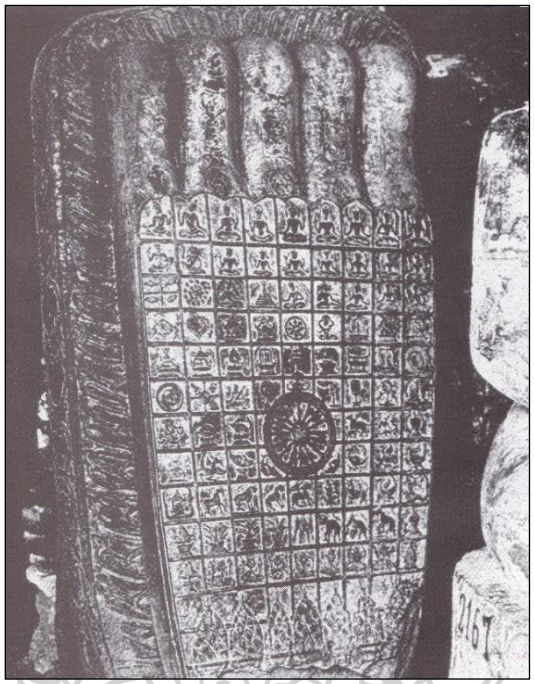
ที่มา: นันทนา ชุติวงศ์. (2533). **รอยพระพุทธบาทในศิลปะเอเชียใต้ และเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพฯ: ด่านสุธาการพิมพ์.

นอกจากนี้ยังมีการพบรอยพระพุทธบาท 2 รอย ในบริเวณนครวัด เป็นรอยพระพุทธบาทเบื้องซ้ายและขวา (ภาพที่ 39) ซึ่งปัจจุบันรอยพระพุทธบาทด้านซ้ายได้แตกหักจนไม่สามารถทราบรายละเอียดได้

อย่างไรก็ตามยังมีการค้นพบรอยพระพุทธบาทรอบ ๆ บริเวณนครวัด อาทิ บริเวณปราสาทพระธมที่พนมกุเลน พบรอยพระพุทธบาทเบื้องซ้ายขนาดใหญ่ (ขนาด 1.6 เมตร x 0.7 เมตร) ลักษณะคล้ายที่พบบริเวณพนมบาเค็ง และที่พระตะบองซึ่งสร้างในราวศตวรรษที่ 20 เป็นรอยพระ-พุทธบาทที่หล่อจากทองแดง โดยเชื่อว่าได้ต้นแบบมาจากรอยพระพุทธบาทที่พบในนครวัด

ในขณะที่การศึกษารอยพระพุทธบาทบริเวณเมืองพนมเปญ ได้พบว่ามีรอยพระพุทธบาท Phnom Mondop ที่สร้างในช่วงศตวรรษที่ 19 ในสมัยกษัตริย์นโรดมที่ 1 (พ.ศ.2402-2447) เป็นรอยพระพุทธบาทเบื้องขวาหล่อจากสำริด (ขนาด 1.4 เมตร x 0.5 เมตร) เคลือบสีแดงและทองอีกทั้งยังสร้างเจดีย์พิเศษเพื่อเป็นตัวแทนของเขาไกรลาส ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ในตำนาน โดยมีการวาดเทพเจ้าท่ามกลางหินเทียมและน้ำพุ (มีสัญลักษณ์ 108 ประการ เชื่อว่าน่าจะนำมาจากประเทศไทยในสมัยนั้น) (ภาพที่ 40)

นอกจากนี้ยังมีรอยพระพุทธบาทขนาดใหญ่ ที่สร้างในสมัยสมเด็จพระนโรดมสีหนุ (พ.ศ. 2484-2547) โดยคัดลอกต้นแบบมาจากประเทศไทยและพบรอยพระพุทธบาทในวัด Prea Veng (ภาพที่ 41) รวมถึงวัด Prek Kon Reach (ภาพที่ 42)

ภาพที่ 39 ภาพรอยพระพุทธบาทที่ค้นพบในนครวัด

ที่มา: นันทนา ชุติวงศ์. (2533). **รอยพระพุทธบาทในศิลปะเอเชียใต้ และเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพฯ: ด่านสุธาการพิมพ์.

ภาพที่ 40 ภาพรอยพระพุทธบาท Phnom Mondop

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ภาพที่ 41 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วัด Prea Veng

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ภาพที่ 42 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วัด Prek Kon Reach

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

รอยพระพุทธบาทในลาว

แม้ว่าในประเทศลาวจะมีการค้นพบรอยพระพุทธบาทที่น้อยกว่าในประเทศไทย ทั้งที่อยู่ในบริเวณที่ใกล้เคียงกัน แต่อย่างไรก็ตามจากการศึกษาพบว่ามีรอยพระพุทธบาทที่สำคัญในวัดพระ-บาทไทย ที่เมืองหลวงพระบาง (เมืองหลวงพระบางเป็นเมืองสำคัญของประเทศลาวแต่อดีตและมีหลักฐานว่าพ่อค้าชาวอินเดียมาเยือนตั้งแต่ศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสต์ศักราช จนกลายเป็นศูนย์กลางทางศาสนาและเป็นเมืองหลวงตั้งแต่ศตวรรษที่ 14 ถึง 19 มีวัดกว่า 60 แห่ง โดยรับเอาพุทธศาสนานิกายเถรวาทเป็นศาสนาประจำชาติในสมัยพระเจ้าฟ้างุ้ม ระหว่างปีพ.ศ.1896-1916)

รอยพระพุทธบาทในวัดพระบาทไทยนี้ เป็นรอยพระพุทธบาทเบื้องซ้ายทาสีทองขนาดใหญ่ (ขนาด 2.5 เมตร x 1 เมตร) แกะสลักจากหินในแนวตั้ง หันหน้าไปทางแม่น้ำโขง สัญลักษณ์บนรอยพระพุทธบาทไม่ชัดเจน และมีการสันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าฟ้างุ้มแต่ก็ยังไม่มีหลักฐานแน่ชัด (ภาพที่ 43)

นอกจากนี้ภายในวัดแสนสุขาราม เมืองหลวงพระบาง ยังมีภาพจิตรกรรมรอยพระพุทธ-บาทสองภาพอยู่เหนือประตูหน้าด้านข้างทั้งสองบาน ซึ่งได้รับการบูรณะในปลายศตวรรษที่ 20 ซึ่งวัดนี้มีความน่าสนใจ คือ ภายใต้อุโบสถเล็ก ๆ ด้านนอกจะพบสำเนาปูนซีเมนต์จำลองจากต้นแบบรอยเท้าที่เสียหายของวัดพระบาทไทยที่ประกอบด้วยสัญลักษณ์ 108 ตัว โดยมีลักษณะของรอยพระ-พุทธบาทที่สอดคล้องกับยุคกรุงศรีอยุธยาราวในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 (ภาพที่ 44)

ในขณะที่บนภูสีในเมืองหลวงพระบาง ก็ปรากฏรอยพระพุทธบาทสลักจากหิน (ขนาด 1.5 เมตร x 0.8 เมตร) มีนิ้วพระบาท 5 นิ้ว ประดับด้วยดอกบัว ทาทองโดยไม่มีสัญลักษณ์อื่นและไม่มีการระบุอายุการสร้างที่แน่ชัด แต่น่าจะมีอายุมากกว่า 200 ปี (ภาพที่ 45) นอกจากนี้ในส่วนของเมืองเวียงจันทร์ยังพบรอยพระพุทธบาทในบริเวณด่านสูง วัดพระบาท ที่มีรอยพระพุทธบาทสร้างจากหินราวปลายศตวรรษที่ 20 (ภาพที่ 46)

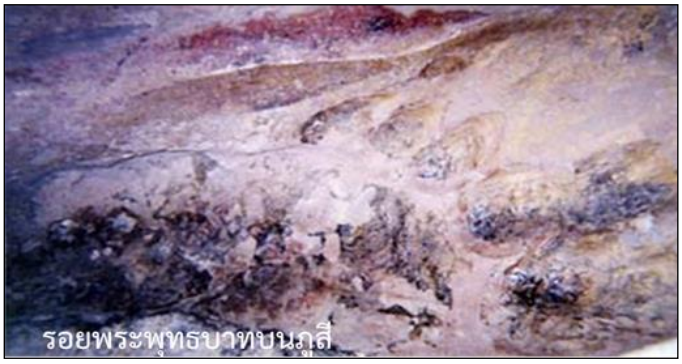
ภาพที่ 43 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วัดพระบาทไทย

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ภาพที่ 44 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วัดแสนสุขาราม

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

ภาพที่ 45 ภาพรอยพระพุทธบาทบนภูสีในเมืองหลวงพระบาง

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

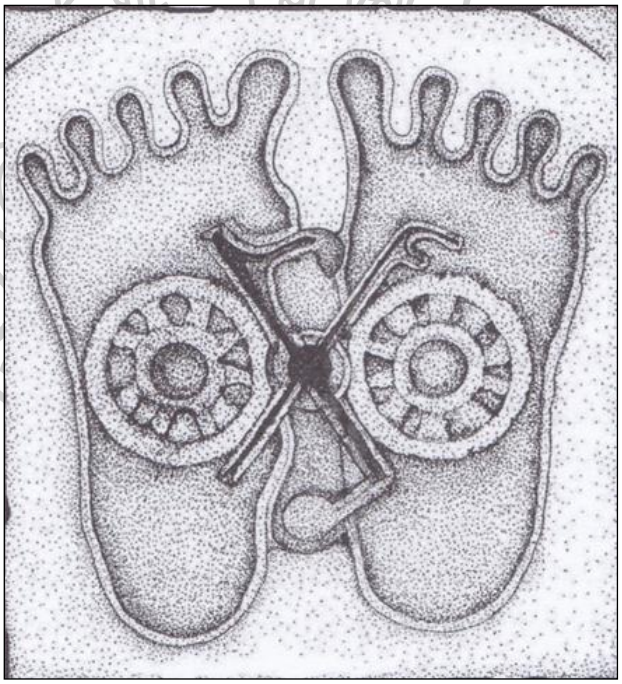

ภาพที่ 46 ภาพรอยพระพุทธบาทที่วัดพระบาท

ที่มา: Guerny, J. (2014). **Buddhapada: In the Buddha's Footprints**. Bangkok: Orchid Press.

จุดเริ่มต้นของคติรอยพระพุทธบาทประเทศไทย

หลักฐานทางวัตถุสำคัญที่แสดงถึงคติการบูชารอยพระพุทธบาทในประเทศไทย คือ รอย-พระบาทคู่ที่โบราณสถานสระมรกต เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ด้วยรูปลักษณ์ของรอยพระบาทคู่ขนาดใหญ่กว้าง 3.10 เมตร ตรงกลางฝ่าพระบาทสลักรูปธรรมจักร ยังไม่ปรากฏสัญลักษณ์มงคลในรอยพระพุทธบาทคู่นี้ กำหนดอายุอยู่ในช่วงวัฒนธรรมทวารวดี ประมาณพุทธศตวรรษที่ 11-13 ซึ่งน่าจะเป็นการเข้ามาช่วงแรกของคติการบูชารอยพระพุทธบาทในประเทศไทย เพราะหลังจากนั้นไม่พบหลักฐานรอยพระพุทธบาทอื่นที่ใกล้เคียงกับรอยพระพุทธบาทโบราณสถานสระมรกตอีก (ภาพที่ 47)

ภาพที่ 47 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทโบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี
ที่มา: บัณฑิต ลิ่วชัยชาญ และคณะ. (2553). **รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐาน พระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

คติการบูชารอยพระพุทธบาทปรากฏชัดเจนขึ้น เมื่อแนวคิดพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ที่กระจายอยู่ในแถบพื้นที่ประเทศเมียนมา (พม่า) ก่อนแพร่เข้ามาในประเทศไทย พระมหาธรรมราชา-ที่ 1 (ลิไทย) กษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัยรับแนวคิดพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์มาจากหัวเมืองพัน (เมาะตะมะ) และได้จำลองรอยพระพุทธบาทบนเขาสุมนกูฏในเกาะลังกา มาประดิษฐานไว้บนภูเขาในพื้นที่รัฐสุโขทัย พบหลักฐานจากรอยพระพุทธบาทปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน ด้วยรูปลักษณ์รอยพระ-พุทธบาททรงเรขาคณิต ที่พัฒนาไปจากรูปลักษณ์รอยเท้ามนุษย์ มีสัญลักษณ์ลวดลายมงคล 108 ประการบรรจุอยู่ในตาราง กลางพระบาทปรากฏลวดลายธรรมจักรขนาดเล็ก รอยพระพุทธบาทสี่แห่งที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) จำลองมาประกอบด้วย

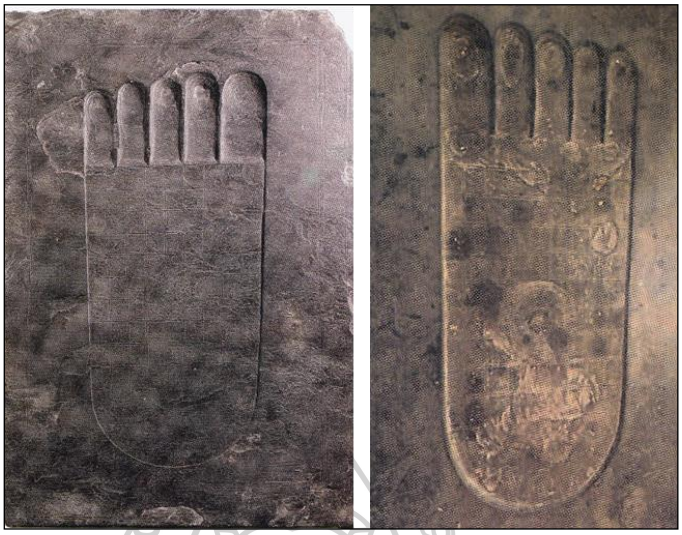
1. รอยพระพุทธบาทที่เขาพระบาทใหญ่ ที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ได้เปลี่ยนชื่อภูเขาเป็นสุมนกูฏ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดตระพังทอง เมืองเก่า จังหวัดสุโขทัย

2. รอยพระพุทธบาทบนยอดเขาในเมืองศรีสัชนาลัย ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในอุโบสถวัด-เชิงคีรี อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย

3. รอยพระพุทธบาทเขานางทอง เมืองบางพาน อำเภอพรานกระต่าย จังหวัดกำแพงเพชร

4. รอยพระพุทธบาทวัดเขากบ อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์

รอยพระพุทธบาททั้งสี่ที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) จำลองจากเกาะลังกา แต่เมื่อพิจารณาจากรูปลักษณ์และการจัดวางลวดลาย กลับใกล้เคียงกับรอยพระพุทธบาทที่เจดีย์โลกนันท-วิหาร เมืองพุกาม ประเทศเมียนมา (พม่า) ทั้งโครงสร้างการอ่านลวดลายมงคลที่เรียงสัญลักษณ์มงคลรูปหอกจากหัวแม่เท้าวนเข้าสู่ภายใน (ภาพที่ 48)

ภาพที่ 48 ภาพรอยพระพุทธบาทเขานางทอง เมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร
และรอยพระพุทธบาทวัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย
ที่มา: อมรา ศรีชุชาติ และคณะ. (2559). **การวิเคราะห์ลักษณะและความหมายรอยพระพุทธบาทในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ซึ่งหากจะกล่าวว่ารูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทที่เข้ามาในช่วงสุโขทัย มีเฉพาะรูปแบบที่ได้รับอิทธิพลจากพุกามก็ไม่สามารถสรุปได้ทั้งหมด เพราะในช่วงปลายอาณาจักรสุโขทัยช่วงที่อาณาจักรอยุธยาเริ่มขึ้นมามีอิทธิพลในพื้นที่ ก็ปรากฏรอยพระพุทธบาทที่มีการจัดวางรูปลักษณ์ลวดลายมงคลในวงกลมกลางฝ่าพระบาท ซึ่งแตกต่างจากรูปแบบรอยพระพุทธบาทที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ให้จำลองขึ้น ตัวอย่างรูปแบบรอยพระพุทธบาทนี้ เช่น รอยพระพุทธบาทคู่ยุคล วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 49) ที่ถูกเคลื่อนย้ายมาจากเมืองพิษณุโลกและมีจารึกระบุช่วงเวลากล่าวถึงพระมหาธรรมราชาที่ 4 (บรมปาล) ผู้สร้างรอยพระพุทธบาท ด้วยรูปลักษณ์ของพระบาทคู่ขนาดใหญ่ทรงเลขาคณิต กลางฝ่าพระบาททั้งสองมีลวดลายมงคล 108 ประการบรรจุอยู่ทั้งสองข้าง ซึ่งพบรอยพระพุทธบาทลักษณะนี้ปรากฏในรอยพระพุทธบาทในช่วงต้นอยุธยาอีกหลายรอย เช่น รอยพระพุทธบาทไม้วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี และรอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พัฒนาการของรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย มีรูปแบบที่เป็นของตนเองเมื่อสมเด็จ-พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศให้ทำแผ่นทองครอบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี ซึ่งปัจจุบันแผ่นทองได้สูญหายไปในช่วงเสียกรุงสรีอยุธยาครั้งที่สองแต่สามารถเทียบเคียงได้จากแผ่นภาพพระบฏที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้ส่งไปบูชาพระเขี้ยวแก้วที่เกาะลังกา จากแผ่นภาพพระบฏทำให้เห็นรูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทในแบบอยุธยา ที่ละทิ้งโครงสร้างการวางลายแบบสุโขทัยทั้งสองแบบ สู่การจัดวางลวดลายมงคลที่อ่านลวดลายจากส้นพระบาทสู่ปลายพระบาท พร้อมทั้งปรากฏสัญลักษณ์มงคลใหม่ (รูปภูเขาห้าแท่ง) ที่ศูนย์กลางพระบาทบริเวณธรรมจักร

พัฒนาการของคติรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย จากจุดเริ่มที่การจำลองรอยพระ-พุทธบาทเขาสุมณกูฏมาประดิษฐานในสุโขทัย จนมีรูปแบบของตนเองในช่วงอยุธยาปลาย รูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทและลวดลายมงคล 108 แปดประการถูกปรับเปลี่ยนไปในแต่ละรอยพระพุทธ-บาท แสดงให้เห็นว่านอกจากแม่แบบของรอยพระพุทธบาท เช่น ขนาด ลักษณะของรอยพระบาท หรือการจัดวางลวดลายมงคล ที่ถูกถ่ายทอดในเชิงรูปแบบแล้ว ยังต้องมีโครงสร้างของรอยพระพุทธบาทที่ถูกถ่ายทอดผ่านคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ที่ระบุลักษณะและลวดลายมงคลจนทำให้สามารถจำลองรอยพระพุทธบาทได้อย่างถูกต้อง การศึกษาในประเด็นถัดไปชี้ให้เห็นถึงคัมภีร์ที่มีส่วนในการสร้างรอยพระพุทธบาทในพื้นที่ประเทศไทย

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 49 ภาพรอยพระพุทธบาทคู่ยุคล วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร จังหวัดกรุงเทพมหานคร
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

อภิปรายผล

พัฒนาการรอยพระพุทธบาทในเบื้องต้น ถูกสร้างเพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนรูปลักษณ์ของพระพุทธเจ้า ด้วยรูปของรอยเท้ามนุษย์แบบรอยพระพุทธบาทคู่ Tirat ในปากีสถานปัจจุบัน หลังจากนั้นเริ่มพบสัญลักษณ์มงคลดุมล้อธรรมจักรปรากฏกลางรอยพระพุทธบาทในภาพสลักนูนต่ำ ที่สถูป Bharhut รอยพระพุทธบาทจากมหาสถูป Amaravati แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงจากรอยพระ-พุทธบาทดั้งเดิมอย่างเด่นชัดจากขนาดที่ใหญ่ขึ้นจากรอยเท้ามนุษย์ธรรมดา และมีการเพิ่มสัญลักษณ์มงคลที่ถูกบรรจุภายใน สัญลักษณ์มงคลที่ปรากฏขึ้นสะท้อนถึงพระปัญญาธิคุณ พระธรรมคุณของพระพุทธเจ้า เช่นสัญลักษณ์ ตรีรัตนะ สวัสติกะ ฯลฯ ก่อนที่จะมีการเพิ่มสัญลักษณ์มงคลที่สะท้อนถึงความสมบูรณ์ ความเป็นมงคลในรอยพุทธบาทชุดต่อมา เช่นสัญลักษณ์มงคลปลาคู่ ขอช้าง ฉัตร ฯลฯ พัฒนาการของคติการบูชารอยพระพุทธบาทเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ เมื่อคติรอยพระพุทธบาทได้แพร่เข้าไปในพื้นที่ศรีลังกา คัมภีร์มหาวงศ์ได้กล่าวถึงการที่พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับรอยพระพุทธ-

บาทไว้ในศรีลังกา และที่ “ศรีบาทา” หรือ “เขาสุมนกูฏ” ได้กลายเป็นสถานที่แสวงบุญสำคัญของพุทธศาสนิกชนในศรีลังกา และดินแดนภาคพื้นทวีปที่จะมากราบรอยพระพุทธบาทของพระพุทธเจ้าที่ได้ประทานไว้ ในศรีลังกาจึงเกิดรอยพระพุทธบาทขึ้นสองรูปแบบคือรอยพระพุทธบาทแบบธรรมชาติและรอยพระพุทธบาทแบบที่มนุษย์สร้างขึ้น ส่วนรอยพระพุทธบาทในพม่าถือได้ว่าเป็นแม่แบบให้กับรอยพระพุทธบาทในสุโขทัย ด้วยรูปลักษณ์และการจัดวางลวดลวยมงคล 108 ประการในช่องตารางสี่เหลี่ยมเต็มพระบาท รอยพระพุทธบาทที่เจดีย์โลกนันทะ เมืองพุกาม เป็นตัวอย่างให้กับรอยพระ-พุทธบาทในสุโขทัยทั้งในลักษณะโครงสร้างการวางลวดลาย และสัญลักษณ์มงคล 108 ประการภายในในพื้นที่ประเทศไทยรอยพระพุทธบาทชุดแรกปรากฏขึ้นในวัฒนธรรมทวารวดี ที่รอยพระพุทธบาทคู่วัดสระมรกตเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ต่อมาพบหลักฐานที่แน่ชัดของการบูชารอยพระ-พุทธบาทในสมัยสุโขทัย ที่รับคติการบูชารอยพระพุทธบาทจากศรีลังกา แต่รูปแบบของรอยพระ-พุทธบาทที่พบกลับใกล้เคียงกับแบบพุกาม ซึ่งก่อให้เกิดรอยพระพุทธบาทที่มีอิทธิพลสุโขทัย-พุกามขึ้น เมื่ออาณาจักรอยุธยาเกิดขึ้น ก็ปรากฏพร้อมรูปแบบรอยพระพุทธบาทคู่ที่มีลวดลายมงคล 108 ประการบรรจุภายในวงกลม พบที่รอยพระพุทธบาทคู่ยุคล ซึ่งถือว่าเป็นต้นทางของรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา

การศึกษาทำให้พบว่าคติการบูชารอยพระพุทธบาทในประเทศไทย ได้รับอิทธิพลมาจากศรีลังกาในเรื่องรอยพระพุทธบาทที่ถูกประทับไว้บนภูเขา ส่วนรูปแบบรอยพระพุทธบาทได้รับอิทธิพลจากรอยพระพุทธบาทในพุกาม ซึ่งหากนับระยะเวลากว่าที่การจำลองรอยพระพุทธบาทในสุโขทัยปรากฏขึ้นอีกครั้งก็ทิ้งระยะเวลากว่า 300 ปีหลังอาณาจักรพุกามล่มสลาย เท่ากับว่าต้องมีสิ่งนำพารูปแบบรอยพระพุทธบาทให้สามารถส่งต่อจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่งได้ การศึกษาพบว่าคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาก็เป็นปัจจัยหนึ่งในการนำพาคติและรูปแบบรอยพระพุทธบาทให้สามารถส่งต่อได้ จึงได้ทำการศึกษาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับรอยพระพุทธบาท เพื่อนำมาประกอบการทำความเข้าใจต่อรอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในอยุธยาต่อไป

รอยพระพุทธบาทจากคัมภีร์ทางพุทธศาสนา

นอกจากรูปลักษณ์ทางศิลปะที่เป็นต้นแบบของรอยพระพุทธบาทในพื้นที่อินเดีย และศรีลังการวมถึงพื้นที่อื่น ๆ ที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาแล้ว ตัวเนื้อคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีส่วนสำคัญต่อการสร้างสรรค์รอยพระพุทธบาท เนื่องจากเป็นวัตถุที่คัดลอกและส่ง

ต่อจากพื้นที่หนึ่งสู่พื้นที่อื่นได้ง่าย และยังเป็นส่วนเชื่อมโยงคติและความคิดเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาทกับพุทธประวัติได้อย่างดี ทั้งนี้คติเรื่องรอยพระพุทธบาท ที่ปรากฏในเนื้อความตามคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในหลากหลายนิกายทั้งในส่วนฝ่ายเถรวาทและมหายาน ส่วนใหญ่อธิบายลักษณะของรอยพระพุทธบาทและลวดลายมงคลที่ปรากฏในรอยเท้าของสิทธัตถะกุมาร (พระพุทธเจ้า) ผ่านการพรรณนาลักษณะทางกายภาพของฝ่าเท้า

ผู้ศึกษาจึงนำเนื้อความที่ปรากฏเกี่ยวกับเรื่องรอยพระพุทธบาทในแต่ละคัมภีร์ทางศาสนาที่คาดว่าสัมพันธ์กับคติการสร้างรอยพระพุทธบาท โดยเรียงลำดับจากคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่มีความเก่าแก่จนถึงคัมภีร์ที่แต่งขึ้นในช่วงยุคสมัยอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ จากการศึกษาพบว่าเนื้อความส่วนใหญ่ในทุกคัมภีร์กล่าวถึงรอยพระพุทธบาทไว้ในช่วงต้น ที่พราหมณ์ได้ทำนายถึงอนาคตของสิทธัตถะกุมาร โดยกล่าวถึงลักษณะของพระกุมารอันประกอบด้วยมหาปุริสลักษณะ 32 ประการและอนุพยัญชนะ 80 ประการ ซึ่งรอยพระบาทเป็นส่วนหนึ่งย่อยในมหาปุริสลักษณะใน 32 ประการ เนื้อความที่บรรยายถึงลักษณะรอยพระพุทธบาทซึ่งแตกต่างกันแต่ละคัมภีร์ดังนี้

1. พระสุตันตปิฎก ทีฆนิกายมหาวรรคในมหาปทานสูตร กล่าวถึงมหาปุริสลักษณะ 32 ประการ

1.1 ขอเดชะ ก็พระราชกุมารนี้มีพระบาทประดิษฐานอันดี (เรียบเสมอ) ข้าแต่สมมติเทพ การที่พระราชกุมารนี้มีพระบาทประดิษฐานอันดีนี้เป็นมหาปุริสลักษณะของมหาบุรุษนั้น

1.2 ณ พื้นภายใต้ฝ่าพระบาททั้งสองของพระราชกุมารนี้ มีจักรเกิดขึ้น มีซี่กำข้างละพัน มีกง มีดุม บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง ข้าแต่สมมติเทพ การที่พื้นภายใต้พระบาททั้งสองข้างของพระราชกุมารนี้มีจักรเกิดขึ้น มีซี่กำข้างละพัน มีกง มีดุม บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวงนี้ก็เป็นมหาปุริสลักษณะของมหาบุรุษนั้น

1.3 มีส้นพระบาทยาว

1.4 มีพระองคุลียาว

1.5 มีฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม

1.6 มีฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีลายดุจตาข่าย

1.7 มีพระบาทเหมือนสังข์คว่ำ (จวน คงแก้ว, 2559: 74-78)

2. คัมภีร์ลลิตวิสตระเป็นคัมภีร์ของนิกายสรวาสติวาท ลักษณะคล้ายกับนิกายมหายาน โดยลลิต หมายถึง พระกริยาที่งดงามของพระพุทธเจ้า วิสตระ หมายถึง การขยายเพิ่ม ทำให้กว้างขึ้น (Apte, 1993: 526) นอกจากชื่อลลิตวิสตระยังมีชื่อที่เรียกแทนได้อีก เช่น มหานิทานไวปุลยสูตร โดยคัมภีร์ลลิตวิสตระได้ถูกรวมเข้าเป็นพระไตรปิฎกของฝ่ายมหายานจัดอยู่ในกลุ่มพระสูตร

ระยะเวลาในการประพันธ์คัมภีร์ไม่สามารถหาข้อสรุปได้แน่ชัด โดยมีนักวิชาการหลายท่านสันนิษฐานช่วงระยะเวลาการประพันธ์ไว้ เช่น เอดเวิร์ด คอนซ์ (Edward Conze) สันนิษฐานว่าประพันธ์ไว้ช่วง 200 ปีก่อนคริสต์ศักราชจนถึงช่วงปีค.ศ.600 (พ.ศ.1430) (Conze, 1959: 31) นอกจากนั้นมีนักวิชาการไทยโดยพระมหาปฐมพงษ์ งามล้วน คาดคะเนการประพันธ์คัมภีร์นี้ในยุคของพระเจ้าปุษยนิมิตรราวปีพ.ศ.358 (พระมหาปฐมพงษ์ งามล้วน, 2534: 115) ลักษณะวิธีเรียบเรียงของคัมภีร์ลลิตวิสตระได้เป็นแรงบันดาลใจให้กับคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในยุคต่อมาอีก โดยเฉพาะผลงานพุทธจริตที่ประพันธ์โดยอัศวโฆษ (พ.ศ.650-พ.ศ.750) มีลักษณะการดำเนินเรื่องเหมือนคัมภีร์-ลลิตวิสตระ

ความสำคัญของคัมภีร์ลลิตวิสตระนั้นเพราะเนื่องจากเป็นคัมภีร์ที่มีความเก่าแก่เนื้อความบางส่วนยังมีแนวคำสอนของเถรวาทแบบดั้งเดิม และบางส่วนได้มีการปรับแนวคิดให้เหมือนมหายาน (ธีร์ พุ่มทับทิม, 2543: 24) โดยเป็นคัมภีร์ของนิกายสรวาสติวาทซึ่งแยกออกมาจากนิกายเถรวาทเดิม การเล่าเรื่องของคัมภีร์ลลิตวิสตระนั้นเล่าเรื่องเริ่มตั้งแต่พระโพธิสัตว์อยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต และจบที่พระพุทธเจ้าแสดงธรรมจักร

คัมภีร์ลลิตวิสตระมีส่วนที่กล่าวถึงลักษณะของรอยพระบาทของโพธิสัตว์ ได้ปรากฏอยู่ในช่วงต้นที่อสิตมหาฤษีเข้าวังเพื่อตรวจดูพระกุมาร ได้ทำนายพระราชกุมารว่าถ้าครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ และถ้าออกบวชจะได้เป็นศาสดาเอกเพราะเห็นลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการ และอนุพยัญชนะ 82 ประการ ในลักษณะของมหาบุรุษ 32 ประการมีส่วนเกี่ยวข้องกับลักษณะพระบาทดังนี้

2.1 นิ้วมือนิ้วเท้าและมือเท้ามีรูปลายตาข่าย (ชาลางคุลีหสตปาทา) (ธีร์ พุ่มทับทิม , 2543: 84)

2.2 เท้าทั้งสองลาดต่ำลงและนิ้วเท้ายาวมีลายกงจักร มีซี่พันอัน พร้อมด้วยกงและดุม (ทีรฆางคุลิธกรมตลโยร จเกรชาเต จิเตร สหสราเว สเนมิเก สนาภิเก) (ธีร์ พุ่มทับทิม, 2543: 84)

นอกจากลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการแล้วยังมีอนุพยัญชนะ (ลักษณะย่อย) อีก 80 ประการที่เชื่อว่าเป็นส่วนส่งเสริมความเป็นมหาบุรุษ มีส่วนย่อยที่เกี่ยวเนื่องกับพระบาทดังนี้

2.1 นิ้วเท้าเสมอกัน

2.2 ส้นเท้ายาว

2.3 นิ้วมือนิ้วเท้าเรียวงาม

2.4 นิ้วมือนิ้วเท้ากลม

3. คัมภีร์ชินาลังการฎีกา ประมาณการว่าแต่งหลังคัมภีร์ลลิตวิสตระโดยพระพุทธ-รักขิตา ชาวโรหณชนบทในเกาะสิงหล ช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 (พุทธรักขิตาจารย์, 2548: 12) คัมภีร์ชินา-ลังการฎีกา พรรณนาประวัติพระพุทธเจ้าตั้งแต่ประสูติจนถึงปรินิพพาน เป็นคัมภีร์ที่สำคัญในลังกาและได้แพร่หลายมาในเมืองไทย รายชื่อคัมภีร์ชินาลังการฎีกาปรากฏในการเรียบเรียงไตรภูมิพระร่วงของพญาลิไทย ด้วยปัจจัยนี้ผู้ศึกษาเชื่อว่าคัมภีร์ชินาลังการฎีกาเป็นคัมภีร์สำคัญต่อการสร้างลวดลายในรอยพระพุทธบาทตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา มีเนื้อความในคัมภีร์ที่กล่าวถึงลักษณะของพระบาทของพระราชกุมาร อยู่ในช่วงที่พราหมณ์พยากรณ์พระกุมารว่ามีพระมหาปุริสลักษณะ 32 ประการและอนุพยัญชนะ 80 ประการ โดยมีข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับรอยพระบาทดังนี้

3.1 สุปปติฏฐิตปาโท มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน

3.2 เหฏฐาปาทตเลสุ จากกานิ ชาตานิ พื้นฝ่าพระบาททั้งสองมีจักร กงจักรที่พื้นฝ่าพระบาทแต่ละกงมีซี่ประมาณ 1000 ซี่ มีลักษณะอันเป็นมงคลปรากฏอยู่ คือ วงแห่งกงล้อมีสีทองดุมมีสีแก้วอินทนิล ที่ขอบนอกกงจักร วงกลมภายนอกกงจักร มีรูปหอก รูปแว่นส่องพระพักตร์ รูปภาชนะทอง รูปสวัสติกะ รูปช่อดอกไม้ รูปภาชนะทอง รูปตั่ง รูปขอ รูปปราสาท รูปเสาใต้ รูปเศวตฉัตร รูปพระขรรค์ รูปพัดใบตาล รูปพัดหางนกยูง รูปพัดขนจามรี รูปมงกุฎ รูปบาตร รูปดวงแก้วมณี รูปพวงดอกมะลิ รูปดอกนิลุบล รูปดอกอุบลแดง รูปดอกปทุมแดง รูปดอกปทุมขาว รูปดอกบัวขาว รูปภาชนะน้ำ ปูรณฆฏะ รูปถาดใส่น้ำเต็ม รูปมหาสมุทร รูปภูเขาจักรวาล รูปภูเขาหิมพานต์ รูปภูเขาพระสุเมรุ รูปดวงอาทิตย์ รูปดวงจันทร์ รูปดวงดาว รูปทวีปทั้ง 4 กับทวีปบริวาร รูปพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้พรั่งพร้อมด้วยรัตนะ 7 ประการกับบริวาร รูปสังข์ทักขิณาวัฏ รูปปลาทองคู่ รูปจักรคู่ รูปแม่น้ำสายใหญ่ 7 สาย รูปภูเขาสัตตบริภัณฑ์ รูปสระน้ำสีทันดรทั้ง 7 รูปพญาหงส์ทอง รูปจระเข้ รูปธงชายผ้า รูปวอทอง รูปพัดวาลวีชนีทอง รูปภูเขาไกรลาส รูปราชสีห์ รูปพยัคฆราช รูปพญาม้า

วลาหก รูปพญาช้างอุโบสถ รูปพญาช้างฉันทันต์ รูปพญาสุกรีนาคราช รูปพญาหงส์ รูปโคอุสภราช รูปพญาช้างเอราวัณ รูปมังกรทอง รูปพรหม 4 หน้า รูปเรือทอง รูปแม่โคกับลูกโค รูปกินนร รูปกินนรี รูปนกการะเวก รูปพญา-นกยูง รูปพญานกกระเรียน รูปพญานกจากพราก รูปพญานกพริก รูปเทวโลก 6 ชั้น รูปพรหมโลก 16 ชั้น (พุทธรักขิตาจารย์, 2548ก: 252)

3.3 อายตปณหิ มีส้นพระบาทยื่นยาวออกไป คือ มีลักษณะส้นพระบาทยาวบริบูรณ์ สำหรับเท้าของพระศาสดาแบ่งเป็นสี่ส่วน ส้นพระบาทอยู่เหนือส่วนหนึ่ง พระชงฆ์อยู่เหนือส่วนหนึ่ง สองส่วนเป็นพื้นพระบาทส่วนปลาย (พุทธรักขิตาจารย์, 2548ข: 252)

3.4 ทีฆงฺคลี มีพระองคุลียาว สำหรับพระศาสดานิ้วพระหัตถ์และพระบาทดุจนิ้ววานร ข้างต้นใหญ่เรียวจนปลายนิ้ว กลมดุจแท่งหรดาล (พุทธรักขิตาจารย์, 2548ค: 252)

3.5 มุทุตลุนหตฺถปาโท มีพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่ม

3.6 ชาลหตฺถปาโท ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีลายตาข่าย สำหรับพระศาสดานิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทข้างละ 4 นิ้ว เสมอกันชิดเสียดสีกันสนิท ดุจตาข่ายที่ช่างถักไว้ จึงเชื่อว่าทรงมีฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีลายตาข่าย (พุทธรักขิตาจารย์, 2548ง: 252)

นอกจากในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาจะกล่าวถึงมหาปุริสลักษณะ 32 ประการแล้วยังกล่าวถึงอนุพยัญชนะ 80 ประการในลักษณะอนุพยัญชนะมีส่วนที่เกี่ยวกับพระบาทดังนี้ จิตงฺคุลิตา คือ นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทงาม อนุปุพฺพงฺคุลิตา คือ นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเรียว และวฏฏงฺคุลิตานิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทกลม

4. คัมภีร์มหาวัสตุอวทาน เป็นคัมภีร์สำคัญในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาภาษาสันสฤต มหาวัสตุเป็นพระวินัยปิฎกของนิกายโลโกตตรวาท เป็นหนึ่งในนิกายย่อยของสำนักมหาสังฆิกะ เนื้อความโดยรวมในคัมภีร์จำแนกเป็น 4 กลุ่ม คือ พุทธประวัติตั้งแต่พระโพธิสัตว์เสด็จจากสวรรค์ชั้นดุสิต เรื่องชาดกที่พูดถึงอดีตชาติของพระพุทธเจ้าอวทาน พูดถึงเรื่องของพระสาวกและผู้เลื่อมใสต่อพระพุทธเจ้า สูตรไวยากรณ์กล่าวถึงพระธรรมเทศนาที่แสดงแก่บุคคลสำคัญต่าง ๆ ระยะเวลาในการประพันธ์ รศ.ดร.สำเนียง เลื่อมใส ได้ประมาณการช่วงเวลาในการแต่งราวพุทธศตวรรษที่ 8 และแก้ไขเพิ่มเติมอีกหลายครั้งจนพุทธศตวรรษที่ 9 (สำเนียง เลื่อมใส, 2553: 6) เนื้อความคัมภีร์มหาวัสตุ-อวทาน มีความที่กล่าวถึงลักษณะของพระกุมารที่ตรงกับลักษณะมหาบุรุษลักษณะ 32 ประการ คือ มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน มีลายพื้นพระบาทเป็นจักร มีนิ้วพระบาทและนิ้วพระหัตถ์ยาวเรียว เส้น

พระบาทยาวและกว้าง พระบาทมีลายเส้นคมชัด ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีลายดุจตาข่าย (สำเนียง เลื่อมใส, 2553: 28)

5. คัมภีร์ชินมหานิทาน ซึ่งเป็นคัมภีร์ร้อยแก้วจารลงใบลานในสมัยรัชกาลที่ 1 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏนามผู้แต่งแต่สันนิษฐานได้ว่าน่าจะแต่งโดยนักปราชญ์ในสมัยอยุธยา โดยการขึ้นเรื่องเล่าถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ครั้งเสวยชาติเป็นสุเมธดาบส รูปแบบการรจนาคล้ายกับปฐมสมโพธิ พุทธจริตและชินาลังการ มีช่วงตอนที่กล่าวถึงลักษณะของมหาบุรุษ 32 ประการไว้ดังนี้

5.1 สุปติฏฐิตปาโท พระราชกุมารมีพื้นพระบาทเสมอเรียบเป็นอันดี

5.2 เหฏฐาปาทตเลสุ จกกานิ ชาตานิ พระราชกุมารมีพื้นพระบาททั้งสองข้างประกอบด้วยลายกงจักรข้างละอัน กงจักรมีกำ 1000 กำ มีกงและดุมบริบูรณ์ด้วยอาคารทั้งปวง

5.3 อายตปณฺหิ พระราชกุมารมีส้นพระบาทยาว

5.4 มุทุนตลูนหตถปาโท พระราชกุมารมีพื้นพระบาทนุ่ม

5.5 ชาลหตถปาโท พื้นฝ่าพระหัตถ์และพระบาทประกอบด้วยลายตาข่าย (กรมศิลปากร, 2530: 53)

6. คัมภีร์พุทธปาทลกฺขณ เป็นคัมภีร์ทางพุทธศาสนาอธิบายถึงลวดลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธบาท มีลักษณะพิเศษคือมีการอธิบายรูปธรรมของลวดลายมงคลในรอยพระ-พุทธบาทเปรียบเทียบกับนามธรรมที่กล่าวถึงคุณของพระพุทธเจ้า คุณพระธรรม คุณพระสงฆ์ คัมภีร์นี้ถูกพบในสมุดไทยเก็บรักษาไว้ในหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ระบุว่าจารขึ้นในปีพ.ศ.2292 (กรมศิลปากร, 2559: 42) ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ โดยไม่ระบุว่าเป็นคัมภีร์ที่ใครเป็นผู้ประพันธ์และประพันธ์ขึ้นในสมัยใด แต่ด้วยคัมภีร์ที่พบในสมุดไทยก็แสดงถึงความแพร่หลายของคัมภีร์นี้ในช่วงสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ โดยมีช่วงตอนที่กล่าวถึงลวดลายมงคลดังนี้

> บุคคลพึงทราบถึงมงคล 108 อย่างนี้ ณ พื้นภายใต้ฝ่าพระบาททั้งสองของพระ-สัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใด มีกงจักรอันบริบูรณ์เพียบพร้อมด้วยอาการต่าง ๆ โดยมีความงดงามประณีตละเอียดอ่อนเกิดขึ้นแล้ว ข้าพเจ้าขอนมัสการกราบไหว้บูชารอยพระ-บาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นอุดมมงคลอย่างสูงสุดพระองค์นั้น มงคลเหล่านั้น คือ รูปหอก 1 รูปแว่นส่องพระพักตร์ 1 รูปพุดซ้อน 1 รูปสายสร้อย 1 รูปเครื่องประดับ

กรรณ 1 รูปดอกไม้เป็นเครื่องประดับ 1 รูปถาดทอง 1 รูปปราสาท 1 รูปขอช้าง 1 รูปเสา-ระเนียด 1 รูปเศวตฉัตร 1 รูปพระขรรค์แก้ว 1 รูปพัดใบตาล 1 รูปพัดหางนกยูง 1 รูปมงกุฎ 1 รูปบาตร 1 รูปพวงดอกมะลิ 1 รูปดอกอุบลเขียว 1 รูปดอกอุบลแดง 1 รูปดอกอุบลขาว 1 รูปดอกบัวหลวง 1 รูปดอกบัวเผื่อน 1 รูปหม้อเต็มด้วยน้ำ 1 รูปถาดเต็มด้วยน้ำ 1 รูปมหาสมุทร 1 รูปจักรวาฬ 1 รูปป่าหิมพานต์ 1 รูปภูเขาสิเนรุ 1 รูปพระ-อาทิตย์ 1 รูปพระจันทร์ 1 รูปหมู่ดาวนักษัตรฤกษ์ 1 รูปทวีปใหญ่ทั้งสี่ 1 รูปทวีปน้อยสองพันเป็นบริวาร 1 รูปบรมจักรพรรดิพร้อมทั้งข้าราชบริพาร 1 รูปสังข์ทักขิณาวัฏฏ์ 1 รูปสุวรรณ-มัจฉา 1 รูปจักรคู่ 1 รูปมหาคงคาทั้งเจ็ด 1 รูปเขาบริภัณฑ์ทั้งเจ็ด 1 รูปสระใหญ่ทั้งเจ็ด 1 รูปพญาครุฑ 1 รูปจระเข้ 1 รูปธงชัย 1 รูปธงแผ่นผ้า 1 รูปพระแท่นที่-ประทับ 1 รูปพัด-วาลวิชนี 1 รูปเขาไกรลาส 1 รูปพญาสีหราช 1 รูปพญาเสือโครง 1 รูปพญาม้าวลาหก 1 รูปพญาช้างอุโบสถ 1 รูปพญาช้างฉันทันต์ 1 รูปพญาสุกรีนาคราช 1 รูปพญาหงส์ 1 รูปโคอุสุภราช 1 รูปพญาช้างเอราวัณ 1 รูปมังกรทอง 1 รูปพญาผึ้ง 1 รูปรัตนบัลลังก์ 1 รูปเต่าทอง 1 รูปเรือทอง 1 รูปมหาพรหมทั้งสี่ 1 รูปแม่โคพร้อมลูกโค 1 รูปกินนร 1 รูปนางกินนรี 1 รูปพญานกการะเวก 1 รูปพญานกยูง 1 รูปพญานกกาเรียน 1 รูปพญา-นกจากพราก 1 รูปพญานกพริก 1 รูปเทวดาชั้นกามาพจรหกชั้น 1 รูปมหาพรหมสิบหกชั้น 1 (สมาน วงศ์ไพรกรณ์, 2536: 17)

7. คัมภีร์ปฐมสมโภช ฉบับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส โดยทรงเป็นผู้ชำระปรับสำนวนใหม่ มีข้อความบางตอนในคัมภีร์ที่กล่าวถึงคำทำนายของพราหมณ์ 8 คน ที่ได้ทำนายสิทธัตถะกุมารว่า ถ้าอยู่ครองราชจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิถ้าออกบวชจะได้เป็นพระพุทธเจ้า เพราะมีพระบาทประกอบด้วยลวดลายมงคล 108 ประการ มีลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการ และประกอบด้วยอนุพยัญชนะ 80 ประการ (ธีร์ พุ่มทับทิม, 2543: 191)

ในคัมภีร์ปฐมสมโพธิ กล่าวถึงผู้ที่จะเป็นพระราชาจักรพรรดิต้องมีลักษณะของร่างกายที่เป็นมหาบุรุษ 32 ประการ ซึ่งจำแนกเป็นส่วนต่างๆและมีส่วนที่เกี่ยวกับลักษณะของฝ่าเท้าดังนี้

7.1 เท้าทั้งสองเสมอกันดี

7.2 พื้นฝ่าเท้าทั้งสองมีลวดลายกงจักร (เหฏฐา ปาทตเลสุ จกกานิ ชาตานิ)

7.3 ส้นเท้ายาว

7.4 ฝ่ามือและฝ่าเท้ามีลายดุจตาข่าย (ชาลหตถปาท)

ขยายความลักษณะพระบาทจากคัมภีร์ปฐมสมโพธิ โดยมีเนื้อความขยายในลายลักษณะของพระบาทของพระราชกุมาเมื่อทรงประสูติดังนี้

> เหฏฐา ปาทตเลสุ จกกานิ ชาตานิ ในพระราชกุมารนี้มีพื้นฝ่าพระบาทสองข้างเสมออันดี ในท่ามกลางฝ่าพระบาทแลจักรมีกำ 1000 ประกอบด้วยกงแลดุมบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง แลภายนอกกรอบกงจักรนั้นประดับไปด้วยรูปอัฏฐุตรสตมงคล 108 ประการ คือ รูปหอก 1 รูปแว่นส่องพระพักตร์ 1 รูปดอกพุดซ้อน 1 รูปสายสร้อย 1 รูปสังวาล 1 รูปถาดทอง 1 รูปตั่ง 1 รูปมัจฉาทั้งคู่ 1 รูปปราสาท 1 รูปขอ 1 รูปเสาไต้ 1 รูปเศวตฉัตร 1 รูปพระขรรค์ 1 รูปพัดใบตาล 1 รูปหางนกยูง 1 รูปพัดวาลวีชนี 1 รูปมงกุฎ 1 รูปบาตร 1 รูปดอกพวงมะลิ 1 รูปดอกนิลอุบล 1 รูปดอกอุบลขาว 1 รูปดอกอุบลแดง 1 รูปดอกบัวแดง 1 รูปดอกบัวขาว1 รูปหม้อเต็มด้วยน้ำ 1 รูปมหาสมุทรทั้งสี่ 1 รูปเขา-จักรวาฬ 1 รูปป่าหิมพานต์ 1 รูปเขาพระสิเนรุ 1 รูปพระจันทร์ 1 รูปพระอาทิตย์ 1 รูปหมู่ดาวนักษัตรฤกษ์ 1 รูปทวีปใหญ่ทั้งสี่รูปทวีปน้อยทั้งพัน 1 รูปบรมจักรพรรดิกับทั้งราช-บริวาร 1 รูปสังข์ทักขิณาวัฏ 1 รูปสุวรรณมัจฉา 1 รูปจักรทั้งคู่ 1 รูปคงคาทั้งเจ็ด 1 รูปสระใหญ่ทั้งเจ็ด 1 รูปเขาบริภัณฑ์ทั้งเจ็ด 1 รูปพญาครุฑ 1 รูปจระเข้ 1 รูปธงชายผ้าทั้งผืน 1 รูปรัตนบัลลังก์ 1 รูปเก้าอี้ 1 รูปเขาไกรลาส 1 รูปพญาราชสีห์ 1 รูปพยัคฆราช 1 รูปช้างเอราวัณ 1 รูปพญาม้าพลาหก 1 รูปพญาสุกรีนาคราช 1 รูปพญาหงส์ 1 รูปไก่-เถื่อน 1 รูปอุสุภราช 1 รูปพญาช้างอุโบสถ 1 รูปพญาช้างฉันทันต์ 1 รูปมังกรทอง 1 รูปมหาพรหมสี่หน้า 1 รูปเรือทอง 1 รูปเต่าทอง 1 รูปแม่โคกับบุตร 1 รูปกินนรผู้ 1 รูปกินนร 1 รูปนกการเวก 1 รูปนกกระเรียน 1 รูปนกยูง 1 รูปนกจากพราก 1 รูปนกพริก 1 รูปฉกามาพจรเทวโลกทั้งหกชั้น 1 รูปโสฬสมหาพรหมทั้งสิบหกชั้น 1 สิริรอบรูปมงคล 108 ประการเป็นบริวารล้อมกงจักรใหญ่ (ปรมานุชิตชิโนรส, 2530: 37)

นอกจากนั้นในคัมภีร์ยังได้กล่าวถึงขนาด และสัดส่วนของรอยพระบาทพระมหาบุรุษไว้ดังนี้

7.5 อายตปณหิ พระราชกุมารนี้มีสันพระบาทอันยาว แลมนุษย์ทั้งหลายทั้งอื่นข้างปลายเท้านั้นยาว ลำแข็งตั้งอยู่ในที่สุดแห่งส้นเท้าเหมือนดุจตัดเสียซึ่งส้นแล้วแลตั้งไว้ อันส้นพระบาทแห่งพระมหาบุรุษแปลกกว่ามนุษย์อื่น ๆ แลพระบาทแบ่งเป็นสี่ส่วน ข้างปลายพระบาทวัดได้ 2 ส่วน

ลำพระชงฆ์ลงตั้งในส่วนคำรบ 3 เหลืออยู่ในส่วนข้างส้นอีกส่วนหนึ่งเป็นคำรบ 4 แลส้นพระบาทนั้นมีสีแดงงามดุจผ้ารัตนกัมพลอันม้วนเข้าแลตั้งไว้ (ปรมานุชิตชิโนรส, 2530ก: 37)

7.6 ชาลหตถปาโท พระราชกุมารมีฝ่าพระหัตถ์แลฝ่าระบาท อันประดับด้วยลายตาข่าย ดุจตาข่ายอันช่างผู้ฉลาดถักไว้ในช่องแห่งบัญชร อนึ่งนิ้วพระหัตถ์แลนิ้วพระบาทเสมอกันเป็นอันดีชิดเสียดสีซึ่งกันสนิท (ปรมานุชิตชิโนรส, 2530ข: 37)

สรุปผลและอภิปรายผลการศึกษา

โดยสรุปแล้วในทุกคัมภีร์จะกล่าวถึงรอยพระบาท ที่ประกอบเป็นส่วนหนึ่งของลักษณะของมหาบุรุษ 32 ประการและอนุพยัญชนะ 80 ประการ ซึ่งในความเชื่อตามคัมภีร์กล่าวว่าถ้าได้ปกครองบ้านเมืองจะได้เป็นจักรพรรดิราชแต่ถ้าออกบวชจะเป็นผู้นำทางศาสนา ดังนั้นหากว่าตามช่วงเวลาที่สิทธัตถะกุมารได้รับการทำนายช่วงนั้นพระองค์ยังไม่ออกบวช จึงสะท้อนให้เห็นว่าลักษณะฝ่าเท้าของพระจักรพรรดิราชและพระศาสดามีรูปแบบเดียวกัน ความสัมพันธ์ระหว่างจักรพรรดิราชและพระพุทธเจ้าเสมือนจึงเป็นส่วนเดียวกันเป็นทางเดินก่อนที่จะมาเป็นพระพระพุทธเจ้า อย่างเช่นในจักกวัตติสูตร ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ที่กล่าวถึงพระศรีอริยเมตไตรที่เคยเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชนามว่าสังขะ และบำเพ็ญทานบารมีด้วยการตัดพระเศียรบูชาพระนิพพาน (บำเพ็ญ ระวิน, 2540: 216)

ในแต่ละคัมภีร์มีการอธิบายใกล้เคียงกันในเรื่องรอยพระบาท คือการแสดงให้เห็นถึงองค์ประกอบของรอยพระบาทของสิทธัตถะราชกุมาร ที่แสดงถึงความเป็นมงคลเช่นการมีลักษณะลายกงจักรที่กลางฝ่าพระบาท มีส้นเท้าและนิ้วเท้าที่ยาว มีลักษณะของลวดลายตาข่าย แต่หากพิจารณาลายละเอียดลงไปกลับพบว่ามี 3 คัมภีร์ที่ให้ลวดลายที่พระบาทอย่างละเอียดชัดเจน คือ คัมภีร์-ชินาลังการฎีกา ที่แต่งโดยพระพุทธรักขิตาในพุทธศตวรรษที่ 17 คัมภีร์พุทฺธปาทลกฺขณ ที่ไม่ทราบช่วงเวลาการแต่งและผู้ประพันธ์ที่แน่ชัด แต่มีการระบุช่วงการจารในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และคัมภีร์ปฐมสมโภช ฉบับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ที่เกิดจากการรวบรวมคัมภีร์ต่าง ๆ มาประพันธ์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 อาจนับได้ว่าตัวเนื้อคัมภีร์พุทฺธ-ปาทลกฺขณที่ปรากฏในการจารสมุดไทย และคัมภีร์ปฐมสมโภชมีความคาบเกี่ยวกับช่วงอยุธยาปลาย ซึ่งทั้งสามคัมภีร์นอกจากจะกล่าวถึงลักษณะทั่วไปของรอยพระบาทของสิทธัตถะราชกุมารแล้ว ยังกล่าวถึงลวดลายมงคล 108 ประการที่ปรากฏในพระบาทตามตารางดังต่อไปนี้

ตารางที่ 4 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ ในแต่ละคัมภีร์

รูปที่	**คัมภีร์ชินาลังการฎีกา**	**คัมภีร์พุทธปาทลกฺขณ**	**คัมภีร์ปฐมสมโภช**
1	รูปหอก 1	รูปหอก 1	รูปหอก 1
2	รูปแว่นส่องพระพักตร์ 1	รูปแว่นส่องพระพักตร์ 1	รูปแว่นส่องพระพักตร์ 1
3	รูปภาชนะทอง	รูปพุดซ้อน 1	รูปดอกพุดซ้อน 1
4	รูปสวัสดิกะ	รูปสายสร้อย 1	รูปสายสร้อย 1
5	รูปตั่ง	รูปเครื่องประดับกรรณ 1	รูปถาดทอง 1
6	รูปขอ	รูปดอกไม้เป็นเครื่องประดับ 1	รูปตั่ง 1
7	รูปปราสาท	รูปถาดทอง 1	รูปมัจฉาทั้งคู่ 1
8	รูปเสาใต้	รูปปราสาท 1	รูปปราสาท 1
9	รูปเศวตฉัตร	รูปขอช้าง 1	รูปขอ 1
10	รูปพระขรรค์	รูปเสาระเนียด 1	รูปเสาไต้ 1
11	รูปพัดใบตาล	รูปเศวตฉัตร 1	รูปเศวตฉัตร 1
12	รูปพัดหางนกยูง	รูปพระขรรค์แก้ว 1	รูปพระขรรค์ 1
13	รูปพัดขนจามรี	รูปพัดใบตาล 1	รูปพัดใบตาล 1
14	รูปมงกุฎ	รูปพัดหางนกยูง 1	รูปหางนกยูง 1
15	รูปบาตร	รูปมงกุฎ 1	รูปพัดวาลวีชนี 1

ตารางที่ 5 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ ในแต่ละคัมภีร์ (ต่อ)

รูปที่	**คัมภีร์ชินาลังการฎีกา**	**คัมภีร์พุทธปาทลกฺขณ**	**คัมภีร์ปฐมสมโภช**
16	รูปดวงแก้วมณี	รูปบาตร 1	รูปมงกุฎ 1
17	รูปพวงดอกมะลิ	รูปพวงดอกมะลิ 1	รูปบาตร 1
18	รูปดอกนิลุบล	รูปดอกอุบลเขียว 1	รูปดอกพวงมะลิ 1
19	รูปดอกอุบลแดง	รูปดอกอุบลแดง 1	รูปดอกนิลอุบล 1
20	รูปดอกปทุมแดง	รูปดอกอุบลขาว 1	รูปดอกอุบลขาว 1
21	รูปดอกปทุมขาว	รูปดอกบัวหลวง 1	รูปดอกอุบลแดง 1
22	รูปดอกบัวขาว	รูปดอกบัวเผื่อน 1	รูปดอกบัวแดง 1
23	รูปภาชนะน้ำ	รูปหม้อเต็มด้วยน้ำ 1	รูปดอกบัวขาว 1
24	รูปบูรณกลศ	รูปถาดเต็มด้วยน้ำ 1	รูปหม้อเต็มด้วยน้ำ 1
25	รูปถาดใส่น้ำเต็ม	รูปมหาสมุทร 1	รูปมหาสมุทรทั้งสี่ 1
26	รูปมหาสมุทร	รูปจักรวาฬ 1	รูปเขาจักรวาฬ 1
27	รูปภูเขาจักรวาล	รูปป่าหิมพานต์ 1	รูปป่าหิมพานต์ 1
28	รูปภูเขาหิมพานต์	รูปภูเขาสิเนรุ 1	รูปเขาพระสิเนรุ 1
29	รูปภูเขาพระสุเมรุ	รูปพระอาทิตย์ 1	รูปพระจันทร์ 1
30	รูปดวงอาทิตย์	รูปพระจันทร์ 1	รูปพระอาทิตย์ 1
31	รูปดวงจันทร์	รูปหมู่ดาวนักษัตรฤกษ์ 1	รูปหมู่ดาวนักษัตรฤกษ์ 1

ตารางที่ 6 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ ในแต่ละคัมภีร์ (ต่อ)

รูปที่	คัมภีร์ชินาลังการฎีกา	คัมภีร์พุทธปาทลกฺขณ	คัมภีร์ปฐมสมโภช
32	รูปดวงดาว	รูปทวีปใหญ่ทั้งสี่ 1	รูปทวีปใหญ่ทั้งสี่ รูปทวีปน้อยทั้งพัน 1
33	รูปทวีปทั้งสี่ กับทวีปบริวาร	รูปทวีปน้อยสองพัน เป็นบริวาร 1	รูปบรมจักรพรรดิกับทั้ง ราชบริวาร 1
34	รูปพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ พรั่งพร้อมด้วยรัตนะ 7 ประการ กับบริวาร	รูปบรมจักรพรรดิพร้อม ทั้ง ข้าราชบริพาร 1	รูปสังข์ทักขิณาวัฏ 1
35	รูปสังข์ทักขิณาวัฏ	รูปทักขิณาวัฏ 1	รูปสุวรรณมัจฉา 1
36	รูปปลาทองคู่	รูปสุวรรณมัจฉา 1	รูปจักรทั้งคู่ 1
37	รูปจักรคู่	รูปจักรคู่ 1	รูปคงคาทั้งเจ็ด 1
38	รูปแม่น้ำสายใหญ่ 7 สาย	รูปมหาคงคาทั้งเจ็ด	รูปสระใหญ่ทั้งเจ็ด 1
39	รูปภูเขาสัตตบริภัณฑ์	รูปเขาบริภัณฑ์ทั้งเจ็ด 1	รูปเขาปริภัณฑ์ทั้งเจ็ด 1
40	รูปสระน้ำสีทันดรทั้งเจ็ด	รูปสระใหญ่ทั้งเจ็ด 1	รูปพญาครุฑ 1
41	รูปพญาหงส์ทอง	รูปพญาครุฑ 1	รูปจระเข้ 1
42	รูปจระเข้	รูปจระเข้ 1 รูป	รูปธงชายผ้าทั้งผืน 1
43	รูปธงชายผ้า	รูปธงชัย 1	รูปรัตนบัลลังก์ 1
44	รูปวอทอง	รูปธงแผ่นผ้า 1	รูปเก้าอี้ 1

ตารางที่ 7 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ ในแต่ละคัมภีร์ (ต่อ)

รูปที่	คัมภีร์ชินาลังการฎีกา	คัมภีร์พุทธปาทลกฺขณ	คัมภีร์ปฐมสมโภช
45	รูปพัดวาลวิชนีทอง	รูปพระแท่นที่ประทับ 1	รูปเขาไกรลาส 1
46	รูปภูเขาไกรลาส	รูปพัดวาลวิชนี	รูปพญาราชสีห์ 1
47	รูปราชสีห์	รูปเขาไกรลาส 1	รูปพยัคฆราช 1
48	รูปพยัคฆราช	รูปพญาสีหราช 1	รูปช้างเอราวัณ 1
49	รูปพญาม้าวลาหก	รูปพญาเสือโครง 1	รูปพญาม้าพลาหก 1
50	รูปพญาช้างอุโบสถ	รูปพญาม้าวลาหก 1	รูปพญาสุกรีนาคราช 1
51	รูปพญาช้างฉันทันต์	รูปพญาช้างอุโบสถ 1	รูปพญาหงส์ 1
52	รูปพญาสุกรีนาคราช	รูปพญาช้างฉันททันต์ 1	รูปไก่เถื่อน 1
53	รูปพญาหงส์	รูปพญาสุกรีนาคราช 1	รูปอุสุภราช 1
54	รูปโคอุสภราช	รูปพญาหงส์ 1	รูปพญาช้างอุโบสถ 1
55	รูปพญาช้างเอราวัณ	รูปโคอุสุภราช 1	รูปพญาช้างฉันทันต์ 1
56	รูปมังกรทอง	รูปพญาช้างเอราวัณ 1	รูปมังกรทอง 1
57	รูปพรหมสี่หน้า	รูปมังกรทอง 1	รูปมหาพรหมสี่หน้า 1
58	รูปเรือทอง	รูปพญาผึ้ง 1	รูปเรือทอง 1
59	รูปแม่โคกับลูกโค	รูปรัตนบัลลังก์ 1	รูปเต่าทอง 1
60	รูปกินนร	รูปเต่าทอง 1	รูปแม่โคกับบุตร 1

ตารางที่ 8 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ ในแต่ละคัมภีร์ (ต่อ)

รูปที่	**คัมภีร์ชินาลังการฎีกา**	**คัมภีร์พุทธปาทลกฺขณ**	**คัมภีร์ปฐมสมโภช**
61	รูปกินนรี	รูปเรือทอง 1	รูปกินนร 1
62	รูปนกการะเวก	รูปมหาพรหมทั้งสี่ 1	รูปกินนร 1
63	รูปพญานกยูง	รูปแม่โคพร้อมลูกโค 1	รูปนกการเวก 1
64	รูปพญานกกระเรียน	รูปกินนร 1	รูปนกกระเรียน 1
65	รูปพญานกจากพราก	รูปนางกินนร 1	รูปนกยูง 1
66	รูปนกยูง 1	รูปพญานกการะเวก 1	รูปนกจากพราก 1
67	รูปเทวโลก 6 ชั้น	รูปพญานกยูง 1	รูปนกพริก1
68	รูปพรหมโลก 16 ชั้น	รูปพญานกกาเรียน 1	รูปฉกามาพจรเทวโลก ทั้งหกชั้น 1
69		รูปพญานกจากพราก 1	รูปโสฬสมหาพรหม ทั้งสิบหกชั้น 1
70		รูปพญานกพริก 1	
71		รูปเทวดาชั้นกามาพจร หกชั้น 1	
72		รูปมหาพรหมสิบ หกชั้น 1	

จากสัญลักษณ์มงคลที่ประกอบรอยพระพุทธบาททั้งสามคัมภีร์สังเกตเห็นได้ว่า ส่วนใหญ่แล้วมีความคล้ายคลึงกันผิดแต่ลำดับการจัดเรียงเท่านั้น ส่วนข้อแตกต่างของรูปลักษณ์ลวดลายมงคลที่เห็นได้ชัดในคัมภีร์ปฐมสมโพธิกถาซึ่งแตกต่างจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา คือ การปรากฏขึ้นของสัญลักษณ์ของพญาครุฑ ซึ่งเหมือนจะเป็นลักษณะพิเศษที่ปรากฏภายใต้รูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทแบบอยุธยาปลายถึงต้นรัตนโกสินทร์และอีกข้อสังเกตที่เห็นได้ชัดของความแตกต่าง คือ ภูเขา-หิมพานต์ ที่ปรากฏในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาจะไม่ปรากฏในคัมภีร์คัมภีร์พุทธปาทลกฺขณและปฐม-สมโพธิกถา

ทั้งคัมภีร์ลลิตวิสตระ และคัมภีร์ปฐมสมโพธิกถาที่กล่าวถึงลักษณะของมหาบุรุษ 32 ประการมีส่วนที่เกี่ยวกับรอยเท้าที่คล้ายกัน คือ มีนิ้วมือนิ้วเท้ายาว ส้นเท้ายาว มือและเท้าอ่อนนุ่ม มือและเท้ามีรูปลายตาข่าย พื้นฝ่าเท้าทั้งสองมีลวดลายกงจักร โดยมีส่วนแตกต่างในคัมภีร์ลลิตวิสตระกล่าวถึงลวดลายกงจักรมีซี่ 1000 ซี่พร้อมกงและดุม (ทีรฆางคุลิรุธกรมฺตลโยร จกเรชาเต จิตเรสหสรา เร สเนมิเก สนาภิเก) (ธีร์ พุ่มทับทิม, 2543: 308) ซึ่งส่งผลถึงคัมภีร์ที่แต่งในรุ่นหลังต่อมาถึงรูปลักษณ์รอยพระพุทธบาท จากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา คือ ชาลหตฺถปาโท ที่กล่าวถึงพระบาทและพระหัตถ์มีลวดลายตาข่าย แต่ในตัวคัมภีร์ชินาลังการฎีกามีเนื้อความขยายของลวดลายตาข่ายว่า “สำหรับพระ-ศาสดานิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทข้างละ 4 นิ้ว เสมอกันชิดเสียดสีกันสนิท ดุจตาข่ายที่ช่างถักไว้ จึงเชื่อว่าทรงมีฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีลายตาข่าย” (พุทธรักขิตาจารย์, 2548: 253) จากเนื้อความขยายในส่วนนี้ ทำให้รูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา หากสร้างตรงตามคัมภีร์แล้ว จะไม่ปรากฏลายตารางที่ฝ่าพระบาทแบบรอยพระพุทธบาทพุกามหรือรอยพระพุทธบาทแบบสุโขทัย โดยรูปแบบรอยพระพุทธบาทจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกาจะมีลวดลายมงคลอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาทบรรจุไว้ในดุมล้อธรรมจักร

คัมภีร์พุทธปาทลกฺขณ ที่พบจากสมุดไทยในหอสมุดแห่งชาติได้บ่งบอกถึงลวดลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธบาท แต่เนื้อความที่สำคัญคือมีการเปรียบเทียบระหว่างลายมงคล 108 ประการกับพระพุทธคุณ พระธรรมคุณและพระสังฆคุณ ซึ่งอาจเป็นการเปรียบเทียบโดยปราชญ์ในสมัยอยุธยาเอง โดยผู้ศึกษาเชื่อว่าการเปรียบเทียบนี้อาจส่งผลต่อการจัดวางลวดลายมงคลในรอยพระ-พุทธบาทได้อย่างหลากหลาย ส่งผลต่อรอยพุทธบาทที่ปรากฏในสมัยอยุธยาที่แม้จะมีลักษณะลายมงคลที่คล้ายกันแต่กลับมีการจัดวางลำดับของลายที่แตกต่างกัน

บทที่ 3
การศึกษารอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา

คติการบูชารอยพระพุทธบาท ปรากฏในพื้นที่วัฒนธรรมในราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนแล้ว จากหลักฐานรอยพระพุทธบาทคู่ที่เมืองโบราณสระมรกต ถูกกำหนดอายุสมัยในช่วงพุทธ-ศตวรรษที่ 11-13 (ประมาณการจากจารึกโนนสระบัว ซึ่งอยู่ในพื้นที่ใกล้กันระบุจารึกไว้ในพุทธ-ศตวรรษที่ 13) อยู่ในช่วงวัฒนธรรมทวารวดี เป็นหลักฐานแสดงถึงรอยพระพุทธบาทที่เก่าที่สุดในประเทศไทยปัจจุบัน แต่ในวัฒนธรรมอยุธยากลับไม่ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจน ถึงการเข้ามาของคติการบูชารอยพระพุทธบาทว่าปรากฏขึ้นมาในพื้นที่ได้อย่างไร ปรากฏหลักฐานอยู่บ้างในพระราช-พงศาวดาร เช่นในช่วงที่สมเด็จ-พระนเรศวรมหาราชเสด็จขึ้นไปรบที่เมืองหาง และเมื่อทรงทราบว่ามีรอยพระพุทธ-บาทที่บนยอดเขารังรุง (Rang Rung) จึงเสด็จขึ้นไปนมัสการพร้อมทั้งเปลื้องเครื่องทรง ภูษา และสังวาลย์ ถวายไว้บูชารอยพระพุทธบาท (ประเสริฐอักษรนิติ์, 2515ก: 314) ช่วงเวลาเสด็จขึ้นไปที่เมืองหางเป็นช่วงสุดท้ายก่อนท่านจะเสด็จสวรรคตเมื่อปีพ.ศ.2141 (ประเสริฐอักษรนิติ์, 2515ข: 316) แสดงให้เห็นว่าในช่วงนั้นคติการบูชารอยพระพุทธบาทก่อตัวขึ้นในอาณาจักรอยุธยามาก่อนแล้วหรือหากมองภาพกว้างโดยรอบในขอบเขตวัฒนธรรมใกล้เคียง ก็ปรากฏคติการบูชารอยพระ-พุทธบาทในวัฒนธรรมสุโขทัยก่อนแล้ว ยกตัวอย่างการที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) โปรดเกล้าฯ ให้ไปจำลองรอยพระพุทธบาท จากลังกามาประดิษฐานบนยอดเขาทั้งสี่ในเมืองสุโขทัย ได้แก่ เขาสุมนกูฏ อำเภอสวรรคโลก, เขาพระบาท อำเภอศรีสัชนาลัย, เขาบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร และเขาวรนาถบรรพต จังหวัดนครสวรรค์ อันเป็นระยะเวลาที่คาบเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ช่วงต้นของกรุง-ศรีอยุธยา

การศึกษาในบทนี้กล่าวถึงรอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในพื้นที่อาณาจักรอยุธยา โดยเนื้อหาในส่วนต้นชี้ให้เห็นถึงประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาในอาณาจักรอยุธยา ก่อนการค้นพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี เพื่อความเข้าใจเบื้องต้นต่อสถานะภาพของพุทธศาสนาในอาณาจักรอยุธยา รวมถึงความคิดผู้คนในขณะนั้นต่อรอยพระพุทธบาท จากนั้นจะนำเสนอรอยพระพุทธบาทอันเป็นกรณีศึกษาเพื่อจำแนกรูปแบบรอยพระพุทธบาท โดยอาศัยลักษณะและรูปแบบของการจัดวางลายมงคลลักษณะในรอยพระพุทธบาทเป็นตัวจำแนก โดยอาศัย

จารึกหรือพื้นที่ซึ่งค้นพบรอยพระพุทธบาท เป็นตัวช่วยเชื่อมโยงของรอยพระพุทธบาทนั้นกับช่วงเวลาในยุคสมัยอยุธยา

ขอบเขตการศึกษา มุ่งตรงไปที่รอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในพื้นที่อาณาจักรอยุธยาหรืออยู่ภายใต้ขอบเขตวัฒนธรรมที่มีความร่วมสมัยกับอาณาจักรอยุธยา (ขอบเขตช่วงเวลา) เป็นตัวช่วยจำแนกรอยพระพุทธบาทอยุธยาที่ปรากฏอย่างหลากหลายรูปแบบ เพื่อแสดงให้เห็นพัฒนาการและความเปลี่ยนแปลงไปของรูปแบบรอยพระพุทธบาท อันจะส่งผลถึงการวิเคราะห์ให้เห็นคติและแนวคิดรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา ซึ่งส่งผลต่อการสร้างอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในการศึกษาบทถัดไป

ความเคลื่อนไหวทางพระพุทธศาสนาในอาณาจักรอยุธยา ก่อนการพบรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต

อาณาจักรอยุธยาเกิดขึ้นในช่วงปีพ.ศ.1893 จากการรวมตัวกันของเครือข่ายรัฐระหว่างรัฐละโว้ (เมืองลูกหลวงสำคัญของเมืองพระนครธมในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา) และรัฐสุพรรณภูมิ (เมืองของกลุ่มรัฐชาวไทยในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่กลอง) ก่อนที่จะขยายสู่พื้นที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนบน โดยควบรวมอาณาจักรสุโขทัยเข้ามาในเบื้องต้นอยุธยา จึงเป็นรัฐแบบรวมศูนย์ด้วยกระบวนการ “สยุมพรทางการเมือง” คือ การอภิเษกสมรสระหว่างเครือข่ายรัฐท้องถิ่นเพื่อรวมเป็นกลุ่มรัฐขนาดใหญ่ การหลอมรวมอาณาจักรอยุธยาอาศัยอิทธิพลวัฒนธรรมจากขอมเป็นแกนสำคัญในสร้างรัฐขึ้นใหม่ ทั้งจากลักษณะภาษาที่ใช้รวมถึงลักษณะการปกครอง วินัย พงศ์ศรีเพียร ให้ความเห็นถึงการเกิดขึ้นของกรุงศรีอยุธยาไว้ว่า กษัตริย์อยุธยาผู้ก่อตั้ง (พระเจ้าอู่ทอง) ได้หยิบยืมชื่อเมืองอโยธยาในอินเดียสมัยโบราณมาใช้ แล้วใช้พระปรมาภิไธย “รามาธิบดี” เป็นชื่อตัวแทนพระองค์ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2527: 24) สะท้อนแนวคิดรัฐ และศาสนาของอยุธยาในยุคต้นว่าผสมผสานระหว่างพุทธกับพราหมณ์อยู่มาก วรรณกรรมอยุธยาตอนต้น เช่น ลิลิตโองการแช่งน้ำ ถูกเขียนด้วยอักษรขอมเพื่อใช้อ่านในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา อ่านเพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อกษัตริย์ ต้นเนื้อความมีคำกล่าวสรรเสริญพระนารายณ์ พระอิศวร พระพรหม และพูดถึงการกำเนิดพระสมมติราช สะท้อนแนวคิดการปกครองของกษัตริย์อยุธยาในตอนนั้นว่าดำรงพระองค์อย่างสมมติเทพ จึงมีความเป็นไปได้ว่าพุทธศาสนาในอาณาจักรอยุธยายุคต้น ยังอยู่ภายใต้บริบทของพุทธศาสนาที่ผสมกับคติพราหมณ์-ฮินดู สอดคล้องกับงานสถาปัตยกรรมที่ถูกสร้างในช่วงอยุธยาตอนต้น แสดงถึงความนิยมในการสร้าง

พระปรางค์เป็นประธานของวัด เช่น การก่อสร้างพระปรางค์ที่วัดพระมหาธาตุ พระปรางค์วัด-ราชบูรณะ พระปรางค์วัดพระรามและพระปรางค์วัดพุทธไธสวรรค์ วัดเหล่านี้ล้วนใช้พระปรางค์เป็นประธานของผังวัด

บริบทการเมืองของอยุธยาเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ได้ยึดเมืองสรลวงสองแคว (พิษณุโลก) และได้ให้ขุนหลวงพ่องั่วมาปกครอง (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, 2553ก: 31) จนทำให้พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ต้องถวายบรรณาการเพื่อขอคืนเมือง ท้ายที่สุดพระ-มหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ต้องเสด็จมาพำนักอยู่เมืองสองแคว พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ให้ความเห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์สุพรรณภูมิกับราชวงศ์สุโขทัยว่า น่าจะมีความสัมพันธ์กันมาแล้วในระดับหนึ่งในลักษณะเครือญาติ และเมื่อขุนหลวงพ่องั่วได้เข้ามาเสวยราชย์เป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 รัฐสุโขทัยก็อยู่ภายใต้การกำกับของอยุธยา โดยให้พระชายาของสมเด็จพระบรมราชาธิราชซึ่งเป็นพระขนิษฐาของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, 2553ข: 37) ปกครองเมืองสุโขทัย ช่วงเวลาเดียวกันระหว่างการขยายอำนาจของอาณาจักรอยุธยาสู่หัวเมืองเหนือ (รัฐสุโขทัย) แนวคิดพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ก็เริ่มปรากฏขึ้นในอยุธยา ตำนานมูลศาสนาได้กล่าวถึงพระ-อโนมทัสสีและพระสุมนะ พระหัวเมืองเหนือได้มาศึกษาพระไตรปิฎกในเมืองอยุธยาก่อนกลับมาอยู่กับสังฆราชบุพภัทรในเมืองสุโขทัย (จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, 2567) ซึ่งต่อมากลุ่มพระเหล่านี้ได้เดินทางไปศึกษาพระไตรปิฎกต่อที่สำนักพระอุทุมพรมหาสวามี ณ เมืองพัน รัฐมอญในขณะนั้น พระมหาอุทุมพร-บุปผามหาสวามิเถรเป็นพระที่มีชื่อเสียงในภูมิภาคจากการที่ท่านได้ไปศึกษาและอุปสมบทที่ลังกา ก่อนกลับมาเผยแพร่พุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ในเมืองพัน ด้วยวัตรปฏิบัติทำให้สำนักของท่านมีชื่อเสียงในทางปริยัติ จนเป็นศูนย์กลางของผู้คนที่จะศึกษาแนวปฏิบัติในแนวทางพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ โดยไม่ต้องเดินทางไปถึงศรีลังกา ทั้งนี้ต่อมาพระมหาอุทุมพรได้เดินทางมาบรรพชาอุปสมบทพระมหา-ธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ที่เมืองสุโขทัย (โชติมา จตุรวงค์ เสนอความเห็นว่าพระภิกษุที่เป็นอุปัชฌาย์ให้กับพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) คือพระเมธังกรเถระ พระสิงหลที่ลี้ภัยการเมืองมาจำพรรษาที่พม่าตอนล่างและสุโขทัย) จากประวัติของการเกิดพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ขึ้นในสุโขทัย ทำให้ทราบว่าในช่วงเวลานั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางการศึกษาพระไตรปิฎกมาก่อนแล้ว ก่อนที่แนวคิดพุทธ-ศาสนาแบบลังกาวงศ์จะเข้าเผยแพร่มาในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ในสมัยสมเด็จพระนครินทราธิราช อยุธยามีความเจริญมากขึ้นจากศิลปะวิทยาการต่าง ๆ อยุธยาพัฒนาจากรัฐการเกษตรสู่รัฐทางการค้า มีบันทึกการติดติดต่อกับจีนและมีการค้าขายสังคโลก

ไปในรัฐต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บันทึกทางประวัติศาสตร์ทำให้เชื่อว่าท่านคือพระร่วงที่เคยเสด็จไปเมืองจีน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2553: 27) แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์พิเศษบางประการระหว่างพระองค์กับราชสำนักสุโขทัยเป็นอย่างดี ในยุคสมัยพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการขยายฐานอำนาจขึ้นไปในหัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยในขณะนั้นสุโขทัยมีพระมหาธรรมราชาที่ 4 (บรมปาล) (พ.ศ.1962-1981) เป็นกษัตริย์องค์สุดท้ายของสุโขทัย ก่อนที่สมเด็จพระนครินทราธิราชกษัตริย์อยุธยาจะส่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) พระราชโอรสขึ้นมาครองเมืองพิษณุโลก โดยอาศัยเหตุการณ์ความวุ่นวายภายในของสุโขทัย ซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ก็ถือว่ามีความสัมพันธ์กับคนในราชสำนักสุโขทัย เพราะได้อภิเษกสมรสกับพระธิดาองค์หนึ่งของพระ-มหาธรรมราชาที่ 3 (ไสลือไทย)

ความเคลื่อนไหวทางพุทธศาสนาที่สำคัญปรากฏในศิลาจารึกวัดอโสการาม (พระมหา-ธรรมราชาที่ 3) กล่าวถึงพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ให้เชิญพระสรภังคเถรจากเมืองกำแพงเพชร มาปกครองวัดอโสการาม แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองกำแพงเพชรว่าเป็นเมืองที่มีบทบาทสำคัญต่อการปกครองของคณะสงฆ์ในเมืองสุโขทัยในขณะนั้น ในอาณาจักรอยุธยายังปรากฏคณะป่าแก้วขึ้นเป็นคณะสงฆ์กลุ่มใหม่ ทำให้การปกครองสงฆ์อยุธยาแยกพระสงฆ์อรัญวาสีเป็น 2 กลุ่มหลักคือ คณะ-คามวาสีฝ่ายขวา (ป่าแก้ว) และคณะอรัญวาสีฝ่ายซ้าย (เดิม) (ดำรงราชานุภาพ, 2466: 12-19) การเกิดขึ้นของคณะสงฆ์ชุดใหม่ในอยุธยา สอดคล้องกับตำนานมูลศาสนาฝ่ายวัดป่าแดง ที่กล่าวถึงคณะลังกาวงศ์ใหม่ซึ่งเป็นกลุ่มพระที่เดินทางไปศึกษาพุทธศาสนาที่ลังกา แล้วกลับมาเผยแพร่คติลังกาวงศ์ระลอกใหม่ในอยุธยาและล้านนา ตำนานพงศาวดารโยนกให้ข้อมูลเพิ่มเติมถึงกลุ่มพระที่กลับจากการไปศึกษาพุทธศาสนาที่ลังกา ได้เดินทางกลับมาพร้อมกับสำเภากรุงศรีอยุธยาซึ่งมีพระพรหมมุนีเถระและพระโสมเถระจากการศึกษาศาสนาที่ลังกา (ประชากิจกรจักร์, 2478ก: 313) โดยพระทั้งสองรูปน่าจะเป็นพระในกรุงศรีอยุธยา อาจคาดคะเนได้ว่าพระทั้งสองรูปน่าจะได้ศึกษาอยู่ในสำนักเดียวกันกับกลุ่มพระลังกาวงศ์ใหม่ที่ศรีลังกาด้วย และจากการที่พระกลุ่มลังกาวงศ์ใหม่ได้จำพรรษาอยู่ในอยุธยาถึง 5 พรรษา (ประชากิจกรจักร์, 2478ข: 313) ส่งผลให้ได้เผยแพร่แนวคิดพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ใหม่ให้แพร่หลายไปสู่เมืองต่าง ๆ ในพื้นที่อิทธิพลของอยุธยา โดยคณะสงฆ์ลังกาวงศ์ใหม่ได้เริ่มทำการอุปสมบทให้กับพระในอยุธยาก่อนเดินขึ้นไปเมืองศรีสัชนาลัยและเชียงใหม่ ซึ่งในพื้นที่เมือง

เชียงใหม่ได้ก่อให้เกิดสำนักวัดป่าแดงหลวงขึ้น และเป็นคณะนิกายใหม่ของลังกาวงศ์ (ป่าแดง) ควบคู่ไปกับนิกายลังกาวงศ์เก่า (สวนดอก)

ในช่วงเวลาที่มีการเผยแพร่แนวคิดพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ใหม่ในอยุธยา ก็ปรากฏการสร้างรอยพระพุทธบาทที่น่าสนใจ คือ รอยพระพุทธบาทยุคลซึ่งปัจจุบันประดิษฐานอยู่ ณ วัดบวร-นิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร ซึ่งถูกเคลื่อนย้ายมาจากเมืองพิษณุโลก รอยพระพุทธบาทนี้พบบันทึกการสร้างไว้อย่างชัดเจนว่าสร้างในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 4 (บรมปาล) ซึ่งคาบเกี่ยวกับช่วงการเผยแพร่แนวคิดพระพุทธศาสนาของกลุ่มพระลังกาวงศ์ใหม่ในพื้นที่พอดี

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (พระเจ้าสามพระยา) ทรงครองราชย์เมื่อปีพ.ศ.1929-1994 เป็นช่วงที่อาณาจักรอยุธยามีอิทธิพลเหนือสุโขทัยแล้ว อยุธยายังขยายขอบเขตออกไปมีชัยชนะเหนือเมืองพระนครหลวง (นครธม) ได้ และถือเป็นการสิ้นสุดอำนาจของอาณาจักรกัมพูชาในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งยังมีการกวาดต้อนเทครัวเขมรเข้ามาในอาณาจักรอยุธยาและยึดรูปพระโค รูปหล่อทางศาสนาอื่น ๆ มาประดิษฐานไว้ในวัดอยุธยา รวมถึงในช่วงตอนปลายรัชสมัยของพระองค์ที่เริ่มมีสงครามกับล้านนาและได้มีการกวาดต้อนเทครัวชาวล้านนาลงมาถึง 120,000 คน (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2542: 26) อาณาจักรอยุธยาในขณะนั้นมีการขยายตัวทั้งแง่ของประชากรและอาณาเขต เป็นเมืองที่มีความหลากหลายของผู้คน สิ่งก่อสร้างในพระพุทธศาสนาโปรดเกล้าฯให้มีการสร้างพระ-มหาธาตุ พระวิหาร แล้วสถาปนาให้เป็นวัดชื่อวัดราชบูรณะในจุดที่เจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยาชนช้างกัน (กรมศิลปากร, 2515b: 22) มิติทางพุทธศาสนาในอยุธยาเริ่มเห็นการเปลี่ยนแปลงรูปแบบทางสถาปัตยกรรม พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาทั้งจากฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติและฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กล่าวถึงการสร้างวัด ซึ่งมีรูปแบบงานสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมแบบลังกาอย่างเห็นได้ชัด แตกต่างจากการก่อสร้างปรางค์ในสมัยก่อนมา อาจอธิบายด้วยการปรากฏขึ้นของกลุ่มพระลังกาวงศ์ใหม่ ซึ่งพระกลุ่มนี้ได้รับการนับถือจากกษัตริย์อยุธยา ทั้งยังได้ทำการบวชให้กับ “พระ-มหาเถระสีลวิสุทธิ” ซึ่งเป็นพระอาจารย์ของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) (จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, 2567)

รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระองค์เป็นพระโอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) กับพระราชมารดาซึ่งเป็นพระราชธิดาของกษัตริย์สุโขทัย (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, 2553: 30) ดังนั้นทางการเมืองท่านจึงมีสิทธิอันชอบธรรมระหว่างบัลลังก์อยุธยาและสุโขทัย ด้วย

ความชอบธรรมนี้นำมาซึ่งความเป็นปึกแผ่นของราชสำนักอยุธยากับหัวเมืองฝ่ายเหนือ (รัฐสุโขทัย) อาณาจักรอยุธยาได้ขยายขอบเขตอำนาจออกไปครอบครองทั้งพื้นที่กายภาพ และพื้นที่ในราชสำนักของหัวเมืองฝ่ายเหนือ จากการขยายพื้นที่ออกไปของอาณาจักรอยุธยา ส่งผลให้เกิดการปรับโครงสร้างทางการปกครองโดยปฏิรูประบบจตุสดมภ์เดิม ให้มีตำแหน่งพระสมุหนายกกำกับดูแลงานฝ่ายพลเรือนและพระสมุหกลาโหมดูแลงานฝ่ายทหาร ด้วยการจัดระบบโครงสร้างใหม่สอดคล้องกับสภาพทางการเมืองในช่วงก่อนสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถขึ้นครองราชย์ ซึ่งมักเกิดการแย่งบัลลังก์ภายในระหว่างเชื้อพระวงศ์ด้วยกัน เช่น ในกรณีเจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยาแย่งราชสมบัติในสมัยสมเด็จ-พระนครินทราธิราช ระบบโครงสร้างใหม่ได้กระชับอำนาจมาไว้ที่ส่วนกลางดึงอำนาจจากกลุ่มเชื้อ-พระวงศ์กระจายสู่กลุ่มขุนนางโดยใช้ระบบศักดินาเป็นเครื่องแบ่งระดับของขุนนางแต่ละคน สังคมและผู้คนในอาณาจักรอยุธยาจึงประกอบด้วยกลุ่มคนหลายกลุ่ม โดยใช้ระบบศักดิดาเป็นเครื่องจำแนกบุคคลไปตามระดับชั้น

จากการขยายขอบเขตขึ้นหัวเมืองฝ่ายเหนือจนประชิดติดดินแดนล้านนา ทำให้อยุธยาในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ อยู่ในช่วงเวลาที่ทำสงครามกับอาณาจักรล้านนาของพระเจ้าติโลกราชอย่างยาวนาน จนมีความจำเป็นที่ต้องย้ายเมืองศูนย์กลางการปกครองจากกรุงศรีอยุธยามาอยู่ที่เมืองพิษณุโลก และพระองค์ท่านก็เสด็จมาประทับที่พิษณุโลกถึง 7 ปี ด้วยความที่ท่านเป็นพระโอรสที่เกิดจากสายสกุลสุโขทัยจึงนำคติและแนวคิดหลายอย่างจากสุโขทัยมาใช้ในอยุธยา เช่น โปรดเกล้าฯให้สร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ให้เป็นวัดประจำพระราชวัง โปรดเกล้าฯให้มีการหล่อรูปพระโพธิสัตว์ 550 ชาติ (กรมศิลปากร, 2515b: 24) สร้างวัดจุฬามณีที่พิษณุโลกและทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกในสมัยอยุธยาที่ทรงออกผนวช ณ วัดจุฬามณี ในการบวชครั้งนี้กล่าวถึงพระราชโอรสองค์หนึ่งได้ไปนิมนต์พระสงฆ์จากลังกามาร่วมหัตถบาส (นิตยา กาญจนะวรรณ, 2559: 66) การบวชของพระองค์ใกล้เคียงกับตอนที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ทรงผนวชในขณะครองราชย์ มีการนำวรรณกรรมทางพุทธศาสนามาเป็นส่วนในการจัดระเบียบทางสังคม โดยโปรดเกล้าฯให้ประชุมนักปราชญ์เพื่อแต่งมหาชาติคำหลวงในปีพ.ศ.2025 ซึ่งเป็นพระชาติสำคัญของพระพุทธเจ้าครั้งเสวยชาติเป็นพระ-เวสสันดร มหาชาติถูกแต่งเพิ่มเติมอีกหลายกัณฑ์และเป็นที่นิยมในการเทศน์ตามวัดต่าง ๆ ในอยุธยา เรื่องราวในมหาชาติจะแฝงคติเรื่องการให้ทาน การบำเพ็ญบารมีของกษัตริย์ การรวม

สุโขทัยเข้ากับอยุธยาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จึงใช้พุทธศาสนาเป็นแกนในการรวมกลุ่มคนสองกลุ่มเข้าด้วยกันผ่านวิถีกษัตริย์แบบธรรมราชาที่รับมาจากสุโขทัย

หลังยุคสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ อาณาจักรอยุธยาได้เข้าสู่ยุคทองของศิลปะและวิทยาการเป็นเมืองศูนย์กลางทางการค้า โดยรับสินค้าจากหัวเมืองต่าง ๆ ส่งขายให้กับอาณาจักรต่าง ๆดังนั้นจึงเป็นยุคที่เริ่มปรากฏชาวต่างชาติ เช่น โปรตุเกส ฮอลันดา ฝรั่งเศส ที่เข้ามาตั้งสถานีการค้าเพื่อติดต่อค้าขายกับรัฐอยุธยา และในขณะเดียวกันอยุธยาก็ได้พยายามขยายพื้นที่อิทธิพลไปยังเมืองท่าการค้าอื่น ๆ เช่น มะละกา มะริด ซึ่งส่งผลให้เกิดข้อพิพาทกับอาณาจักรพม่าในเวลาต่อมา ในช่วงระยะเวลานั้นอยุธยามีการก่อสร้างพุทธสถาปัตยกรรมที่สำคัญอยู่เป็นระยะ เช่น การสร้างพระสถูปเจดีย์ทรงลังกาขนาดใหญ่ เพื่อบรรจุอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ พร้อมด้วยการสร้าง “พระศรีสรรเพชญดาญาณ” พระพุทธรูปยืนบุด้วยทองคำประดิษฐานในพระ-วิหาร ซึ่งเป็นพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ตามคติพระอัฏฐารส ในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราชมีการสร้างพระพุทธรูปสำริดขนาดใหญ่อีกองค์คือ “พระมงคลบพิตร” เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย พระ-ประธานประจำวิหารพระมงคลบพิตร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

อยุธยาช่วงเวลาหลังจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระมหากษัตริย์มักประทับอยู่ในพระนครศรีอยุธยา ส่วนพระอุปราชหรือเชื้อพระวงศ์ที่สำคัญจะไปประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลก เช่น คราวสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 (หน่อพุทธางกูร) ตอนที่เป็นอุปราชทรงครองเมืองพิษณุโลกก่อนเมื่อสิ้นรัชกาลจึงเสด็จลงมาครองกรุงศรีอยุธยา ในทางปฏิบัติอาจส่งผลดีที่อุปราชจะคอยช่วยกำกับดูแลหัวเมืองเหนือซึ่งในขณะนั้นอยุธยายังมีศึกกับล้านนาอยู่เป็นระยะ แต่ในทางกลับกันในช่วงเปลี่ยนผ่านอำนาจระหว่างพระมหากษัตริย์องค์เก่ากับองค์ใหม่ซึ่งหากไม่มีการตั้งรัชทายาท หรือรัชทายาทไม่เข้มแข็งจึงมักถูกช่วงชิงอำนาจในเวลาต่อมา เช่นในกรณีของพระไชยราชาธิราช ผู้เป็นพระปิตุลาของสมเด็จพระรัษฎาธิราช (พระราชโอรสในสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4) ยกกองทัพมาจากเมืองพิษณุโลกเข้ามาปกครองกรุงศรีอยุธยา หรือความวุ่นวายในช่วงก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่หนึ่ง เมื่อพระยอดฟ้า (พระราชโอรสของสมเด็จพระไชยราชาธิราช) ถูกลอบปลงพระชนม์ ขุนวรวงศาธิราชได้เสวยราชสมบัติถูกขุนพิเรนทรเทพกับพรรคพวกโค่นราชบัลลังก์ แล้วไปอัญเชิญพระเฑียรราชาซึ่งเป็นพระอนุชาของพระไชยราชาธิราช (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, 2553: 97) ที่บวชอยู่วัดราชประดิษฐานแล้วทรงลาผนวชมาเสวยราชย์เป็นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ภายหลังเหตุการณ์สงบขุนพิเรนทรเทพซึ่งมี

สายตระกูลในราชวงศ์สุโขทัยได้รับสถาปนาเป็นพระมหาธรรมราชา เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกและปกครองกลุ่มหัวเมืองเหนือ อยุธยาในช่วงสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเป็นช่วงที่มีศึกกับพม่าตลอดจนถึงคราวสงครามช้างเผือกซึ่งทำให้อยุธยาตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าในชั่วระยะเวลาหนึ่ง จึงเห็นได้ว่าตั้งแต่ยุคสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือ (รวมสุโขทัย) ยังคงเป็นพื้นที่สำคัญต่อกษัตริย์ที่จะเข้ามาปกครองอยุธยาต่อไป ซึ่งกษัตริย์ส่วนใหญ่มาจากราชวงศ์สุโขทัย ดังนั้นจึงปรากฏคติทางพระพุทธศาสนาแบบสุโขทัยในพื้นที่อยุธยา

สิ่งก่อสร้างทางสถาปัตยกรรม ที่ปรากฏในช่วงเวลานั้นมีการสถาปนาพื้นที่บริเวณพระ-ตำหนักเก่าเป็นวัดวังชัย มีพระนิกรมเป็นเจ้าอาวาส (พนรัตน์, 2566ก: 41) และในบริเวณที่พระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระสุริโยทัยก็มีสร้างเจดีย์วิหารและตั้งขึ้นเป็นวัดสวนหลวงสบสวรรค์ (พนรัตน์, 2566ข: 59)

ในช่วงที่กรุงศรีอยุธยาตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าเมื่อปีพ.ศ.2112 สมเด็จพระมหาธรรม-ราชาธิราชเจ้า ได้ปราบดาภิเษกขึ้นปกครองอยุธยาในฐานะเมืองประเทศราช พระมหาธรรมราชาถือว่าเป็นกษัตริย์ที่มีสายสกุลสุโขทัยจากทางพระราชบิดา อยุธยาในช่วงเวลานั้นผู้คนส่วนใหญ่ล้วนถูกเคลื่อนย้ายไปกรุงหงสาวดี ภายในเกาะเมืองอยุธยาเหลือประชากรอยู่ไม่มากนักและด้วยความอ่อนแอทำให้เขมรนำทัพเข้ามาปล้นและกวาดต้อนคนในพื้นที่รอบนอกกรุงศรีอยุธยา ความพร่องของคนในเกาะอยุธยา จึงมีการเพิ่มประชากรเข้าพระนครโดยมีการเทครัวไทใหญ่จากเมืองเชียงทองเข้ามาในพระนคร (ตรงใจ หุตางกูร, 2561ก: 151) รวมไปถึงการเทครัวหัวเมืองเหนือ อันประกอบด้วยเมืองพิษณุโลก พิชัย สวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร พิจิตร บรรทุกลงแพมากรุงศรีอยุธยา (ตรงใจ หุตางกูร, 2561ข: 152) การเพิ่มคนเข้าพระนครครั้งนี้ไม่ได้บอกทราบถึงจำนวนที่แน่ชัดว่ามีปริมาณเพียงใด แต่จากการบรรทุกคนลงแพคาดคะเนได้ว่าเป็นการเคลื่อนย้ายคนครั้งใหญ่ในสมัยอยุธยา เพื่อทำให้กรุง-ศรีอยุธยามีประชากรเพิ่มขึ้น และยังเป็นการสร้างความเข้มแข็งให้กับสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช-เจ้า ซึ่งพื้นเพเดิมท่านก็คือคนในหัวเมืองฝ่ายเหนือเก่าปกครองเมืองพิษณุโลก และหัวเมืองเหนือทั้งหมด อยุธยาในสมัยฟื้นฟูจากการเสียกรุงครั้งที่ 1 จึงเป็นเมืองอยุธยาเดิมที่อยู่บนฐานของประชากรกลุ่มใหม่

ช่วงฟื้นฟูกรุงศรีอยุธยาจึงเกิดขึ้นในสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าเป็นต้นมา ใช้วิธีขยายดินแดนเกือบตลอดรัชสมัยของพระองค์ เรื่อยมาถึงรัชสมัยพระนเรศวรมหาราชและในรัชสมัย

สมเด็จพระเอกาทศรถ ประวัติศาสตร์อยุธยาต่างบันทึกว่าเป็นช่วงเวลาของสงคราม และการขยายอาณาเขตจนพื้นที่ครอบคลุมถึงเขมร เชียงใหม่และหัวเมืองมอญ

การก่อสร้างทางศาสนาปรากฏน้อยมาก มีแต่เพียงการสถาปนาวัดวรเชษฐารามบนที่พระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระนเรศวรมหาราช โดยมีการก่อพระพุทธปฏิมามหาเจดีย์บรรจุพระ-สารีริกธาตุ สร้างศาสนาสถานสำหรับพระอรัญวาสีและสร้างพระไตรปิฎก ทั้งคัมภีร์อรรถกถาฎีกาคันถี (คันถธุระ) (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2553ก: 252) เหตุการณ์ที่บ่งบอกถึงอิทธิพลต่อความคิดของพระมหากษัตริย์เมื่อสมเด็จพระพนรัตน์ป่าแก้วพร้อมพระราชาคณะขอพระราชทานอภัยโทษชีวิตนายทัพต่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราช หรือการนำทองเครื่องราชูปโภคมาตีแผ่เป็นแผ่นทองคำเปลวเพื่อปิดพระพุทธชินราชของสมเด็จพระเอกาทศรถ (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2553ข: 243) การไปนมัสการรอยพระพุทธบาทที่เมืองหางของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แสดงให้เห็นถึงคติและความเชื่อมโยงกับพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ ที่ได้หลอมรวมเป็นส่วนหนึ่งภายใต้อุดมการณ์ของกษัตริย์ในช่วงฟื้นฟูกรุงศรีอยุธยาจากการเสียกรุง

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ.2145-2171) พระองค์เป็นพระราชโอรสของสมเด็จ-พระเอกาทศรถกับพระสนม (กรมศิลปากร, 2548ก: 233) พระองค์ทรงบวชเรียนจนได้สมณศักดิ์เป็นพระพิมลธรรม ฟาน ฟลีต ให้ข้อมูลถึงสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมไว้อย่างน่าสนใจว่า “พระองค์ทรงพระนามว่าอินทราชาเป็นกษัตริย์ที่ปรีชาสามารถ มีเมตตา กรุณา ไม่เป็นนักรบและอุทิศพระองค์เพื่อต่อต้านการเคารพเทวรูป” (กรมศิลปากร, 2548ข: 233) กรุงศรีอยุธยาในขณะนั้นมีการปรับปรุงศาสนาและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดหลายแห่ง สภาพของกรุงศรีอยุธยาในช่วงเวลานั้นว่างจากสงครามกับพม่าเนื่องจากหลังการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงอาณาจักรต่าง ๆ ในพม่าต่างแข็งเมืองเป็นหัวเมืองต่าง ๆ เช่น ยะไข่ สิเรียม อังวะ ตองอู ทำให้พม่ายุ่งกับการทำสงครามภายในจนเมื่อมีการสถาปนาราชวงศ์คองบอง (พระเจ้าอลองพญา) พม่าจึงกลับมาเป็นภัยคุกคามต่ออยุธยา ดังนั้นในช่วงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจ เนื่องในงานทางพระพุทธศาสนาอย่างมาก และด้วยการที่พระองค์ทรงมีความรู้อย่างลึกซึ้งในพระธรรมต่าง ๆ ทรงโปรดให้มีการ

ปรับปรุงการเทศน์มหาชาติคำหลวงที่แต่งในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ โดยปรับเปลี่ยนรูปแบบเป็นกาพย์ ที่ยกบาลีมาเป็นคาถานำเพียงเล็กน้อยก่อนใช้วิธีเล่าเรื่องด้วยกาพย์ ทำให้เข้าถึงผู้คนในระดับชาวบ้านง่าย

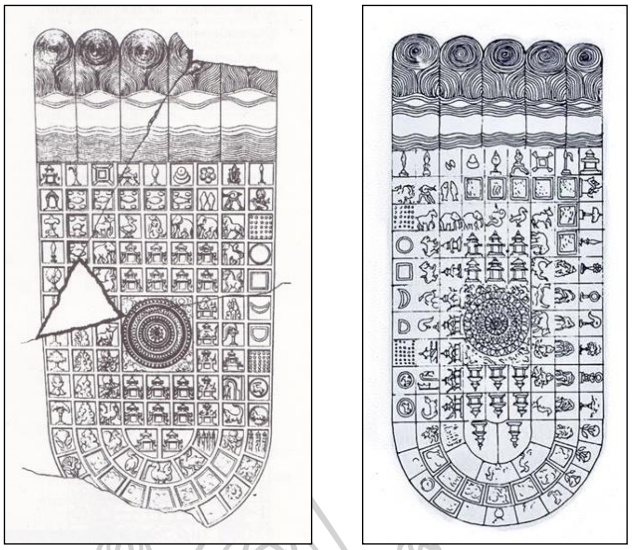
ในการก่อสร้างอาคารศาสนสถาน พระองค์โปรดเกล้าฯให้ชักพระมงคลบพิตรที่อยู่ฝ่ายตะวันออกมาไว้ฝ่ายตะวันตกแล้วให้ก่อพระมณฑป (ปีพ.ศ.2146) (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2553: 262) ซึ่งเป็นการปรากฏขึ้นครั้งแรกของชื่อสถาปัตยกรรมมณฑปในอยุธยา อีกเหตุการณ์ที่สำคัญในรัชสมัยคือการค้นพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตในปี พ.ศ.2149 เมื่อกลุ่มพระสงฆ์ที่เดินทางกลับจากการศึกษาพระศาสนาที่ลังกา ได้รับข้อมูลจากพระลังกาว่าในอยุธยามีรอยพระพุทธบาทอยู่ จนนำมาซึ่งการออกค้นหาในพื้นที่ต่าง ๆ เมื่อมีหมายบอกจากเมืองสระบุรีว่าพรานบุญพบรอยเท้าอันใหญ่บนไหล่เขา ซึ่งเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้ทอดพระเนตรเห็นเป็นรอยพระพุทธบาท มีลายลักษณ์กงจักรประกอบด้วยลวดลายมงคล 108 ประการตามพระบาลีและถูกต้องตามข้อมูลที่กลุ่มพระจากลังกาให้ข้อมูลไว้ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจึงอุทิศถวายที่ดินโดยรอบรอยพระพุทธบาทออกไปหนึ่งโยชน์เป็นพื้นที่ธรณีสงฆ์ แล้วให้ช่างสถาปนามณฑปสวมรอยพระพุทธบาท สร้างอุโบสถ วิหาร การเปรียญและให้ฝรั่งส่องกล้องตัดถนนกว้าง 10 วาตรงตลอดถึงท่าเรือและตั้งพระราชนิเวศน์ตำหนักให้ชื่อว่าพระตำหนักท่าเจ้าสนุก

การรับรู้และพัฒนาการทางความคิดคนอยุธยาต่อเรื่องรอยพระพุทธบาท

การพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต ได้ส่งผลให้อยุธยาเป็นดินแดนอันศักดิ์สิทธิ์เป็นดินแดนที่พระพุทธเจ้าเคยเสด็จมาและประทับรอยพระพุทธบาทไว้ ก่อนหน้านั้นผู้คนอยุธยาเชื่อว่ารอยพุทธบาทที่พระพุทธเจ้าทรงประทับไว้ ในขณะที่พระองค์มีพระชนม์อยู่คือรอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏในศรีลังกา ความเชื่อเหล่านี้แพร่หลายในพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่วนหนึ่งจากการที่ศรีลังกาเป็นดินแดนที่เผยแพร่พระพุทธศาสนาสำคัญตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 4 ซึ่งพระมหินทเถระและคณะได้นำพระพุทธศาสนามาเผยแพร่ยังเกาะลังกาพร้อมนำคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเข้ามาด้วย จนพุทธ-ศตวรรษที่ 10 พระพุทธโฆษาจารย์ได้ปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาจากสิงหลเป็นภาษาบาลี ทำให้คัมภีร์ภาษาสิงหลที่ถูกปริวัติจากคัมภีร์ที่คณะพระธรรมทูตสมัยพระมหินทเถระ ได้รับการแปลเป็นภาษาบาลีและได้รับความนิยมในการคัดลอกจากกลุ่มพระที่เดินทางเข้ามาศึกษาพระพุทธศาสนาในศรี

ลังกา นำกลับไปเผยแพร่ในพื้นที่ของตน กอปรกับเนื้อความจากคัมภีร์มหาวงศ์ (Mahavamsa) ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ถูกสร้างในศรีลังกาเมื่อพุทธศตวรรษที่ 10 โดยพระมหานามะ ได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงศรีลังกา ได้รับความนิยมและมีการคัดลอกแพร่หลายไป โดยได้ต่อเนื้อความจากคัมภีร์ ให้เข้ากับประวัติศาสตร์และพื้นที่ในท้องถิ่นของตน (ตำนานมูลศาสนาที่แต่งโดยพระพุทธพุกามและพระพุทธญาณ ก็อาศัยดำเนินเรื่องแบบคัมภีร์มหาวงศ์ คือ กล่าวถึงพุทธประวัติแล้วแสดงส่วนเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาในล้านนาต่อมา) เนื้อความในคัมภีร์มหาวงศ์กล่าวถึงพื้นที่ศรีลังกาเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดพญามณีอักขินาคราชที่แม่น้ำกัลยาณี แล้วเสด็จไปประทับรอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏ (วชิรญาณวโรรส, 2542: 4) ส่งผลให้ผู้ศึกษาคัมภีร์จากศรีลังกาหรือผู้คนที่ได้เดินทางมาสืบพระศาสนาในช่วงเวลานั้น มีความเชื่อว่ารอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏเป็นรอยพระ-บาทที่พระพุทธเจ้าประทับไว้ เป็นรอยพระพุทธบาทที่สำคัญอย่างยิ่ง ความนิยมของคัมภีร์มหาวงศ์ทำให้รอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏได้รับการบูชาในวงกว้างถึงอาณาจักรต่าง ๆ ในภาคพื้นทวีป ส่งผลให้เกิดการจำลองรอยพระพุทธบาทจากเขาสุมนกูฏกลับไปประดิษฐานในพื้นที่ของตน เช่นเมื่อคราวพระ-มหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ให้จำลองรอยพระพุทธบาทมาประดิษฐานในเมืองสุโขทัย ดังข้อมูลที่กล่าวไว้ว่า “พระบาทลักษณะนั้นไซร้ พระยาธรรมิกราชให้ไปพิมพ์เอารอยตีน” และ “พระเป็นเจ้าเถิงสิงหลอันเหยียบเหนือจอมเขาสุมนกูฏบรรพตประมาณเท่าใดเอามาพิมพ์ไว้” (นิยะดา เหล่าสุนทร และเมืองสิงห์ จันทร์ฉาย, 2567)

ช่วงเวลาของการจำลองรอยพระพุทธบาทของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) เกิดก่อนการค้นพบรอยพระพุทธบาทที่สุวรรณบรรพตกว่าในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม 247 ปี (เริ่มนับจากปีพ.ศ.1902 พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) จำลองรอยพระพุทธบาทที่เขาพระบาทใหญ่ จนถึงปีที่ค้นพบรอยพระพุทธบาทสุวรรณบรรพต) รูปแบบรอยพระพุทธบาทที่พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) จำลองมาประดิษฐานไว้ 4 แห่งในสุโขทัย มีลักษณะรอยพระพุทธบาทแบบพุกาม คือ ปรากฏลวดลายมงคล 108 ประการ ในช่องตารางสี่เหลี่ยมตรงกลางฝ่าพระบาทปรากฏลวดลายธรรมจักร (ภาพที่ 50)

ภาพที่ 50 ภาพรอยพระพุทธบาทเจดีย์โลกนันท (ซ้าย) และรอยพระพุทธบาทเจดีย์ชเวซิกอน (ขวา)
ที่มา: นันทนา ชุติวงศ์. (2533). **รอยพระพุทธบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์**.
กรุงเทพฯ: ด่านสุธาการพิมพ์.

หากเปรียบเทียบช่วงเวลาระหว่างการจำลองรอยพระพุทธบาท ในสมัยพระมหาธรรม-ราชาที่ 1 (ลิไทย) ไม่กล่าวถึงรอยพระพุทธบาทอื่น ๆ นอกจากรอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏที่ถูกใช้เป็นแม่แบบในการจำลอง แตกต่างจากในช่วงอยุธยาสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ที่คนอยุธยารับรู้ว่านอกเหนือจากรอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนณกูฏแล้ว ยังมีรอยพระพุทธบาทที่โยนกปุระอีก ทั้งนี้ตามความเชื่อของคนอยุธยาก็ คือ รอยพระบาทรังรุ่ง (Rang Rung) ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้นมัสการตอนเสด็จผ่านเมืองหาง แสดงให้เห็นว่าช่วงเวลานั้นความรู้เรื่องรอยพระพุทธบาทของผู้คนอยุธยาได้เริ่มผสานกับความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธบาทที่ถูกพัฒนาขึ้นในท้องถิ่นแล้ว หากค้นจากคัมภีร์แรกเริ่มเนื้อความเรื่องการประทับรอยพระพุทธบาทถูกกล่าวไว้ในปุณโณวาทสูตร อรรถกถาปปัญจสูทนี (อรรถกถาโดยทั่วไปถูกแต่งเติมขึ้นในปีพ.ศ.900) เนื้อความระบุไว้ว่าพระพุทธเจ้าประทับรอยพระพุทธบาทไว้บนผืนแผ่นดินด้วยกันสองรอย คือ ที่ภูเขาสัจจพันธ์อันเป็นที่อยู่ของสัจจพันธ์ฤาษี และที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทาเพื่อโปรดพญานาค ภายหลังคัมภีร์มหาวงศ์ได้เขียนเพิ่มรอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏเป็นรอยประทับที่ 3 หลังจากนั้นมีพระเถระชาวมอญนามว่าพระมหาสามีธรรมรสได้เดินทางไปศึกษาที่ลังกา และได้คัดลอกบันทึกเกี่ยวกับตำนานพระบาท และตำนานพระธาตุ ที่

บันทึกไว้ ณ สำนักมหาเสลาอาราม ศรีลังกา (เธียรชาย อักษรประดิษฐ์, 2548: 5) โดยในตำนานได้กล่าวถึงการที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปในท้องที่ต่าง ๆ ในพื้นที่เมืองมอญ ล้านนา รัฐฉานและพื้นที่ทางตอนใต้ของจีน โดยกล่าวถึงการประทับรอยพระพุทธบาทในที่ต่าง ๆ ความรู้ต่อเรื่องรอยพระพุทธบาทที่เพิ่มขึ้น ได้ส่งผลให้ผู้คนอยุธยาเมื่อพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต ก็อ้างอิงให้รอยพระพุทธบาทนี้เป็นรอยพระพุทธบาทหนึ่งในสี่แห่ง ที่พระพุทธเจ้าได้เคยมาประทับไว้ สมุดภาพไตรภูมิอยุธยายืนยันถึงความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธบาทของคนอยุธยา ที่แสดงให้เห็นถึงสถานที่ประทับรอยพระพุทธบาทไว้สี่แห่ง คือ เขาสุมนกูฏ เขาสัจจพันธ์ แม่น้ำนัมมทาและโยนกปุระ โดยเป็นภาพรอยพระพุทธบาทประกอบเข้ากับหัวเมืองต่าง ๆ โดยรอบ (ภาพที่ 51)

ภาพที่ 51 ภาพรอยพระพุทธบาทที่เขาสัจจพันธ์คีรี

ที่มา: สำนักหอสมุดแห่งชาติ. (2567). **สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1**. เข้าถึงเมื่อ 8 กุมภาพันธ์ เข้าถึงได้จาก http://digital.nlt.go.th/dlib/items/show/18848

น่าสังเกตว่า ในสมุดภาพไตรภูมิอยุธยาชื่อรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตหายไป และถูกเรียกแทนที่ว่าเขาสัจจพันธ์คีรี ผู้ศึกษาเชื่อว่าหลังจากพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมต้องทรงได้สอบทานกับคัมภีร์อรรถกถาต่าง ๆ เพื่อเชื่อมโยงรอยพระพุทธบาทที่สุวรรณบรรพตกับรอยพุทธบาทอื่น ๆ และด้วยความที่พระองค์เคยบวชพระมาก่อน มีความรู้ในคัมภีร์และเรื่องรอยพระพุทธบาท ทำให้การพิจารณารอยพระพุทธบาทนอกจากประเด็นเรื่องลวดลายมงคลที่ปรากฏแล้วความรู้เรื่องตำนานรอยพระพุทธบาทจากคัมภีร์ ได้เทียบเคียงให้รอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต ใกล้เคียงกับการเป็นรอยพระพุทธบาทที่เขาสัจจพันธ์คีรี ความเห็นของผู้ศึกษาสอดคล้องกับ “บุณโณวาทคำฉันท์” ที่แต่งโดยมหานาควัดท่าทราย ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว-บรมโกศที่พรรณนาถึงการมานมัสการรอยพระพุทธบาทที่สุวรรณบรรพต ดังคำฉันท์ที่บรรยายไว้ว่า “เบื้องบรรพ์ยังมีพระดา ยศหนึ่งสมญา ว่าสัจพันธโคดม สถิตเขาสุวรรณไพรพนม แทบสถานนิคม สุนาปรันตคามา” (กรมศิลปากร, 2502: 2)

จากบุณโณวาทคำฉันท์ได้กล่าวถึงฤาษีสัจจพันธ์ ที่อาศัยอยู่เขาสุวรรณไพรพนม ใกล้เมืองสุนาปรันตะ เนื้อความพบว่าพระมหานาคแต่งโดยเชื่อมโยงรอยพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตเข้ากับอรรถกถาปุณโณวาทสูตร “สุวรรณบรรพต” เป็นชื่อภูเขาที่พระสงฆ์ลังกาบอกพระสงฆ์อยุธยาว่ามีรอยพระพุทธบาทในพื้นที่อยุธยา “บุณโณวาทย์คำฉันท์” จึงแต่งขึ้นจากการผนวกเอาเนื้อความในคัมภีร์อรรถ-กถาปุณโณวาทสูตรเข้ากับสถานที่ค้นพบรอยพระพุทธบาทในอยุธยา สร้างการรับรู้ใหม่ว่ารอย-พระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตในอยุธยา เป็นรอยพระพุทธบาทที่พระพุทธเจ้าประทานไว้ให้กับสัจจพันธ์ฤาษี ด้วยวิธีการเชื่อมโยงเอาสถานที่จริงเข้ากับพื้นที่ในคัมภีร์ ส่งผลให้เขาสุวรรณบรรพตเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์มีความเก่าแก่จนถึงสมัยพุทธกาล ชื่อเขาสุวรรณบรรพตจึงถูกรับรู้ในอีกชื่อหนึ่งว่าภูเขา “สัจจพันธ์คีรี”

แนวคิดการจำลองรอยพระพุทธบาทในอยุธยา

คติการจำลองรอยพระพุทธบาท ได้เกิดขึ้นก่อนการพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตแล้ว ซึ่งแนวคิดการจำลองในเบื้องต้น คือ จำลองจากรอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏ ประเทศศรีลังกา เช่นในกรณีพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) จำลองรอยพระพุทธบาทมาประดิษฐานในสุโขทัย แต่ขณะเดียวกันเมื่อดูจากรอยพระพุทธบาทที่พบในช่วงยุคต้นของอาณาจักรอยุธยา กลับปรากฏรูปแบบโครงสร้างที่แตกต่างจากรอยพระพุทธบาทแบบสุโขทัย รอยพระพุทธบาทอยุธยาในยุคต้นสามารถใช้รูปแบบรอยพระพุทธบาทยุคลเป็นตัวอย่าง ฝ่าพระบาททรงเลขาคณิตมีลักษณะลวดลายมงคล 108 ประการบรรจุอยู่ในวงกลม แสดงให้เห็นว่าในอยุธยาตอนต้นนอกจากแนวคิดการ

จำลองรอยพระพุทธบาทจากเขาสุมนกูฏแล้ว ยังพบวิธีการจำลองรอยพระพุทธบาทจากแม่แบบอื่น ซึ่งทำให้มีความแตกต่างทางรูปลักษณ์ของรอยพระ-พุทธบาทที่เห็นได้อย่างเด่นชัด

เมื่ออยุธยาพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต ส่งผลต่อแนวคิดในการจำลองรอย-พระพุทธบาทในอยุธยาเปลี่ยนไป เพราะเมื่อเชื่อมโยงรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตกับภูเขาสัจจพันธ์คีรีทำให้ผู้คนในอยุธยารับรู้ว่า รอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตมีความเก่าแก่ไม่น้อยไปกว่ารอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏเลย กอปรกับความนิยมของผู้คนที่เดินทางมานมัสการรอยพระ-พุทธบาท ก่อให้เกิดเป็นประเพณีนมัสการรอยพระพุทธบาทในช่วงเดือนสามของทุกปี ทำให้เกิดการจำลองรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตมาประดิษฐานในพื้นที่ต่าง ๆ ตัวอย่างเช่น “วัดจุฬามณี” จังหวัดพิษณุโลก เป็นต้นแบบของการจำลองรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตมาประดิษฐานในสมัยอยุธยา เพราะพบจารึกบอกถึงการจำลองรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2567b) จารึกนี้ถูกประดิษฐานไว้ในซุ้มจระนำด้านท้ายมณฑปประดิษฐานพระพุทธบาท ตัวจารึกระบุปีพุทธศักราช2223 ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ตอนท้ายจารึกกล่าวถึงการที่พระครูธรรมไตรโลกยนารถราชมุนี ได้รับพระราชทานอนุญาตให้มีการทาบจำลองรอยพระพุทธบาท มาประดิษฐานไว้วัดจุฬามณีเพื่อสำหรับประชาชนที่ไม่สามารถมานมัสการพระพุทธบาทได้กราบไหว้ จากเนื้อหาจารึกได้บอกเล่าเรื่องราวสำคัญ คือ การทาบ (จำลอง) รอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตขึ้น โดยมีการขอพระราชทานอนุญาตจากกษัตริย์ก่อน ทำให้ทราบว่าในอยุธยาได้เริ่มเกิดแนวคิดการจำลองรอยพระพุทธบาทสุวรรณบรรพตอย่างช้าที่สุด ก็ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นต้นมา ซึ่งคล้ายกับคติในการจำลองรอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏที่เกิดขึ้นก่อนหน้า

แนวคิดในการจำลองรอยพระพุทธบาทในอยุธยา จึงเริ่มต้นจากการจำลองรอยพระพุทธ-บาทที่เขาสุมนกูฏในศรีลังกาเป็นเบื้องต้น ซึ่งแท้จริงแล้วอาจเป็นการจำลองจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา ซึ่งกล่าวถึงลักษณะรอยพระพุทธบาทและสัญลักษณ์มงคลภายใน จนเมื่ออยุธยาพบรอยพระพุทธบาทจึงเริ่มพบการจำลองรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตไปประดิษฐานในพื้นที่อื่น ๆ ในอยุธยาจึงพบทั้งรอยพระพุทธบาทด้านซ้ายซึ่งถือเป็นตัวแทนของรอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏ และรอยพระ-พุทธบาทด้านขวาซึ่งถือเป็นตัวแทนของรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต ปรากฏทั่วไปในพื้นที่กรณีศึกษา

จากเนื้อความเบื้องต้นทำให้เห็นพัฒนาการทางพระพุทธศาสนาในอยุธยา ที่สัมพันธ์กับการเกิดขึ้นของรอยพระพุทธบาท ข้อมูลพบว่าอยุธยาตอนต้นว่ายังถือคติที่สืบต่อจากวัฒนธรรมขอมเป็นสำคัญ ยังมีการสร้างปรางค์เป็นหลักเพื่อสะท้อนถึงคติไตรภูมิ หลังจากนั้นเมื่ออยุธยาเปลี่ยนราชวงศ์เป็นราชวงศ์สุโขทัย อยุธยาได้พยายามนำพระพุทธศาสนามาเป็นแกนของสังคม พร้อมกับการเข้ามาของคติของพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ใหม่ ด้วยแนวคิดพระพุทธศาสนาใหม่นี้ส่งผลต่องานก่อสร้างศาสนสถานในอยุธยา เปลี่ยนจากการสร้างพระปรางค์เป็นการสร้างเจดีย์เป็นประธานของวัดแทน วัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบใหม่เริ่มปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในสมัยสมเด็จพระบรมไตร-โลกนาถ พร้อมกับการหลอมรวมหัวเมืองฝ่ายเหนือ (รัฐสุโขทัย) มาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา โดยใช้พุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์เป็นแกนสำคัญ ช่วงเวลาของการเสียกรุงครั้งที่ 1 ทำให้อยุธยาขาดช่วงในการก่อสร้างสถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนาไป ส่วนหนึ่งมาจากประชากรกลุ่มเดิมถูกกวาดต้อนไป ทำให้เกิดการเติมประชากรกลุ่มใหม่เข้ามาในพื้นที่อยุธยา โดยการเคลื่อนย้ายกลุ่มคนหัวเมืองเหนือลงมาในพื้นที่กรุงศรีอยุธยา ประชากรกลุ่มใหม่ในอยุธยาคือกลุ่มผู้คนที่ผูกพันกับคติพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์มาอย่างเหนียวแน่น ซึ่งคติการบูชารอยพระพุทธบาท เป็นส่วนหนึ่งในแนวคิดได้ฝังรากบนความเชื่อท้องถิ่นของคนในหัวเมืองเหนือมานานแล้ว

พัฒนาการของรอยพระพุทธบาทอยุธยานับจุดเริ่มต้นจาก “รอยพระพุทธบาทยุคล” ซึ่งทำขึ้นเมื่อพิษณุโลกอยู่ภายใต้อิทธิพลของอยุธยา ส่วนปลายทางของพัฒนาการรอยพระพุทธบาทอยุธยาที่ได้พัฒนารูปแบบขึ้นเอง “ภาพพระบฏรอยพระพุทธบาท” ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว-บรมโกศเป็นร่องรอยที่ยืนยันเรื่องรูปแบบรอยพระพุทธบาทที่มีพัฒนาการ และแบบแผนของตนเองและเป็นรูปแบบที่ถูกส่งต่อจนมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แต่ขณะเดียวกันในพื้นที่อยุธยาก็ปรากฏรูปแบบรอยพระพุทธบาทที่มากไปกว่ารูปแบบรอยพระพุทธบาทยุคต้น และรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จ-พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งส่วนใหญ่รอยพระพุทธบาทเหล่านั้นไม่ปรากฏปีหรือจารึกการสร้างหรือแนวคิดในการทำ ดังนั้นหากต้องการสร้างความเข้าใจต่อพัฒนาการ “รอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา” ก็ต้องอาศัยข้อมูลเพิ่มจากกรณีศึกษารอยพระพุทธบาทที่ไม่ได้อยู่ในแบบแผนทั้งสองแบบ จะช่วยให้ทราบพัฒนาการของรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยามากขึ้น อันจะช่วยสร้างความเข้าใจต่อการเกิดขึ้นของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทอยุธยาในการศึกษาบทต่อไป

รูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี ที่เห็นในปัจจุบันเป็นรอยครอบพระพุทธบาทที่ถูกสร้างในสมัยรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตามลักษณะที่ใกล้เคียงกับแผ่นครอบรอยพระพุทธบาทในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ.2291) ที่โปรดเกล้าฯให้สร้างแผ่นโลหะทองคำครอบปิดทับรอยพระพุทธบาทดั้งเดิมในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ.2194) ซึ่งแผ่นครอบรอยพระพุทธบาททองสูญหายไประหว่างเสียกรุงครั้งที่ 2 แต่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกับการสร้างแผ่นครอบรอยพระพุทธบาทนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโปรดเกล้าฯ ให้จัดส่งบรรณาการไปบูชาพระเขี้ยวแก้วคราวไปสืบพระพุทธศาสนาที่เกาะลังกา ในเครื่องบรรณาการนั้นมีแผ่นภาพรอยพระบาททำเป็นภาพพระบฏปรากฏอยู่เป็นรูปรอยพระพุทธบาทด้านขวาที่กึ่งกลางฝ่าพระบาทมีจักรและลวดลายมงคล 108 ประการ แต่ลักษณะในการจัดวางกลับมีเอกลักษณ์เฉพาะคือเป็นลวดลายมงคลที่เรียงตั้งในตารางสี่เหลี่ยม จากส้นพระบาทไปถึงฝ่าพระบาท ไม่ได้เรียงแบบลักษณะสุโขทัยที่เรียงลวดลายมงคลวงกลมจนรอบพระบาท ผู้ศึกษาถือว่าแผ่นภาพพระบฏรอยพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้เป็นตัวอย่างแห่งยุคสมัยที่รอยพระพุทธบาทลักษณะพิเศษนี้ในอีกหลายรอย เช่น ที่รอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกควรวิหาร จังหวัดอ่างทอง และเป็นแม่แบบให้กับรอยพระพุทธบาทในสมัยรัตนโกสินทร์ต่อมา แต่ขณะเดียวกันในพื้นที่อยุธยาก็พบรูปแบบของรอยพระพุทธบาท ที่มีลักษณะการจัดวางโครงสร้างลวดลายมงคลแตกต่างรอยพุทธบาทภาพพระบฏ โดยพิจารณาจากลักษณะการจัดวางสามารถแยกรูปแบบได้เพิ่มอีกสองแนวทาง คือ รูปแบบรอยพระพุทธบาทวัดวรโพธิ์ ซึ่งไม่สามารถกำหนดช่วงอายุสมัยได้ มีลักษณะพิเศษคือการมีลวดลายมงคล 108 ประการในตารางสี่เหลี่ยมผสมกับลวดลายมงคลบริเวณกลางฝ่าพระบาท ที่อยู่ในวงกลมโดยมีการจัดวางลวดลายแบบแนวนอน (วางตะแคง) โดยนอกจากวัดวรโพธิ์แล้วยังพบการจัดวางลวดลายลักษณะนี้ที่รอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และอีกรูปแบบที่พบเจอในรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยาตอนต้น คือ รูปแบบรอยพระพุทธบาทยุคลที่มีการจัดวางลายมงคลในวงกลมกลางฝ่าพระบาท และยังพบรอยพระพุทธบาทในลักษณะแบบนี้ใกล้เคียงกันที่รอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา รอยพระพุทธบาทไม้วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี

ผู้ศึกษาจึงมุ่งศึกษาลักษณะรอยพระพุทธบาทโดยโครงสร้างการวางลวดลายมงคล เป็นแม่แบบในการจำแนกรอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในแต่ละสมัยของอยุธยา เพื่อศึกษาถึงพัฒนาการที่

เกิดขึ้นสร้างความเข้าใจต่อรอยพระพุทธบาท และการเกิดขึ้นของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในสมัยต่อมา ทั้งนี้ต้องพิจารณาจากร่วมกับความสมบูรณ์ของลวดลาย ที่พบว่าสามารถอ่านลวดลายได้ ไม่มีความเสียหายจากการปิดทองคำเปลวทับ และต้องใช้ข้อมูลของรอยพระพุทธบาทที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์หรือความเชื่อมโยงกันทางพื้นที่กับอาณาจักรอยุธยา จากการศึกษาในบทก่อนหน้าผู้ศึกษาพบว่า “คัมภีร์ชินาลังการฎีกา” เป็นคัมภีร์สำคัญในการสร้างรูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาท โดยเฉพาะในช่วงสมัยอยุธยา ที่ได้รับอิทธิพลความคิดจากพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ใหม่ ทำให้ในเบื้องต้นผู้ศึกษาจำแนกรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาเป็น 3 รูปแบบ โดยอาศัยโครงสร้างลำดับลวดลายมงคลจากคัมภีร์เป็นแนวทางคือ

1. กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยาที่ถูกสร้างจากแนวคิดการจัดวางลวดลายตาม คัมภีร์-ชินาลังการฎีกา ลักษณะรอยพระพุทธบาทมีวงกลมที่ศูนย์กลางรอยพระพุทธบาทภายในบรรจุสัญลักษณ์มงคล 108 ประการตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา โดยจัดวางจากวงภายนอกสุดมาสู่ภายใน ประกอบด้วยรอยพระพุทธบาทคู่วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร รอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา รอยพระพุทธบาทวัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี และรอยพระพุทธ-บาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร

2. กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยาที่ถูกสร้างจากการผสมรูปแบบ (พุกาม-สุโขทัย) ลักษณะรอยพระพุทธบาทที่มีการผสมระหว่างการจัดวางตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา กับการจัดวางตามลายตารางแบบพุกาม-สุโขทัย ทำให้รูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทนี้มีทั้งลวดลายภายในวงกลมกับลวดลายที่จัดวางไว้ในช่องตารางสี่เหลี่ยม ประกอบด้วยรอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา รอยพระพุทธบาทวัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และรอยพระพุทธบาทวัดดุสิตดาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

3. กลุ่มรอยพระพุทธบาทในรูปลักษณ์การจัดวางลายแบบอยุธยา รูปลักษณ์จากการจัดวางลวดลายมงคลในรอยพระพุทธบาทแบบนี้ ปรากฏชัดเจนจากการทำรอยพระพุทธบาทจำลองครอบรอยพระพุทธบาทเดิมที่วัดพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ การวางลวดลายแตกต่างจากทั้งสองแบบแรกอย่างเห็นได้ชัด พบการวางลายมงคลในตารางสี่เหลี่ยมโดยจัดวางลวดลายจากส่วนส้นพระบาทขึ้นไปจนฝ่าพระบาท ลายลักษณะนี้ปรากฏในแผ่นภาพพระบฏรอยพระ-

พุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ รอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง รอยพระพุทธบาทข้างเจดีย์วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช

กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยา ที่ถูกสร้างจากแนวคิดการจัดวางลวดลายตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา

รอยพระพุทธบาทยุคล วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร

รอยพระพุทธบาทคู่ขนาดใหญ่ ปัจจุบันประดิษฐาน ณ วิหารข้างพระอุโบสวัดบวรนิเวศ-ราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร ที่มาของรอยพระพุทธบาทนี้สันนิษฐานว่าสมเด็จพระบวรราชเจ้า-มหาศักดิพลเสพเคลื่อนย้ายมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (อรพินท์ คำสอน และธิษณา วีรเกียรติสุนทร, 2555: 7) ซึ่งคาดว่าจะถูกเคลื่อนย้ายลงมาจากเมืองพิษณุโลก รอยพระ-พุทธบาทยุคลถูกสลักไว้ในแผ่นหินชนวนขนาดกว้าง 217 เซนติเมตร ยาว 360 เซนติเมตร แผ่นหินหนา 20 เซนติเมตร ลักษณะลวดลายปรากฏในรอยพระพุทธบาท พบลวดลายมงคล 108 ประการ ฉลักไว้ในวงกลมกลางรอยพระพุทธบาททั้งสองข้าง ที่ขอบแผ่นหินมีการฉลักรูปพระอัครสาวกและจารึกเขียนด้วยอักษรขอมและบาลีระบุถึงปีและเหตุการณ์ในการสร้างดังนี้

> ศักราชได้ 1000 เกินด้วย 770 นับแต่การปรินิพพานของพระสัมมาสัมพุทธมุนิโคดมศากยวงศ์ผู้มีสิริ ผู้สร้างประโยชน์แก่ผู้อื่น ผู้ประดับแล้วด้วยแก้วต่าง ๆ เหลือคณานับ มีสัพพัญญูตญาณ เป็นต้น ในปีมะเมีย (พ.ศ.1969) ด้วยปีของการประสูติครบรอบสามสิบหกปีบริบูรณ์ของพระธรรมราชาธิราชเจ้า ผู้เป็นใหญ่แห่งชัยนาญ (หมายถึงเมืองพิษณุโลก) ผู้ทรงธรรมอันประเสริฐ วัน 4 ค่ำศุกรปักษ์ วิสาขมาส ในคิมหันตฤดู วันพฤหัสบดี อันเป็นวันครู เพลาพระอาทิตย์อุทัยได้ 11 ชั้นฉาย ประกอบด้วยโรหิณีฤกษ์ ต้องด้วยสาทิโยคย์ ท่านสังฆนายก ผู้ประเสริฐและมีความเพียรยิ่งใหญ่ นามสิริสุเมธังกร ผู้อาศัยอยู่ในป่าเป็นนิตย์ อลงกตด้วยคุณอย่างสมำเสมอ มีศีลอันบวรและญาณเป็นอาทิ (ผู้เป็น) อรรคอุปัฏฐากของพระสิริสุเมธังกรสังฆราชอรัญวาสี ผู้มีญาณอันประเสริฐดุจมหาสมุทร ประดับด้วยคุณมีศีลเป็นอาทิ ปราศจากมลทินและประโยชน์เกื้อกูลอันล้ำเลิศ อาศัยพระราชอำนาจ (แห่ง)พระมหาธรรมราชาธิราชบรมปาลศรีสุริยวงศ์ ผู้มีพระคุณอันไพศาลและญาณอันเจริญ ผู้เป็นพระราชโอรสของพระธรรมราชาธิราช ผู้ทรงไพร่พลที่มีฮึกเหิมและกล้าหาญ ยังพระ-วิทยาวงศ์มหาเถรผู้ฉลาดในจิตรกรรมอันเป็นเยี่ยมให้กระทำ (จำลอง) (ซึ่ง) เครื่องหมาย คือรอยพระบาททั้งคู่ของพระสคตเจ้า ผู้ยิ่งใหญ่และประเสริฐในปฐพีจากพระธรรมราชาผู้เป็นชนกของพระธรรม

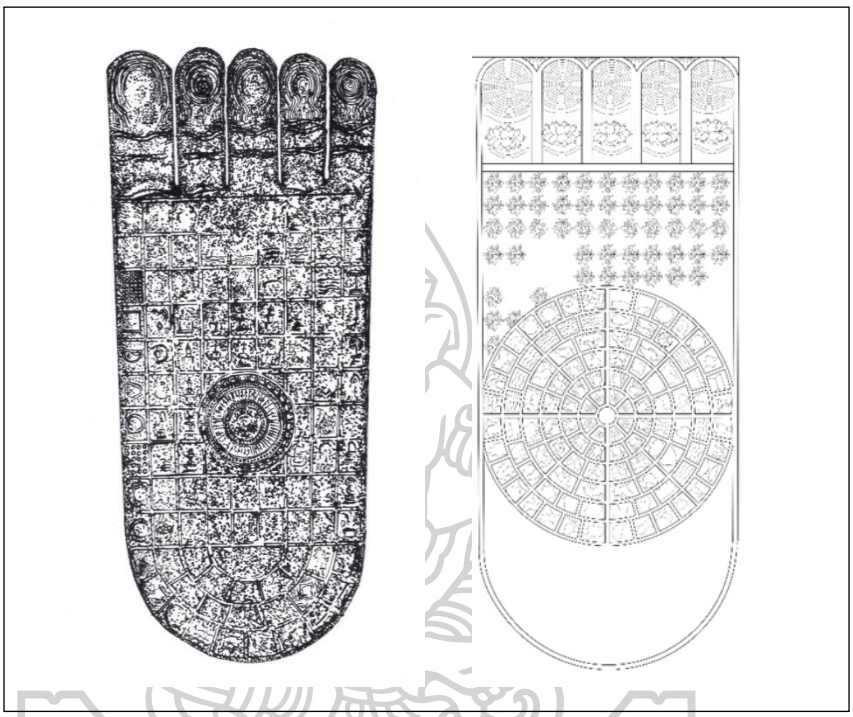
ราชาบรมปาล ผู้เป็นเจ้าแห่งคน บนแผ่นหินใหญ่ที่นำมาจากสุโขทัยนี้โดยการอนุเคราะห์จากมหาธรรมราชาผู้เป็นบิดาอันบริบูรณ์ด้วยมงคลร้อยแปด รุ่งเรืองด้วยจักรลักษณ์ที่งามวิจิตรต่าง ๆ กระทำซึ่งความพึงพอใจและระเริงใจอย่างยิ่ง มีรูปและขนาดของพระบาทแก้วอันเป็นที่ระลึกซึ่งพระบรมโลกนาถ ทรงแสดงไว้ที่ยอดเขาสมันตกูฏที่ประเสริฐ อันเป็นมกุฎแก้วแห่งลังกา เป็นที่อภิรมย์แห่งจิต รอยพระบาทของราชมุนีเหล่านี้ อลงกตด้วยจักร บริบูรณ์ด้วยสวัสดิมงคล เป็นที่น่าทัศนา น่ารื่นรมย์ใจ ที่สมณะผู้ใหญ่ ยามว่า (สิริ) เมธังกร ผู้เป็นวิญญูชน ได้ให้สร้างไว้แล้ว ด้วยความอนุเคราะห์ ของพระธรรมราชา ผู้ทรงปัญญา จงดำรงอยู่ โดยความสวัสดี ในพระศาสนาของพระโลกนาถสิ้นกาลนานตลอดห้าพันวัสสา เพื่อประโยชน์แก่เหล่าสัตว์ ผู้ปรารถนาดี ด้วยการกระทำบุญนี้ เหล่าสัตว์ทั้งหลายจงเป็นสุข ท่านผู้รักษาแผ่นดินทั้งหลาย จงรักษา (ปกครอง)แผ่นดินทั้งสิ้นโดยธรรม (อรพินท์ คำสอน และธิษณา วีรเกียรติสุนทร, 2555: 14-23)

ความสำคัญของรอยพระพุทธบาทยุคล นอกจากมีรูปแบบเฉพาะของรอยพระพุทธบาทที่มีลวดลายมงคลถูกฉลักไว้ในวงกลมกึ่งกลางรอยพระพุทธบาทแล้ว การมีจารึกระบุถึงปีพุทธศักราชและเหตุการณ์ประกอบการสร้างก็ช่วยสร้างความเข้าใจต่อประวัติศาสตร์ในช่วงเวลานั้น จารึกในตอนต้นกล่าวถึงปีพุทธศักราช1970 ซึ่งตรงกับช่วงสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 4 (บรมปาล) ทรงครองราชย์ในพิษณุโลกและมีพระชนม์ได้ 36 ปีและนำมาซึ่งการฉลักรอยพระพุทธบาทนี้ จากการศึกษาในช่วงต้นช่วงปีพ.ศ.1970 ตรงกับช่วงเวลาที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสาม-พระยา) ครองกรุงศรีอยุธยา ณ ช่วงเวลานั้นเป็นช่วงที่หัวเมืองเหนือถูกผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอยุธยาแล้ว โดยก่อนหน้ามีเหตุการณ์ที่เกิดจลาจลในเมืองเหนือแล้วทำให้สมเด็จพระนครินทราธิราชเข้าแทรกแซง โดยพระยาบาลเมืองและพระยารามออกมาถวายบังคม ซึ่งพระยาบาลเมืองก็คือพระ-มหาธรรมราชาที่ 4 (บรมปาล) ในจารึกพระบาทยุคลนี้ พระยาบาลเมืองคือลูกของพระมหาธรรมราชาที่ 2 ซึ่งตามจารึกกล่าวถึงพระชนกของพระองค์ว่าผู้ทรงไพร่พลที่ฮึกเหิมและกล้าหาญ สอดคล้องกับในช่วงที่สุโขทัยสามารถเป็นเอกราชได้อีกครั้งจากอยุธยา (ช่วงหลังจากที่ขุนหลวงพะงั่วเสด็จสวรรคต)

นอกจากนั้นเนื้อความในจารึกกล่าวถึงพระสงฆ์อยู่สองรูป คือ พระสิริสุเมธังกรผู้จำลองรอยพระพุทธบาท พระองค์นี้มีตำแหน่งเป็นสังฆราชแห่งอรัญวาสีเมืองพิษณุโลกในช่วงเวลานั้น ทั้งยังบอกถึงว่าลักษณะของวัตรปฏิบัติของท่านว่าอาศัยอยู่ในป่าเป็นนิจ แสดงถึงว่าท่านต้องมีวัตรปฏิบัติ

แบบพระป่าซึ่งเป็นคติของพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ซึ่งแพร่หลายในช่วงเวลานั้น และปรากฏชื่อพระ-วิทยาวงศ์มหาเถรผู้ฉลาดทางจิตรกรรมในการจำลองรอยพระบาทคู่ โดยได้จำลองจากรอยพระพุทธ-บาทของพระพุทธเจ้าที่แสดงไว้บนยอดเขาสมณกูฏ ข้อมูลเพิ่มเติมจากตำนานมูลศาสนาฝ่ายวัดสวนดอก กล่าวถึงพระยาบาลเมืองเลื่อมใสในพระมหาธรรมคัมภีร์ (ลังกาวงศ์ใหม่) ยอมให้บวชพระในเมืองพิษณุโลกเป็นเหตุให้ ช้างมงคลล้ม โอรสตาย (ประเสริฐ ณ นคร และปวงคำ ตุ้ยเขียว, 2537: 20) อาจช่วยชี้ให้เห็นว่าพระสิริสุเมธังกรรูปนี้ คือกลุ่มพระที่รับแนวคิดพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ใหม่ที่เข้ามาเผยแพร่ในอยุธยาในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) เป็นต้นมา ไม่ใช่กลุ่มพระที่รับแนวคิดทางพุทธศาสนาจากเมืองพันตามอย่างที่พระสุมณเถระในสุโขทัย ทั้งนี้หากนับว่าพระ-มหาธรรมราชาที่ 4 (บรมปาล) คือกษัตริย์สุโขทัยแล้วระยะเวลาจากยุคสมัยพระมหาธรรม-ราชาที่ 1 (ลิไทย) ซึ่งถือเป็นพระอัยกาของพระองค์ พบได้ว่าความแตกต่างของรูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทที่พระสุมณเถระ และที่พระวิทยาวงศ์มหาเถรจำลองมีความแตกต่างกันมาก แบบอย่างของรอยพระพุทธบาทที่พระสุมณเถระนำมาใช้เป็นรูปแบบรอยพระพุทธบาทแบบพุกาม ส่วนแบบที่พระวิทยาวงศ์มหาเถรเป็นรอยพระพุทธบาทที่บรรจุลวดลายในวงกลมกลางฝ่าพระบาท (ภาพที่ 52 และภาพที่ 53)

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 52 ภาพรอยพระพุทธบาทเขาพระบาทใหญ่เทียบกับรอยพระพุทธบาทยุคลด้านขวา

ที่มา: กรมศิลปากร. (2567). **รอยพระพุทธบาทจากวัดเขาพระบาทใหญ่**. เข้าถึงเมื่อ 8 กุมภาพันธ์ เข้าถึงได้จาก https://bit.ly/3EUlo6Q

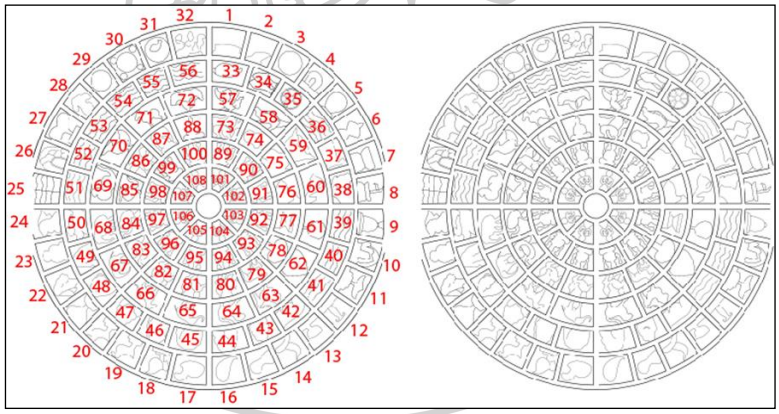

ภาพที่ 53 ภาพรอยพระพุทธบาทคู่ยุคล วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

รอยพระพุทธบาทยุคลเป็นพระพุทธบาทคู่ที่มีลวดลายมงคล 108 ประการฉลักไว้ในวงกลมกลางรอยพระบาท (ภาพที่ 54 และภาพที่ 55) โดยรอยพระบาทยุคลนั้นถูกสร้างตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา คือ สัดส่วนรอยพระบาทแบ่งเป็นสี่ส่วนคือส่วนส้นพระบาทหนึ่งส่วน ส่วนข้อนิ้วหนึ่งส่วนและส่วนพื้นพระบาทสองส่วน จากคัมภีร์ชินาลังการฎีกาพระบาทของพระพุทธเจ้ามีลักษณะเต็ม คือไม่มีส่วนเว้าส่วนนิ้วพระบาทเสมอกันทุกนิ้ว

ภาพที่ 54 ภาพขยายลวดลายมงคล 108 ประการของรอยพระพุทธบาทคู่ยุคล
วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

ภาพที่ 55 ภาพขยายลวดลายมงคล 108 ประการของรอยพระพุทธบาทคู่ยุคล
วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร
หมายเหตุ การอ่านลวดลายมงคลใช้ลำดับตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา การวางลำดับการอ่านตีความจากรูปสัญลักษณ์มงคลโดย ตะวัน วีระกุล
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

การอ่านสัญลักษณ์จากลวดลายมงคลในรอยพระพุทธบาทยุคล

1(?), 2(?), 3(?), 4(?), 5(?), 7(?), 8(รูปขอช้าง), 9(?), 10(?), 11(รูปเศวตฉัตร), 12(?), 13(?), 14(?), 15(?), 16(?), 17(?), 18(?), 19(?), 20(?), 21(?), 22(?), 23(?), 24(?), 25(รูปมหาสมุทร), 26(รูปภูเขาจักรวาล), 27(รูปป่าหิมพานต์), 28(รูปเขาพระสุเมรุ), 29(รูปพระอาทิตย์), 30(รูปทวีป-ใหญ่ทั้งสี่), 31(รูปพระจันทร์), 32(?), 33(รูปสังข์ทักขิณาวัฏ), 34(รูปปลาทองคู่), 35(รูปจักร), 36(แม่น้ำสายใหญ่ 1), 37(แม่น้ำสายใหญ่ 2), 38(แม่น้ำสายใหญ่ 3), 39(แม่น้ำสายใหญ่ 4), 40(แม่น้ำสายใหญ่ 5), 41(แม่น้ำสายใหญ่ 6), 42(แม่น้ำสายใหญ่ 7), 43(เขาสัตบริภัณฑ์ 1), 44 (เขาสัตบริภัณฑ์ 2), 45(เขาสัตบริภัณฑ์ 3), 46(เขาสัตบริภัณฑ์ 4), 47(เขาสัตบริภัณฑ์ 5), 48 (เขาสัตบริภัณฑ์ 6), 49(เขาสัตบริภัณฑ์ 7), 50(สระน้ำสีทันดร 1), 51(สระน้ำสีทันดร 2), 52(สระน้ำสีทันดร 3), 53(สระน้ำ-สีทันดร 4), 54(สระน้ำสีทันดร 5), 55(สระน้ำสีทันดร 6), 56(สระน้ำสีทันดร 7), 57(รูปพญาครุฑ), 58(รูปจระเข้), 59(รูปธงชายผ้า), 60(รูปวอทอง), 61(รูปพัดวาลวิชนี), 62(รูปเขาไกรลาส), 63(รูปราชสีห์), 64(รูปพยัคฆราช), 65(รูปพญาม้าวลาหก), 66(รูปพญาช้างอุโบสถ), 67(รูปพญาช้างฉันทันต์), 68(รูปพญาช้าง?), 69(รูปพญาสุกรีนาคราช), 70(รูปพญาหงส์), 71(รูปโคอุสภราช), 72(รูปพญาช้าง-เอราวัณ), 73(รูปมังกรทอง), 74(?), 75(?), 76(?), 77(?), 78(?), 79(รูปแม่โคกับลูกโค), 81(รูปกินนร), 82(รูปกินนรี), 83(รูปนกการะเวก), 84(รูปพญานกยูง), 85(รูปพญานกกระเรียน), 86(?), 87(รูปเทวโลกชั้นที่ 1), 88(รูปเทวโลกชั้นที่ 2), 89(รูปเทวโลกชั้นที่ 3), 90 (รูปเทวโลกชั้นที่ 4), 91(รูปเทวโลกชั้นที่ 5), 92(รูปเทวโลกชั้นที่ 6), 93(รูปพรหมโลก 1), 94(รูปพรหมโลก 2), 95(รูปพรหมโลก 3), 96(รูปพรหม-โลก 4), 97(รูปพรหมโลก 5), 98(รูปพรหมโลก 6), 99(รูปพรหมโลก 7), 100(รูปพรหมโลก 8), 101(รูปพรหมโลก 9), 102(รูปพรหมโลก 10), 103(รูปพรหมโลก 11), 104(รูปพรหมโลก 12), 105(รูปพรหม-โลก 13), 106(รูปพรหมโลก 14), 107(รูปพรหมโลก 15) และรูปที่108(รูปพรหมโลก 16)

หมายเหตุ การอ่านลวดลายประกอบคัมภีร์ชินาลังการฎีกาถูกตีความรูปมงคลโดย ตะวัน วีระกุล

ลักษณะลวดลายมงคล 108 ประการของรอยพระพุทธบาทยุคลยังคงรักษาการจัดวางลวดลายจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา แต่ลำดับในการจัดวางไม่ได้เรียงตามลำดับในคัมภีร์มีการสับตำแหน่ง เริ่มต้นการวางลวดลายวงนอกสุดด้วยรูปหอก แว่นส่องพระพักตร์ไล่ไปเรื่อย ๆ จากวงนอกสู่วงใน จนเข้าสู่ภายในศูนย์กลางที่เป็นเทวโลก 16 ชั้น แต่เนื่องจากลวดลายบางส่วนมีการกะเทาะออก

ทำให้สามารถมองเห็นลวดลายมงคลได้เพียงบางส่วน เช่น ลักษณะของรูปมงคลตะขอและเศวตฉัตร ทำให้พอทราบว่า รอยพระพุทธบาทยุคลมีการอ่านลวดลายแบบการเวียนทักษิณาวรรตจากลายตรงกลางวงนอกสุด ซึ่งอาจเป็นรูปหอก อ่านไล่วนจนถึงลวดลายภายใน ทั้งนี้รอยพระพุทธบาททั้งสองข้างจากการเทียบลวดลายแล้วพบว่ามีการจัดวางลายมงคล 108 ประการ แบบเดียวกัน คือไม่ได้มีการอ่านแบบรอยพระพุทธบาทพุกาม ที่รอยด้านซ้ายต้องอ่านเวียนอุตราวัฏและด้านขวาจะอ่านเวียนทักษิณาวรรต ดังนั้นด้วยรูปลักษณ์ของรอยพระบาทยุคลจึงแตกต่างเพียงแค่ลักษณะของรูปทรงพระ-บาทซ้ายและขวาเท่านั้น ลวดลายมงคล 108 ประการที่บรรจุภายในพระบาท มีการจัดวางแบบเดียวกันโดยอ่านหมุนเวียนทักษิณาวรรต

รอยพระพุทธบาทไม้วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี

พระพุทธบาทไม้วัดพระรูปถูกแกะสลักอยู่ในเนื้อไม้หนาประมาณ 4 นิ้ว กว้าง 75 เซนติเมตร ยาว 222 เซนติเมตร แกะสลักสองหน้าด้านหน้าแกะเป็นรูปรอยพระพุทธบาท ที่ด้านหลังแกะสลักภาพพุทธประวัติตอนมารผจญ ลักษณะของรอยพระพุทธบาทเป็นรอยพระพุทธบาทด้านซ้าย (เมื่อพิจารณาจากลักษณะการเหยียบ รอยพระบาทคือรอยจากการเหยียบลงไปบนพื้น) ที่มุมทั้งสี่ปรากฏรูปแกะสลักเทวดาถือพระขรรค์สี่องค์ ลวดลายมงคล 108 ประการถูกบรรจุไว้ในวงกลมกลางฝ่าพระบาทเป็นวงรอบสามวง ที่ศูนย์กลางวงกลมแกะสลักเป็นดอกบัววงซ้อนกันสามชั้น (ภาพที่ 56 และภาพที่ 57)

ลักษณะพิเศษของรอยพระพุทธบาทไม้วัดพระรูป เป็นการแกะแบบงานประติมากรรมลอยตัว คือสามารถดูได้ทั้งด้านหน้าที่จะเห็นรอยพระพุทธบาท และด้านหลังซึ่งจะเห็นมารผจญ ดังนั้นลักษณะของรอยพระพุทธบาทนี้ จึงมีลักษณะพิเศษในการวางรอยพระพุทธบาทแบบวางตะแคง (พระ-บาทวางตั้งตามแนวนอน) ซึ่งพบตัวอย่างลักษณะรอยพระพุทธบาทที่วางตะแคงอยู่บ้างที่รอยพระ-พุทธบาทบนปรางค์วัดพุทธไธสวรรค์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ตามประวัติไม่ปรากฏปีหรือจารึกระบุการสร้างรอยพระพุทธบาทนี้ ผู้ศึกษาได้เทียบเคียงจากการปรากฏรูปแบบเจดีย์อู่ทองในวัด จึงคาดคะเนว่าตัววัดอาจถูกสร้างมาก่อนการเกิดขึ้นของกรุง-ศรีอยุธยา และเป็นวัดสำคัญของเมืองสุพรรณบุรีมาตลอด เพราะปรากฏจารึกในระฆังหล่อสัมฤทธิ์ที่วัดพระรูป กล่าวถึงการถวายระฆังโดยระบุปีที่พ.ศ.2242 ซึ่งตรงกับสมัยสมเด็จพระเพทราชา การคาดคะเนอายุของรอยพระพุทธบาทวัดพระรูป จึงต้องอาศัยการเทียบเคียงกับรูปแบบรอยพระพุทธ-

บาทยุคล ซึ่งมีการระบุปีการสร้างอย่างชัดเจน และจัดอยู่ในกลุ่มรอยพระพุทธบาทที่มีรูปลักษณ์การจัดวางตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา

ภาพที่ 56 ภาพรอยพระพุทธบาทไม้วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 57 ภาพขยายลวดลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธบาทไม้วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี
หมายเหตุ เนื่องจากเป็นลายแกะไม้ที่สภาพส่วนหนึ่งชำรุดโดยเฉพาะเส้นแบ่งขอบลาย ทำให้ไม่สามารถแกะลวดลายได้อย่างถูกต้อง แต่ใช้เป็นตัวอย่างในการศึกษาลักษณะการจัดวางสัญลักษณ์มงคลภายใน

ลวดลายมงคลรอยพระพุทธบาทวัดพระรูป ยังคงรักษาลักษณะการวางลายมงคลไว้ในวงกลมกลางฝ่าพระบาท แต่ปรากฏเพิ่มของลวดลายดอกบัวที่อยู่บริเวณศูนย์กลางเป็นประธานของลวดลายมงคล 108 ประการ ทำให้ลวดลายในรอยพระพุทธบาทวัดพระรูปจึงมีขนาดเล็กเพราะต้องบรรจุลายมงคลทั้งหมดลงไป กอปรกับเป็นงานแกะจากไม้เมื่อผ่านระยะเวลาทำให้มีการสึกกร่อนจนบางลวดลายไม่สามารถระบุได้ว่าเป็นลายอะไร แต่จากลักษณะภายนองของการจัดวางลายมงคลในรอยพระพุทธบาทวัดพระรูป พบว่ามีวางลวดลายเปลี่ยนแปลงไปจากรอยพระพุทธบาทยุคล คือ ในลวดลายมงคลของพรหมโลก 16 ชั้น ซึ่งที่รอยพระพุทธบาทยุคลจะอยู่ในวงกลมชั้นในสุด แต่ที่รอยพระพุทธบาทวัดพระรูปกับจัดวางให้ลวดลายมงคลพรหมโลก 16 ชั้นอยู่ในวงกลมขอบนอกสุด

การอ่านลวดลายมงคลยังคงรูปแบบการอ่านแบบเวียนทักษิณาวรรต จากลวดลายรูปหอกซึ่งอยู่ตรงกลางของวงกลมด้านในสุด แล้วอ่านเวียนขึ้นไปเป็นชั้น ๆ สู่วงกลมนอกสุดโดยสิ้นสุดลวดลายมงคลที่พรหมเทวโลก 16 ชั้นในวงกลมนอกสุด

รอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

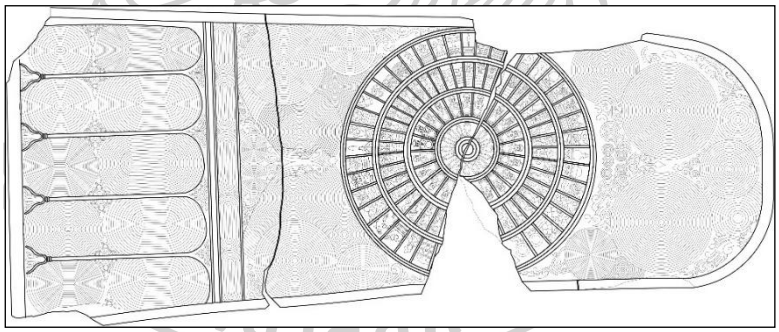
รอยพระพุทธบาทด้านขวาถูกจำหลักบนหินทราย ขนาดกว้าง 91 เซนติเมตร ยาว 225 เซนติเมตร รอยพระพุทธบาทนี้พบที่วัดพระรามในสภาพชำรุดแตกหัก ปัจจุบันถูกเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร ลวดลายบางส่วนสูญหายไป ไม่ปรากฏจารึกในการสร้าง ทำให้ไม่สามารถทราบถึงช่วงอายุของรอยพระพุทธบาทวัดพระรามได้แน่ชัด จำเป็นต้องใช้วิธีคาดคะเนอายุจากวัดพระรามซึ่งเป็นสถานที่พบรอยพระพุทธบาท ซึ่งเป็นวัดที่ถูกสร้างในช่วงต้นของกรุงศรีอยุธยาบนที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระเจ้าอู่ทอง กอปรกับรูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทวัดพระรามซึ่งปรากฏลวดลายมงคล 108 ประการบรรจุซ้อนในวงกลมกลางฝ่าพระบาทเป็นรูปแบบซึ่งใกล้เคียงกับการจัดวางลวดลายในรอยพระพุทธบาทยุคล จึงสามารถอนุมานได้ว่ารอยพระพุทธบาทวัดพระรามน่าจะถูกสร้างในช่วงเวลาใกล้เคียงกับรอยพระพุทธบาทยุคล (ภาพที่ 58 ภาพที่ 59 ภาพที่ 60 และภาพที่ 61)

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 58 ภาพรอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

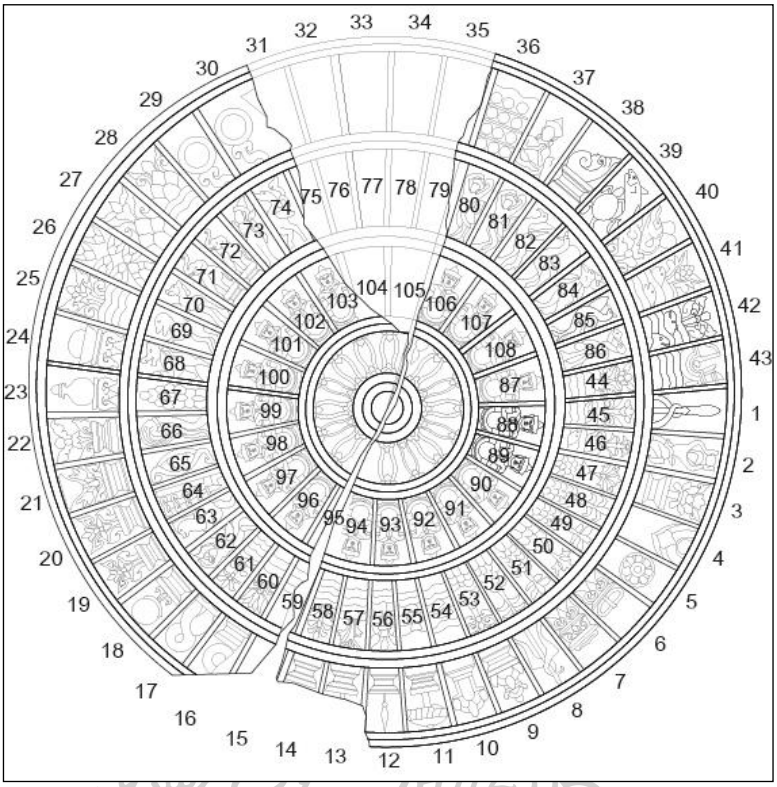
ภาพที่ 59 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

ภาพที่ 60 ภาพขยายลวดลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

ภาพที่ 61 ภาพขยายลายเส้นลวดลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธบาทรอยพระพุทธบาท วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

หมายเหตุ การอ่านลวดลายมงคลใช้ลำดับตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา การวางลำดับการอ่านตีความจากรูปสัญลักษณ์มงคลโดย ตะวัน วีระกุล

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

การอ่านสัญลักษณ์จากลวดลายมงคลในรอยพระพุทธบาทวัดพระราม วางลำดับการอ่านลวดลายจากวงนอกสุดสู่วงกลมใน โดยอิงลำดับจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา

1(รูปหอก), 2(รูปแว่นส่องพระพักตร์), 3(รูปพุดซ้อน), 4(รูปสายสร้อย), 5(?), 6(?), 7(?), 8(รูปขอช้าง), 9(?), 10(?), 11(รูปเศวตฉัตร), 12(รูปพระขรรค์แก้ว), 13(?), 14(?), 15(?), 16(?), 17(รูปพวงดอกมะลิ), 18(รูปดวงแก้วมณี), 19(รูปดอกนิลุบล), 20(รูปดอกอุบลแดง), 21(รูปดอกปทุม-แดง), 22(รูปดอกปทุมขาว), 23(ปูรณฆฏะ), 24(รูปถาดใส่น้ำเต็ม), 25(รูปมหาสมุทร), 26(รูปภูเขา-จักรวาล), 27(รูปป่าหิมพานต์), 28(รูปเขาพระสุเมรุ), 29(รูปพระอาทิตย์), 30(รูปพระจันทร์), 31(?),

32(?), 33(?), 34(?), 35(?), 36(รูปทวีป), 37(รูปพระเจ้าจักรพรรดิ), 38(รูปสังข์ทักขิณาวัฏ), 39(รูปเต่าและปลา), 40 (รูปปลา), 41(แม่น้ำสายใหญ่ 1), 42(แม่น้ำสายใหญ่ 2), 43(แม่น้ำสายใหญ่ 3), 44 (แม่น้ำสายใหญ่ 4), 45(แม่น้ำสายใหญ่ 5), 46(แม่น้ำสายใหญ่ 6), 47(เขาสัตบริภัณฑ์ 1), 48 (เขาสัตบริภัณฑ์ 2), 49 (เขาสัตบริภัณฑ์ 3), 50(เขาสัตบริภัณฑ์ 4), 51(เขาสัตบริภัณฑ์ 5), 52(เขาสัตบริภัณฑ์ 6), 53(เขาสัตบริภัณฑ์ 7), 54(สระน้ำสีทันดร 1), 55(สระน้ำสีทันดร 2), 56(สระน้ำสีทันดร 3), 57(สระน้ำสีทันดร 4), 58(สระน้ำสีทันดร 5), 59(สระน้ำสีทันดร 6), 60(สระน้ำสีทันดร 7), 61(สระน้ำสีทันดร), 62(รูปพญาครุฑ), 63(รูปจระเข้), 64(รูปธงชายผ้า), 65(รูปวอทอง), 66 (รูปพัดวาลวีชนีทอง), 67(รูปภูเขาไกรลาส), 68(รูปราชสีห์), 69(รูปพยัคฆราช), 70(รูปพญาม้าวลาหก), 71(รูปพญาช้างอุโบสถ), 72(รูปพญาช้างฉันทันต์), 73(รูปพญาสุกรีนาคราช), 74(รูปพญาหงส์), 75(?), 76(?), 77(?), 78(?), 79(?), 81 (รูปกินนร), 82(รูปกินนรี), 83(รูปนกการะเวก), 84(รูปพญานกยูง), 85(รูปพญานกกระเรียน), 86(?), 87(รูปเทวโลกชั้นที่ 1), 88(รูปเทวโลกชั้นที่ 2), 89(รูปเทวโลกชั้นที่ 3), 90(รูปเทวโลกชั้นที่ 4), 91(รูปเทวโลกชั้นที่ 5), 92(รูปเทวโลกชั้นที่ 6), 93(รูปพรหมโลก 1), 94(รูปพรหมโลก 2), 95(รูปพรหมโลก 3), 96(รูปพรหมโลก 4), 97(รูปพรหมโลก 5), 98(รูปพรหมโลก 6), 99(รูปพรหมโลก 7), 100(รูปพรหม-โลก 8), 101(รูปพรหมโลก 9), 102(รูปพรหมโลก 10), 103(รูปพรหมโลก 11), 104(รูปพรหมโลก 12), 105(รูปพรหมโลก 13), 106(รูปพรหมโลก 14), 107(รูปพรหมโลก 15) และรูปที่ 108(รูปพรหมโลก 16)

หมายเหตุ การอ่านลวดลายประกอบคัมภีร์ชินาลังการฎีกาถูกตีความรูปมงคลโดย ตะวัน วีระกุล

รอยพระพุทธบาทหินทรายวัดพระราม รูปลักษณ์ของการจัดวางลายมงคล 108 ประการมีลักษณะใกล้เคียงกับรอยพระพุทธบาทยุคล คือ ลวดลายมงคลรูปหอกอยู่วงกลมนอกสุดและมีการอ่านแบบเวียนทักษิณาวรรตเป็นวงกลมโดยอ่านจากวงกลมนอกสุดเข้าหาวงกลมศูนย์กลาง ที่วงกลมรอบในปรากฏลวดลายมงคลเทวโลก 6 ชั้นและพรหมโลก 16 ชั้นในรูปลักษณ์ของเทวดาพนมมือ ที่ศูนย์กลางวงกลมเป็นรูปธรรมจักร จุดที่น่าสังเกตของลวดลายมงคล 108 ประการที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาทวัดพระราม คือ ยังคงรักษาแบบแผนรูปแบบรอยพระพุทธบาทตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา แต่เริ่มมีลักษณะลวดลายมงคลจากคัมภีร์พุทฺธปาทลกฺขณ ซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายลวดลายมงคล 108 ประการในสมัยอยุธยา คัมภีร์นี้คาดว่าแต่งขึ้นในสมัยอยุธยา เพราะปรากฏการคัดลอดในสมุดไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดจากคัมภีร์พุทฺธปาทลกฺขณ

ลวดลายมงคลรูปพุดซ้อนในตำแหน่งที่สามของลายมงคลแทนที่สวัสติกะในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา และการพบรูปมงคลเต่าทองปรากฏขึ้นในสัญลักษณ์มงคล

รอยพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร

รอยพระพุทธบาทด้านขวาสำริดขนาดกว้าง 105.5 เซนติเมตร ยาว 154 เซนติเมตร ถูกพบที่ วัดเสด็จ อำเภอเมือง จังหวัดกำแพงเพชรในสภาพชำรุดมีส่วนส้นพระบาทหายไป ปัจจุบันถูกเก็บรักษาไว้ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร ที่รอยพระพุทธบาทไม่ระบุปีการสร้างแต่มีจารึกกล่าวถึง “ทรงเดชบุญศักดิ์พิเศษทั่วหล้า ใช้ข้าผู้ดี ธรรมรุจี จำหลักลายพระบาททั้งมวล ก็เสร็จในพระบาทพระ-สรรเพชร ก็บริบูรณ์เท่านี้ สิริเป็นทอง 150000 บำเหน็จช่างหล่อ 10 ตำลึง สิริประสมเป็นเงิน 36 ตำลึงดังนี้แล” (คณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสวันพระราชสมภพครบ 200 ปี, 2548: 342) ตัวจารึกระบุเพียงชื่อ “ธรรมรุจี” ซึ่งเป็นผู้จำหลักลาย โดยไม่ระบุปีที่หล่อรูปรอยพระพุทธบาทนี้ แต่จากสถานที่พบคือที่ “วัดเสด็จ” ซึ่งอยู่นอกคูเมืองกำแพงเพชรมาทางทิศใต้ กอปรกับรูปลักษณ์ของลวดลายมงคลในรอยพระพุทธบาทที่อยู่ในวงกลมกลางฝ่าพระบาท ทำให้พอคาดคะเนช่วงอายุว่าน่าจะอยู่ในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกับรอยพระพุทธบาทยุคล ที่ถูกสร้างในปีพ.ศ.1970 ซึ่งอยุธยาเข้ามามีอิทธิพลในพื้นที่ของเมืองกำแพงเพชรแล้ว (ภาพที่ 62)

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 62 ภาพขยายลายเส้นลวดลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร
หมายเหตุ เนื่องจากเป็นรอยพุทธบาทโลหะและมีสภาพชำรุดผู้ศึกษาไม่สามารถแกะลายเส้นภายในได้
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

รอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ รูปลักษณ์ของการจัดวางหากดูผิวเผินยังอยู่ภายใต้แนวคิดจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา มีการจัดวางลวดลายใกล้เคียงกับพระพุทธบาทยุคล วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร แต่หากดูในลายละเอียดกับพบว่าแนวคิดในการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการในรอยพระพุทธ-บาทวัดเสด็จกลับละทิ้งแนวคิดลวดลายมงคล 108 ประการจากคัมภีร์ชินาลังการฎีการ โดยรอยพระ-พุทธบาทวัดเสด็จ ทำเป็นวงกลมวางซ้อนกันสามวงที่มีลวดลายมงคลต่าง ๆ จัดวางอยู่ ที่วงกลมนอกสุดเป็นลวดลายเทวดานั่งอยู่ในวิมานแทนรูปลักษณ์ของเทวโลก 6 ชั้นและพรหมโลก 16 ชั้น ที่วงกลมชั้นที่สองจัดวางลวดลายมงคลต่าง ๆ แต่จุดที่น่าสังเกตคือพบเทวดานั่งอยู่ในวิมานปรากฏในสี่ทิศของรอยพระพุทธบาท ซึ่งอาจหมายแทนท้าวจาตุมหาราชทั้งสี่หรือรูปทวีปทั้งสี่พร้อมบริวาร ซึ่งไม่พบในรอยพระพุทธบาทที่มีรูปลักษณ์แบบรอยพระพุทธบาทยุคล พบรูปลักษณ์ของพระปรางค์แบบอยุธยาที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาท ที่วงกลมภายในสุดปรากฏรูปลักษณ์ของพญานาคสามเศียร ขึ้นถัดจากวงกลมในสุดเป็นวงกลมซ้อนชั้นเจ็ดชั้น อาจหมายถึงเขาสัตบริภัณฑ์ทั้ง 7 เพราะปรากฏรูปนกยูงอยู่ในวิมานและกระต่ายในวิมานซึ่งสื่อนัยความหมายถึงพระอาทิตย์ และพระจันทร์รอบเขาพระสุเมรุ วงกลมในสุดเป็นรูปดุมและซี่กงล้อธรรมจักร

กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยาที่ถูกสร้างจากการผสมรูปแบบ (พุกาม-สุโขทัย)

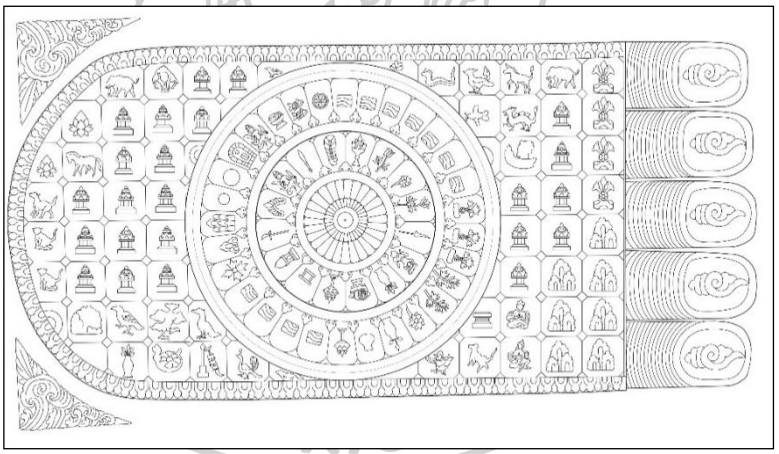
รอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

รอยพระพุทธบาทด้านซ้ายจำหลักลงในแผ่นหินขนาดกว้าง 75 เซนติเมตร ยาว 110 เซนติเมตร ปัจจุบันประดิษฐาน ณ ศาลาชั่วคราวบริเวณด้านข้างเจดีย์ รอยพระพุทธบาทที่วัดภูเขาทองไม่ปรากฏจารึกในการสร้าง แต่คาดคะเนจากรูปลักษณ์ของลวดลายมงคลที่ส่วนหนึ่งบรรจุไว้ในวงกลมรอบรอยพระพุทธบาทและอีกส่วนใส่ไว้ในตารางสี่เหลี่ยม จึงเป็นลักษณะผสมผสานระหว่างการวางลวดลายจากรอยพระบาทยุคลกับการวางลายมงคลในตารางสี่เหลี่ยมแบบสุโขทัย รูปลักษณ์ของลวดลายที่ปรากฏจึงเป็นลักษณะผสม ซึ่งน่าจะเกิดขึ้นในช่วงเวลาที่อยุธยาได้รับอิทธิพลทางพุทธ-ศาสนาจากสุโขทัย ซึ่งอาจเกิดขึ้นหลังเมื่ออาณาจักรอยุธยาเข้าไปมีอิทธิพลในหัวเมืองเหนือ (สุโขทัย) แล้ว สอดคล้องกับพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ของวัดภูเขาทอง ในพระราชพงศาวดารที่กล่าวถึงการสถาปนาวัดภูเขาทองว่า “ในแผ่นดินพระราเมศวร ศักราช 749 ปีเถาะ นพศก สถาปนาวัดภูเขาทอง” (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด), 2507: 509) ตัวเจดีย์จากบันทึกหมอแกมป์เฟอร์ระบุว่า “เจดีย์นี้ได้สร้างขึ้นเป็นที่ระลึก ที่ได้ชัยชนะแก่กษัตริย์มอญอย่างใหญ่หลวง ณ ที่นั่นไทยได้เข่นฆ่าและตีทัพอันใหญ่หลวงของข้าศึกแตกพ่ายไป” (แกมป์เฟอร์, 2545: 98) ตัววัดภูเขาทองได้ถูกบูรณะครั้งใหญ่ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ “ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ในปีชวดฉศก ปฏิสังขรณ์พระเจดีย์วัดภูเขาทอง หกเดือนสำเร็จ” (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด), 2507: 465) แสดงให้เห็นว่าพื้นที่วัดภูเขาทองเป็นวัดสำคัญมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระราเมศวร และมีการสร้างเจดีย์ในสมเด็จพระนเรศวรมหาราช องค์เจดีย์มีการบูรณะอีกครั้งในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จากรูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในวัดภูเขาทอง พออนุมานได้ว่าเป็นรูปแบบที่ปรากฏในยุคใกล้เคียงกับรอยพระพุทธบาทยุคล และมีการผสมการจัดว่างลวดลายมงคลแบบสุโขทัยเข้าไปในลวดลาย ซึ่งเกิดขึ้นก่อนช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศในการบูรณะเจดีย์อย่างแน่นอน เพราะความนิยมของรูปแบบรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีลักษณะรูปแบบรอยที่เปลี่ยนแปลงไปจากรอยพระพุทธบาทยุคลไปมากแล้ว (ภาพที่ 63 ภาพที่ 64 และภาพที่ 65)

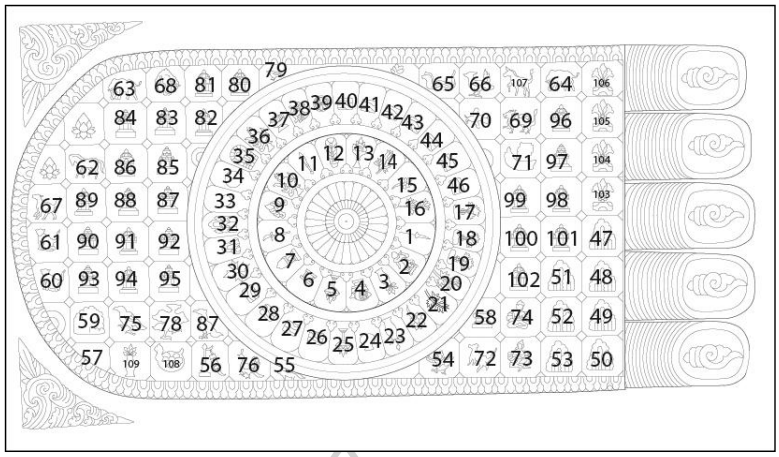
ภาพที่ 63 ภาพรอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

ภาพที่ 64 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

ภาพที่ 65 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง และลำดับของการอ่านรูปมงคล

หมายเหตุ การอ่านลวดลายมงคลใช้ลำดับตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา การวางลำดับการอ่านตีความจากรูปสัญลักษณ์มงคลโดย ตะวัน วีระกุล

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

การอ่านสัญลักษณ์จากลวดลายมงคลในรอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทองวางลำดับการอ่านลวดลายจากวงในสุดสู่วงนอกและกระจายไปตามสัญลักษณ์มงคล โดยอิงลำดับจากคัมภีร์ชินาลังการ-ฎีกา

1(รูปหอก), 2(รูปแว่นส่องพระพักตร์), 3(รูปพุดซ้อน), 4(รูปสายสร้อย), 5(รูปเครื่องประดับกรรณ), 6(รูปถาดทอง), 7(รูปราสาท), 8(รูปขอช้าง), 9(?), 10(รูปพระพรหมสี่หน้า), 11(รูปพระขรรค์), 12(รูปพัดหางนกยูง), 13(รูปมงกุฎ), 14(รูปพวงดอกมะลิ), 15(รูปดอกอุบลเขียว), 16(รูปดอกอุบลแดง), 17(รูปดอกอุบลขาว), 18(รูปดอกบัวหลวง), 19(รูปดอกบัวเผื่อน), 20(รูป?), 21(รูป?), 22(รูป?), 23(?), 24(รูปหม้อ), 25(รูปถาด), 26(รูปมหาสมุทร), 27(รูปมหาสมุทร), 28(รูปมหาสมุทร), 29(รูปมหาสมุทร), 30(รูปจักรวาล), 31(รูปเขาหิมพานต์), 32(รูปเขาพระสิเนรุ), 33(รูปพระอาทิตย์), 34(รูปพระจันทร์), 35(รูปทวีปใหญ่และทวีปน้อยบริวาร), 36(รูปพระเจ้าจักรพรรดิ), 37(รูปสังข์ทักขิณาวัฏ), 38(รูปปลาทองคู่), 39(รูปจักร), 40(รูปแม่น้ำ 1), 41(รูปแม่น้ำ 2), 42(รูปแม่น้ำ 3), 43(รูปแม่น้ำ 4), 44(รูปแม่น้ำ 5), 45(รูปแม่น้ำ 6), 46(รูปแม่น้ำ 7), 47(เขาสัตบริภัณฑ์ 1), 48(เขาสัตบริภัณฑ์ 2), 49(เขาสัตบริภัณฑ์ 3), 50(เขาสัตบริภัณฑ์ 4), 51(เขาสัตบริภัณฑ์ 5), 52(เขาสัตบริภัณฑ์ 6), 53(เขาสัตบริภัณฑ์ 7), 54(รูปพญาครุฑ), 55(รูปจระเข้), 56(รูปธงชัย), 57(รูปธงแผ่น-

ผ้า), 58(รูปพระแท่นที่ประทับ), 59(รูปเขาไกรลาส), 60(รูปราชสีห์), 61(รูปพญาเสือโครง), 62(รูปพญาม้าวลาหก), 63(รูปพญาช้างอุโบสถ), 64(รูปพญาช้างฉันททันต์), 65(รูปพญาสุกรีนาคราช), 66 (รูปพญาหงส์), 67(รูปโคอสุภราช), 68(รูปพญาช้างเอราวัณ), 69(รูปมังกรทอง), 70(รูปพญาผึ้ง), 71 (รูปเรือทอง), 72(รูปแม่โคพร้อมลูกโค), 73(รูปกินนร), 74(รูปกินนรี), 75(รูปนกการะเวก), 76(รูปพญานกยูง), 77(รูปพญานกกาเรียน), 78(รูปพญานกจากพราก), 79(รูปพญานกพริก), 80(รูปอาคาร-ยอดปรางค์ 1), 81(รูปอาคารยอดปรางค์ 2), 82(รูปอาคารยอดปรางค์ 3), 83(รูปอาคารยอดปรางค์ 4), 84 (รูปอาคารยอดปรางค์ 5), 85(รูปอาคารยอดปรางค์ 6), 86(รูปอาคารยอดปรางค์ 7), 87(รูปอาคารยอดปรางค์ 8), 88(รูปอาคารยอดปรางค์ 9), 89(รูปอาคารยอดปรางค์ 10), 90(รูปอาคารยอด-ปรางค์ 11), 91(รูปอาคารยอดปรางค 12), 92(รูปอาคารยอดปรางค์ 13), 93(รูปอาคารยอดปรางค์ 14), 94(รูปอาคารยอดปรางค์ 15), 95(รูปอาคารยอดปรางค์ 16), 96(รูปอาคารยอดปรางค์ 17), 97(รูปอาคารยอดปรางค์ 18), 98(รูปอาคารยอดปรางค์ 19), 99(รูปอาคารยอดปรางค์ 20), 100(รูปอาคารยอดปรางค์ 21), 101(รูปอาคารยอดปรางค์ 22), 102(รูปอาคารยอดปรางค์ 23), 103(รูปดอกไม้?), 104 (รูปดอกไม้?), 105(รูปดอกไม้?), 106(รูปดอกไม้?), 107(รูปม้า?), 108(รูปพญานาค?) และรูปที่ 109 (รูปแจกัน?)

หมายเหตุ การอ่านลวดลายประกอบคัมภีร์ชินาลังการฎีกาถูกตีความรูปมงคลโดย ตะวัน วีระกุล

รอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทองมีลักษณะพิเศษ คือ ได้ทิ้งรูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกาบางส่วน มาผสมกับรูปแบบลวดลายมงคลในตารางสี่เหลี่ยมซึ่งนิยมในรอยพระพุทธบาทแบบสุโขทัย-พุกาม ทำให้รูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทองจึงปรากฏรูปลักษณ์เฉพาะของรอยพระพุทธบาทอยุธยาขึ้น คือมีลวดลายมงคล 108 ประการปรากฏในวงกลมกลางฝ่าพระบาทและในตารางสี่เหลี่ยม โดยในวงกลมกลางฝ่าพระบาทจะเป็นวงกลมซ้อนกันสามชั้น วงกลมชั้นในสุดบรรจุด้วยซี่กงล้อธรรมจักร วงกลมชั้นที่สองบรรจุสัญลักษณ์มงคลรูปหอกวางที่กึ่งกลางพระบาท ตามด้วยสัญลักษณ์มงคลต่าง ๆ เรียงตามการเวียนแบบทักษิณาวรรตเป็นวงจนสู่วงกลมด้านนอกสุด ที่ภายนอกวงกลมมีลวดลายมงคลปรากฏในลายตารางโดยเรียงลวดลายแบบตะแคงไปทางนอน ทำให้การอ่านลวดลายมีความพิเศษ คือ เป็นการวางพระบาทแบบตามนอนแต่ลวดลายมงคลวางตั้ง ซึ่งลวดลายลักษณะนี้มักปรากฏในรอยพระพุทธบาทที่วางติดกับผนัง เช่น รอย-พระพุทธบาทวัดพุทไธศวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จุดที่น่าสังเกตของลวดลายมงคลในรอยพระ-

พุทธบาทวัดภูเขาทอง คือ การปรากฏของสัญลักษณ์มงคลรูปปรางค์เป็นตัวแทนของเทวโลก 6 ชั้น และพรหมโลก 16 ชั้น ซึ่งเป็นสิ่งที่ช่างผู้เขียนคิดรูปแบบที่สะท้อนเมืองอยุธยาในสมัยนั้น

รอยพุทธบาทวัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

รอยพระพุทธบาทจำลองด้านซ้าย ขนาดยาว 150 เซนติเมตร กว้าง 48 เซนติเมตร ไม่ปรากฏจารึกระบุปีที่สร้าง แต่จากบันทึกทางประวัติศาสตร์กล่าวถึงชื่อว่า เป็นวัดที่พระศรีศิลป์บวชอยู่วัดระฆัง ดำรงสมณศักดิ์เป็นพระพิมลธรรมอนันตปรีชา และได้ปราบดาภิเษกจากสมเด็จพระศรี-เสาวภาคย์ขึ้นครองราชย์ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ภายหลังวัดระฆังเปลี่ยนชื่อเป็นวัดวรโพธิ์ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อคราวส่งคณะสงฆ์ไปเผยแพร่พระพุทธศาสนาที่ลังกาแล้วนำกิ่งพระศรี-มหาโพธิ์กลับมาปลูกที่วัดระฆัง จึงเปลี่ยนชื่อตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ทำให้มีความเป็นไปได้ว่ารอยพระพุทธบาทจำลองวัดวรโพธิ์ น่าจะถูกสร้างก่อนสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศแล้ว

รอยพระพุทธบาทที่วัดวรโพธิ์เป็นพระบาทจำลองด้านซ้าย จากการสอบถามเจ้าอาวาสองค์ปัจจุบัน (พระอธิการสุขเจริญ ธัมรโต) ได้ให้ข้อมูลว่า รอยพระพุทธบาทแต่เดิมประดิษฐานไว้บนฐานพระปรางค์ อดีตเจ้าอาวาสเคลื่อนย้ายลงมาเก็บรักษาไว้ในวิหาร รูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทที่วัดวรโพธิ์กับรอยพระพุทธบาทจำลองวัดภูเขาทองมีรูปแบบเดียวกันทั้งขนาด และลวดลายมงคลที่ฉลักอยู่ภายใน ทำให้เชื่อได้ว่ารอยพระพุทธบาทของทั้งสองวัดน่าจะถูกสร้างในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน (ภาพที่ 66)

ภาพที่ 66 ภาพรอยพระพุทธบาทวัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ที่มา: กรมศิลปากร. (2559). **การวิเคราะห์ลักษณะและความหมายรอยพระพุทธบาทในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

รูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทวัดวรโพธิ์กับรอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง เป็นรอยรูปแบบเดียวกัน มีขนาดและการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการแบบเดียวกัน มีข้อแตกต่างบางประการคือรอยพระพุทธบาทวัดวรโพธิ์มีชุดฐานหินบัวคว่ำบัวหงายเป็นฐานรับรอยพระพุทธบาท ซึ่งแตกต่างจากรอยพระพุทธบาทที่วัดภูเขาทองที่ปรากฏแต่แผ่นรอยพระพุทธบาทเท่านั้นไม่พบส่วนฐาน ทำให้ตั้งข้อสังเกตได้ว่ารอยพระพุทธบาทวัดวรโพธิ์และที่วัดภูเขาทองน่าจะเป็นรอยพระพุทธบาทที่ถูกสร้างในช่วงเวลาเดียวกัน

รอยพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

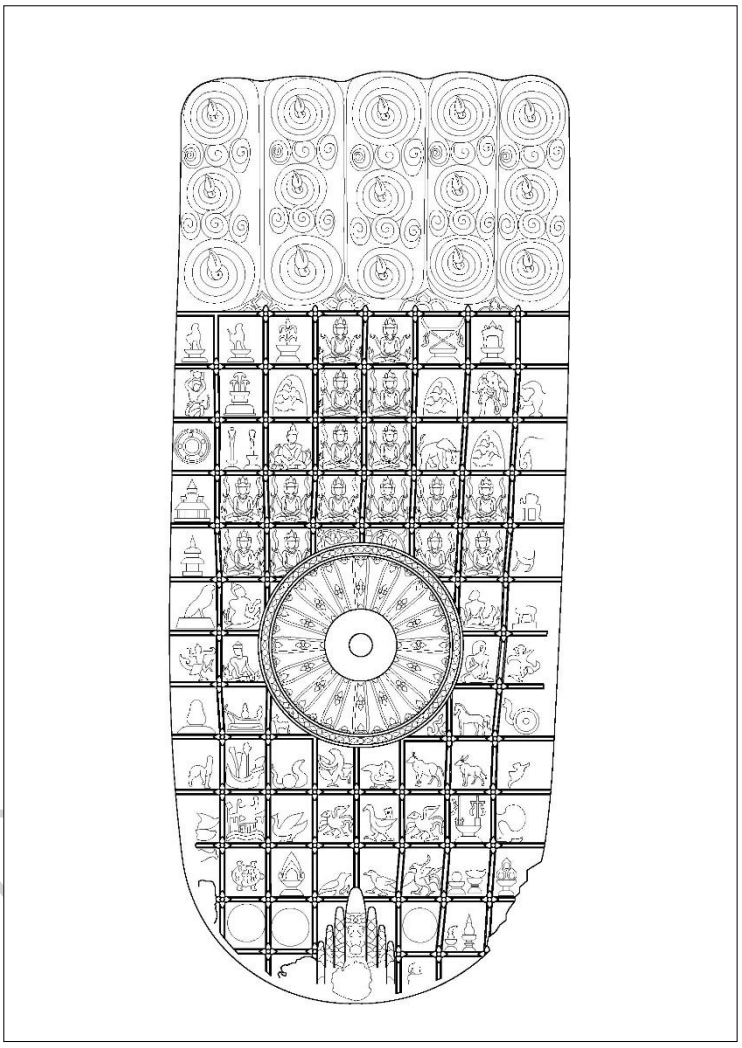
รอยพระพุทธบาทจำลองด้านซ้ายขนาดยาว 0.80 เซนติเมตร กว้าง 0.60 เซนติเมตร เป็นรอยพระพุทธบาทนูน คือ ไม่ได้มีลักษณะรอยกดลงไปในพื้นศิลาแต่เป็นลักษณะการแกะแบบพระบาทลอยออกจากพื้น ปัจจุบันประดิษฐานไว้ในวิหารน้อยด้านซ้ายของเจดีย์ ไม่ปรากฏจารึกระบุปีในการสร้าง รวมถึงประวัติวัดศาลาปูนวรวิหารที่ไม่ทราบแน่ชัดว่าถูกสร้างในสมัยใด พบเพียงว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โปรดเกล้าฯให้ทำการบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ แต่จากรูปแบบสถาปัตยกรรมภายในวัดทำให้เชื่อได้ว่าเป็นวัดที่สร้างมาอย่างน้อยที่สุดในสมัยอยุธยาปลายแล้ว

รูปแบบรอยพระพุทธบาทจำลองวัดศาลาปูนวรวิหาร นอกจากลักษณะพระบาทแบบลอยตัวแล้ว การจัดวางรูปลายก็ได้ทิ้งลักษณะแบบการวางลายแบบรอยพระพุทธบาทยุคล คือ เป็นการวางลวดลายในตารางสี่เหลี่ยมที่กลางฝ่าพระบาทมีวงกลมที่บรรจุลวดลายดอกบัว ไม่ปรากฏสัญลักษณ์มงคลแบบที่วัดวรโพธิ์ (ภาพที่ 67 ภาพที่ 68 และภาพที่ 69)

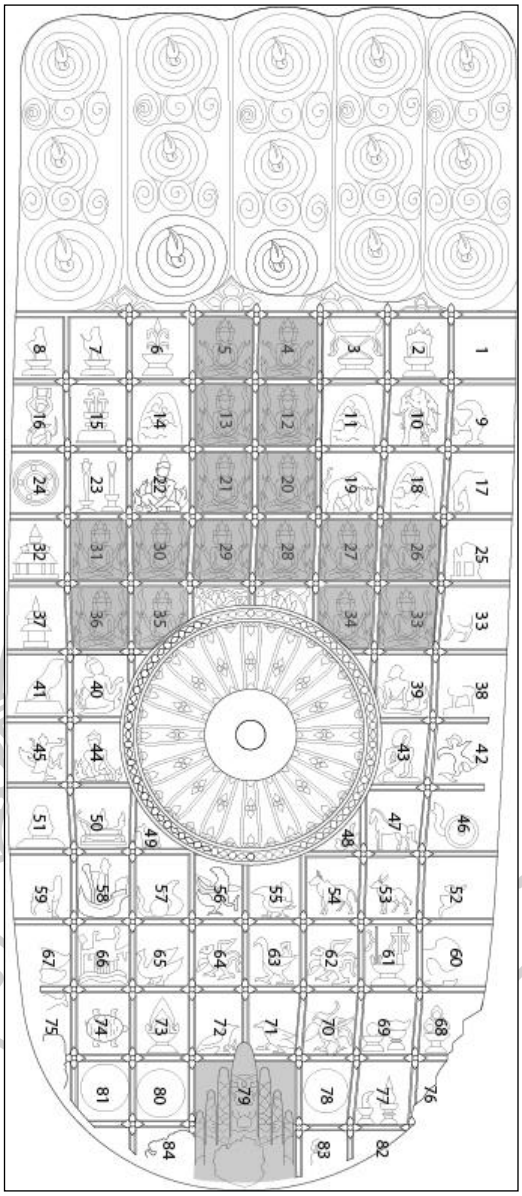
ภาพที่ 67 ภาพรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 68 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหารจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

ภาพที่ 69 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหารกับการอ่านตามช่องตาราง

หมายเหตุ การอ่านลวดลายมงคลใช้ลำดับตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา การวางลำดับการอ่านตีความจากรูปสัญลักษณ์มงคลโดย ตะวัน วีระกุล

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

การอ่านสัญลักษณ์จากลวดลายมงคลในรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร เนื่องจากพบรูปแบบผสมระหว่างการวางโครงสร้างลายแบบสุโขทัย-พุกาม กับการวางโครงสร้างล่างขึ้นบน ผู้ศึกษาจึงวางการอ่านลวดลายไล่ตามตาราง

1(?), 2(รูปมงกฎ), 3(รูปรัตนบัลลังก์), 4(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 5(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 6(รูปหอก?), 7(รูป?), 8(รูป?), 9(?), 10(รูปพญาช้างเอราวัณ), 11(รูปเขาไกรลาส?), 12(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 13(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 14(รูปเขาหิมพานต์?), 15(รูป?), 16(รูปแว่นส่องพระพักตร์), 17(?), 18(รูปเขาพระสิเนรุ?), 19(รูปช้าง?), 20(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 21(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 22(รูปบรมจักรพรรดิ), 23(?), 24(รูปจักรคู่?), 25(?), 26(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 27(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 28(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 29(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 30(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 31(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 32(รูปปราสาท?), 33(?), 34(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 35(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 36(รูปมหาพรหมสิบหกชั้น), 37(?), 38(?), 39(รูปเทวดากามาพจร?), 40(รูปเทวดากามาพจร?), 41(รูปนก?), 42(รูปกินรี), 43(รูปเทวดากามาพจร?), 44(รูปเทวดากามาพจร?), 45(รูปกินรี), 46(?), 47(เขาม้า?), 48(?), 49(รูปลูกวัว), 50(รูปพระแท่นที่ประทับ), 51(?), 52(?), 53(รูปโคอสุภราช), 54(รูปแม่โค), 55(รูปพญานก?), 56(รูปพญานก?), 57(รูปมังกรทอง?), 58 (รูปเรือทอง), 59(?), 60(?), 61(?), 62(รูปพญานก?), 63(รูปพญานก?), 64(รูปพญานก?), 65(รูปพญานก?), 66(รูป?), 67(?), 68(รูป?), 69(รูป?), 70(รูปนก?), 71(รูปนก?), 72(รูปนก?), 73(?), 74(รูปเต่า?), 75(?), 76(?), 77(รูป?), 78(รูปพระจันทร์), 79(รูปเขาสัตบริภัณฑ์ทั้งเจ็ด), 80(รูปพระอาทิตย์), 81(รูป?), 82(?), 83(?), 84(?)

หมายเหตุ การอ่านลวดลายประกอบคัมภีร์ชินาลังการฎีกาถูกตีความรูปมงคลโดย ตะวัน วีระกุล

รูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร ได้ละทิ้งแนวคิดการวางลวดลายจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกาและปล่อยวางรูปแบบรอยระพุทธบาทในอยุธยายุคต้น จนไม่เหลือเค้าของรูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทคู่ยุคล ซึ่งทำให้รูปลักษณ์และการจัดเรียงลวดลายมงคล 108 ประการแตกต่างจากรอยพระพุทธบาทวัดวรโพธิ์ที่พอจะอนุมานได้ว่า เป็นช่วงพัฒนาการคาบเกี่ยวกับการวางลวดลายจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา โดยรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนมีการจัดวางรูปมงคล 108 ประการในตารางสี่เหลี่ยม โดยวางลวดลายแบบตั้งจากส้นพระบาทไปสู่ปลายพระบาท ที่ศูนย์กลางของพระบาทปรากฏชี่กงล้อธรรมจักร ลวดลายมงคลต่าง ๆ ก็ได้มีพัฒนาการในการวางลายมงคล

เฉพาะขึ้นมา คือ ไม่ได้ขึ้นลวดลายจากรูปหอกเหมือนจากคัมภีร์แต่มีลักษณะการจัดวางแบบเฉพาะขึ้นมา ข้อที่สังเกตเห็นได้อย่างชัดเจน คือรูปลักษณ์ของพรหมโลก 16 ชั้นและเทวโลก 6 ชั้นแสดงรูปลักษณ์ด้วยพรหมสี่หน้าถือดอกบัวและเทวดานั่งในความหมายของชั้นเทวโลก จัดวางอยู่ในส่วนกึ่งกลางของพระบาทจนถึงส่วนปลายพระบาท ที่ส่วนส้นพระบาทปรากฏสัญลักษณ์ของเขาสัตต-บริภัณฑ์ทั้งเจ็ด ซึ่งเป็นรูปลักษณ์ของเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่ โดยการรวมสัญลักษณ์เขาทั้งเจ็ดเข้ามาปรากฏอยู่ในรูปเดียวกัน ซึ่งถือเป็นพัฒนาการสำคัญของรอยระพุทธบาทในยุคต่อมา

รอยพระพุทธบาทวัดดุสิตดาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

รอยพระพุทธบาทจำลองด้านซ้ายขนาดกว้าง 59 เซนติเมตร ยาว 160 เซนติเมตร สลักไว้บนแผ่นหิน ไม่ระบุปีหรือจารึกในการสร้าง รอยพระพุทธบาทนี้ชาวบ้านพบบริเวณแอ่งน้ำใกล้วัดจึงนำประดิษฐานไว้ในวัด การคาดคะเนช่วงอายุของรอยพระพุทธบาทอาศัยจากรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในวัด เช่น เจดีย์ประธานขนาดใหญ่เป็นเจดีย์ทรงกลมตั้งบนฐานสี่เหลี่ยมย่อมุมเทินฐานแปดเหลี่ยม ซึ่งเป็นรูปแบบเจดีย์ที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนกลาง และพระอุโบสถที่อยู่ภายในวัดที่ปรากฏลักษณะฐานแอ่นโค้งสำเภาและมีเสมาหินทรายแบบอยุธยาตอนปลาย ทำให้พอคาดคะเนอายุของวัดดุสิตดารามว่าน่าจะอยู่ในช่วงสมัยอยุธยากลางลงมา

ลักษณะรอยพระพุทธบาทของวัดดุสิตดารามมีลักษณะพิเศษซึ่งแตกต่างจากรูปแบบรอย-พระพุทธบาทที่พบในเกาะอยุธยา คือ มีลักษณะผสมในการจัดวางแบบรอยพระพุทธบาทแบบสุโขทัย มีการวางลวดลายมงคลในตารางสี่เหลี่ยม และมีการอ่านลวดลายจากด้านบนบริเวณหัวแม่เท้าไล่วนเป็นวงกลม แต่ที่รอยพระพุทธบาทจำลองวัดดุสิตดารามมีพิเศษกว่า โดยลวดลายมีการจัดวางเข้าสู่ศูนย์กลาง คือลวดลายที่ปรากฏจะหันหน้าวนสู่ศูนย์กลางพระบาท (ภาพที่ 70)

ภาพที่ 70 ภาพรอยพระพุทธบาทวัดดุสิตดาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

หมายเหตุ รอยพระพุทธบาทมีสภาพชำรุดผู้ศึกษาไม่สามารถคัดลอกลายเส้นภายในได้

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

รอยพระพุทธบาทวัดดุสิตดาราม รูปลักษณ์ของการจัดวางลวดลายแตกต่างจากรอยพระ-พุทธบาทอื่นในอยุธยา คือ มีลักษณะการจัดวางแบบรอยพระพุทธบาทอิทธิพลสุโขทัย-พุกาม โดยบรรจุลวดลายในตารางช่องสี่เหลี่ยม ที่ศูนย์กลางพระพุทธบาทปรากฏรูปดอกบัววงกลมซ้อนกันสามชั้น ลักษณะการอ่านลวดลายไม่ได้เป็นไปตามรูปแบบรอยพระพุทธบาทสุโขทัย-พุกาม ที่เริ่มอ่านลายจากตารางใต้นิ้วโป้งของพระบาทวนไปซ้ายและรอยพระพุทธบาทวัดดุสิตดารามที่ตารางใต้นิ้วโป้งพระบาทเป็นรูปลักษณ์ของสัญลักษณ์อื่น ซึ่งไม่ใช่รูปหอกอันเป็นลายอันดับที่หนึ่งในการอ่าน แต่ก็ยังรักษาระเบียบในการอ่านลายแบบสุโขทัย-พุกามที่อ่านวนจากวงภายนอกเข้าสู่ภายใน แต่รูปแบบของลวดลายภายในเป็นแบบลวดลายมงคล 108 ประการที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาทอย่างอยุธยา เช่น การทำพรหมสี่หน้าในรูปลักษณ์ที่แสดงพรหมโลก 16 ชั้น รูปลักษณ์ของภูเขาที่แสดงแทนเขา-สัตบริภัณฑ์ทั้ง 7 ทำให้รอยพระพุทธบาทวัดดุสิตดารามมีลักษณะผสมในการอ่านแบบรอยพระพุทธ-บาทสุโขทัย-พุกาม ในรูปลวดลายมงคลที่เป็นแบบอย่างอยุธยา

กลุ่มรอยพระพุทธบาทในรูปลักษณ์การจัดวางลายแบบอยุธยา

ภาพพระบฏรอยพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ในที่นี้ผู้ศึกษาได้ใช้ภาพพระบฏเป็นตัวแทนของการทำรอยพระพุทธบาทโลหะจำลอง ที่ครอบรอยพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งโปรดเกล้าฯให้ทำขึ้นครอบทับรอยเก่าปัจจุบันรอยพระพุทธบาทครอบในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้ถูกลอก และทำลายลงเพื่อเอาทองในคราวเสียกรุงครั้งที่ 2 ตัวภาพพระบฏจึงเป็นรูปแบบที่ใกล้เคียงที่สุดที่ผู้ศึกษาใช้การอ้างอิงถึงรอยพระพุทธบาทจำลองที่ถูกสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ในปีพ.ศ.2291 อยุธยามีการค้นพบแร่ทองคำที่เมืองกุยบุรีเป็นทองเนื้อดี สมเด็จ-พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจึงให้นำทองคำมาหล่อเป็นรูปรอยพระพุทธบาท โดยให้ทำเหมือนกับพระพุทธ-บาทจำลองที่สลักไว้ในศิลา (พระพุทธบาทสุวรรณบรรพต) และในปีเดียวกันนั้นหลังหล่อเสร็จได้มีการนำพระ-พุทธบาททองคำแห่รอบวังหลวง โดยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงเสด็จพระราชดำเนินตามท้ายขบวนแห่ดอกบัวทองคำ และรอยพระพุทธบาททองคำด้วยพระองค์เอง (ประชุมพระราช พงศาวดาร เล่ม *22*, 2511: 216) ซึ่งน่าเสียดายว่ารอยพระพุทธบาททองคำจำลองนี้ถูกเผาและลอกแผ่นทองไปในช่วงเสียกรุงครั้งที่ 2 แต่ก็ปรากฏหลักฐานที่พอจะคาดคะเนให้เห็นถึง รูปแบบรอยพระพุทธบาทจำลองที่ปิดทับรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต ในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว-บรมโกศ จากเหตุการณ์ที่คณะทูตลังกาเข้ามาสืบพระศาสนาในอาณาจักรอยุธยาเมื่อปีพ.ศ.2293 (จดหมายเหตุการเดินทางของราล์ฟ ฟิตช และจดหมายเหตุของวิละภาเคทะระ เรื่องคณะทูตลังกาเข้ามาประเทศสยาม, 2508: ฆ) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้ส่งของบรรณาการเพื่อไปถวายและบูชาพระเขี้ยวแก้ว ในบรรดาของที่ถวายไปนั้นมีภาพรอยพระพุทธบาทจำลองที่ปักลงบนผ้า เป็นภาพรอยพระพุทธบาทด้านซ้ายประกอบด้วยลวดลายมงคล 108 ประการและมีการจัดวางลวดลายแบบอยุธยา ในช่วงเวลาที่คณะราชทูตศรีลังกาเข้ามานั้น พึ่งผ่านช่วงระยะเวลาของการหล่อทองแผ่นครอบรอยพระพุทธบาทไปไม่นาน ดังนั้นลวดลายที่ปรากฏในแผ่นผ้าพระบฏที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศพระราชทานไป จึงมีความใกล้เคียงกับแผ่นครอบรอยพระพุทธบาททองคำที่โปรดเกล้าฯให้สร้างขึ้นในสมัยพระองค์ เพื่อปิดครอบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต

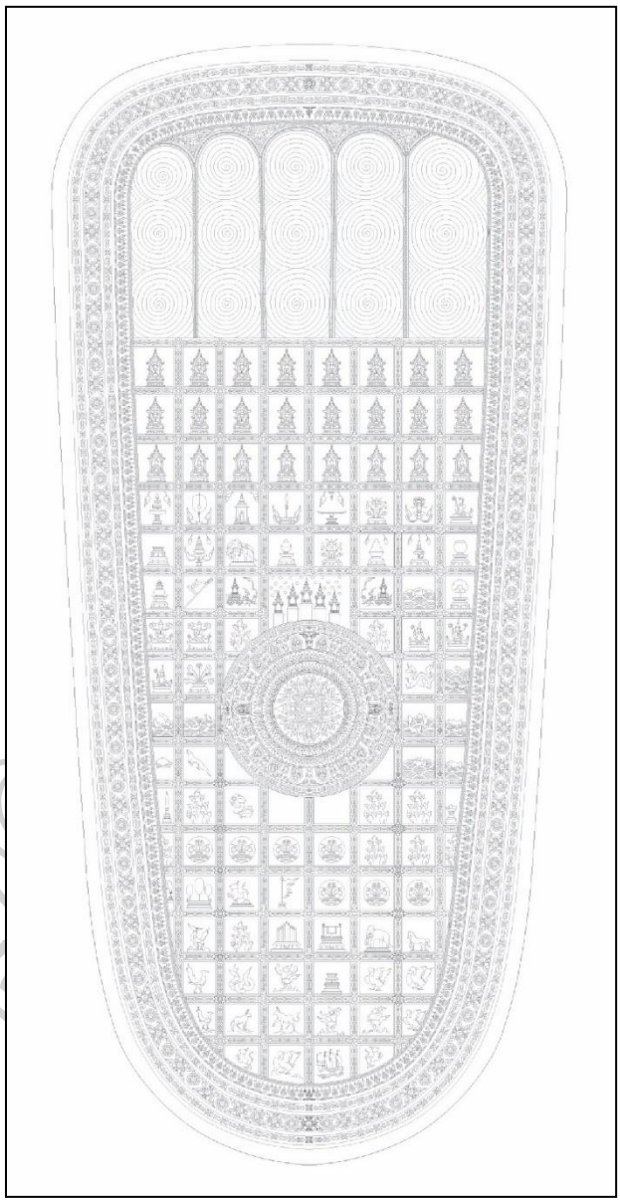
รูปแบบของรอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในแผ่นภาพพระบฏนั้น มีลักษณะเฉพาะตัวของรูปแบบรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา คือ แตกต่างจากรูปแบบของรอยพระพุทธบาทยุคลและไม่

ปรากฏลวดลายมงคลที่วงกลมกลางรอยพระบาทแบบพระพุทธบาทจำลองวัดวรโพธิ์ รูปแบบรอย-พระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเกิดการจัดวางลวดลายขึ้นใหม่ ในลักษณะการวางลายจากส้นพระบาทสู่ปลายพระบาท มีการไล่ลำดับการจัดวางตามคติไตรภูมิ คือ ในส่วนบนสุดเป็นภาพของเทวดาและพรหม 16 ชั้น (ภาพที่ 71 ภาพที่ 72 และภาพที่ 73)

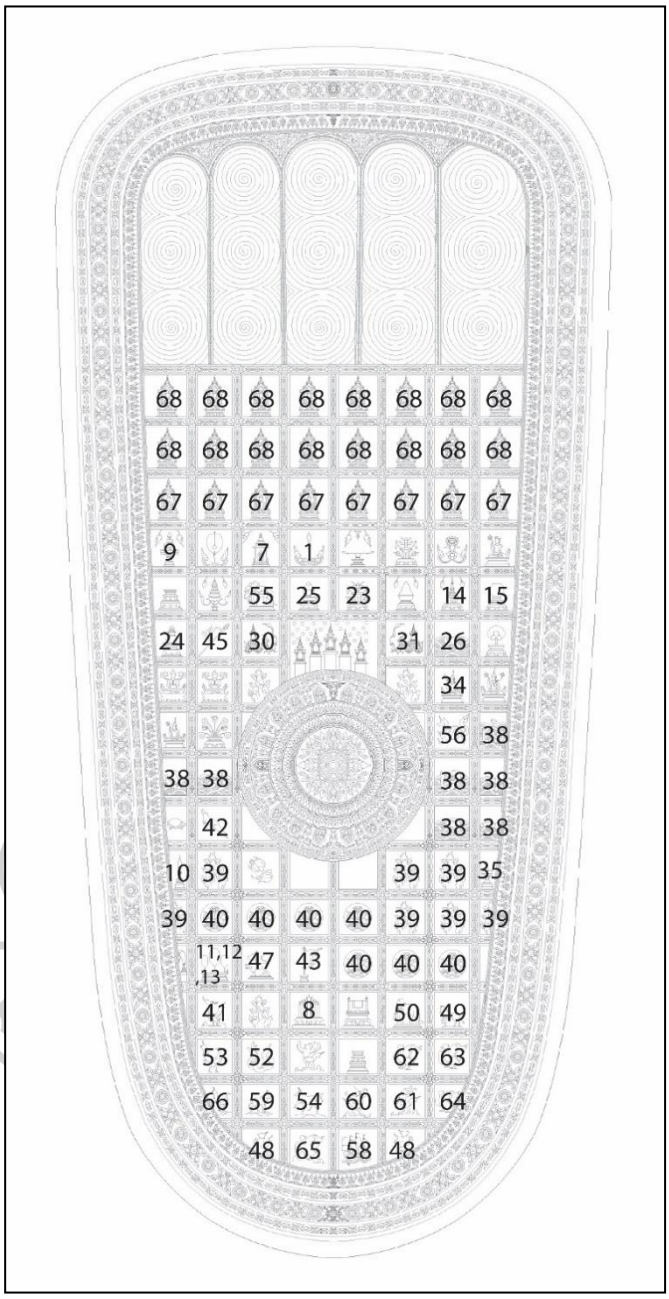
ภาพที่ 71 ภาพพระบฏสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ ดอกเตอร์ไซเล่อร์ คัดลอกไว้

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

ภาพที่ 72 ภาพลายเส้นพระบฏสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ ดอกเตอร์ไซเล่อร์ คัดลอกไว้

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

ภาพที่ 73 ภาพลายเส้นพระบฏสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศกับการอ่านตามช่องตาราง

หมายเหตุ การอ่านลวดลายมงคลใช้ลำดับตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา การอ่านสัญลักษณ์มงคลบางลวดลายไม่สามารถเข้าใจได้ว่าสื่อถึงสัญลักษณ์มงคลใด ผู้ศึกษาจึงอ่านเฉพาะที่สามารถแทนค่าได้

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

การอ่านสัญลักษณ์จากลวดลายมงคลในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ ได้เฉพาะสัญลักษณ์มงคลที่สามารถอ่านได้ พบว่ารอยพระพุทธบาทไม่มีระบบในการจัดวางสัญลักษณ์มงคลที่แน่ชัด แต่เป็นที่สังเกตว่าสัญลักษณ์มงคลลำดับที่ 67 และ 68 จะปรากฏด้านบนของรอยพระพุทธบาท โดยมีสัญลักษณ์มงคลที่อ่านได้เทียบกับคัมภีร์ชินาลังกาฎีกาดังต่อไปนี้

1(รูปหอก), 5(รูปตั่ง), 7(รูปปราสาท), 8(รูปเสาใต้), 9(รูปเศวตฉัตร), 10(รูปพระขรรค์), 11(รูปพัดใบตาล), 12(รูปพัดหางนกยูง), 13(รูปพัดขนจามรี), 14(รูปมงกุฎ), 15(รูปบาตร), 23(รูปภาชนะน้ำ), 24(รูปปูรณกลศ), 25(รูปถาดใส่น้ำเต็ม), 26(รูปมหาสมุทร), 30(รูปดวงอาทิตย์), 31(รูปดวงจันทร์), 34(รูปพระเจ้าจักรพรรดิ), 35(รูปสังข์ทักขิณาวัฏ), 38(รูปแม่น้ำใหญ่เจ็ดสาย), 39(รูปเขา-บริภัณฑ์ทั้งเจ็ด), 40(รูปสระน้ำสีทันดรทั้งเจ็ด), 41(รูปพญาหงส์ทอง), 42(รูปจระเข้), 43(รูปธงชาย-ผ้า), 45(รูปพัดวาลวิชนีทอง), 47(รูปพญาราชสีห์), 48(รูปพยัคฆราช), 49(รูปพญาม้าวลาหก), 50(รูปพญาช้างอุโบสถ), 52(รูปพญาสุกรีนาคราช), 53(รูปพญาหงส์), 54(รูปโคอุสภราช), 55(รูปพญาช้าง-เอราวัณ), 36(รูปมังกรทอง), 58(รูปเรือทอง), 59(รูปแม่โคกับลูกโค), 60(รูปกินนร), 61(รูปกินนรี), 62(รูปนกการะเวก), 63(รูปพญานกยูง), 64(รูปพญานกกระเรียน), 65(รูปพญานกจากพราก), 66(รูปนกยูง), 67(รูปเทวโลก), และรูปที่ 68(รูปพรหมโลก 16 ชั้น)

หมายเหตุ การอ่านลวดลายประกอบคัมภีร์ชินาลังการฎีกาถูกตีความรูปมงคลโดย ตะวัน วีระกุล

ภาพรอยพระบฏรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้แสดงให้เห็นถึงรูปลักษณ์ของการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการแบบเฉพาะตัวขึ้น ถือเป็นรูปแบบเฉพาะของรูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทอยุธยา ตลอดระยะเวลากว่า 324 ปีหากนับจุดเริ่มของพัฒนาการรูปแบบรอยพระพุทธบาทอยุธยา โดยนับเริ่มต้นจากจารึกการสร้างรอยพระพุทธบาทคู่ยุคลที่พระสิริสุเมธังกร-สังฆนายกได้สร้างไว้ มาจนถึงระยะเวลาที่คณะราชทูตศรีลังกาได้รับของบรรณาการเพื่อถวายพระ-เขี้ยวแก้วจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศซึ่งมีภาพพระบฏกลับไปถวายบูชาพระเขี้ยวแก้ว รูปลักษณ์ในรอยพระพุทธบาทแบบอยุธยาได้ปรากฏรูปแบบเฉพาะขึ้น ด้วยรูปลักษณ์ของลายตารางบรรจุลวดลายมงคล 108 ประการเต็มฝ่าพระบาท รูปลักษณ์ของรอยพระบาทเป็นรูปทรงรีแตกต่างจากรอยพระพุทธบาทยุคก่อนหน้า ที่เป็นรอยพระบาทเต็มที่ไม่มีส่วนเว้า การปรากฏขึ้นของรอยพระบาทแบบทรงรีทำให้เกิดลักษณะพิเศษต่อการออกแบบลวดลายในตารางขึ้น คือ ทำให้เกิดตารางขนาดเล็กซึ่งไม่สามารถบรรจุลวดลายภายในได้เพราะมีพื้นที่ว่างน้อยเกิน รวมถึงพบการเขียนภาพมงคลเพียงครึ่งซีก

เช่น ภาพภูเขาที่เขียนเพียงครึ่งเดียว ผลให้การจัดวางลวดลายในภาพพระบฏรอยพระพุทธบาทได้ทิ้งห่างจากการวางลวดลายในรูปลักษณ์คัมภีร์ชินาลังการฎีกาที่วางภายในรัศมีวงกลม โดยวางลวดลายจากส้นพระบาทสู่ปลายพระบาทในลักษณะการมองลวดลายมงคลแบบแนวตั้ง ที่ศูนย์กลางผ่าพระ-บาทปรากฏวงกลมดอกบัวซ้อนสามชั้น ที่ลวดลายด้านบนของวงกลมพบการปรากฏขึ้นของเขาพระ-สุเมรุทำเป็นภูเขามีปราสาทอยู่ด้านบน จำนวน 5 ยอดขึ้น ส่วนลวดลายบริเวณด้านปลายพระบาททั้งหมด (ติดกับข้อนิ้ว) ปรากฏรูปวิมานลอยภายในประดิษฐานพรหมและเทวดานั่งอยู่ในวิมาน การจัดวางไม่ได้ยึดคติตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา ที่เริ่มต้นด้วยรูปมงคลหอกแล้วไปที่รูปมงคลแว่นส่อง-พระพักตร์และรูปมงคลพุดซ้อน แต่ลวดลายกลับถูกวางอย่างกระจัดกระจายโดยไม่ได้ถูกวางไว้ในกลุ่มลายตามคัมภีร์ซึ่งระบุใกล้กัน ทำให้พออนุมานได้ว่าลักษณะการจัดลวดลายมงคลอาจจะถูกสวมทับด้วยคติอื่นที่มีความสำคัญ ส่งผลให้แนวคิดในการจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการในรูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในภาพพระบฏเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก

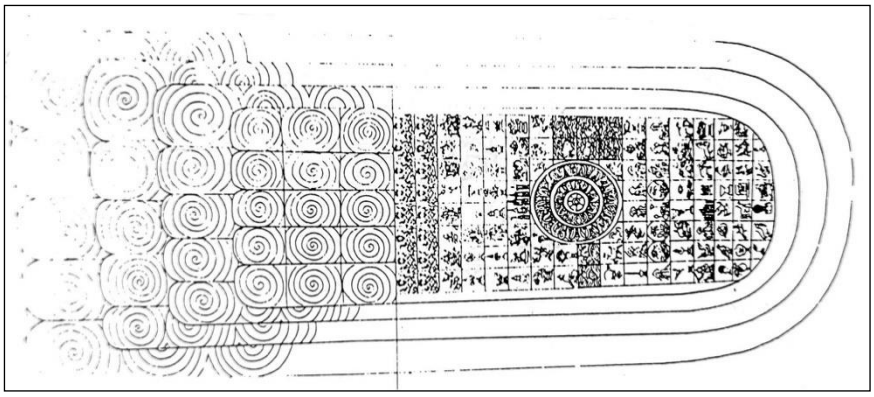
รอยพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง

วัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง ภายในวิหารพระพุทธไสยาสน์ประดิษฐานพระพุทธ-บาทสี่รอย ขนาดยาว 244 เซนติเมตร กว้าง 106 เซนติเมตร รอยพระพุทธบาทนี้เป็นรอยพระบาทจำลองด้านขวา โดยมีลักษณะของพระพุทธบาทที่กดซ้อนลงไปสี่รอย รอยด้านในสุดปรากฏลวดลายมงคล 108 ประการ รอยพระพุทธบาทจำลองไม่ปรากฏปีหรือจารึกในการสร้าง แต่สามารถคาดคะเนช่วงระยะเวลาในการสร้างได้จากช่วงเวลาที่มีการชะลอพระพุทธไสยาสน์ ซึ่งเกิดในช่วงรัชสมัยสมเด็จ-พระเจ้าท้ายสระจนถึงช่วงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ โดยเหตุการณ์เคลื่อนย้ายพระพุทธไสยาสน์เกิดขึ้นในช่วงท้ายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ได้ทำการเคลื่อนพระนอนจากวัดป่าโมกวรวิหารเดิมมารวมกับวัดท้ายตลาด และโปรดเกล้าฯให้มีการสร้างพระวิหาร การเปรียญ โรงพระอุโบสถ เจดีย์ กุฏิ และศาลา ใช้เวลาประมาณห้าปีแต่ก็ไม่ทันที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระจะฉลองพระอาราม ก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน ซึ่งในปีที่เสด็จสวรรคตตรงกับปีพ.ศ.2275 (กรมศิลปากร, 2515a: 276) โดยหลังจากนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็เสด็จไปงานฉลองพระอาราม ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่ารอยพระพุทธ-บาทจำลอง น่าจะเกิดขึ้นในคราวบูรณะปฏิสังขรณ์วัดป่าโมกวรวิหารในช่วงเวลานี้ (ภาพที่ 74)

ภาพที่ 74 ภาพรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง
หมายเหตุ รอยพระพุทธบาทถูกปิดทองทับผู้ศึกษาไม่สามารถแกะลายเส้นภายในได้ แต่ลอกสายเส้นเฉพาะส่วนกลางพระบาทเพื่อดูลวดลายมงคลสำคัญเท่านั้น
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

รอยพระพุทธบาทสี่รอยวัดป่าโมกวรวิหาร เป็นรอยพระพุทธบาทซ้อนกันสี่รอย รอยพระ-พุทธบาทในสุดปรากฏลวดลายมงคล 108 ประการบรรจุอยู่ในช่องตารางสี่เหลี่ยม รอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร มีความสำคัญต่อการศึกษาพัฒนาการของรูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา เพราะอยู่ในช่วงเวลาก่อนการเกิดขึ้นของแผ่นครอบรอยพระพุทธบาททอง ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว-บรมโกศได้โปรดเกล้าฯให้ทำครอบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต แต่เนื่องจากข้อจำกัดของรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหารซึ่งมีการปิดทองทับ ทำให้ผู้ศึกษาสามารถเก็บข้อมูลลวดลายได้เพียงบางส่วน โดยในเบื้องต้นผู้ศึกษาทำการขูดทาบลายส่วนปลายพระบาท บริเวณตรงกลาง และส่วนส้นพระบาทเพื่อดูการจัดวางลวดลาย (ภาพที่ 75 และภาพที่ 76)

ภาพที่ 75 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง
ที่มา: อุดมศักดิ์ ธีมะพันธ์. (2545). “รายงานวิจัยเบื้องต้นเรื่องรูปแบบลวดลายที่ประดับบนรอยพระ-พุทธบาทประดับมุก ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดเชียงใหม่.” กระบวนวิชาระเบียบและวิธีวิจัยทางศิลปะ (101405) คณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ภาพที่ 76 ภาพลายเส้นเขาพระสุเมรุบริเวณกลางรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

ซึ่งเมื่อพิจารณาจากการวางลวดลายในรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกแล้ว พบว่ามีรูปแบบการจัดวางลวดลายในส่วนสำคัญคล้ายกับในรอยพระพุทธบาทจากภาพพระบฏ คือ ที่ส่วนส้นพระ-บาทปรากฏรูปมงคลเรือทองประกบกับรูปมงคลสิงห์ ที่กลางรอยพระบาทปรากฏรูปดอกบัวซ้อนกันสามชั้น ด้านบนลวดลายดอกบัวทำรูปเขาพระสุเมรุเป็นภูเขาด้านบนมีอาคารเครื่องยอดจำนวน 5 ยอด ส่วนบนของลวดลาย (ปลายพระบาท) ทำรูปมงคลสัญลักษณ์พระพรหม ซึ่งแตกต่างจากภาพรอยพระบฏที่ทำเป็นรูปพรหมประทับในวิมาน และเมื่อพิจารณาช่วงเวลาของการเกิดขึ้นของวัด

ป่าโมก-แล้วทำให้มีความเป็นไปได้ว่ารอยพระพุทธบาทสี่รอย เป็นต้นแบบสำคัญให้กับรอยพระพุทธ-บาทในภาพพระบฏในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เพราะการจัดวางลวดลายมงคลในตำแหน่งสำคัญเป็นตำแหน่งเดียวกัน หากแต่มีลักษณะต่างกันตรงรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกยังคงเป็นรอยพระบาทเต็ม แต่ที่รอยจากภาพพระบฏเป็นรอยพระบาทรูปวงรี

รอยพุทธบาทวิหารม้าวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช

บริเวณทางขึ้นองค์พระบรมธาตุเจดีย์ ที่ผนังด้านขวาปรากฏรอยพระพุทธบาทวางตะแคงติดกับผนังไว้ ไม่ปรากฏปีหรือจารึกระบุการสร้างไว้ แต่ด้วยพื้นที่ในการติดตั้งน่าจะต้องประดิษฐานไว้ในช่วงเดียวกันกับการสร้าง “วิหารพระทรงม้า” ซึ่งเป็นส่วนต่อเชื่อมจาก “วิหารเขียน” โดยในสมัยก่อนด้านหลังวิหารเขียนมีประตูเข้าออกต่อเชื่อมขึ้นสู่องค์พระเจดีย์ แต่ในปัจจุบันทางวัดได้ปิดประตูนี้ไปแล้ว แสดงว่าวิหารพระทรงม้ากับวิหารเขียนอาจถูกสร้างในช่วงเวลาใกล้กันตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช กล่าวถึงการสร้างวิหารเขียนไว้ ระบุในชวงปีพ.ศ.1919 โดยหลวงศรีวรวงษา (เกรียงไกร เกิดศิริ, 2560: 89) ซึ่งรอยพระพุทธบาทที่ประดิษฐานคงถูกนำมาหลังจากการก่อสร้างวิหารพระทรงม้า และหากพิจารณาการจัดวางของลวดลายมงคลที่ปรากฏแล้ว เป็นรูปแบบลวดลายมงคลในรอยพุทธบาทแบบอยุธยาที่มีการจัดวางลวดลายจากส้นพระบาทไปหาปลายพระบาท (ภาพที่ 77)

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 77 ภาพรอยพระพุทธบาทที่บริเวณทางขึ้นบันไดพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช
ที่มา: เกรียงไกร เกิดศิริ. (2560). **พระบรมธาตุนครศรีธรรมราช มรดกพุทธศาสนสถาปัตยกรรมศูนย์กลางพระพุทธศาสนาเถรวาทแห่งคาบสมุทรภาคใต้**. กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ลวดลายมงคลในรอยพระพุทธบาทด้านขวาบริเวณทางขึ้นวิหารพระทรงม้าเป็นรูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทแบบอยุธยา คือ การวางลายมงคล 108 ประการในตารางสี่เหลี่ยมและมีการวางลวดลายแบบตั้งโดยจากส่วนส้นพระบาทสู่ปลายพระบาท ที่ปลายพระบาท (ใต้ข้อนิ้ว) ปรากฏสัญลักษณ์ของลวดลายมงคลพระพรหมแทนเทวโลก 16 ชั้น ทั้งนี้มีข้อน่าสังเกต คือ แม้จะรับรูปลักษณ์ของรอยพระ-พุทธบาทแบบอยุธยาที่เป็นพระบาทในรูปลักษณ์รอยพระบาทแบบทรงรี แต่สัญลักษณ์มงคลที่ปรากฏกลับแตกต่างจากรอยพระพุทธบาทแบบอยุธยาในยุคเดียวกัน (พระพุทธบาทแบบทรงรีเริ่มปรากฏในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) รวมถึงไม่ปรากฏสัญลักษณ์ของเขาพระ-สุเมรุที่กลางฝ่าพระบาท ในความเห็นของผู้ศึกษาเป็นไปได้ว่ารอยพระพุทธบาทนี้ อาจเป็นรอยพระ-พุทธบาทในยุคหลังจากสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศแล้ว เพราะลักษณะของเขาพระสุเมรุกลางฝ่าพระบาทได้หายไปจากรอยพระพุทธบาท แต่พบรูปทรงวิมานซึ่งมักเกิดกับลวดลายมงคล 108 ประการ ในรอยพระพุทธบาทในสมัยต้นรัตนโกสินทร์แทน

สรุปผลและอภิปรายผลการศึกษา

การศึกษาในบทที่ผ่านมาผู้ศึกษาพบว่า “คัมภีร์ชินาลังการฎีกา” เป็นโครงสร้างของรูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา จากลักษณะทางกายภาพของรอยพระพุทธบาทที่ปรากฏ รวมถึงลำดับการวางลวดลายมงคล 108 ประการ ภายในที่ถูกบรรจุลวดลายไว้วงกลมกลางฝ่าพระบาท ผลของการศึกษารอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาที่เริ่มด้วยรอยพระพุทธบาทยุคล ที่ยังคงรักษาการจัดวางลวดลายจากแนวคิดตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา และในขณะจำลองรอยพระพุทธ-บาทยุคลยังอยู่ในช่วงเวลาการเข้ามาของกลุ่มพระสงฆ์ ที่ได้ไปศึกษาแนวคิดพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ใหม่ แล้วจึงนำแนวคิดนี้มาเผยแพร่ในพื้นที่อาณาจักรอยุธยา ส่งผลให้ปรากฏรอยพระพุทธ-บาทที่มีรูปลักษณ์แบบรอยพระพุทธบาทยุคลปรากฏขึ้นในอาณาบริเวณหลายรอย เช่น รอยพระพุทธ-บาทไม้วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี รอยพระพุทธบาทหินทรายวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งรูปลักษณ์ของการจัดวางลวดลายมงคลกับพระบาท ยังอยู่ในแนวคิดรอยพระพุทธบาทจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา แต่เริ่มพบการปรับบางลวดลาย เช่นในส่วนสัญลักษณ์มงคลพระยาเต่าทองที่พบจากคัมภีร์พุทธปาทลกฺขณ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่สันนิษฐานว่าถูกแต่งขึ้นในสมัยอยุธยา ลวดลายภายในมีการจัดวางและขยับลำดับที่แตกต่างกันบ้าง รอยพระพุทธบาทในยุคต้นของอยุธยามีส่วนสะท้อนให้เห็นว่าได้มีพระสงฆ์ที่ไปสืบพระพุทธศาสนาจากลังกา และได้เคยไปเห็นรอยพระพุทธ-บาทจากเขาสุมณกูฏมาแล้ว จึงสามารถจำลองรอยพระพุทธบาทพระพุทธเจ้ามาประดิษฐานไว้ได้ อันมีส่วนช่วยสะท้อนให้เห็นถึงความแท้จริงของศาสนาพุทธ ที่กลุ่มพระสงฆ์เหล่านี้ได้ไปศึกษามาว่ามีความใกล้เคียงกับช่วงยุคสมัยแรกเริ่มพระพุทธศาสนามากที่สุด

ช่วงต่อมาของพัฒนาการรูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทอยุธยา คือ รูปแบบรอยพระพุทธ-บาทวัดวรโพธิ์และวัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นรอยพระพุทธบาทที่น่าสนใจเพราะรูปแบบรอยทั้งคู่มีลักษณะเดียวกันจนอนุมานได้ว่าถูกทำขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน ทั้งขนาดและลวดลายมงคลถูกวางไว้ในตำแหน่งเดียวกัน ด้วยรูปลักษณ์ของลวดลายที่เป็นแบบผสมระหว่างลวดลายตามลักษณะคัมภีร์ชินาลังการฎีกา ที่เน้นการบรรจุลวดลายภายในวงกลมกลางฝ่าพระบาทขยายสู่ลายตารางเต็มพื้นที่รอบฝ่าพระบาท การอ่านรอยพระพุทธบาทจากรูปลักษณ์นี้เริ่มต้นจากสัญลักษณ์มงคลรูปหอกซึ่งปรากฏอยู่ในวงกลมกลางฝ่าพระบาท วนอ่านไปทางขวาอย่างรอยพระ-พุทธบาทยุคลเวียนทักษิณาวรรตจนครบแต่ละรอบ และสัญลักษณ์ลายมงคลที่ไม่ได้บรรจุในวงกลมจะ

ปรากฏในตารางสี่เหลี่ยมโดยมีลักษณะพิเศษ คือ จัดวางลวดลายแบบวางตะแคง ซึ่งหากมองไปในรูปรอยพระพุทธบาทอื่น ๆ ที่ปรากฏลักษณะตารางเต็มฝ่าพระบาทก่อนหน้า รูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทแบบตารางปรากฏมาก่อนแล้วในวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบสุโขทัย ที่ได้จำลองรอยพระพุทธบาทในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) การพบลักษณะผสมในรอยพระพุทธบาทอยุธยาที่วัดภูเขาทองและที่วัดวรโพธิ์ ในความเห็นของผู้ศึกษาเชื่อว่ารอยพระพุทธบาททั้งสองแห่งนี้ ถูกสร้างจากกลุ่มคนที่ได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนามาจากหัวเมืองเหนือ (รัฐสุโขทัยเก่า) มาผสมกับรูปแบบในอยุธยา เพราะปรากฏลวดลายมงคลภายในยังคงมีลักษณะใกล้เคียงกับกลุ่มรูปลักษณ์แบบอยุธยาตอนต้น เพียงแต่มีการจัดลักษณะการวางลวดลายมงคลใหม่เท่านั้น รวมถึงลักษณะการวางลวดลายแบบตะแคงก็ปรากฏในรอยพระพุทธบาทวัดพุทไธศวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และรอยพระพุทธบาทวัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี มาบ้างแล้ว ความคิดของผู้ศึกษาสอดรับกับการที่อยุธยาเข้าไปมีบทบาทในรัฐ-สุโขทัย จนทำให้ราชสำนักสุโขทัยกลายเป็นส่วนหนึ่งในราชสำนักอยุธยา และพบการเคลื่อนย้ายคนครั้งสำคัญในช่วงหลังเสียกรุงครั้งที่หนึ่ง ซึ่งมีการเคลื่อนกลุ่มคนจากหัวเมืองเหนือลงมาอยู่ในพื้นที่กรุง-ศรีอยุธยา และพื้นที่ในการพบรอยพระพุทธบาทก็เป็นพื้นที่ซึ่งเกี่ยวข้องกับราชวงศ์สุโขทัยในพื้นที่เกาะอยุธยา รอยพระพุทธบาทวัดวรโพธิ์และรอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทองจึงมีลักษณะพิเศษ ที่เกิดจากการการผสมรูปแบบขึ้นในรอยพระพุทธบาท แสดงให้เห็นถึงช่วงเวลาของการพัฒนารูปแบบรอยพระ-พุทธบาทอันมีเอกลักษณ์ของอยุธยาเอง

พัฒนาการสำคัญของรูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทแบบอยุธยา คือ ภาพพระบฏรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งอนุมานได้ว่ามีลักษณะเดียวกันกับแผ่นครอบรอยพระพุทธบาททอง ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทำครอบทับรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต ซึ่งรอยพระพุทธบาทในภาพพระบฏนี้แสดงให้เห็นถึงรูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทแบบอยุธยา ที่ได้ละทิ้งโครงสร้างการจัดวางลวดลายจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกาจนหมดสิ้น มาสู่การสร้างรูปแบบรอยพระ-พุทธบาทเฉพาะตน รูปลักษณ์พระพุทธบาทที่เป็นทรงรีแตกต่างจากรูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทที่ผ่านมา ซึ่งก็ขัดกับลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการ ของพระพุทธเจ้า การจัดวางลวดลายมงคล 108 ประการ แสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงการวางลวดลายอย่างชัดเจน ด้วยลักษณะการวางลวดลายมงคลจากส้นพระบาทไปหาส่วนปลายพระบาทในลักษณะการวางแบบแนวตั้ง ทำให้รูปลักษณ์ของรอยพระพุทธ-บาทอยุธยาในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีลักษณะเฉพาะในการจัดวางทั้ง

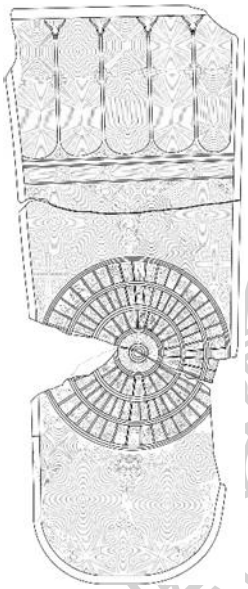
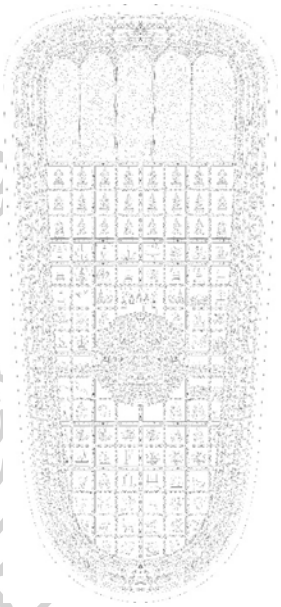
รูปลักษณ์ และลวดลายมงคลภายใน ที่มีการออกแบบระบบสัญลักษณ์ลวดลายมงคลเฉพาะของอยุธยาขึ้นมา องค์ประกอบที่ปรากฏเพิ่มขึ้นอย่างเด่นชัด คือ การเกิดของลวดลายมงคลรูปภูเขากลางรอยพระพุทธ-บาท ซึ่งพบในรอยพระพุทธบาทในภาพพระบฏสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ รอยพระพุทธบาทสี่รอยวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง และรอยพระพุทธบาทหินศิลาหลังพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ-ราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร อันเป็นลักษณะพิเศษเฉพาะของรอยพระพุทธบาทในช่วงสมัยสมเด็จ-พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ การปรากฏขึ้นของรูปภูเขากลางรอยพระพุทธบาทเป็นการเพิ่มสัญลักษณ์มงคลเฉพาะในพื้นที่กลางฝ่าพระบาท โดยได้ส่งผลให้การจัดวางลวดลายมีลักษณะที่พยายามรักษาสมดุลของรูปในด้านซ้ายและขวา รวมถึงการจัดวางที่แสดงให้เห็นถึงลำดับชั้นของสัญลักษณ์มงคลต่าง เช่น สัญลักษณ์มงคลพรหม 16 ชั้นจะอยู่สูงกว่าสัญลักษณ์เทวดาทั้ง 6 แต่ก็เป็นที่น่าสนใจว่ารอยพระพุทธ-บาทในช่วงสมัยปลายอยุธยานี้ นอกจากลักษณะการจัดวางลวดลายในแนวตั้งแล้วนั้น ยังเกิดการจัดวางสัญลักษณ์มงคลที่แตกต่าง โดยเฉพาะในรอยภาพพระบฏพบว่าบางช่องของตารางไม่ปรากฏสัญลักษณ์มงคลภายใน ขณะที่บางช่อง เช่น รูปเขา กลับเขียนเพียงครึ่งเดียว บรรจุภายในรอยพระ-พุทธบาทในช่วงอยุธยาปลาย นอกจากการปรากฏขึ้นของรูปภูเขากลางรอยพระพุทธบาทแล้ว ก็ยังมีลักษณะของการจัดวางลวดลายที่มีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น

มหาวิทยาลัยศิลปากร

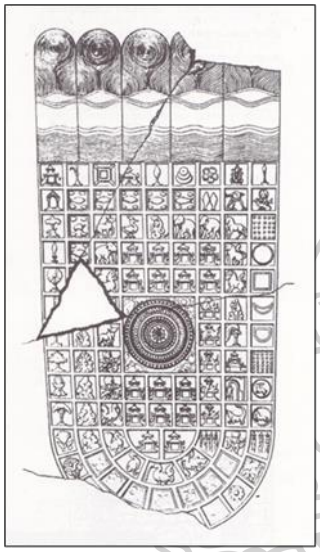
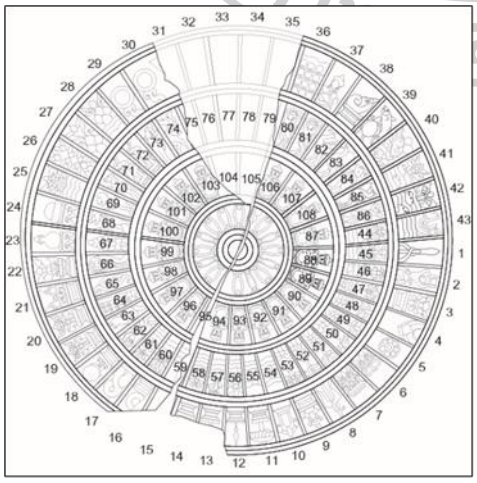
ตารางที่ 9 ตารางกลุ่มรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา

กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยา ที่ถูกสร้างจากแนวคิด การจัดวางลวดลายตาม คัมภีร์ชินาลังการฎีกา	**กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยา ที่ถูกสร้างจากการผสมรูปแบบ (พุกาม-สุโขทัย)**	**กลุ่มรอยพระพุทธบาทใน รูปลักษณ์การจัดวางลายแบบ อยุธยา**
รอยพระพุทธบาทคู่ยุคล วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร (พุทธศักราช 1970)	รอยพระพุทธบาทวัดวรโพธิ์ และ รอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ผู้ศึกษาใช้เป็นตัวอย่างลวดลาย มงคลเพื่อเปรียบเทียบ เนื่องจากมีลักษณะโดดเด่น แตกต่างจากรอยอื่น)	ภาพพระบฏรอยพระพุทธบาทใน สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (ผู้ศึกษาใช้เป็นตัวอย่างลวดลาย มงคลเพื่อเปรียบเทียบ) (พุทธศักราช 2293)
รอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ผู้ศึกษาใช้รอยพระพุทธบาท วัดพระรามเป็นตัวแทนเพื่อศึกษา ลวดลายมงคลเนื่องจากลาย ชัดเจน)	รอยพระพุทธบาท วัดดุสิตดาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	รอยพระพุทธบาท วัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง
รอยพระพุทธบาทไม้วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี	รอยพระพุทธบาท วัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	รอยพระพุทธบาทข้างเจดีย์ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช
รอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร	รอยพระพุทธบาทวัดดุสิตดาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	

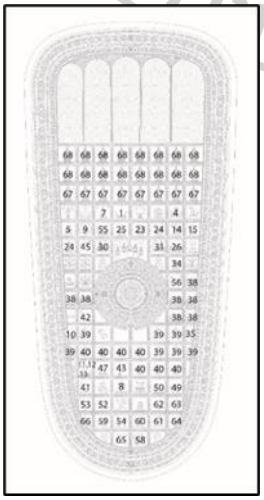
ตารางที่ 10 ตารางกลุ่มรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)

กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยา ที่ถูกสร้างจากแนวคิด การจัดวางลวดลายตาม คัมภีร์ชินาลังการฎีกา	**กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยา ที่ถูกสร้างจากการผสมรูปแบบ (พุกาม-สุโขทัย)**	**กลุ่มรอยพระพุทธบาทใน รูปลักษณ์การจัดวางลายแบบ อยุธยา**
 รอยพระพุทธบาทวัดพระราม ถูกใช้เป็นต้นแบบที่จะศึกษา ลวดลายภายใน เพราะความคมชัด ของลวดลายที่ปรากฏ และเป็นรอย พระพุทธบาทที่ถูกพบที่วัดพระราม ในเกาะอยุธยา	 รอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง ใช้เป็นต้นแบบที่จะศึกษาลวดลาย ในลักษณะรอยพระพุทธบาทที่มี การผสมรูปแบบ เนื่องจากพบทั้ง การวางลวดลายตามโครงสร้าง คัมภีร์ชินาลังการฎีกา และลวดลายมงคลในลักษณะ อย่างพุกาม-สุโขทัย	 แผ่นภาพพระบฏรอยพระพุทธบาท ใช้เป็นตัวแทนของการจัดวาง ลวดลายแบบอยุธยา เพราะพบพัฒนาการของสัญลักษณ์ มงคลใหม่ที่ปรากฏขึ้นกลางรอย พระพุทธบาท พร้อมทั้งการจัดวางสัญลักษณ์มงคล ที่ทิ้งโครงสร้างการวางลวดลายตาม คัมภีร์ชินาลังการฎีกา

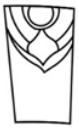
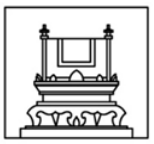
ตารางที่ 11 ตารางวิธีการอ่านลวดลายรอยพระพุทธบาท

รอยพระพุทธบาท	**วิธีการอ่านลวดลาย**
รอยพระพุทธบาทแบบพุกาม รอยพระพุทธบาทเจดีย์โลกนันทา พุกาม	โครงสร้างการอ่านลวดลายรอยพระพุทธบาทแบบพุกาม ตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา เริ่มจากสัญลักษณ์มงคลรูปหอกเวียนไปทางซ้ายหากเป็นรอยพระพุทธบาทด้านซ้าย และเวียนไปทางขวาหากเป็นรอยพระพุทธบาทด้านขวา เวียนไปหาวงกลมศูนย์กลางภายใน โดยรอยพระพุทธบาทสุโขทัยรับแนวคิดการวางโครงสร้างแบบรอยพระพุทธบาทพุกาม
กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยา ที่ถูกสร้างจากแนวคิดการจัดวางลวดลายตาม คัมภีร์ชินาลังการฎีกา รอยพระพุทธบาทวัดพระราม อยุธยา	โครงสร้างการอ่านลวดลายในกลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยายุคแรก ยึดตามโครงสร้างการวางลวดลายตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา โดยเริ่มจากสัญลักษณ์มงคลรูปหอกอ่านเวียนขวาแล้ววนเข้ามาในวงกลมชั้นในเข้ามาเรื่อย ๆ เป็นลำดับจนถึงสัญลักษณ์มงคลรูปพรหมภายใน ซึ่งจะมีการวางสลับสัญลักษณ์มงคลรูปพรหมไว้ด้านนอกในรอยพระพุทธบาทไม้วัดพระรูป แต่โครงสร้างการอ่านเหมือนกัน

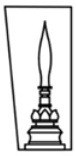
ตารางที่ 12 ตารางวิธีการอ่านลวดลายรอยพระพุทธบาท (ต่อ)

รอยพระพุทธบาท	วิธีการอ่านลวดลาย
กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยา ที่ถูกสร้างจากการผสม รูปแบบ (พุกาม-สุโขทัย) รอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง อยุธยา	โครงสร้างการอ่านลวดลายรอยพระพุทธบาทอยุธยา ที่ถูกสร้างจากการผสมรูปแบบ ในวงกลมศูนย์กลางวางโครงสร้างตาม คัมภีร์ชินาลังการฎีกาจากสัญลักษณ์มงคลรูปหอก ภายในสู่สัญลักษณ์มงคลในวงกลมนอก ก่อนกระจายสัญลักษณ์มงคลในช่องตาราง ซึ่งหาโครงสร้างการวางที่แน่ชัดไม่ได้
กลุ่มรอยพระพุทธบาทในรูปลักษณ์การจัดวางลาย แบบอยุธยา รอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ อยุธยา	โครงสร้างการอ่านลวดลายในกลุ่มรอยพระพุทธบาท ในรูปลักษณ์การจัดวางลายแบบอยุธยา ไม่พบโครงสร้างที่ชัดเจน หากแต่พบว่ามีการนำกลุ่ม สัญลักษณ์มงคลรูปเทวดาและมหาพรหมทั้ง 16 มารวมกลุ่มที่ปลายพระบาท และปรากฏสัญลักษณ์มงคลใหม่ที่กลางพระบาท

ตารางที่ 13 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ

สัญลักษณ์มงคล **คัมภีร์** **ชินาลังการฎีกา**	**รอยพระพุทธบาท** **วัดพระราม**	**รอยพระพุทธบาท** **วัดภูเขาทอง**	**ภาพพระบฏ** **รอยพระพุทธบาท**
1. รูปหอก			
2. รูปแว่นส่องพระพักตร์			
3. รูปภาชนะทอง			
4. รูปสวัสติกะ, สายสร้อย			
5. รูปตั่ง			
6. รูปขอ			
7. รูปปราสาท			

ตารางที่ 14 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล คัมภีร์ ชินาลังการฎีกา	รอยพระพุทธบาท วัดพระราม	รอยพระพุทธบาท วัดภูเขาทอง	ภาพพระบฏ รอยพระพุทธบาท
8. รูปเสาไต้			
9. รูปเศวตฉัตร			
10. รูปพระขรรค์			
11. รูปพัดใบตาล			
12. รูปพัดหางนกยูง			
13. รูปพัดขนจามรี			
14. รูปมงกุฎ			

ตารางที่ 15 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล คัมภีร์ ชินาลังการฎีกา	รอยพระพุทธบาท วัดพระราม	รอยพระพุทธบาท วัดภูเขาทอง	ภาพพระบฏ รอยพระพุทธบาท
15. รูปบาตร			
16. รูปดวงแก้วมณี			
17. รูปพวงดอกมะลิ			
18. รูปดอกนิลุบล			
19. รูปดอกอุบลแดง			
20. รูปดอกปทุมแดง			
21. รูปดอกปทุมขาว			

ตารางที่ 16 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล คัมภีร์ ชินาลังการฎีกา	รอยพระพุทธบาท วัดพระราม	รอยพระพุทธบาท วัดภูเขาทอง	ภาพพระบฏ รอยพระพุทธบาท
22. รูปดอกบัวขาว			
23. รูปภาชนะน้ำ			
24. ปูรณฆฏะ			
25. รูปถาดใส่น้ำเต็ม			
26. รูปมหาสมุทร			
27. รูปภูเขาจักรวาล			
28. รูปภูเขาหิมพานต์			

ตารางที่ 17 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล **คัมภีร์** **ชินาลังการฎีกา**	**รอยพระพุทธบาท** **วัดพระราม**	**รอยพระพุทธบาท** **วัดภูเขาทอง**	**ภาพพระบฏ** **รอยพระพุทธบาท**
29. รูปภูเขาพระสุเมรุ			
30. รูปดวงอาทิตย์			
31. รูปดวงจันทร์			
32. รูปดวงดาว			
33. รูปทวีปทั้ง 4 กับทวีปบริวาร			

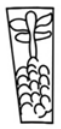
ตารางที่ 18 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล คัมภีร์ ชินาลังการฎีกา	รอยพระพุทธบาท วัดพระราม	รอยพระพุทธบาท วัดภูเขาทอง	ภาพพระบฏ รอยพระพุทธบาท
34. รูปพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้พรั่งพร้อมด้วยรัตนะ 7 ประการกับบริวาร			
35. รูปสังข์ทักขิณาวัฏ			
36. รูปปลาทองคู่			

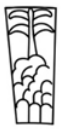
ตารางที่ 19 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล คัมภีร์ ชินาลังการฎีกา	รอยพระพุทธบาท วัดพระราม	รอยพระพุทธบาท วัดภูเขาทอง	ภาพพระบฏ รอยพระพุทธบาท
37. รูปจักรคู่			
38. รูปแม่น้ำสายใหญ่ 1			
39. รูปแม่น้ำสายใหญ่ 2			
40. รูปแม่น้ำสายใหญ่ 3			
41. รูปแม่น้ำสายใหญ่ 4			
42. รูปแม่น้ำสายใหญ่ 5			
43. รูปแม่น้ำสายใหญ่ 6			

ตารางที่ 20 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล **คัมภีร์** **ชินาลังการฎีกา**	**รอยพระพุทธบาท** **วัดพระราม**	**รอยพระพุทธบาท** **วัดภูเขาทอง**	**ภาพพระบฏ** **รอยพระพุทธบาท**
44. รูปแม่น้ำสายใหญ่ 7			
45. รูปภูเขา สัตตบริภัณฑ์ 1			
46. รูปภูเขา สัตตบริภัณฑ์ 2			
47. รูปภูเขา สัตตบริภัณฑ์ 3			
48. รูปภูเขา สัตตบริภัณฑ์ 4			
49. รูปภูเขา สัตตบริภัณฑ์ 5			

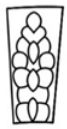
ตารางที่ 21 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล คัมภีร์ ชินาลังการฎีกา	รอยพระพุทธบาท วัดพระราม	รอยพระพุทธบาท วัดภูเขาทอง	ภาพพระบฏ รอยพระพุทธบาท
50. รูปภูเขา สัตตบริภัณฑ์ 6			
51. รูปภูเขา สัตตบริภัณฑ์ 7			
52. รูปสระน้ำ สีทันดรทั้ง 1			
53. รูปสระน้ำ สีทันดรทั้ง 2			
54. รูปสระน้ำ สีทันดรทั้ง 3			
55. รูปสระน้ำ สีทันดรทั้ง 4			

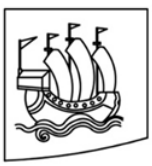
ตารางที่ 22 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล **คัมภีร์** **ชินาลังการฎีกา**	**รอยพระพุทธบาท** **วัดพระราม**	**รอยพระพุทธบาท** **วัดภูเขาทอง**	**ภาพพระบฏ** **รอยพระพุทธบาท**
56. รูปสระน้ำ สีทันดรทั้ง 5			
57. รูปสระน้ำ สีทันดรทั้ง 6			
58. รูปสระน้ำ สีทันดรทั้ง 7			
59. รูปพญาหงส์ทอง			
60. รูปจระเข้			
61. รูปธงชายผ้า			
62. รูปวอทอง			

ตารางที่ 23 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล คัมภีร์ ชินาลังการฎีกา	รอยพระพุทธบาท วัดพระราม	รอยพระพุทธบาท วัดภูเขาทอง	ภาพพระบฏ รอยพระพุทธบาท
63. รูปพัดวาลวิชนีทอง			
64. รูปภูเขาไกรลาศ			
65. รูปราชสีห์			
66. รูปพยัคฆราช			
67. รูปพญาม้าวลาหก			
68. รูปพญาช้างอุโบสถ			
69. รูปพญาช้างฉันทันต์			

ตารางที่ 24 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล คัมภีร์ ชินาลังการฎีกา	รอยพระพุทธบาท วัดพระราม	รอยพระพุทธบาท วัดภูเขาทอง	ภาพพระบฏ รอยพระพุทธบาท
70. รูปพญาสุกรีนาคราช			
71. รูปพญาหงส์			
72. รูปโคอุสภราช			
73. รูปพญาช้างเอราวัณ			
74. รูปมังกรทอง			
75. รูปพรหม 4 หน้า			
76. รูปเรือทอง			

ตารางที่ 25 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล คัมภีร์ ชินาลังการฎีกา	รอยพระพุทธบาท วัดพระราม	รอยพระพุทธบาท วัดภูเขาทอง	ภาพพระบฏ รอยพระพุทธบาท
77. รูปแมโคกับลูกโค			
78. รูปกินนร			
79. รูปกินนรี			
80. รูปนกการะเวก			
81. รูปพญานกยูง			
82. รูปพญานกกระเรียน			
83. รูปพญานกจากพราก			

ตารางที่ 26 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล คัมภีร์ ชินาลังการฎีกา	รอยพระพุทธบาท วัดพระราม	รอยพระพุทธบาท วัดภูเขาทอง	ภาพพระบฏ รอยพระพุทธบาท
84. รูปพญานกพริก			
85. รูปเทวโลก 1			
86. รูปเทวโลก 2			
87. รูปเทวโลก 3			
88. รูปเทวโลก 4			
89. รูปเทวโลก 5			
90. รูปเทวโลก 6			

ตารางที่ 27 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล คัมภีร์ ชินาลังการฎีกา	รอยพระพุทธบาท วัดพระราม	รอยพระพุทธบาท วัดภูเขาทอง	ภาพพระบฏ รอยพระพุทธบาท
91. รูปพรหมโลก 1			
92. รูปพรหมโลก 2			
93. รูปพรหมโลก 3			
94. รูปพรหมโลก 4			
95. รูปพรหมโลก 5			
96. รูปพรหมโลก 6			
97. รูปพรหมโลก 7			

ตารางที่ 28 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

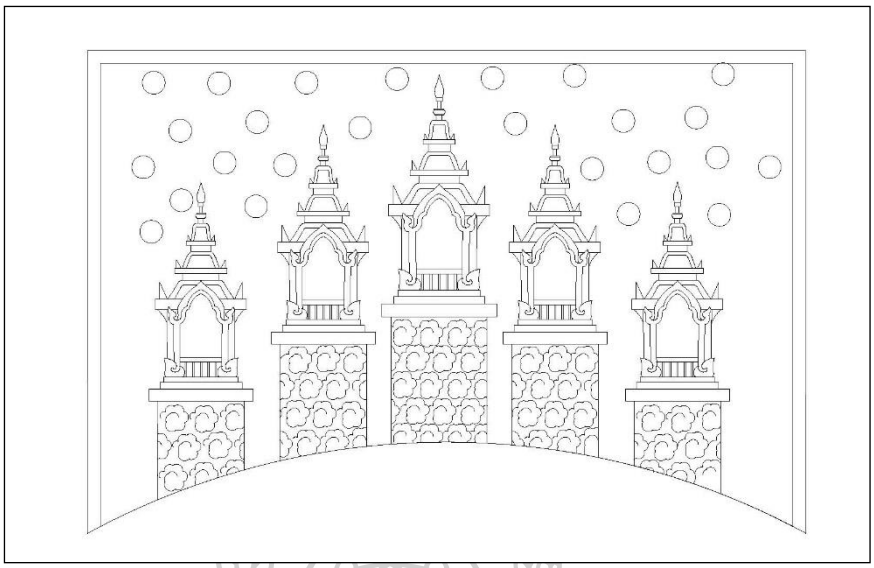
สัญลักษณ์มงคล คัมภีร์ ชินาลังการฎีกา	รอยพระพุทธบาท วัดพระราม	รอยพระพุทธบาท วัดภูเขาทอง	ภาพพระบฏ รอยพระพุทธบาท
98. รูปพรหมโลก 8			
99. รูปพรหมโลก 9			
100. รูปพรหมโลก 10			
101. รูปพรหมโลก 11			
102. รูปพรหมโลก 12			
103. รูปพรหมโลก 13			
104. รูปพรหมโลก 14			

ตารางที่ 29 ตารางเปรียบเทียบสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ (ต่อ)

สัญลักษณ์มงคล คัมภีร์ ชินาลังการฎีกา	รอยพระพุทธบาท วัดพระราม	รอยพระพุทธบาท วัดภูเขาทอง	ภาพพระบฏ รอยพระพุทธบาท
105. รูปพรหมโลก 15			
106. รูปพรหมโลก 16			

หมายเหตุ ภาพเปรียบเทียบลวดลายมงคลจากคัมภีร์ชินาลังการฎีการ กับสัญลักษณ์มงคลที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาทวัดพระราม, รอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง, ภาพพระบฏรอยพระพุทธบาท จากการตีความโดย ตะวัน วีระกุล

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 78 ภาพลายเส้นรูปสัญลักษณ์มงคลใหม่ ที่ปรากฏในแผ่นภาพพระบฏรอยพระพุทธบาท สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ที่ผู้ศึกษาจะทำการถอดความหมายในบทวิเคราะห์ต่อไป

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2566

มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทที่ 4
อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา

เมื่ออยุธยาพบรอยพระพุทธบาท ณ เขาสุวรรณบรรพตในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พระองค์โปรดเกล้าฯให้สร้างมณฑปครอบพระพุทธบาท (ศานติ ภักดีคำ และนวรัตน์ ภักดีคำ, 2561: 367) และด้วยพระราชศรัทธาได้กัลปนาพื้นที่โดยรอบรอยพระพุทธบาทเป็นพุทธสถานขึ้น พร้อมกับการสร้างอาคารศาสนสถานต่าง ๆ เพื่อใช้เป็นที่จารึกแสวงบุญของผู้คนอยุธยาและหัวเมืองใกล้เคียงได้เดินทางมาในช่วงงานนมัสการรอยพระพุทธบาท ที่จะจัดขึ้นในช่วงเดือนสองและเดือนสามของทุกปี พื้นที่รอบรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพตได้ถูกพัฒนาเป็นเจติยะสำคัญนอกเกาะอยุธยา ดังที่ปรากฏในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ได้กล่าวถึงสิ่งที่เป็นหลักเป็นประธานเป็นศรีพระนครนอกเมือง อันประกอบไปด้วยพระบรมพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต พระปัถวีพระบรมฉายในป่าแขวงเมืองสระบุรี (กรมศิลปากร, 2553: 258) ทำให้กษัตริย์อยุธยาในยุคหลังจากสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมล้วนเสด็จมานมัสการรอยพระพุทธบาทและทำการสมโภชอย่างต่อเนื่อง จนกลายเป็นประเพณีงานนมัสการรอยพระพุทธบาทที่พุทธศาสนิกชนจะเดินทางมากราบนมัสการจากทุกสารทิศ การเดินทางมานมัสการรอยพระพุทธบาทของพระมหากษัตริย์ และเหล่าผู้คนในอยุธยาในอาณาบริเวณใกล้เคียงก่อให้เกิดการก่อสร้างกลุ่มอาคารโดยรอบพื้นที่รอยพระพุทธบาทเพื่อรองรับกิจกรรมและปริมาณผู้คนที่เดินทางมาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งรวมไปถึงมณฑปที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงสร้างครอบรอยพระ-พุทธบาทก็ปรากฏการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละยุคสมัย เพราะหากนับระยะเวลาตั้งแต่พบรอยพระพุทธบาทและปรากฏการก่อมณฑปครอบ จนถึงช่วงเวลาที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโปรดเกล้าฯให้นำทองที่พบที่เมืองกุยบุรีมาตีแผ่ เพื่อปิดประดับเหมและนาคปักก็มีระยะเวลากว่า 142 ปี (นับตั้งแต่ปีพ.ศ.2149 ที่พบรอยพระพุทธบาทจนถึงเมื่อมีการประดับแผ่นทองที่เครื่องบนมณฑปพระพุทธบาทเมื่อปีพ.ศ.2291) ในบันทึกทางประวัติศาสตร์มณฑปพระพุทธบาทมีการเปลี่ยนแปลงรูปลักษณ์และองค์ประกอบมาตลอดในแต่ละยุคสมัย การศึกษาในบทนี้จะทำการเก็บข้อมูลอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในพื้นที่ต่าง ๆ เพื่อหารูปแบบเดิมอันจะช่วยสะท้อนแนวคิดดั้งเดิมในการสร้างมณฑปพระพุทธบาท โดยอาศัยการเทียบเคียงกับมณฑปพระพุทธบาทที่ร่วมสมัยกับช่วงเวลาอาณาจักรอยุธยา

พัฒนาการอาคารมณฑปพระพุทธบาทและสถาปัตยกรรมในอยุธยาหลังการพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตในมิติทางประวัติศาสตร์

ก่อนที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (ปีพ.ศ.2154-ปีพ.ศ.2171) จะพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตได้โปรดเกล้าฯให้มีการชักพระมงคลบิตรจากฟากตะวันออกมาไว้ฟากตะวันตก และให้ก่อพระมณฑปครอบ เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต (ปีพ.ศ. 2149) ได้ตรัสสั่งให้ช่างสถาปนามณฑปครอบสวมรอยพระพุทธบาท สร้างพระอุโบสถ พระวิหาร-การเปรียญตึก กุฎีสงฆ์ สร้างพระตำหนักท่าเจ้าสนุกและตัดถนนจากเส้นทางสถลมารคถึงพระ-พุทธบาท (กรมศิลปากร, 2515a: 335)

สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (ปีพ.ศ.2172-ปีพ.ศ.2199) พระราชกรณียกิจเมื่อขึ้นครองราชย์ได้โปรดเกล้าฯให้สถาปนาวัดไชยวัฒนารามบนนิวาสสถานเดิม และโปรดเกล้าฯให้สร้างปราสาทนครหลวง เพื่อเป็นที่ประทับในการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทเขาสุวรรณ-บรรพต โดยให้ช่างไปถ่ายแบบจากปราสาทนครวัดในกัมพูชา ในปีเดียวกันนั้นสถาปนาวัดพระศรี-สรรเพชญ์ซึ่งได้บูรณะขึ้นใหม่ กอปรกับในช่วงรัชสมัยของพระองค์มีการสร้าง “จักรวรรดิไพชยนต์-มหาปราสาท” ซึ่งเป็นพระที่นั่งองค์ใหม่ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา โปรดเกล้าฯให้ต่อยอดปรางค์วัดมหาธาตุให้สูงขึ้นจากอันเก่าที่ทลายลง และงานก่อสร้างสำคัญที่สะท้อนความเชื่อในยุคสมัยนั้นได้เป็นอย่างดีคือเมื่อใกล้จุลศักราช 1000 (พ.ศ.2181) สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงกลัวว่าจะเกิดกลียุคขึ้นเพราะจะเป็นปีที่จุลศักราชครบหนึ่งพันปี จึงได้มีการจัดพิธีลบศักราชขึ้น โดยมีการทำเขา-พระสุเมรุหน้าจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท ประกอบด้วยเขาไกรลาสและเขาสัตบริภัณฑ์ล้อมเป็นชั้น ๆ แล้วทำรูปอสูร คนธรรพ์ ฤษี กินนร นาค ที่เขาพระสุเมรุ ทำรูปพระอินทร์เป็นประธานและให้คนแต่งกายเป็นพระอิศวร พระวิษณุ พระพาย พระพิรุณ พระเพลิง พระยม พระโพสพ พระจันทร์ พระอาทิตย์ เทพเจ้าสิบสองราศี (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล, 2549: 237) พระราชพิธีลบศักราชจัดต่อเนื่องกินเวลาหลายวัน และเมื่อเสร็จพิธีก็โปรดเกล้าฯให้มีการตกแต่งพระนครแล้วเสด็จออกโปรยทานรอบพระนคร มีการบริจาคทานแก่พราหมณ์และผู้ยากไร้ ตามพระ-ราชพงศาวดารกล่าวไว้ว่ามีการบริจาคช้างร้อยเชือก ม้าร้อยเชือก ทาสชายร้อยคน ทาสหญิงร้อยคน เงินร้อยชั่ง ทองร้อยชั่ง ราชรถร้อยคัน (สัตตสตกมหาทาน การให้ทานตามคติพระโพธิสัตว์) มีการตั้งมหรสพสมโภชเป็นที่มโหฬาร กล่าวว่าพิธีลบศักราชในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเป็นงาน

เฉลิมฉลองที่ใหญ่โตในยุคสมัยนั้น และยังคงเป็นที่จดจำของผู้คนในอยุธยาในสมัยต่อมา เพราะเป็นครั้งแรกที่มีการตั้งเขาพระสุเมรุจำลองขึ้นเพื่อประกอบพิธีลบศักราชในกรุงศรีอยุธยา

ที่พระพุทธบาทมีการก่อสร้างเพิ่ม คือ โปรดเกล้าฯให้ตกแต่งพระตำหนักใต้ธารทองแดง มีการไขน้ำจากธารทองแดงมาเก็บไว้เพื่อใช้ ตลอดระยะทางจากท่าเจ้าสนุกถึงท้ายพิกุลโปรดเกล้าฯให้ขุดบ่อน้ำและศาลาพักคนเดินทาง (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล, 2549ก: 223) ตลอดทางเดินถึงพระพุทธบาท เพื่อให้สะดวกต่อผู้คนที่เดินทางมาสักการะรอยพระพุทธบาท

ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ปีพ.ศ.2199-ปีพ.ศ.2231) เสด็จไปนมัสการรอยพระพุทธบาททุกปี ประทับอยู่พระราชนิเวศธารเกษมและให้เล่นมหรสพสมโภชตามโบราณราชประเพณี การก่อสร้างในพื้นที่รอบพระพุทธบาทที่ปรากฏ มีการสร้างถนนจากพระพุทธบาทถึงเมืองลพบุรี (ตรี อมาตยกุล, 2507: 469) ที่มณฑปพระพุทธบาทมีการบูรณปฏิสังขรณ์ส่วนที่ชำรุดและปรากฏว่าโปรดเกล้าฯให้จำลองรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต เพื่อไปประดิษฐานไว้ที่มณฑปพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งถือว่าเป็นการจำลองรอยพระพุทธบาทจากเขาสุวรรณบรรพตเป็นครั้งแรก

รัชสมัยสมเด็จพระเพทราชามีการสร้างมหาปราสาทในพระราชวังชั้นใน พระราชทานชื่อว่าบรรยงก์รัตนาสน์ โดยให้มีขุดสระคู่ซ้ายขวาและให้ก่ออ่างแก้ว ภูเขา มีท่อส่งน้ำลงมาในอ่างแก้วนั้น ทำให้พระราชวังในกรุงศรีอยุธยามีปราสาททั้งหมดสี่หลัง คือ พระที่นั่งวิหารสมเด็จ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท และพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ และนิวาสสถานเดิมในพื้นที่ตำบลป่าตอง ก็โปรดเกล้าฯให้สถาปนาเป็นพระอาราม มีพระอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญ พระเจดีย์ กำแพงแก้ว และกุฏิสงฆ์ สิ่งสำคัญที่ถูกบันทึกไว้ในการก่อสร้างวัดบรมพุทธาราม คือ โปรดเกล้าฯให้หมื่นจันทรา (ช่างเคลือบ) ทำกระเบื้องเคลือบสีเหลือง ดำเนินการก่อสร้างสามปีจึงแล้วเสร็จพระราชทานชื่อว่าวัดบรมพุทธาราม ตั้งเจ้าอธิการชื่อพระญาณสมโพธิ ราชาคณะคามวาสี (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล, 2549ข: 344) และบูรณะวัดพระยาแมน ซึ่งเป็นที่พำนักของพระอาจารย์ของพระองค์ พร้อมตั้งพระอาจารย์เป็นเจ้าอธิการวัดที่พระศรีสัจญาณมุนี พระราชาคณะฝ่ายคามวาสี ไม่ปรากฏการก่อสร้างอะไรโดยรอบรอยพระพุทธบาท

เมื่อถึงรัชสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) (ปีพ.ศ.2246-ปีพ.ศ.2251) โปรดเกล้าฯให้สร้างพระอารามบนที่ฝังพระสกุล (รก) ของพระองค์ที่บ้านโพธิ์ประทับช้าง แขวงเมืองพิจิตร โดยสร้างพระอุโบสถ พระวิหาร มหาธาตุเจดีย์ ศาลาการเปรียญและปีต่อมา (ปีพ.ศ.2246) มณฑปวัดสุมงคลบพิตรที่ได้เคลื่อนย้ายมาในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เกิดอสนีบาตทำให้ไฟไหม้ยอดพระมณฑปจึงโปรดเกล้าฯให้เจ้าพนักงานก่อสร้างใหม่แปลงจากมณฑปเป็นพระมหาวิหาร

ในรัชกาลนี้ปรากฏความในพระราชพงศาวดาร แสดงถึงการก่อสร้างที่มณฑปพระพุทธบาท (พ.ศ.2246) ว่า “โปรดให้ช่างต่ออย่างให้มีห้ายอด ให้ย่อเกล็ด มีบันแถลงแลยอดแทรกด้วย” (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล, 2549ก: 374) และทรงขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทพร้อมทั้งยกเครื่องบนพระมณฑปใหม่ ให้สมเด็จพระสังฆราช (แตงโม) เป็นแม่กอง ก่อนเสด็จกลับมายังพระนคร โดยการก่อสร้างมณฑปพระพุทธบาทขึ้นใหม่คาดว่าเสร็จเฉพาะในส่วนเครื่องบน งานปูน งานรัก ส่วนงานประตูและงานกระจกนั้นยังไม่แล้วเสร็จ ผู้ศึกษาคาดคะเนว่าจะค้างจนสิ้นรัชสมัยเสียก่อน เพราะปรากฏมีการติดบานประตูประดับมุก และมีการฉลองในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9 (พระเจ้าท้ายสระ) (ปีพ.ศ.2252-ปีพ.ศ.2275) โปรดเกล้าฯให้ประดับกระจกแผ่นใหญ่ในฝาพระมณฑปพระพุทธบาท แล้วปิดทองทาสี แล้วพระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปฉลองสักการะบูชาพระพุทธบาท (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล, 2549ข: 389) ส่วนในกรุงศรีอยุธยามีการบูรณะวัดสำคัญ คือ วัดมเหยงคณ์ ส่วนพระมหาอุปราช (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) บูรณะวัดกุฎีดาว งานก่อสร้างที่สำคัญซึ่งเป็นช่วงต่อเนื่องระหว่างสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9 (พระเจ้าท้ายสระ) กับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ คือ การเคลื่อนพระพุทธไสยาสน์ วัดป่าโมกจากวัดเดิมมาประดิษฐานที่ใหม่ (ปีพ.ศ.2270) พร้อมสร้างสถาปนาวัดขึ้น ณ ที่ปัจจุบัน ประกอบด้วยวิหาร การเปรียญ โรงพระอุโบสถ พระเจดีย์ กุฎี ศาลา ใช้เวลาทำห้าปีจึงเสร็จ และที่วัดป่าโมกนี้ได้พบรอยพระพุทธบาทสี่รอยประดิษฐานไว้ในอาคารด้านข้างพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ ซึ่งจากการเทียบเคียงลวดลายโดยผู้ศึกษาพบว่าเป็นรอยพระพุทธบาทในยุคใกล้เคียงกับแผ่นภาพพระบฏในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งมีความเป็นไปได้อย่างมากว่ารอยพระพุทธบาทสี่รอยถูกประดิษฐาน ณ ที่วัดนี้มาตั้งแต่แรกเริ่มสร้างวัด

รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (ปีพ.ศ.2275-ปีพ.ศ.2301) โปรดเกล้าฯให้รื้อพระที่นั่งสรรเพชญปราสาทลงแล้วทำใหม่ โดยแต่เดิมนั้นหุ้มแต่ดีบุก การทำใหม่ครั้งนี้ให้ปิดทองส่วนยอดและช่อฟ้า ป้านลม เชิงกลอนดอกจอก (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2553ก: 359) รวมถึงให้ปฏิสังขรณ์พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ และพระที่นั่งสุริยาสน์-อมรินทร์โดยปรุงเครื่องบนขึ้นใหม่ และให้ต่อพระเศียรพระมงคลบพิตร และให้แปลงหลังคาเป็นพระวิหารอย่าให้ทำเป็นมณฑปให้ทำเป็นวิหารธรรมดา (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2553ข: 361) พร้อมการบูรณะวิหารวัดพระศรีสรรเพชญ์ ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ในช่วงเวลาเดียวกัน

ที่มณฑปพระพุทธบาท (ปีพ.ศ.2291) (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2553ค: 364) พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีพระราชศรัทธาปรับเครื่องบนโดยนำทองที่ถูกพบที่เมืองกุยบุรี มาตีแผ่หุ้มมณฑปพระพุทธบาทแต่ชั้นเหมและนาคลงมา โดยหุ้มเฉพาะส่วนเหมและนาคปักที่ครอบมุมหลังคา เนื่องจากปรากฏการปิดทองที่แผ่นหลังคาในสมัยต่อมา

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร (ปีพ.ศ.2301) ให้สร้างวัดอุทุมพรอารามและปฏิสังขรณ์หลังคามณฑปพระพุทธบาทโดยให้หุ้มทองสองชั้นเชิงกลอน (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล, 2549ก: 419)

ก่อนเสียกรุงศรีอยุธยา จีนค่ายคลองสวนพลูได้ขึ้นไปลอกทองพระพุทธบาท เอาเงินที่ดาดพื้นและลอกทองหุ้มพระมณฑปน้อย และหลังจากนั้นในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาก็ไม่ปรากฏเรื่องมณฑปพระ-พุทธบาทอีก มาปรากฏอีกครั้งเมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-จุฬาโลกมหาราช แห่งกรุงรัตนโกสินทร์โปรดเกล้าฯให้พระยาราชสงครามเป็นแม่กองปรุงเครื่อง-มณฑปพระพุทธบาทขึ้นใหม่ (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล, 2549ข: 209) พบข้อมูลเพิ่มเติม ที่ให้ภาพมณฑปพระพุทธบาทหลังเสียกรุงปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีโดยกล่าวบรรยายว่าในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) นั้นโปรดเกล้าฯให้เอากระเบื้องมากั้นพระพุทธบาท ยังไม่ได้สร้างเป็นพระมณฑปดังเดิม แสดงให้เห็นว่าก่อนเสีย

กรุงศรีอยุธยา ในช่วงที่จีนค่ายคลองสวนพลูลอกทองพระพุทธบาทนั้น สร้างความเสียหายให้กับยอดพระมณฑปจนต้องปรุงใหม่ทั้งหมดในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

จากบันทึกในพระราชพงศาวดาร ได้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของอาคารมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพตเริ่มต้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม จนถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร บันทึกประวัติศาสตร์ทำให้ทราบว่ามีการปรับรูปแบบมณฑปพระพุทธบาทครั้งสำคัญในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) โดยปรับเครื่องบน (หลังคา) ให้เป็นห้ายอดมียอเกล็ดและบัณแถลง เป็นรูปแบบของรูปทรงหลังคาที่สืบต่อเนื่องมาจนถึงช่วงเสียกรุงศรีอยุธยา เพราะไม่ปรากฏบันทึกการบูรณะการปรับเครื่องบนขึ้นใหม่หลังจากสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 อีกเลย แต่น่าเสียดายว่ามณฑปพระพุทธบาทในรูปแบบสมัยอยุธยาได้ถูกเพลิงไหม้ การศึกษารูปทรงของมณฑปพระพุทธบาทที่สุวรรณบรรพตที่ถูกพัฒนาการมาในสมัยอยุธยาต้องอาศัยการเทียบเคียงกับมณฑปพระพุทธบาทอื่น ๆ ที่ปรากฏในช่วงวัฒนธรรมอยุธยาว่ามีพัฒนาการรูปแบบลักษณะใดก่อนที่จะปรากฏเป็นรูปแบบที่รับรู้ในปัจจุบัน กอปรกับอาศัยหลักฐานจากพระราชพงศาวดารและข้อมูลจากบันทึกที่ชาวต่างชาติ ที่ได้เคยเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธบาทที่ได้กล่าวบรรยายถึงมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพตว่ามีลักษณะอย่างไร

จากการไล่เรียงลำดับเวลาทางประวัติศาสตร์ทำให้ผู้ศึกษาพบว่า ในช่วงเวลาของการบูรณะมณฑปพระพุทธบาท มักเป็นช่วงเวลาใกล้เคียงกับการบูรณะหมู่มหาปราสาทในพระบรมมหาราชวังกรุงศรีอยุธยา เห็นได้ชัดในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งมีการบูรณะพระที่นั่งสรรเพชรปราสาทและกลุ่มมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวังได้มีการปรุงเครื่องยอดขึ้นใหม่ทั้งหมด เกิดภายหลังจากการบูรณะมณฑปพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ประมาณ 30 ปี การปรุงเครื่องยอดพระที่นั่งใหม่ในครั้งนี้พบว่ามีการใช้วัสดุบางประเภทในลักษณะเดียวกัน เช่นใช้แผ่นดีบุกเป็นวัสดุมุงหลังคาหรือมีการปิดทองที่ส่วนองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมในส่วนยอด ทำให้เกิดข้อสังเกตได้ว่ารูปแบบงานศิลปะและสถาปัตยกรรมของมณฑปพระพุทธบาท และเครื่องยอดในหมู่พระที่นั่งมีพัฒนาการทางสถาปัตยกรรมในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกัน การบูรณะได้ก่อให้เกิดการถ่ายเทรูปแบบทางสถาปัตยกรรม ระหว่างมณฑปพระพุทธบาทและยอดปราสาทในหมู่พระที่นั่ง อย่างน้อยที่ปรากฏพบจากพระราชพงศาวดารกล่าวคือการใช้วัสดุมุงหลังคา

ร่วมกัน ย่อมหมายถึงการถ่ายทอดทางด้านรูปแบบงานศิลปกรรม และการสืบต่อเชิงช่างที่ทำงานในอาคารเครื่องสูงในลักษณะเดียวกันด้วย

ที่มาของมณฑปครอบรอยพระพุทธบาทสุวรรณบรรพต

บันทึกทางประวัติศาสตร์ชี้ชัดว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงพบรอยพระพุทธบาทได้โปรดเกล้าฯให้สร้าง “มณฑป” ครอบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต “มณฑป” จึงเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ถูกเลือกใช้ให้เป็นอาคารครอบรอยพระพุทธบาทอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งในช่วงเวลาก่อนหน้าก็ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดเกล้าฯให้ก่อพระมณฑปครอบ “พระสุมงคลบิตร” หรือ “พระมงคลบพิตร” (ไม่ปรากฏว่าสร้างในสมัยใด แต่จากข้อสันนิษฐานว่าอาจสร้างในสมัยอยุธยาตอนต้น โดยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดเกล้าฯให้เคลื่อนจากวังด้านตะวันออกมาประดิษฐานด้านตะวันตก) ในช่วงเวลานั้นจึงมีการสร้างอาคารมณฑปอยู่สองแห่งในพระนครศรีอยุธยาคือที่ “มณฑปพระสุมงคลบิตร” และ “มณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต” จากการศึกษาพบว่า นับเป็นครั้งแรกในสมัยอยุธยาที่ปรากฏชื่อชนิดสถาปัตยกรรม “มณฑป” ขึ้น ซึ่งแต่เดิมในการก่อสร้างอาคารต่าง ๆ ในวัดที่กรุงศรีอยุธยามักจะปรากฏชื่ออาคาร เช่น เจดีย์ พิหาร กุฏี การเปรียญ การปรากฏขึ้นของมณฑปในสมัยพระเจ้าทรงธรรม จึงเท่ากับการเกิดปรากฏรูปลักษณ์สัณฐานใหม่ในพุทธสถานของกรุงศรีอยุธยา

เบื้องต้นอาคารมณฑป (มน-ดบ) ในความหมายของงานสถาปัตยกรรมไทย หมายถึงอาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสประกอบเครื่องยอดรูปปราสาท มีรูปคล้ายบุษบกขยายส่วนให้ใหญ่เพื่อให้มีการใช้สอยภายในได้ (โชติ กัลยาณมิตร, 2518: 573) ทั้งนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ให้ข้อสันนิษฐานว่ามณฑป ปราสาท บุษบก มีลักษณะเหมือนกันคือเป็นสถาปัตยกรรมยอดแหลม มีข้อแตกต่างตรงมีมุขเรียกว่า “ปราสาท” หากเป็นอาคารยอดแหลมอย่างเดียวไม่มีมุขและมีคนมากกว่าหนึ่งคนเข้าไปใช้สอยได้เรียกว่า “มณฑป” และถ้าเป็นสถาปัตยกรรมขนาดเล็กมีคนเข้าไปนั่งอยู่ได้เพียงคนเดียวเรียกว่า บุษบก (สมคิด จิระทัศนกุล, 2556: 770) การเรียกสถาปัตยกรรมใดว่า “มณฑป” ในเบื้องต้นจึงถูกพิจารณาจากรูปทรงของตัวอาคารเป็นหลักว่ามีผังตัวอาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส และมียอดเป็นทรงกรวยแหลม สถาปัตยกรรมฮินดูก็ปรากฏการเรียกชื่ออาคารว่า “มณฑป” (มัน-ทะ-ปา) เช่นกัน มณฑปในงานสถาปัตยกรรมฮินดูหมายถึงอาคารปิดล้อมหรืออาคารโถงเพื่อรวมคนมาประกอบศาสนพิธีถวายแด่พระเจ้า หรือใช้เรียกอาคารชั่วคราวที่

ประกอบศาสนพิธี (โชติมา จตุรวงค์, 2560ก: 110) คำว่ามณฑปในภาษาบาลีหมายถึงอาคารประเภทศาลาหรือพลับพลา เพิงพักชั่วคราวสร้างขึ้นในโอกาสและเทศกาลพิเศษ (โชติมา จตุรวงค์, 2560ข: 119)

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนากล่าวถึงอาคารมณฑปไว้ในวินัยปิฎก เล่มที่ 7 จุลลวัคค์ เสนาสนขันธกะ กล่าวถึงภิกษุฉัพพัคคีย์เลี่ยงข้อบัญญัติที่เกี่ยวกับอาวุโสของสงฆ์ในการพักอาศัยในอาราม โดยเลี่ยงบัญญัติด้วยวิธีการครอบครองมณฑปที่มีผู้สร้างถวายสงฆ์ให้กับอุปชาฌายะของตน (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2566ก: 376) ทำให้พระพุทธเจ้าต้องประกาศเป็นสิกขาบทในวินัยปิฎก จากสิกขาบทในวินัยปิฎกได้ฉายภาพให้เห็นว่า “มณฑป” ในช่วงพุทธกาลถูกใช้ในความหมายเป็นที่พักของพระสงฆ์ชนิดหนึ่ง ซึ่งหากพิจารณาถึงที่พักซึ่งพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติอนุญาตให้พระสงฆ์พักอาศัย 5 ชนิดคือ วิหาร (กุฏิปกคิ), เพิง (อัฑฒโยคะ), เรือนเป็นชั้น ๆ (ปราสาท), เรือนหลังคาตัด (หัมมิยะ) และถ้ำ (คูหา) (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2566ข: 374) ไม่ปรากฏชนิดของสถาปัตยกรรมมณฑป ในความเห็นของผู้ศึกษา “มณฑป” ในยุคแรกนั้นอาจถูกจัดอยู่ในกลุ่มอาคารประเภทเพิง (อัฑฒโยคะ) ซึ่งเป็นลักษณะอาคารชั่วคราว (ไม่มีผนังหรือใช้ผ้ากั้นเป็นผนัง) ซึ่งทำให้ความหมายของมณฑปในสถาปัตยกรรมในพระพุทธศาสนา สอดคล้องกับมณฑปในความหมายงานสถาปัตยกรรมฮินดูที่ครอบคลุมถึงลักษณะอาคารแบบชั่วคราวด้วย

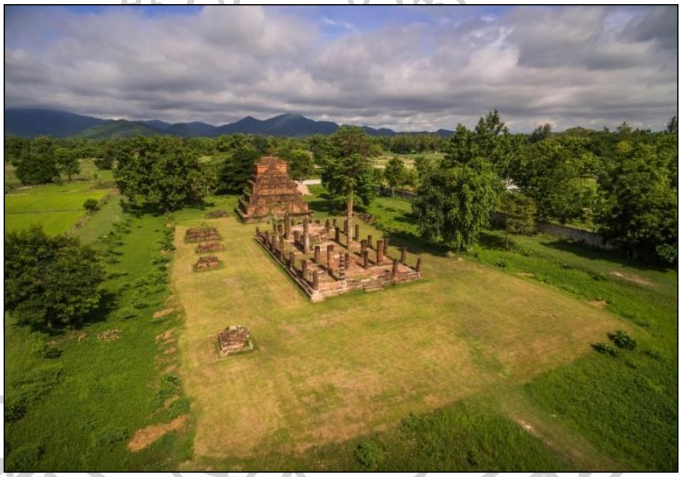
ดังนั้นในความหมายของสถาปัตยกรรมมณฑป จึงหมายถึงลักษณะอาคารผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ที่เป็นอาคารถาวร ทั้งยังหมายไปถึงลักษณะอาคารชั่วคราวที่ถูกใช้ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ โดยในสมัยพุทธกาลมณฑปใช้เป็นที่อยู่ของพระสงฆ์

อาคารมณฑปในประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมสุโขทัย-อยุธยา

การศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในปัจจุบัน ยังไม่สามารถแสดงถึงพัฒนาการของอาคารประเภทมณฑปว่าถูกวิวัฒนาการจนเป็นรูปแบบที่ปรากฏในพื้นที่อยุธยาได้อย่างไร แต่ก่อนหน้านั้นในวัฒนธรรมสุโขทัย สถาปัตยกรรมมณฑปเคยปรากฏขึ้นก่อนหน้าในสุโขทัย จากจารึกวัดอโสการาม พ.ศ.1942 กล่าวถึงสมเด็จพระราชเทพีศรีจุฬาลักษณ์ พระอัครมเหสีในสมเด็จพระ-มหาธรรมราชาธิราช มีพระราชศรัทธราประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุในวัดอโสการาม ความว่า “ทรงได้พระบรมธาตุมาแต่ลังกา 2 องค์ คือ องค์ขนาดกลางเท่าเมล็ดข้าวสารหัก สีแก้วผลึก องค์

ขนาดเล็กเท่าเมล็ดพันธ์ผักกาด สีดอกพิกุลแห้ง ทรงบรรจุไว้ในห้องพระธาตุในพระสถูปซึ่งสร้างพร้อมกับวิหาร มณฑป เจดีย์ ปลูกต้นศรีมหาโพธิ์” (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2567c)

แต่เมื่อผู้ศึกษาลงพื้นที่สำรวจงานสถาปัตยกรรมในวัดอโสการาม จังหวัดสุโขทัย กลับไม่พบอาคารมณฑปปรากฏอยู่ในผัง ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าเป็นการเรียกร่วมกันระหว่างมณฑป (พื้นที่สี่เหลี่ยมจัตุรัส) กับเจดีย์แบบดอกบัวตูม หรือหากมณฑปในสุโขทัยยังคงความหมายถึงอาคารก่อสร้างชั่วคราวที่สร้างด้วยไม้ ทำให้ปัจจุบันจึงไม่ปรากฏร่องรอยของสถาปัตยกรรมชนิดนี้ในผังวัดก็เป็นได้ (ภาพที่79)

ภาพที่ 79 ภาพผังบริเวณวัดอโสการาม จังหวัดสุโขทัย
ที่มา: Thawatchai Ramanatta. (2567). **วัดอโสการาม อุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย**.
เข้าถึงเมื่อ 10 เมษายน. เข้าถึงได้จาก https://bit.ly/4hQJBcH

ในพื้นที่อยุธยาก็ปรากฏว่า “มณฑป” นอกจากใช้ในสถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนาเพื่อครอบพระมงคลบพิตรและครอบรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพตแล้ว คำว่ามณฑปยังถูกใช้เรียกอาคารในพระราชพิธีที่เกี่ยวเนื่องกับองค์พระมหากษัตริย์อยุธยา ขยายความเพิ่มเติมจากคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม (คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมนักวิชาการเชื่อว่าถูกบันทึกในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) กล่าวถึงพระราชพิธีลงสรงในสมัยอยุธยาว่าให้ตั้งพระราชพิธี

บนพระที่นั่งสรรเพชญปราสาท ผูกแพไม้ไผ่ที่ท่าวาสุกรี ที่กลางแพทำพระมณฑปด้วยไม้อุทุมพรหุ้มผ้าขาวประดับด้วยกระจังปิดทอง มีกรงลงสรงอยู่ในพระมณฑป พระมณฑปมีฝารอบ มีทางเข้าสี่ทิศ มีราชวัตรฉัตรล้อม (กรมศิลปากร, 2553ก: 267) หรือในพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าอุทุมพร ได้มีการทำเขาไกรลาสขึ้นที่ท้องสนามหน้าพระที่นั่งวิหารสมเด็จ เป็นเขาสูงเจ็ดวาที่ยอดเขาไกรลาสมีมณฑปประดิษฐานอยู่ ภายในพระมณฑปใหญ่มีมณฑปน้อยตั้งพระไชยน้อย พระสิหิงค์ พระอิศวร พระอุมา พระพิฆเนศวร พระนารายณ์ มีบ่อน้ำมนต์ใหญ่ พระสงฆ์สวดพระปริตรภายใน มีมณฑปที่มุมทั้ง 4 ตั้งหุ่นเครื่องทองคำ 4 มุม มีสระอโนดาตไขน้ำออกจากปากสัตว์ทั้งสี่คือ ราชสีห์ โค ช้าง ม้า รอบสระอโนดาตเป็นป่าหิมพานต่าง ๆ ตามเชิงทิศเขาเมรุมาศ (กรมศิลปากร, 2553ข: 267) (ภาพที่ 80 ภาพที่ 81 และภาพที่ 82)

ภาพที่ 80 ภาพพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

ที่มา: สำนักงานส่งเสริมเอกลักษณ์ของชาติ. (2548). **ราชพัสตราภรณ์**. กรุงเทพฯ:อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ภาพที่ 81 ภาพเขาไกรลาสจำลองในพระราชพิธีโสกันต์ มีการตั้งมณฑปไว้ด้านบน

ที่มา: Siamese. (2566). **เขาไกรลาส**. เข้าถึงเมื่อ 10 กรกฎาคม.

เข้าถึงได้จาก https://www.reurnthai.com/index.php?topic=3292.0

ภาพที่ 82 ภาพแพลงสรงพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร

ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2566). **สยามมกุฎราชกุมาร: สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร**. เข้าถึงเมื่อ 10 เมษายน.

เข้าถึงได้จาก www.nat.go.th/คลังความรู้/รายละเอียด/Articleld/865

นอกจากนั้นมณฑปยังถูกใช้เรียกลักษณะยอดของอาคาร ในหมู่พระที่นั่งในพระนคร-ศรีอยุธยา และจากคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่าด้วยที่ประทับนอกพระนคร ยังมีการกล่าวถึงพระที่นั่งนอกพระนครว่า เป็นอาคารมีมุขสี่ด้านมียอดเป็นมณฑปยอดเดียวและมีมุขซ้อนสี่ชั้น (กรมศิลปากร, 2553: 267)

ตลอดระยะเวลากว่า 124 ปีจากจุดเริ่มต้นของลักษณะอาคารมณฑปที่ใช้ครอบรอยพระ-พุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม จนถึงช่วงเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 อันเป็นช่วงที่มีการเผาทำลายมณฑปพระพุทธบาท พัฒนาการของอาคารมณฑปหลังจากนั้น พบว่าลักษณะการใช้งานของอาคารมณฑปยังถูกใช้กับอาคารลักษณะอื่น ๆ เช่น ลักษณะอาคารชั่วคราวในพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์อยุธยา ในพระราชพิธีลงสรง มณฑปถูกตั้งเป็นประธานของพิธี โดยโครงสร้างทำด้วยไม้อุทุมพรหุ้มด้วยผ้าขาว ในพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าอุทุมพรเห็นได้อย่างชัดเจนว่ามณฑปถูกใช้เป็นประธานของพื้นที่พิธีกรรมตั้งอยู่บนเขาไกรลาสจำลอง ภายในประดิษฐานรูปจำลองเทพเจ้าต่าง ๆ นอกจากนี้พัฒนาการของอาคารมณฑป ยังปรากฏการผสมรูปแบบกับอาคารจัตุรมุขปราสาทในพระราชวัง โดยนำส่วนเรือนยอดมณฑปมาผสมกับรูปแบบอาคารจัตุรมุข ทำให้มีการเรียกชื่อชนิดส่วนยอดบนปราสาทชนิดนี้ว่ายอดมณฑปอีกด้วย

ดังนั้นในความหมายของอาคารมณฑปที่ปรากฏในอยุธยาปลาย จึงครอบคลุมความหมายของทั้งอาคารที่เป็นสถาปัตยกรรมถาวรและสถาปัตยกรรมชั่วคราว มีผังอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสถูกใช้เพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปหรือรอยพระพุทธบาท ในกลุ่มอาคารชั่วคราวนั้น มณฑปถูกใช้ในราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับพิธีของพระมหากษัตริย์

กรณีศึกษาประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา

ทั้งนี้จากการศึกษาเบื้องต้นเป็นการทำความเข้าใจพัฒนาการ การเกิดขึ้นของมณฑปพระพุทธบาทในมิติทางประวัติศาสตร์ ซึ่งทำให้ผู้ศึกษาได้เข้าใจและทราบลักษณะการใช้งานที่แน่ชัดของสถาปัตยกรรมชนิดนี้ ในขอบเขตช่วงเวลาอยุธยาตอนปลาย โดยพบว่ามีการใช้งานสำหรับเป็นอาคารประดิษฐานพระพุทธรูปก่อน พร้อมกับการใช้งานในพระราชพิธีอันเกี่ยวเนื่องกับองค์-พระมหากษัตริย์ เช่น ในพระราชพิธีโสกันต์และราชพิธีลงสรงก็ใช้อาคารมณฑปเป็นอาคารประธาน

ของพระพราชพิธี โดยการศึกษาหลังจากนี้ผู้ศึกษาจะทำการศึกษาเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทอยุธยาจากกรณีศึกษาต่าง ๆ กำหนดจากกรอบช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ของอาคารที่พอสืบค้นได้ว่าสร้างในช่วงอยุธยา หรือเทียบเคียงจากรูปลักษณ์รอยพระพุทธบาทที่ปรากฏอยู่ว่าอยู่ในช่วงยุคอยุธยา เพื่อช่วยสร้างความเข้าใจของอาคารชนิดนี้ต่อการใช้งานและคติต่าง ๆ ด้วยวิธีการสำรวจรังวัดจากอาคารจริง

กรณีศึกษาเบื้องต้นผู้ศึกษาได้กำหนดอาคารที่จะทำการศึกษาไว้ 11 แห่งในแต่ละพื้นที่รอบอยุธยาประกอบด้วย

1. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) จังหวัดสระบุรี
2. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก
3. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม พระอารามหลวง จังหวัดชลบุรี
4. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย พระอารามหลวง จังหวัดชลบุรี
5. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี
6. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด
7. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์
8. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์
9. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร
10. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง
11. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

โดยเบื้องต้นผู้ศึกษาเรียกอาคารเหล่านี้ว่า “มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท” และ “อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท” เนื่องจากความเข้าใจถึงลักษณะอาคารมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทแล้ว ตามความเข้าใจทั่วไปหมายถึงอาคารที่มีลักษณะผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีหลังคาทรงกรวยแหลมสี่เหลี่ยม แต่ในบางกรณีศึกษาที่ผู้ศึกษาเลือกมาพบว่า รอยพระพุทธบาทถูกประดิษฐานในอาคารพื้นที่สี่เหลี่ยมจัตุรัสแต่หลังคาเป็นทรงโรงบ้าง รวมถึงกรณีศึกษาบางแห่ง เช่น ที่อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี ไม่ปรากฏ

รูปแบบหลังคาที่แน่ชัดจำเป็นต้องใช้การสันนิษฐานรูปแบบเข้าช่วยในการศึกษา จึงจะสามารถทราบลักษณะอาคารที่แน่ชัดได้ ทั้งนี้อาคารที่ทำการศึกษาส่วนใหญ่ไม่ปรากฏปีหรือจารึกในการสร้างที่แน่ชัด มีเพียงอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณีเท่านั้น ที่มีจารึกกำกับช่วงเวลาการสร้าง นอกนั้นผู้ศึกษาใช้เกณฑ์พิจารณาประกอบจากรอยพระพุทธบาทที่ประดิษฐานภายใน ว่ามีความเก่าจนถึงยุคอยุธยาหรือไม่ หรือเทียบเคียงจากรูปแบบศิลปะและประวัติศาสตร์ที่ตัวอาคารนั้นตั้งอยู่ และใช้การเทียบเคียงจากมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี เนื่องจากเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในอยุธยา

มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) จุดเริ่มต้นของอาคารสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธบาท

จากการศึกษาพบว่า จุดเริ่มของอาคารครอบรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาเกิดขึ้นหลังจากสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต “มณฑป” เป็นอาคารที่ถูกเลือกใช้เพื่อครอบรอยพระพุทธบาทที่พบนั้น ทั้งนี้ในพื้นที่ใกล้เคียงอาณาจักรอยุธยาไม่ปรากฏการทำอาคารเพื่อครอบรอยพระพุทธบาท มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรีจึงเป็นอาคารหลังแรกที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานรอยพระพุทธบาทโดยเฉพาะ จึงถือเป็นต้นกำเนิดของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ตารางที่ 30 ตารางแสดงรายละเอียดของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท

ลำดับ	อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท	จังหวัด	ที่ตั้ง	หลักฐานการสร้าง	ข้อมูลประกอบอื่น	หลังคา
1	เขาสุวรรณบรรพต	สระบุรี	บนเขา	แรกสร้างสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม	พบการบูรณะมาโดยตลอด	มณฑป
2	วัดจุฬามณี	พิษณุโลก	ที่ราบ	สมเด็จพระนารายณ์มหาราช	ปรากฏจารึก	สันนิษฐานทรงคฤห์
3	วัดใหญ่อินทาราม	ชลบุรี	ที่ราบ	ไม่ปรากฏ	รูปแบบสถาปัตยกรรมอยู่ในสมัยอยุธยา	มณฑป
4	วัดเขาบางทราย	ชลบุรี	บนเขา	ไม่ปรากฏ	บันทึกสมัยกรุงธนบุรีคาดว่าสร้างสมัยอยุธยา	มณฑป
5	วัดเขาบางพระ	ชลบุรี	บนเขา	ไม่ปรากฏ	ปรากฏชื่อในแผนที่สมัยอยุธยา	มณฑป

ตารางที่ 31 ตารางแสดงรายละเอียดของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท (ต่อ)

ลำดับ	อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท	จังหวัด	ที่ตั้ง	หลักฐานการสร้าง	ข้อมูลประกอบอื่น	หลังคา
6	วัดพระยืน พุทธบาทยุคล	อุตรดิตถ์	บนเขา	แรกสร้างสมัยเจ้าผู้ครองศรีสัชนาลัย	บูรณะสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ	มณฑป
7	วัดพระพุทธบาท	นครสวรรค์	บนเขา	ไม่ปรากฏ	รอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยากลาง	สันนิษฐานมณฑป
8	วัดบุปผาราม	ตราด	บนเขา	วัดแรกสร้างสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง		มณฑป
9	วัดเสด็จ	กำแพงเพชร	ที่ราบ	ไม่ปรากฏ	รูปถ่ายเก่าทำให้สันนิษฐานว่ามณฑปเดิมสร้างสมัยอยุธยา	มณฑป

ตารางที่ 32 ตารางแสดงรายละเอียดของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท (ต่อ)

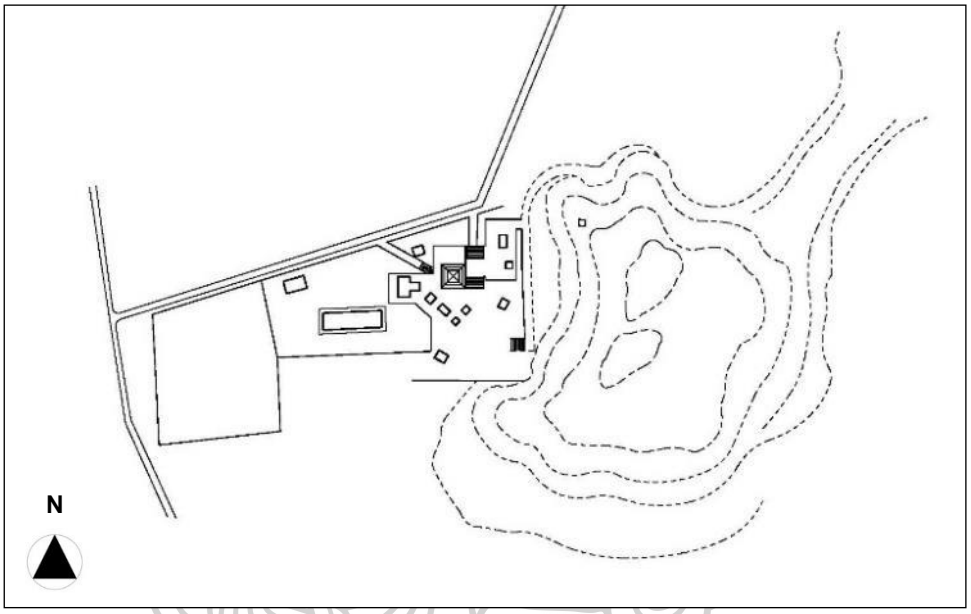
ลำดับ	อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท	จังหวัด	ที่ตั้ง	หลักฐานการสร้าง	ข้อมูลประกอบอื่น	หลังคา
10	วัดป่าโมกวรวิหาร	อ่างทอง	ที่ราบ	ปลายสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ	รอยพระพุทธบาทอยุธยาปลาย	ทรงคฤห์ซ้อนสองชั้น
11	วัดศาลาปูน	พระนครศรีอยุธยา	ที่ราบ	ไม่ปรากฏ	รอยพระพุทธบาทอยุธยากลาง และจากรูปแบบสถาปัตยกรรมในสมัยอยุธยาปลาย	ทรงคฤห์แบบวิลันดา

มณฑปพระพุทธบาทสระบุรีพบบันทึกในประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงการบูรณะ ในช่วงสมัยต่าง ๆ จนถึงช่วงเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 แสดงให้เห็นว่า อาคารมณฑปพระพุทธบาทได้ถูกให้ความสำคัญจากอาณาจักรอยุธยามาโดยตลอด เหตุการณ์สำคัญพบในช่วงสมัยสมเด็จพระนารายณ์-มหาราช โปรดเกล้าฯให้จำลองรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตไปไว้ที่วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก พร้อมการสร้างอาคารครอบรอยพระพุทธบาท แสดงให้เห็นว่าภายหลังแนวคิดการจำลอง

รอยพระพุทธบาทไปพร้อมกับการสร้างอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท จึงพบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทจากกรณีศึกษาหลายแห่ง มีลักษณะร่วมกันกับมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรีอยู่ ดังนั้นการหาพัฒนาการของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท จึงอ้างอิงจากมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรีเป็นหลักสำคัญ

1. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) จังหวัดสระบุรี

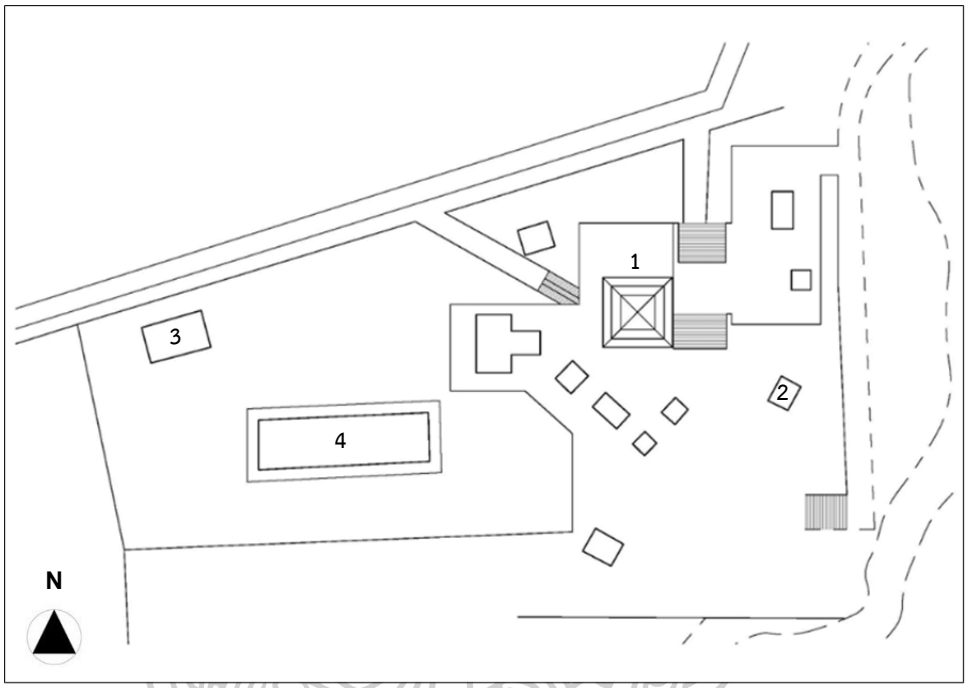
มณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต ถูกสร้างสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเพื่อครอบรอยพระพุทธบาทที่พบ ซึ่งต่อมาลักษณะอาคารมณฑปพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตได้เป็นต้นแบบของอาคารมณฑปพระพุทธบาทและถูกนำไปจำลองสร้างในพื้นที่ต่าง ๆ มณฑปพระพุทธบาทที่เห็นในรูปทรงปัจจุบัน ได้ผ่านการบูรณะใหญ่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยกรมศิลปากร การบูรณะครั้งนี้ยังคงรักษารูปทรงเดิม จากเมื่อคราวการบูรณะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ที่เปลี่ยนไปอย่างชัดเจน คือ การเปลี่ยนโครงสร้างภายในจากโครงสร้างไม้ เป็นโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก ส่งผลให้มีการยกชั้นเชิงกลอนขึ้นเพื่อให้สามารถระบายอากาศจากใต้ฝ้าเพดานได้ ขนาดความกว้างของมณฑปยังคงเดิมด้วยผังอาคารแบบสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดกว้าง 13.50 เมตร ยาว 13.50 เมตร (ระยะเสาพะไลถึงเสาพะไล) พื้นที่ภายในสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้าง 7.15 เมตร ยาว 7.15 เมตร ภายในประดิษฐานรอยพระพุทธบาทมีมณฑปน้อยครอบอยู่ภายใน พระมณฑปสูงจากพื้นชานชาลา 40.50 เมตร (ภาพที่ 83 ถึงภาพที่ 94)

ภาพที่ 83 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 84 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี

1. มณฑปพระพุทธบาท 2. วิหารพระปาลิไลยก์ 3.วิหารพระบาทสี่รอย

และ 4.วิหารหลวง (พิพิธภัณฑ์)

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 85 ภาพมณฑปพระพุทธบาทวัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 86 ภาพวิหารพระปาลิไลยก์วัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

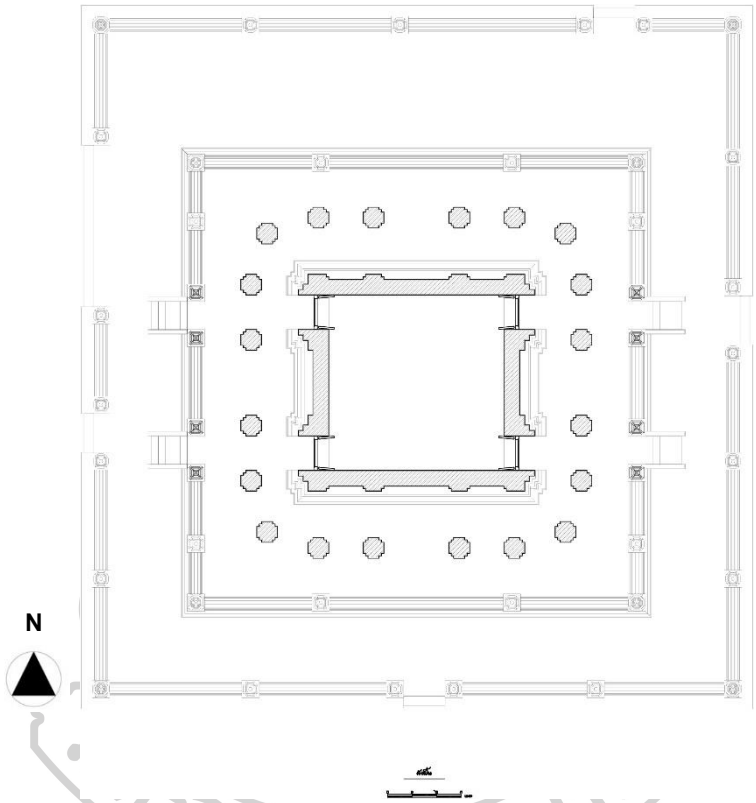
ภาพที่ 87 ภาพวิหารพระบาทสี่รอยวัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

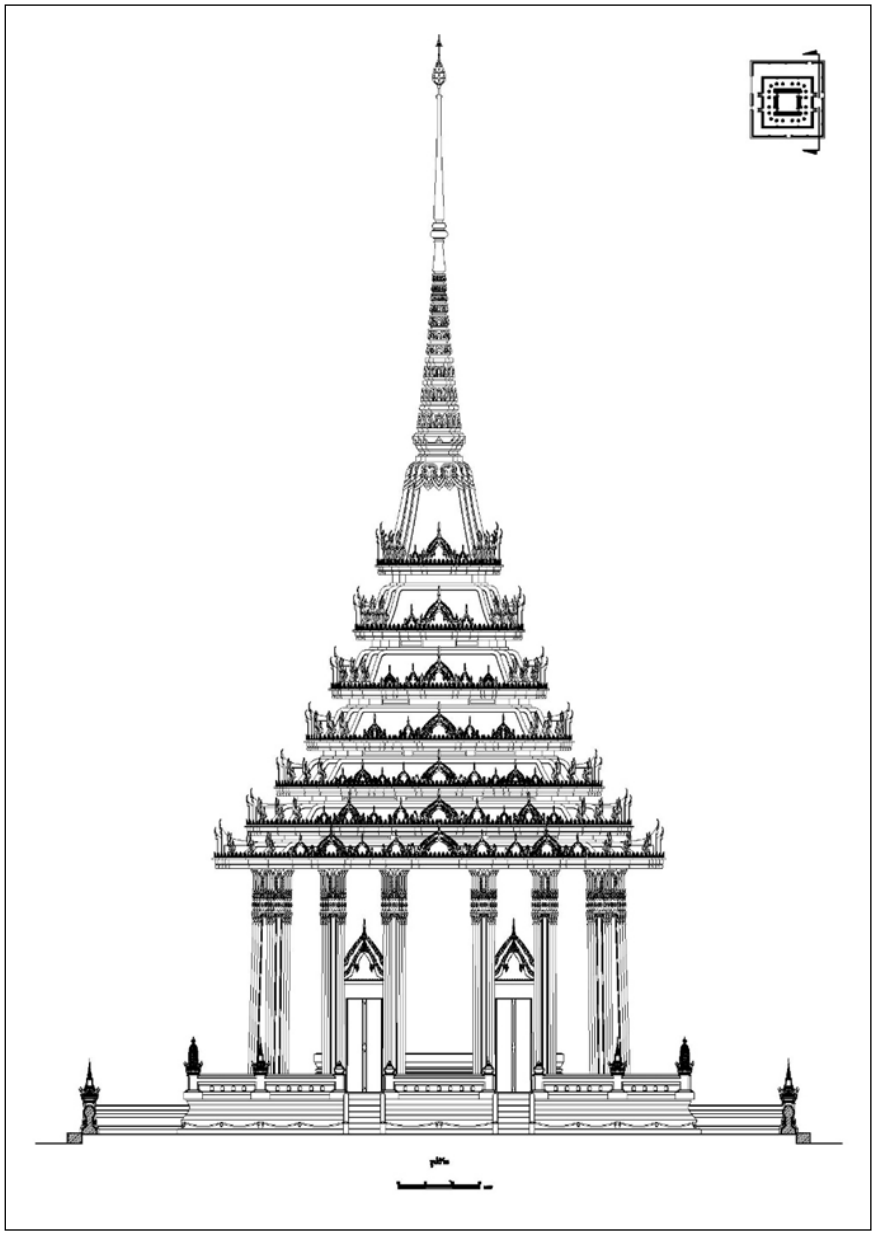
ภาพที่ 88 ภาพวิหารหลวง (พิพิธภัณฑ์) วัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

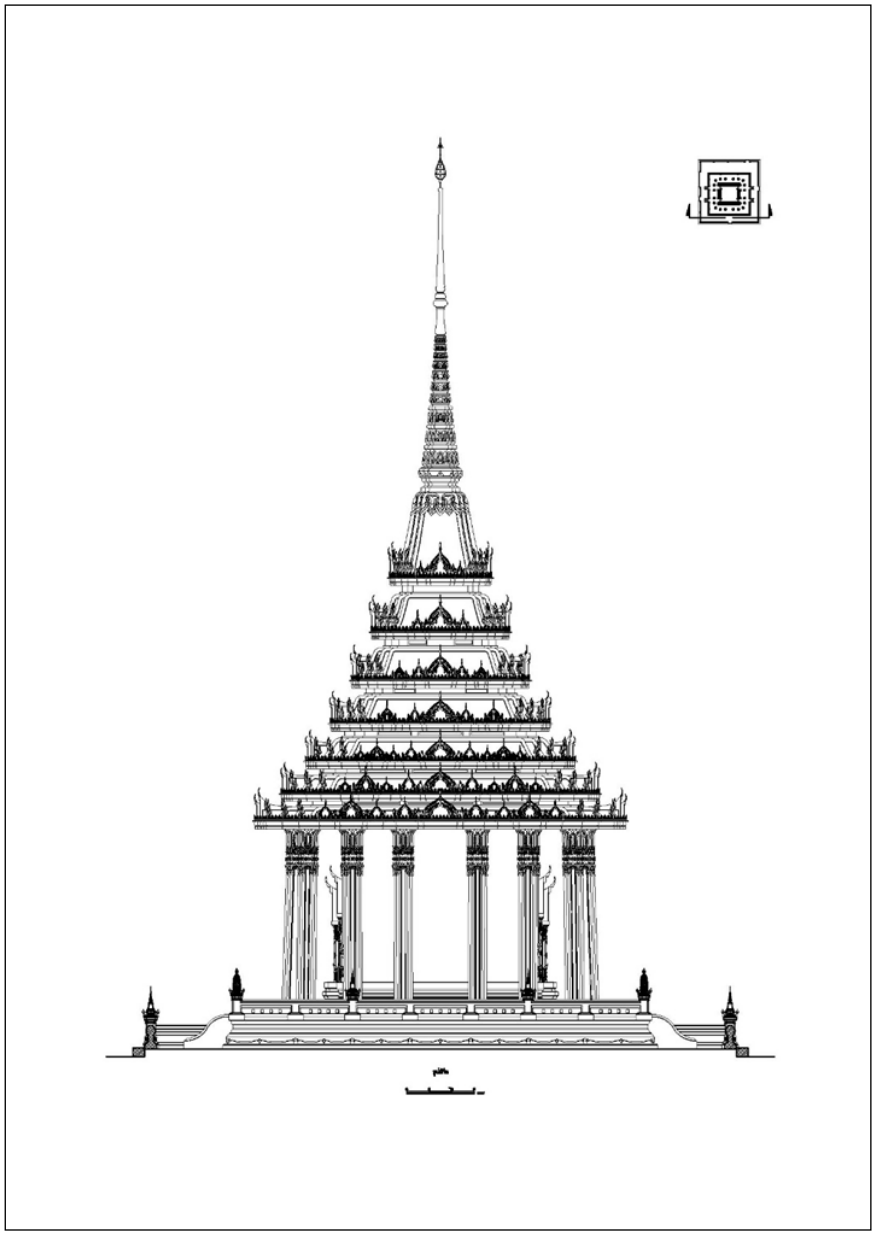
ภาพที่ 89 ภาพลายเส้นผังมณฑปวัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี ในปัจจุบัน หลังจากเปลี่ยนโครงสร้างเป็นคอนกรีต

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

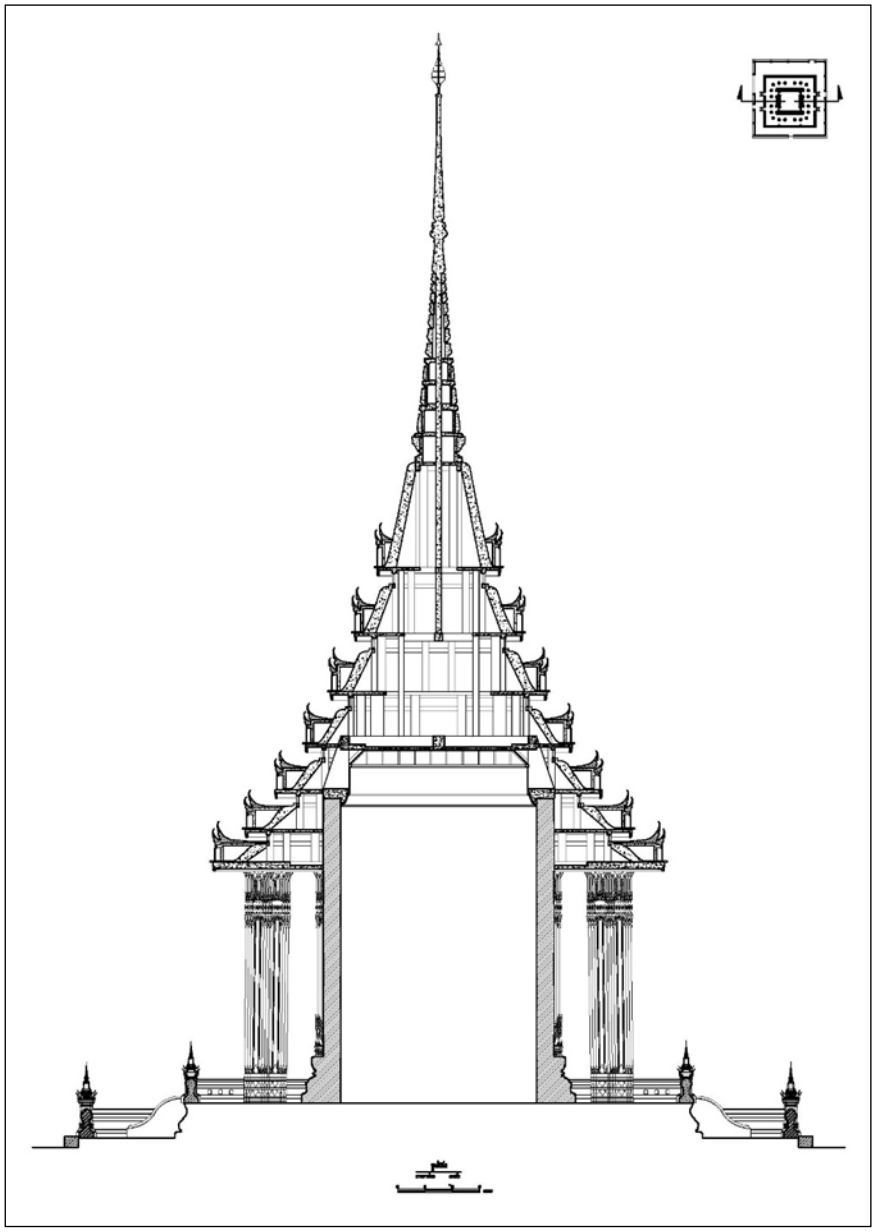
ภาพที่ 90 ภาพลายเส้นรูปด้านหน้ามณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) ในปัจจุบัน หลังจากเปลี่ยนโครงสร้างเป็นคอนกรีต

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

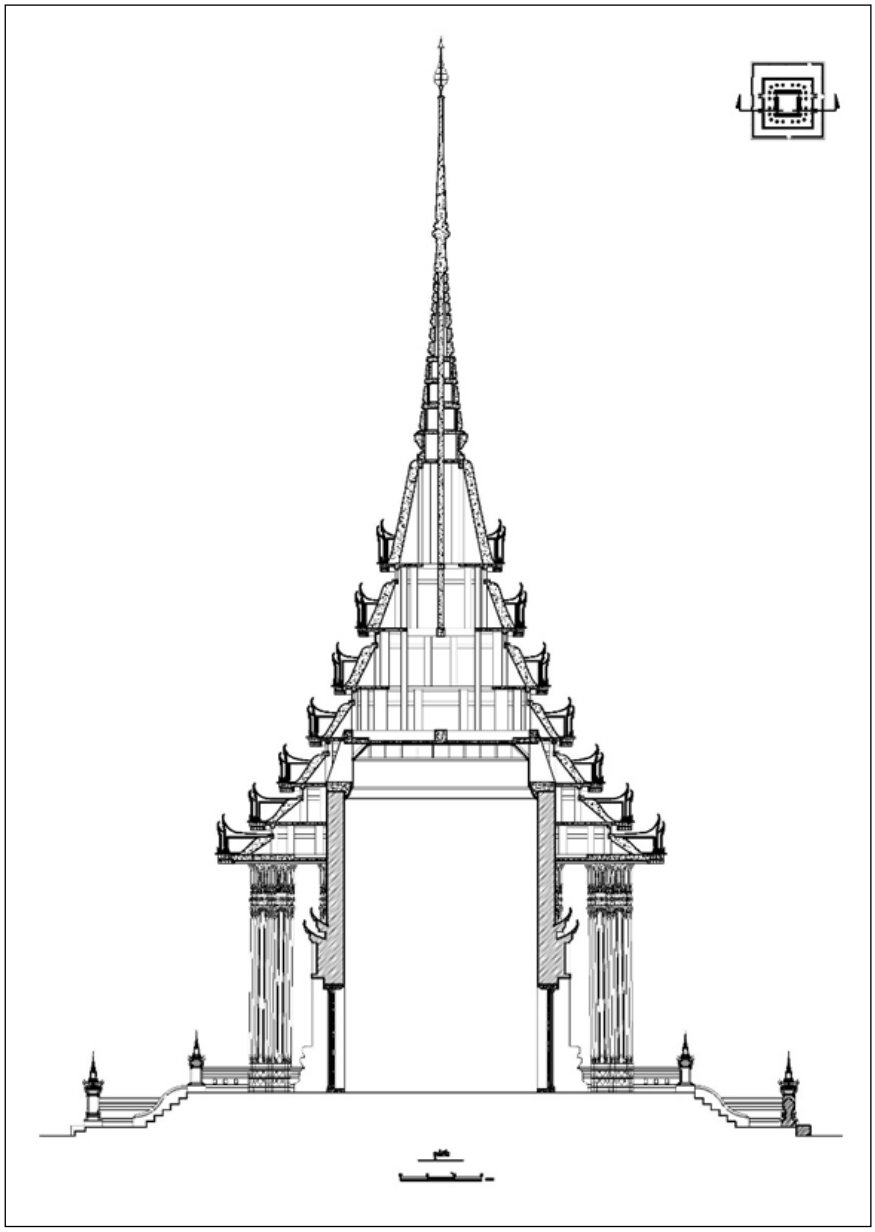
ภาพที่ 91 ภาพลายเส้นรูปด้านข้างมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) ในปัจจุบัน หลังจากเปลี่ยนโครงสร้างเป็นคอนกรีต

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 92 ภาพลายเส้นรูปตัดด้านข้างมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) ในปัจจุบัน หลังจากเปลี่ยนโครงสร้างเป็นคอนกรีต

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 93 ภาพลายเส้นรูปตัดด้านข้างมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) ในปัจจุบัน หลังจากเปลี่ยนโครงสร้างเป็นคอนกรีต

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 94 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) ในปัจจุบัน หลังจากเปลี่ยนโครงสร้างเป็นคอนกรีต

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

Chapter 1. **มณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) จากบันทึกของนักเดินทางในประวัติศาสตร์**

ประเพณีการนมัสการรอยพระพุทธบาทเป็นประเพณีสำคัญของอยุธยา ที่ถือว่าเป็นประเพณียิ่งใหญ่ซึ่งทั้งประชาชนและกษัตริย์ต่างมาร่วมกันสักการะรอยพระพุทธบาท ส่งผลให้งานนมัสการรอยพระพุทธบาท ณ เขาสุวรรณบรรพตที่ผู้คนต่างร่วมเดินทางมาจากทุกสารทิศได้สร้างความตราตรึงใจแก่ผู้เดินทาง จึงมักมีการบรรยายและบันทึกการเดินทางไว้ในรูปแบบกาพย์ โคลง หรือฉันท์ตามแต่ที่นักประพันธ์แต่ละท่านจะเขียนพรรณนา นอกจากคนอยุธยาที่ได้มีโอกาสเดินมานมัสการรอยพระพุทธบาทแล้ว ชาวต่างชาติก็ร่วมเป็นส่วนหนึ่งของงานนมัสการรอยพระพุทธบาทและได้เขียนบันทึกถึงการนมัสการรอยพระพุทธบาทจากสายตาคนนอก ซึ่งงานเขียนเหล่านี้ต่างอยู่ร่วมสมัยกันในแต่ละช่วงเวลาและบางส่วนได้บอกเล่าถึงมณฑปพระพุทธบาทในยุคสมัยนั้น ทำให้สร้างภาพให้เห็นถึงมณฑปพระพุทธบาทในแต่ละช่วงเวลาดังนี้

1. พระมหานาควัดทาทราย ได้ประพันธ์ “บุณโณวาทคำฉันท์” ซึ่งเป็นการเขียนพรรณนาถึงการสมโภชพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาปลาย บรรยายการเสด็จมาสมโภชพระพุทธบาทของกษัตริย์อยุธยาและพรรณนาสถานที่ต่าง ๆ โดยรอบ ตัววรรณกรรมเชื่อว่าแต่งขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และผู้เขียนต้องเคยเดินทางมานมัสการพระพุทธบาทจึงสามารถบรรยายสถานที่ต่าง ๆ รวมถึงมีความเข้าใจถึงองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของมณฑปได้เป็นอย่างดี ซึ่งการพรรณนาถึงมณฑปพระพุทธบาทของพระมหานาค ได้ให้รายละเอียดทั้งภายนอกและภายในรวมถึงการประดับตกแต่งต่าง ๆ โดยบริเวณส่วนยอดมณฑปได้บรรยายไว้ว่า

ห้ายอดยเยี่ยมเมฆ	จรัสดวงวิเชียรฉาย
ชวลิตพรรณราย	รยับโชติสุริยงค์
กิ่งกาบททาบกาญ	จนมณีเสตารหง
บราลีเยาวยง	คช่อฟ้าปรงอนครัน
มีบรรทจัตุราช	วรพาดกระหนกพัน
เครือช้อนสลับกัน	กแนะแก้วกนกกลาย
สุกรีกระหนาบชั้น	ก็ทงันผงาดหงาย
เศียรสัตวพรรณราย	รดะดาษระดมดี
กลีบเกล็ดกัจฉามาศ	ประดับดาษจรุญศรี

สลับรัตนรูจี กระจ่างจัดกระจังบัง
ใบโพสุวรรณห้อย รยาบย้อยบรุงรัง
ลมพัดกระดึงดัง เสนาะศัพทอลเวง
(กรมศิลปากร, 2502ก: 5)

ซึ่งสามารถถอดความได้ว่า มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณ-บรรพต) จังหวัดสระบุรีนั้น มีลักษณะเป็นอาคารห้ายอด มีองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่ประกอบไปด้วยกาบ บราลี ช่อฟ้า พระยานาค ประดับด้วยทองและแก้ว ที่บริเวณชายคามีใบโพธิ์ห้อย

บริเวณส่วนฐานอาคารมณฑปได้บรรยายไว้ว่า

พ่างพื้นที่ฐานบัตร เปนครุฑอัดอุราผาย
กรกุมสุกรีกราย จะกระหยับเผยอบิน
สิงห์อัดก็อมดวง วชิรช่วงมณีนิล
เทพนมขนัดกิน นเรศฟ้อนชอ้อนรำ
อิสูรทมูลแบก ตระบองบิดก็กำยำ
แยกเขี้ยวผงาดทำ ดุจมีมโนเนา
(กรมศิลปากร, 2502ข: 6)

ถอดความถึงลักษณะส่วนฐานอาคารมณฑปได้ความว่า เป็นฐานบัวประดับด้วยรูปปั้นครุฑยุคนาค สิงห์คาบแก้ว เทพนมและอสูร

ส่วนลักษณะของผนังมณฑปได้บรรยายไว้ว่า

ผนังดาษกระจกแจ่ม ชวลิตงามเงา
กลแก้วผลึกเพรา รลอกเลื่อนลลานไป
(กรมศิลปากร, 2502ค: 6)

สามารถถอดความได้ว่าผนังพระมณฑปประดับด้วยกระจก

ในส่วนของซุ้มประตูทางเข้ามณฑปได้บรรยายไว้ว่า

ซุ้มสี่ทวารา รจเรขเรืองไร
กาบพรหมสรไกร กระหนาบเสาพเพราพราย

ตาบแต้มณรักร้อย ประดับพลอยมณีฉาย
เฉิดกลีบจงกลกลาย บทนาคสดุ้งดี
หน้าบันเขบ็จบรร ผจงปั้นเปนโกสีย์
ทรงไอยราตรี เศียรงามด้วยงางอน
(กรมศิลปากร, 2502ก: 6)

ได้ความว่าพระมณฑปนั้นมีซุ้มทางเข้าสี่ทาง แต่ละซุ้มประดับด้วยกาบพรหมศร ลายรัก-ร้อย หน้าบันเป็นนาคสะดุ้ง ลวดลายภายในปั้นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ

บริเวณบานประตูได้บรรยายว่า

ใบบานทวาเรศ รดับมุกดูพรายพรรรณ
เพียงพิษณุกรรม์สรรค์ นฤมิตรประดิษฐ์แปลง
แม่ลายแลบุตกหนาบ ฉลุช่อชวาลแสง
เกี่ยวก้านกนกแพลง พิศสัตว์ชวัดวง
คชสีหสิงหราช มยุเรศเหมหงส์
องคทยศยง หณุมานทยานกาย
สุครีพในเครือวัลย์ ก็กุมขรรคชูฉาย
พาลีผู้เลิศชาย ตระบะล้ำกระบิลครัน
ฉลักมุกทุกทวาร อัษฐบานบเพี้ยนกัน
ล้วนแล้ว ณ เครือพรรร ณรายพรายลลายตา
(กรมศิลปากร, 2502ข: 7)

บานประตูเป็นบานประดับมุก ลายนกคาบผูกลายเป็นสิงห์ พระพรหมทรงหงส์ องคต หนุมาน สุครีพ กุมภกรรณและพาลี (ลวดลายในวรรณคดีรามเกียรติ์)

ส่วนพื้นในพระมณฑปได้บรรยายไว้ว่า

พื้นในหิรัญลาด ก็สะอาดอลังการ์
ราบรอบพระบาทา ทศพลวิมลมี
(กรมศิลปากร, 2502ค: 7)

เมื่อถอดความแล้วทำให้ทราบได้ว่าพื้นภายในมณฑปนั้นปูด้วยแผ่นเงิน

ในส่วนของพระมณฑปน้อยภายในบรรยายว่า

มณฑปเยาวในนั้น คณพรรณมณีดี
พวงกลิ่นสุมาลี รยาบย้อยอร่ามเรือง
(กรมศิลปากร, 2502ก: 7)

แสดงให้เห็นถึงว่าภายในมีพระมณฑปขนาดเล็กครอบรอยพระพุทธบาทอีกชั้น

ลักษณะของบันไดขึ้นมณฑปใหญ่นั้นได้บรรยายไว้ว่า

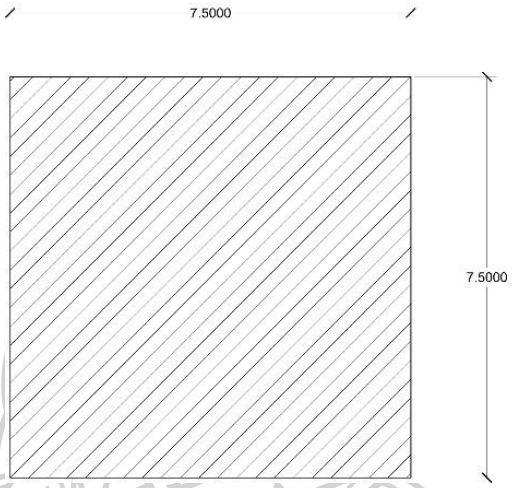
บันไดไศลลาด อุรคราชเจ็ดศีร์
ษเลิกพังพานมี พิษเพียงประไลยกัลป์
(กรมศิลปากร, 2502ข: 8)

ได้ความว่าบันไดขึ้นมณฑปพระพุทธบาททำเป็นรูปนาคเจ็ดเศียรแผ่พังพาน

2. วิละภาเคทะระ หนึ่งในคณะราชทูตที่ร่วมเดินทางมากรุงศรีอยุธยาเพื่อขอพระสมณทูตกลับไปประกาศพระศาสนาในเกาะลังกา โดยเข้ามาในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ช่วงปีพ.ศ.2293 (จดหมายเหตุการเดินทางของราล์ฟ ฟิตช และจดหมายเหตุของวิละภาเคทะระ เรื่อง คณะทูตลังกาเข้ามาประเทศสยาม, 2508: ค) กลุ่มคณะทูตได้มีโอกาสเดินทางไปในที่ต่างของอยุธยา และได้ร่วมงานนมัสการรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต ในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งส่วนหนึ่งจากบันทึกเหตุการณ์ได้กล่าวถึงมณฑปพระพุทธบาทในสมัยนั้นไว้ว่า (ภาพที่ 95)

> รอยพระพุทธบาทประดิษฐานอยู่เหนือแผ่นศิลาลึก 1 ศอก รอยพระพุทธบาทนี้มีเครื่องหมายมงคลร้อยแปดของพระพุทธเจ้า พระสัพพัญญูบรมศาสดาผู้ซึ่งตั้งพระธรรมจักรขึ้น โบสถ์นี้มีพื้นที่ 14 ตารางศอก สูง 8 พัมพา (วา?) หลังคาโบสถ์ทุกชั้นตั้งแต่ยอดลงมามุงด้วยกระเบื้องทอง ชายคาประดับด้วยลำตัวพระยานาคทำด้วยทองคำใหญ่เท่าใบโพธิ์ ผนังโบสถ์ทั้งภายในและภายนอกหุ้มด้วยแผ่นทองฝังพลอย ประตูไม้และธรณีประตูหุ้มด้วยแผ่นทองเช่นกัน แท่นศิลาภายในโบสถ์หุ้มด้วยแผ่นตะกั่วมีแผ่นเงินปูด้านบน ณ กลางศาสนสถานซึ่งราวกับเทพวิมานนั้น เป็นพลับพลาหลังเล็ก ๆ หลังคาสามชั้นประกอบด้วยรัตนเจ็ดชนิด และมีเสาทองคำค้ำพลับพลาอยู่ กลางพลับพลาเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทอันศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งฝังด้วยดอกบัวทองประดับพลอยรอบดอก มี

ผ้าทอง ผ้าเงิน และผ้าราคาแพงเจ็ดชั้น คลุมอยู่บนรอยพระบาทอันศักดิ์สิทธิ์นี้ (จดหมายเหตุการเดินทางของราล์ฟ ฟิตช และจดหมายเหตุของวิละภาเคทะระ เรื่องคณะทูตลังกาเข้ามาประเทศสยาม, 2508: 72)

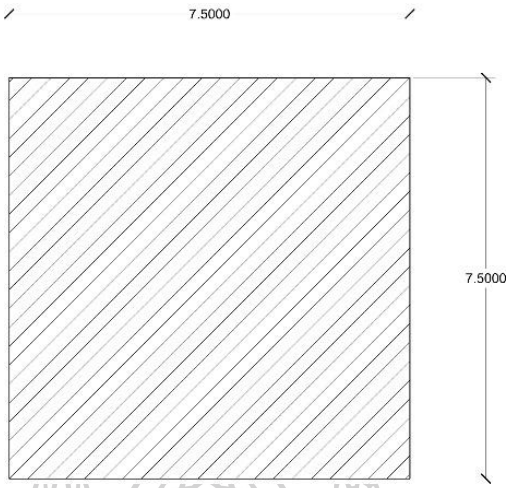

ภาพที่ 95 ภาพลายเส้นแสดงขนาดพื้นที่ภายในมณฑปพระพุทธบาทตามคำให้การวิละภาเคทะระ
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

มณฑปพระพุทธบาทในมุมมองของวิละภาเคทะระ น่าสนใจที่เรียกมณฑปว่าโบสถ์ โดยในส่วนยอดลงมา มุงด้วยกระเบื้องแสดงให้เห็นว่าอาคารนี้มียอดปลายกรวยแหลมแบบมณฑป แต่ก็ไม่ได้กล่าวถึงลักษณะยอดอาคารว่าเป็นมณฑปห้ายอดตามอย่างพระมหานาค ที่ได้บรรยายถึงมณฑปพระพุทธบาทไว้ วัสดุมุงหลังคาใช้กระเบื้องทอง (ดีบุกหุ้มทอง) และมีชายคา (สันหลังคา) ทำเป็นรูปพญานาค ส่วนผนังภายในและภายนอกหุ้มด้วยแผ่นทองคำฝังพลอย ซึ่งแตกต่างจากข้อมูลอื่น ๆ ที่ผนังมณฑปพระพุทธบาทหุ้มด้วยกระจก ประตูหุ้มด้วยทอง พื้นภายในหุ้มด้วยแผ่นตะกั่ว มีแผ่นเงินปูด้านบนตรง ตามในบุณโณวาทคำฉันท์ข้อมูลเพิ่มเติมที่ทำให้ทราบว่ามณฑปน้อยภายในเป็นอย่างไรนั้น วิละภาเคทะระได้กล่าวถึงลักษณะว่าพระมณฑปน้อยเป็นพลับพลาหลังเล็ก ๆ มีหลังคาซ้อนสามชั้นประดับด้วยเพชรพลอยต่าง ๆ และมีเสาปิดทองรับโครงสร้างส่วนยอด

3. คำให้การขุนโขลน (ประชุมพระราชพงศาวดาร เล่ม 8 คำให้การขุนโขลน, 2507ก: จ) เป็นการสอบความเรื่องการรักษาพระพุทธบาทจากตำแหน่งกรมการที่รักษาพระพุทธบาทอยู่ ซึ่งน่าจะเป็นการสอบความในครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ภายหลังเมื่อมีการตั้งข้าราชการใหม่เข้าไปดูแลพระพุทธบาท โดยเป็นการสอบความจากกรมการเมืองที่ทำราชการอยู่ในช่วงอยุธยาปลาย ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจนถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (สมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์) ตัวเนื้อความบรรยายถึงตำแหน่งต่าง ๆ ที่รักษาการรอบพระพุทธบาทและส่วนหนึ่งกล่าวถึงพัฒนาการของมณฑปพระพุทธบาทไล่มาโดยลำดับ เช่น “นายพรานนำไปจึงพบพระพุทธบาทท่านจึงให้ก่อเป็นผนังทำเป็นหลังคามุงกระเบื้องไว้อย่างวัดเจ้าพนัญเชิง” (ประชุมพระราชพงศาวดาร เล่ม 8 คำให้การขุนโขลน, 2507ข: 59) “พระมณฑปนั้นสูง 18 วา 2 ศอกคืบ (ประมาณการ 36 เมตร) เงินดาดพื้น 600 ช่างกระจกปูผนังในใหญ่ 3 ศอก 4 คืบ สี่เหลี่ยมจัตุรัส กระจกประดับผนังด้านนอก 180 แผ่น กระจกประดับเสาใน 320 แผ่น ทองคำปูหลังคาลงมา 62 ช่างทองคำเปลว 294,600 แผ่นฯ” (ประชุมพระราชพงศาวดาร เล่ม 8 คำให้การขุนโขลน, 2507 ค: 71) “พระมณฑปแต่ในลานกว้าง 3 ศอกคืบ 4 เหลี่ยมจัตุรัสแต่พื้นออกไปถึงผนัง 5 ศอกข้างพระบาทออกไปถึงผนังขวา 6 ศอกคืบ ซ้าย 6 ศอกคืบ พระบาทยาว 3 ศอก 1” (ประชุมพระราชพงศาวดาร เล่ม *8* คำให้การขุนโขลน, 2507ง: 72)

คำให้การขุนโขลนให้ข้อมูลซึ่งไม่ปรากฏในเอกสารอื่น ๆ เมื่อกล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมพบรอยพระพุทธบาทให้ก่อผนังและทำหลังคาเหมือนอย่างวัดเจ้าพนัญเชิง ซึ่งหลังคาวัดพระเจ้าพนัญเชิงเป็นหลังคาลักษณะทรงจั่วมีปีกนกซ้อนสองชั้นชักชายคาโดยรอบ ไม่ได้เป็นหลังคามณฑปกรายแหลม นอกจากนั้นให้ข้อมูลของมณฑปพระพุทธบาทส่วนใหญ่ตรงกับในบุณโณวาทคำฉันท์กล่าวคือ ผนังมณฑปปูด้วยกระจกขนาดใหญ่ประดับภายในและภายนอก หลังคาปูด้วยทองคำ ขนาดพระมณฑปน้อยภายในขนาดประมาณ 1.50 เมตร สี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดภายในพระมณฑปวัดรวมรอยพระพุทธบาทประมาณ 7.50 เมตร (ภาพที่ 96)

ภาพที่ 96 ภาพลายเส้นแสดงขนาดพื้นที่ภายในมณฑปพระพุทธบาท ตามคำให้การขุนโขลน
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ดังนั้นมณฑปพระพุทธบาทจากคำให้การขุนโขลน ซึ่งเป็นการสอบความจากขุนนางอยุธยาเก่า สืบความขึ้นไปอย่างน้อยถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ให้ภาพของมณฑป-พระพุทธบาทว่าเป็นอาคารผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ผนังมณฑปทั้งภายในและภายนอกบุทับด้วยแผ่นกระจก พื้นภายในปูลาดด้วยแผ่นเงิน มีพระมณฑปน้อยประดิษฐานภายในครอบรอยพระพุทธบาทอีกที หลังคาไม่ได้ระบุว่าเป็นมณฑปห้ายอดหรืออย่างไร บอกเพียงว่ามุงด้วยทองคำ

4. Jacobus Van den Heuvel ปีพ.ศ.2280 พ่อค้าชาวฮอลันดาแห่งบริษัทอินเดียนตะวันออก (VOC) ได้รับคำเชิญจากพระเจ้าบรมโกศให้ร่วมไปในงานนมัสการรอยพระพุทธบาท และได้บันทึกการเดินทางของเขาไว้ในหนังสือ In The King's Trail ว่า

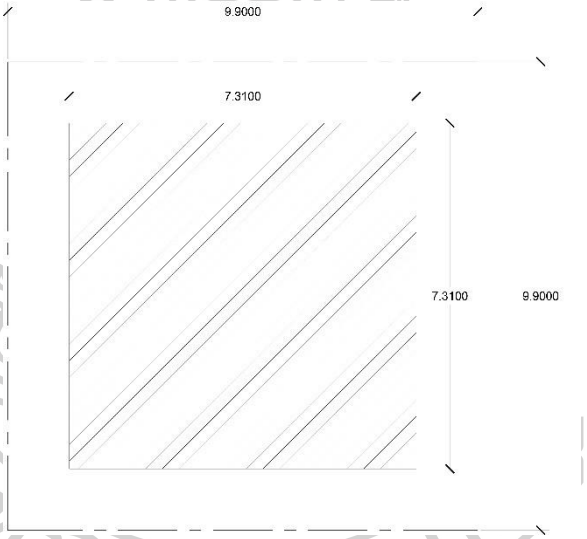
> After climbing twenty steps we saw that the exterior of the same measured more than five and half fathoms wide, rising up squarely on a single rock of ashy-gray cobblestone like a pyramid eighty to ninety feet high, which had four entrances or doors which were beautifully carved out of wood, two of which were built on the east and two on the west side; from the bottom up to the top it was ornamented with a bas-

relief of flowers and statures modelled out of plaster, except for that on the four side were mirrors like English windows, each mirror measuring one foot and a half wide and two feet long, arranged in six horizontal and nine vertical rows, braced in frames which were very heavily gilded as was the entire pagoda from top to bottom. Outside this building was erected at the distance of five feet or at the outermost edge of the rock a wall three feet high in the form of a gallery with four openings to the stairs, of which a countless number were damaged.

Then, having entered by climbing four flights of stairs on the eastern side, we observed that interior width of the pagoda was four fathoms, and also entirely gilded, the walls set with mirrors as on the outside, and the floor covered with solid silver slabs, fairly thick and one foot and half square. Right in the centre was a cavity or the print of the famous footstep which, as they profess, was left by their god when he departed from earth because of the multiplicity of men's sins and returned to the heaven, being three and a half feet long and near the toes or at its greatest width one foot and half, narrowing towards the heel like a foot, and four thumbs deep into the rock, around which a rim was built, ¾ foot high covered with solid gold. Above this footprint was a wooden roofing, which tapered toward the pinnacle of pagoda, and rested on four pillars of nine to ten feet, similarly well-carved, gilded and inlaid with c, and on their four. (Raben & Dhiravat na Pombejra, 1997: 24)

Jacobus Van den Heuvel บรรยายถึงมณฑปพระพุทธบาทว่าเป็นอาคารสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้าง 9.9 เมตร (ประมาณการระยะที่ 1 ฟาท่อม เท่ากับ 1.8 เมตร) หลังคาทรงกรวยปีระมิดมุงด้วยหินสีเทา (ดีบุก) ความสูงชั้นหลังคาประมาณ 24 ถึง 27 เมตร ทางเข้าประกอบด้วยสี่ประตู ที่ทิศตะวันออกสองประตู ทิศตะวันตกสองประตู บานประตูเป็นไม้แกะสลักอย่างสวยงาม ซุ้มประตูทางเข้าปั้นเป็นลวดลายดอกไม้ ที่ผนังมีการประดับกระจกเงากว้าง 1 ฟุตครึ่ง ยาว 2 ฟุต ประกอบ

เป็นผนังโดยมี 6 ชิ้นในแนวนอนและ 9 ชิ้นในแนวตั้ง ที่ขอบของกระจกมีกรอบปิดด้วยทองเหมือนซุ้มประตูทางเข้า ภายนอกมณฑปเป็นลานที่มีขอบของรั้วเป็นตัวกั้นขอบเขตซึ่งส่วนใหญ่แตกหัก ภายในมณฑปต้องเดินขึ้นบันได 4 ขั้น ภายในกว้างประมาณ 7.31 เมตร (4 ฟาท่อม) ผนังภายในตกแต่งด้วยกระจกเหมือนภายนอก พื้นภายในปูด้วยแผ่นเงินขนาด 1 ฟุตครึ่ง (0.45 เมตร) พื้นที่ตรงกลางมณฑปเป็นที่ประดิษฐานของรอยพระ-พุทธบาทด้านซ้าย รอยพระพุทธบาทขนาด 3 ฟุตครึ่ง (1.06 เมตร) อยู่ลึกไปในพื้นหิน รอยพระพุทธบาทถูกปิดด้วยแผ่นทอง (ทองคำเปลว) เหนือรอยพระพุทธบาท มีพระ-มณฑปน้อยทำด้วยไม้แกะสลักมีเสาสี่ต้นปิดทองสวมทับอีกชั้นหนึ่ง (ภาพที่ 97)

ภาพที่ 97 ภาพลายเส้นแสดงขนาดพื้นที่ภายในมณฑปพระพุทธบาท ตามบันทึกของ Jacobus Van den Heuvel โดย ระยะภายในที่ 7.31 เมตร ระยะภายนอกอาคารที่ 9.9 เมตร
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

จากข้อมูลข้างต้น เป็นการบรรยายถึงมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณ-บรรพตจากบุคคลที่ได้เดินทางไปสักการะรอยพระพุทธบาททั้งสี่คน โดยสามารถอ้างอิงช่วงเวลาในการเดินทางมาสักการะรอยพระพุทธบาทได้ 2 คน ซึ่งหากเรียงตามช่วงเวลาแล้วเราจะพบว่า Jacobus Van den Heuvel เป็นผู้บันทึกสภาพมณฑปพระพุทธบาทที่มีความเก่าแก่ที่สุด เพราะการมาของเขาอยู่ในช่วงปี พ.ศ.2280 (Raben & Dhiravat na Pombejra, 1997: a) ซึ่งอยู่ในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศและภายหลังการเสด็จขึ้นครองราชย์เพียง 4 ปี สอดคล้องกับสภาพของมณฑปพระพุทธบาทในคำบันทึกซึ่งยังไม่ปรากฏบานประตูประดับมุก และแผ่นปิดทองคำโลหะซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโปรดเกล้าฯ ให้หล่อปิดครอบทับรอยพระพุทธบาทในช่วงปีพ.ศ.2293 (จดหมายเหตุการเดินทางของราล์ฟ ฟิตช และจดหมายเหตุของวิละภาเคทะระ เรื่องคณะทูตลังกาเข้ามาประเทศสยาม, 2508: ฆ) หลังจากนั้นวิละภาเคทะระผู้เป็นหนึ่งในคณะราชทูตชาวศรีลังกา ซึ่งเข้ามาสืบพระพุทธศาสนาในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้เดินทางมานมัสการรอยพระพุทธ-บาทพร้อมบันทึกถึงสภาพมณฑปพระพุทธบาท ณ ช่วงเวลานั้น ส่วนบันทึกมณฑปพระพุทธบาทของพระมหานาค วัดท่าทรายและในคำให้การขุนโขลน ไม่ได้ระบุช่วงเวลาที่แน่ชัดในการบันทึก แต่คาดการณ์จากการกล่าวถึงบานประตูประดับมุก ในมณฑปพระพุทธบาททำให้คาดเดาได้ว่าพระ-มหานาควัดท่าทราย ได้บันทึกถึงมณฑปพระพุทธบาทเป็นช่วงภายหลังการบูรณะมณฑปพระพุทธ-บาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศแล้วเสร็จ

ในเบื้องต้นผู้ศึกษาจึงได้นำการบันทึกถึงองค์ประกอบต่าง ๆ ของมณฑปพระพุทธบาทจากข้อมูลด้านต้น มาประกอบกันโดยแยกตามองค์ประกอบของอาคาร เพื่อใช้เปรียบเทียบให้เห็นรูปแบบที่แน่ชัดของมณฑปพระพุทธบาทในช่วงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายดังนี้

ตารางที่ 33 ตารางแสดงการบันทึกถึงองค์ประกอบต่าง ๆ ของมณฑปพระพุทธบาท

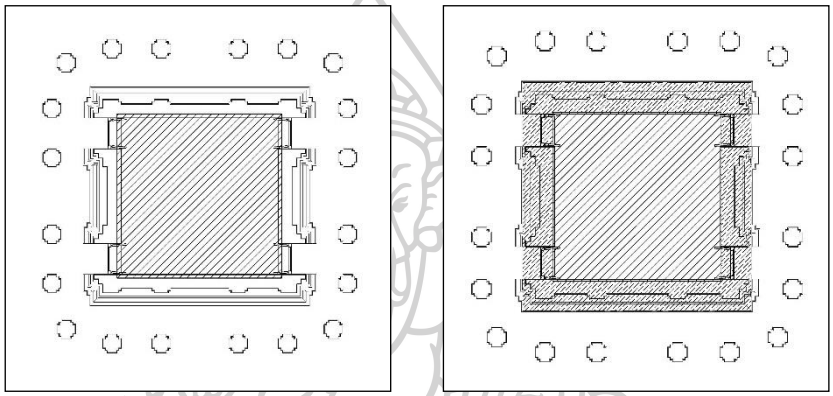
บันทึก	ส่วนยอด	ผนังนอกอาคาร	ผนังภายใน	พื้นภายใน
Jacobus Van den Heuvel	ยอดทรงกรวยเหลี่ยมพีระมิด มุงหลังคาด้วยดีบุก	ผนังประดับกระจก มีซุ้มประตูทางเข้าสองทาง ด้านตะวันออกและตะวันตก	ผนังภายในประดับกระจก	ปูด้วยแผ่นเงิน มีมณฑปน้อยครอบรอยพระพุทธบาทปิดทอง พื้นที่ภายใน 7.31x7.31 ตารางเมตร
วิละภาเคทะระ	หลังคามียอด (มณฑป?) มุงกระเบื้องทอง	ผนังประดับแผ่นทองคำฝังพลอย ประตูหุ้มทอง	ผนังประดับแผ่นทองคำฝังพลอย	ปูด้วยแผ่นเงิน มีมณฑปน้อยหลังคาซ้อนสามชั้นสวมครอบรอยพระพุทธบาท พื้นที่ภายใน 7.5x7.5 ตารางเมตร

ตารางที่ 34 ตารางแสดงการบันทึกถึงองค์ประกอบต่าง ๆ ของมณฑปพระพุทธบาท (ต่อ)

บันทึก	ส่วนยอด	ผนังนอกอาคาร	ผนังภายใน	พื้นภายใน
พระมหานาค วัดท่าทราย	หลังคาห้ายอด ประดับด้วยซุ้ม มีกระจัง บราลี และพระยานาค ปิดมุมหลังคา	ผนังประดับด้วย กระจก ฐานอาคาร เป็นฐานปัทม์ ประดับด้วยรูปสิงห์ ครุฑ อสูร เทพ พนม ทางเข้ามีซุ้ม ประตู ที่หน้าบันปั้นเป็น พระอินทร์ทรงช้าง เอราวัณ	ไม่ระบุ	ปูด้วยแผ่นเงิน มีพระมณฑปทอง สวมทับรอย พระพุทธบาท
คำให้การขุนโขลน	หลังคามุงกระเบื้อง แบบวัดพระเจ้า-พนัญเชิง หลังคา มุงทองคำ	ผนังกระจก	ผนังกระจก	ปูด้วยแผ่นเงิน พื้นที่ภายใน 7.5x7.5 ตารางเมตร

จากบันทึกถึงมณฑปพระพุทธบาทในช่วงสมัยอยุธยา ทำให้พอที่จะยืนยันได้อย่างชัดเจนว่าผนังมณฑปพระพุทธบาทถูกประดับด้วยกระจกทั้งภายนอกและภายใน พื้นภายในปูพื้นด้วยแผ่นเงิน ขนาดพื้นที่ภายในจากคำให้การขุนโขลน กับข้อมูลขนาดพื้นที่ของวิละภาเคทะระมีความใกล้เคียงกันที่ 7.5x7.5 ตารางเมตร โดยภายในมีมณฑปน้อยสวมครอบรอยพระพุทธบาทอีกที ส่วนขนาดอาคารภายนอก Jacobus Van den Heuvel ให้ข้อมูลขนาดความกว้างของอาคารที่ 9.9x9.9

ตารางเมตร ข้อมูลตัวอาคารที่ยังไม่ตรงกันคือส่วนยอดพระมณฑป มีเพียงพระมหานาคเท่านั้นที่ให้ข้อมูลว่ามณฑปพระพุทธบาทเป็นห้ายอดนอกนั้นกล่าวเพียงว่าเป็นยอดทรงกรวยแบบปีระมิด และข้อมูลจากผู้บันทึกทุกคนไม่กล่าวถึงเสาภายนอกมณฑปเลย ซึ่งเป็นไปได้ว่าเสารอบมณฑปพระพุทธบาทเป็นงานก่อสร้างเพิ่มเติมในสมัยรัตนโกสินทร์ พร้อมกับการปรับรูปทรงของหลังคามณฑปให้มีชุดชั้นเชิงกลอนมากขึ้น (ภาพที่ 98)

ลายเส้นเปรียบเทียบระหว่าง พื้นที่ภายในมณฑปพระพุทธบาท จากวิละภาเคทะระ และคำให้การขุนโขลน กับพื้นที่ภายในมณฑปพระพุทธบาทปัจจุบัน

ลายเส้นเปรียบเทียบระหว่าง พื้นที่ภายใน และภายนอกมณฑปพระพุทธบาท จาก Jacobus Van den Heuvel กับพื้นที่ภายในมณฑปพระพุทธบาทในปัจจุบัน

ภาพที่ 98 ภาพลายเส้นเปรียบเทียบพื้นที่มณฑปจากคำให้การกับมณฑปพระพุทธบาทปัจจุบัน แสดงให้เห็นว่าผนังปัจจุบันเป็นผนังเดิมจากสมัยอยุธยา

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

เมื่อทำการเปรียบเทียบประมาณการพื้นที่ภายใน จากทั้งสามขนาดกับมณฑปพระพุทธบาทในปัจจุบัน (รัตนโกสินทร์) พบว่าขนาดพื้นที่ภายในปัจจุบันใกล้เคียงกับขนาดจากการให้ข้อมูลในอดีต และเมื่อนำขนาดพื้นที่ ภายนอกเทียบเคียงกับพื้นที่ปัจจุบันพบว่า เส้นรอบรูปของมณฑปพระพุทธบาท (รัตนโกสินทร์) มีขนาดใหญ่กว่าเพียงเล็กน้อยจากการประมาณการของ Jacobus Van den Heuvel ทำให้ผู้ศึกษาเชื่อได้ว่า แนวชุดผนังชั้นในของมณฑปพระพุทธบาทปัจจุบัน (รัตนโกสินทร์) เป็นแนวชุดผนังมณฑปพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาด้วย ซึ่งเป็นแนวผนังอาคารที่ขึ้นไปรับชุดชั้นหลังคามณฑปด้านบน ประเด็นที่ผู้ศึกษาให้ควาทสนใจ คือ ทุกคนที่เข้ามาสักการะมณฑปพระพุทธบาทไม่มีการบันทึกถึงเสาพะไลรอบที่ฐานลานประทักษิณชั้นที่สามเลย ซึ่งตามทัศนะของผู้ศึกษาคาดว่า มีโอกาสเป็นไปได้อย่างมากว่าเสาพะไลรอบชุดนี้ เป็นงานสร้างเพิ่มเติมในสมัยรัตนโกสินทร์ หากข้อสันนิษฐานเป็นจริงว่าเสาพะไลรอบมณฑปถูกสร้างเพิ่มแล้ว ย่อมหมายถึงการซ้อนชั้นของหลังคามณฑปพระพุทธบาทมีการซ้อนชั้นเชิงกลอนที่น้อยลง โดยในปัจจุบันการซ้อนชั้นของหลังคาอยู่ที่เจ็ดชั้น หากมณฑปพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาไม่มีเสาพะไลรอบก็เป็นไปได้ว่ารูปทรงของหลังคามณฑป จะมีการซ้อนชั้นเชิงกลอนเพียงแค่ห้าชั้นเท่านั้น (โดยเบื้องต้นสันนิษฐานจากโครงสร้างผนังปัจจุบันที่ขึ้นไปรับหลังคาชั้นเชิงกลอนในชั้นที่สี่ โดยมีหลังคาชั้นเชิงกลอนสุดท้ายเป็นชายคาปีกนกรอบ)

ทั้งนี้สมมติฐานที่ผู้ศึกษาตั้งไว้ว่า “มณฑปรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในสมัยอยุธยาไม่มีเสาพะไลรอบแล้ว” ยังมีข้อมูลที่ระบุไว้ในบันทึกซึ่งปัจจุบันไม่ปรากฏในมณฑปปัจจุบันคือ ชุดฐานภายนอกมณฑปพระพุทธบาทซึ่งถูกระบุว่ามีการประดับด้วยประติมากรรม สิงห์ ครุฑ อสูร และเทพพนมโดยรอบ และ ที่ผนังภายในและผนังภายนอกประดับด้วยกระจก โดยรูปแบบการศึกษาหลังจากนี้จะอาศัยกรณีศึกษามณฑปพระพุทธบาทที่ปรากฏในพื้นที่ต่าง ๆ ในกรอบช่วงเวลายุคสมัยอยุธยามาตรวจสอบข้อสมมุติฐานที่ผู้ศึกษาได้ตั้งไว้ เพื่อหารูปแบบมณฑปพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาในพื้นที่อื่น ๆ ว่ามีลักษณะเช่นไร อันจะนำมาสู่การสร้างรูปแบบที่แน่ชัดของมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในช่วงสมัยอยุธยาให้ปรากฏขึ้น

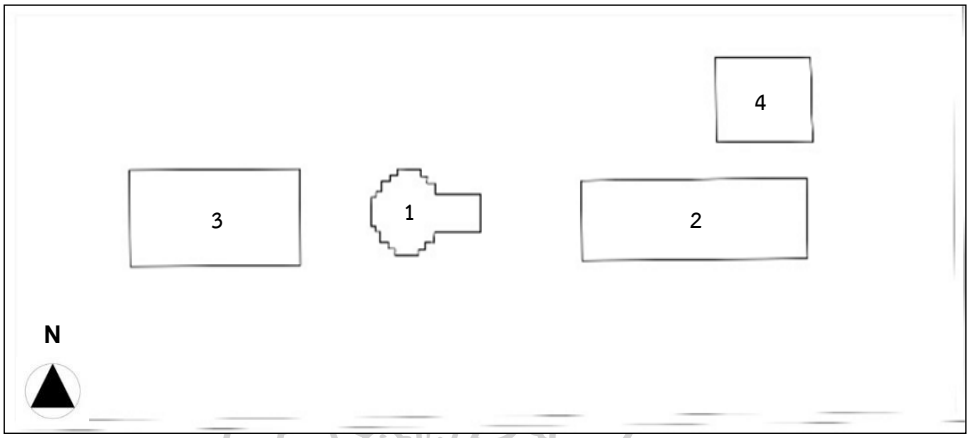
2. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก เป็นวัดสำคัญตั้งอยู่นอกเมืองพิษณุโลก เพราะปรากฏในพระราชพงศาวดารว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงผนวชที่วัดนี้ และมีตำแหน่งเจ้าอธิการในทำเนียบตั้งสมณศักดิ์ชื่อ พระครูธรรมไตรโลกนาถราชมุนีสีลวิสุทธาจารย์ (สินชัย กระบวนแสง, 2535: 43) ความสำคัญของวัดนี้เป็นวัดสำคัญต่อเนื่องมาจนอยุธยาปลาย เนื่องจากในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดเกล้าฯให้สร้างพระมณฑปสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธบาท พร้อมจารึกการสร้างประดิษฐานไว้ในผนังด้านหลังพระมณฑป โดยเนื้อความจารึกได้กล่าวถึงสมเด็จพระนารายณ์มหาราชให้พระครูธรรมไตรโลกยนาถราชมุนีศีลวิสุทธาจารย์ อธิการ วัดจุฬามณีทำรอยพระพุทธบาทประดิษฐานไว้ในวัดจุฬามณี เพื่อให้สมณพราหมณ์และประชาชนที่ไม่ได้มานมัสการรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต โดยพระพุทธบาทเข้าประดิษฐานในพระมณฑปปีพ.ศ.2224 (ศานติ ภักดีคำ และนวรัตน์ ภักดีคำ, 2561: 428) สถาปัตยกรรมสำคัญในวัดจุฬามณี ประกอบด้วย

ปรางค์วัดจุฬามณี เป็นปรางค์ขอมขนาดเล็กก่อด้วยศิลาแลงประดับปูนปั้น ประกอบด้วยส่วนห้องครรภคฤหะและโถงพิธีด้านหน้า ฐานกว้าง 11 เมตร ยาว 18 เมตร ส่วนยอดปรางค์ได้ทลายลงหมดเหลือแต่เพียงส่วนเรือนธาตุ

วิหารหลังเก่า อาคารทรงโรงแบบอยุธยาปัจจุบันเหลือเพียงผนังบางส่วน พระวิหารยาว 24.60 เมตร กว้าง 8.80 เมตร

มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท อาคารขนาดกว้าง 10.86 เมตร ยาว 10.86 เมตร ผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส อยู่บริเวณเยื้องด้านหน้าฝั่งซ้ายพระวิหาร ปัจจุบันเหลือผนังห้องพระมณฑปชั้นในขนาดกว้าง 3.9 เมตร ยาว 3.9 เมตร ภายนอกประกอบด้วยเสาพะไลรอบ สองระดับ ส่วนหลังคาไม่ปรากฏร่องรอย เหลือแต่เพียงรูเต้าของชุดหลังคาที่ปรากฏอยู่ในผนังเท่านั้น บริเวณผนังมณฑปมีทางเข้าออกเพียงทางเดียว ปรากฏลักษณะปูนปั้นเป็นรูปซุ้มประตูมีช่องสอดธรณีประตูไม้อยู่ ด้านหลังทำเป็นซุ้มจระนำซึ่งเป็นที่ประดิษฐานจารึกการสร้างสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชระบุสร้างขึ้นเมื่อปีพ.ศ.2224 (ปราณี แจ่มขุนเทียน, 2534: 35) ภายในห้องมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทซึ่งปัจจุบันเหลือเพียงกรอบพระบาท ขนาดกว้าง 70 เซนติเมตร ยาว 1.80 เซนติเมตร (ภาพที่ 99 ถึง ภาพที่ 105)

1. พระปรางค์ 2. วิหาร 3. อุโบสถ 4. มณฑปพระพุทธบาท

ภาพที่ 99 ภาพลายเส้นผังบริเวณเขตพุทธาวาสวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 100 ภาพด้านหน้ามณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 101 ภาพด้านข้างมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

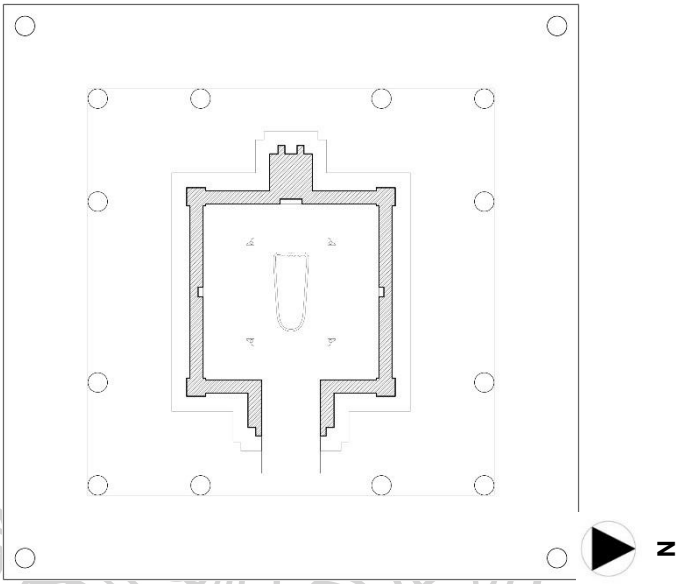
ภาพที่ 102 ภาพด้านหลังมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

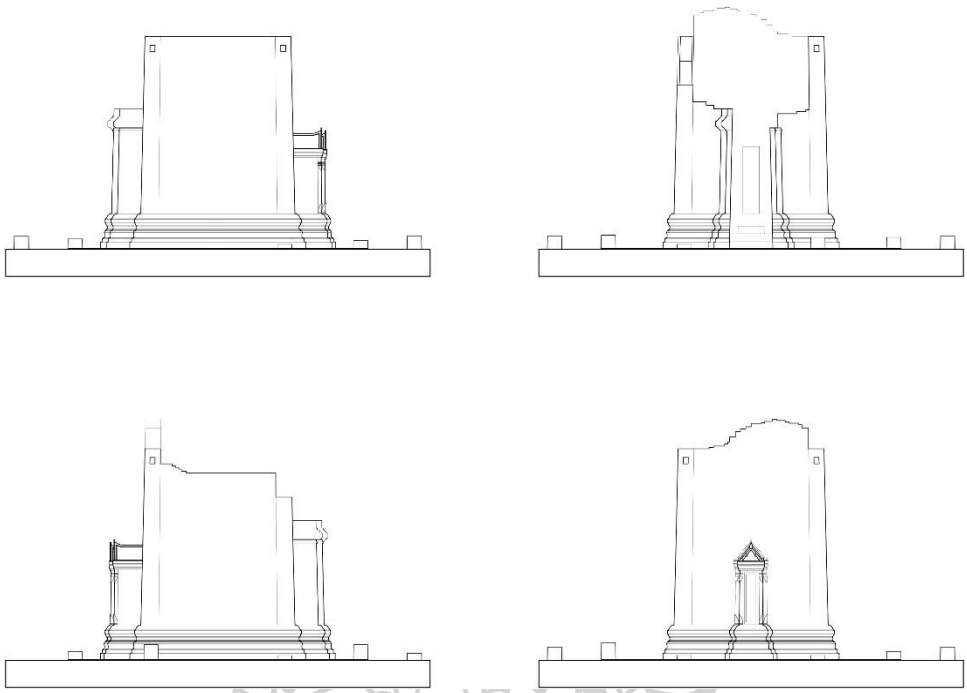
ภาพที่ 103 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 104 ภาพลายเส้นผังพื้นอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 105 ภาพลายเส้นรูปด้านสภาพปัจจุบันอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

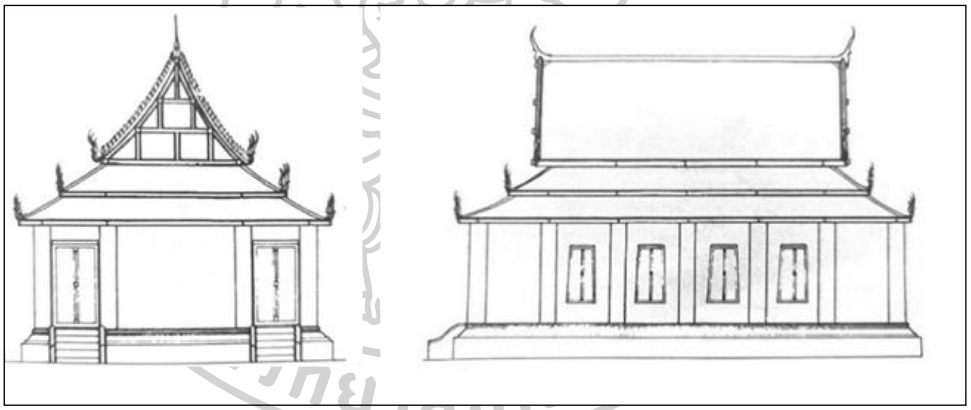
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

เนื่องจากปัจจุบันเหลือเพียงส่วนของผนังห้องมณฑป ซึ่งต้องอาศัยการสันนิษฐานรูปแบบเพื่อประกอบการสร้างภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดจุฬามณี โดยที่ผ่านมา ศาสตราจารย์พิเศษ เสนอ นิลเดช ได้ทำการสันนิษฐานรูปแบบไว้ในการบรรยายสถาปัตยกรรมแบบพิษณุโลก ในการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก เนื้อหาส่วนหนึ่งของการบรรยายได้บันทึกไว้ในหนังสือวัดจุฬามณีปีกาญจนาภิเษก ระบุถึงรูปแบบมณฑปพระพุทธบาทดังนี้

> โบสถ์อยู่ด้านหลังหันหน้าไปทางตะวันตกมีการก่อหลังคาคลุมไว้ ด้านข้างวิหารมีมณฑป มีจารึกอยู่ ด้านหลังมณฑปได้กล่าวถึงพระนารายณ์มหาราชได้โปรดให้เอาผ้าขาวทาบรอยพระพุทธบาทและโปรดให้สร้างรอยพระพุทธบาทจำลองไว้ มณฑปหลังนั้นเหลือแต่ผนัง แต่มีรอยแนวเสาพะไลด้านนอกโดยรอบ ผมจะเขียนรูปมณฑปวัดจุฬามณีก็จะเป็นรูปแบบนี้ (วาดภาพประกอบเปรียบเทียบ) ด้านข้างมีเสาลอย ซึ่งผมจะเขียนรูปตัดเสา

> ที่เป็นรูปนั้นสำหรับใส่เต้าค้ำยันกับผนังมณฑปเพื่อใช้เป็นหลังคารอบพะไล ปัจจุบันไม่มีเสาอยู่ครบแต่ที่ผนังยังมีรูสำหรับสอดเต้า หลังคามณฑปหายหมดแต่เราก็สามารถบอกได้ว่ารูปทรงเป็นอย่างไร ซึ่งก็เช่นเดียวกันกับวิหาร ทำไมผมถึงต้องเขียนให้ดูว่าทรงต้องเป็นทรงโรงอย่างนี้ (ปราณี แจ่มขุนเทียน, 2534: 40-41)

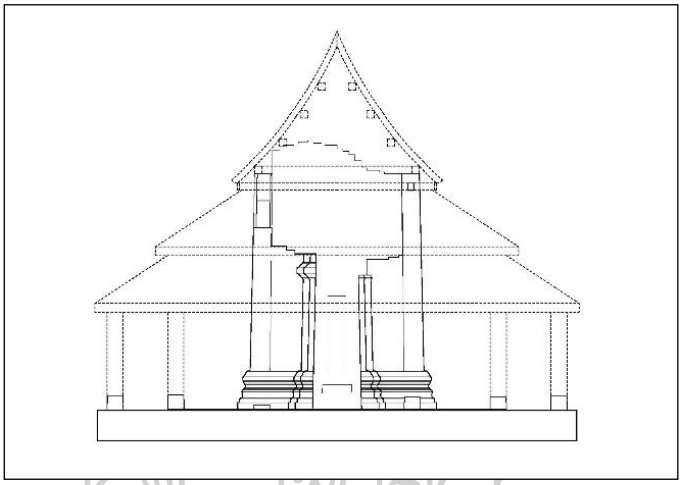
ซึ่งน่าเสียดายว่าลายเส้นสันนิษฐานรูปแบบมณฑปพระพุทธบาทที่ ศาสตราจารย์พิเศษเสนอ นิลเดช ร่างไว้ไม่มีปรากฏในหนังสือ แต่เมื่อดูจากข้อมูลที่อาจารย์ได้ให้ข้อสันนิษฐานว่าหลังคามณฑปพระพุทธบาทเป็นทรงโรง โดยมีชายคาปีกนกซ้อนสองชั้นแบบเดียวกับพระวิหาร ผู้ศึกษาได้ขยายความเพิ่มเติมถึงหลังคาทรงโรง ในทัศนะของอาจารย์เสนอนั้นหมายถึงลักษณะหลังคามุขหน้าหลังปีกนกคลุมสองชั้น เป็นอาคารที่สร้างต่อเนื่องจากสถาปัตยกรรมอยุธยายุคปลายถึงต้นรัตนโกสินทร์ (เสนอ นิลเดช, 2534: 69) (ภาพที่ 106)

ภาพที่ 106 ภาพลายเส้นลักษณะหลังคาทรงโรงอุโบสถวัดราชบูรณะ จังหวัดพิษณุโลก
ที่มา: เสนอ นิลเดช. (2522). “ศิลปเมืองพิษณุโลก.” **อนุสาร อ.ส.ท.** 19, 9 (เมษายน): 47.

ตัวอย่างภาพที่ศาสตราจารย์พิเศษเสนอ นิลเดช ใช้อธิบายรูปแบบหลังคาทรงโรง ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับรูปแบบมณฑปพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จากลักษณะการแบ่งของชั้นเชิงกลอนสัมพันธ์กับเสาพะไลรอบซ้อนสองชั้น ผู้ศึกษาจึงนำรูปแบบหลังคาทรงโรงมาขึ้นสัดส่วนกับแบบสภาพ

ปัจจุบันมณฑปพระพุทธบาท เพื่อสันนิษฐานรูปแบบมณฑปพระพุทธบาทวัดจุฬามณี (ภาพที่ 107 ถึง ภาพที่ 111)

ภาพที่ 107 ภาพลายเส้นแบบสันนิษฐานมณฑปพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

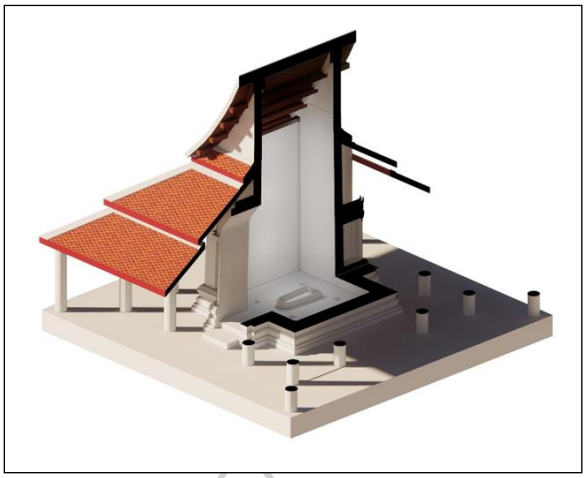
มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 108 ภาพสันนิษฐานด้านหน้าของมณฑปพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

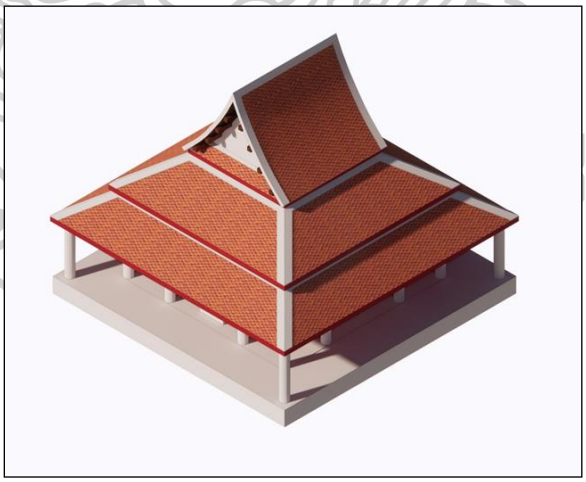

ภาพที่ 109 ภาพสันนิษฐานด้านข้างของมณฑปพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 110 ภาพทัศนมิติ (Perspective) สันนิษฐานของมณฑปพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 111 ภาพทัศนมิติ (Perspective) สันนิษฐานของมณฑปพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

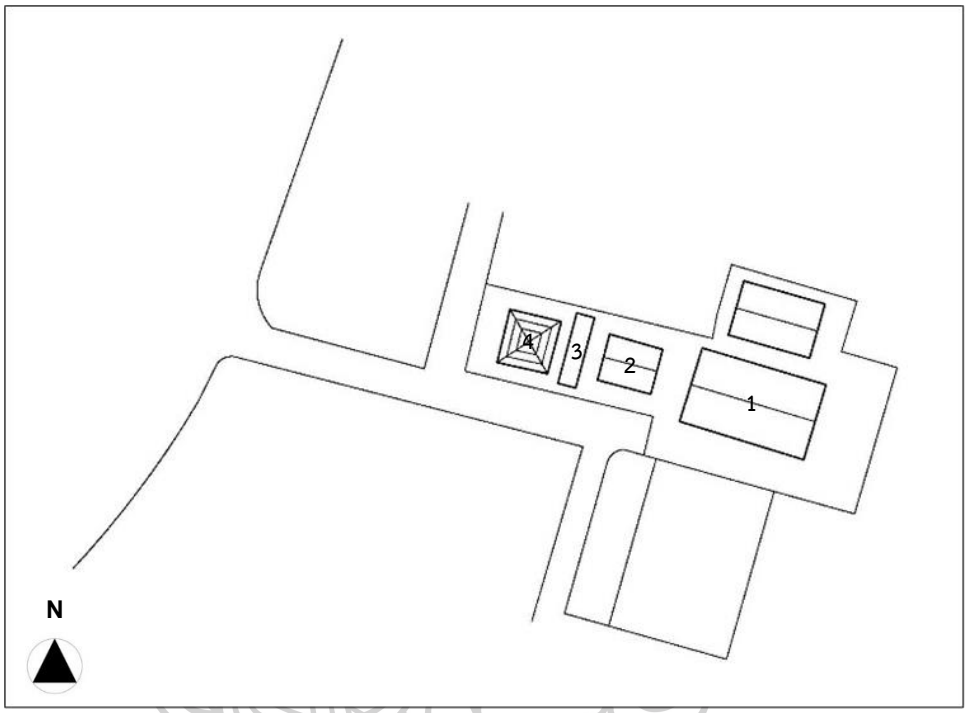
3. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี

วัดใหญ่อินทารามไม่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยใดอย่างแน่ชัด แต่จากรูปแบบสถาปัตยกรรมภายในวัดซึ่งประกอบไปด้วย อุโบสถ วิหาร และมณฑปพระพุทธบาท ทำให้สามารถคาดคะเนว่าวัดใหญ่อินทารามถูกสร้างมาอย่างน้อยก็ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายแล้ว เพราะเมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) ยังดำรงตำแหน่งพระยาวชิรปราการได้เดินทัพมาปราบนายทองอยู่ นกเล็ก (รัศมี ก่อพงศ์พนา, 2543: 134) และพักไพร่พลอยู่ที่วัดใหญ่-อินทาราม รวมถึงปรากฏความเชื่อคนท้องถิ่นว่า วัดใหญ่อินทารามเป็นวัดที่สร้างมาแต่สมัยสมเด็จ-พระนครินทราธิราชกษัตริย์ช่วงต้นอยุธยาที่ได้ประพาสบริเวณพื้นที่นี้ และเห็นเป็นพื้นที่สัปปายะจึงให้สร้างวัดขึ้นพร้อมพระราชทานนามวัดว่า วัดใหญ่อินทาราม สถาปัตยกรรมที่สำคัญในวัดประกอบด้วยพระอุโบสถที่ภายในเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนัง รูปมารผจญและเขาพระสุเมรุ รูปแบบสถาปัตยกรรมเป็นอาคารเครื่องก่อฐานอาคารแอ่นโค้งสำเภาแบบอยุธยาปลาย แนวแกนหลังอุโบสถประกอบด้วยวิหารที่ภายในประดิษฐานพระศรีอริยเมตไตรย หลังพระวิหารเป็นที่ตั้งของพระนอนและมณฑปรอยพระพุทธบาท (ภาพที่ 112 ถึงภาพที่ 117)

ภาพที่ 112 ภาพเก่ามณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี

ที่มา: Surayoot Wiriyadamrong

1. อุโบสถ 2. วิหารพระศรีอริยเมตไตรย 3. พระนอน 4. มณฑปพระพุทธบาท

ภาพที่ 113 ภาพลายเส้นผังบริเวณมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทารามจังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 114 ภาพพระอุโบสถวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

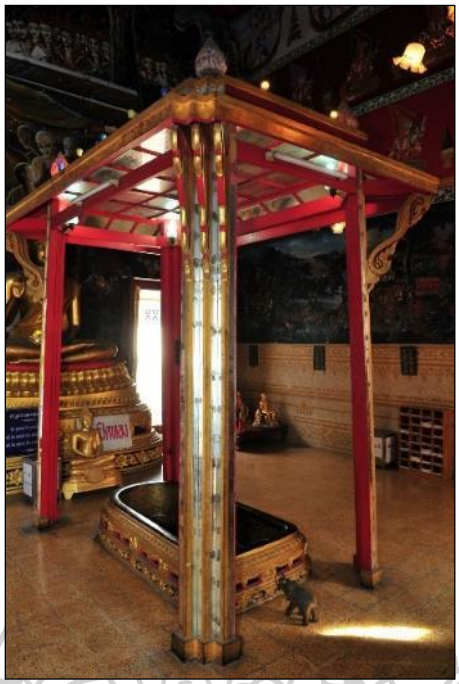
ภาพที่ 115 ภาพพระนอนวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 116 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 117 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ผังเขตพุทธาวาสวัดใหญ่อินทารามได้ปรากฏลักษณะพิเศษ เมื่อมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทถูกสร้างในแนวแกนประธานของวัด ซึ่งโดยปรกติแนวแกนประธานของวัดในสมัยอยุธยามักเป็นอุโบสถ วิหาร และมีปรางค์หรือเจดีย์เป็นประธานต่อท้าย แต่ที่ผังเขตพุทธาวาสวัดใหญ่-อินทารามใช้มณฑปเป็นประธานซึ่งแตกต่างจากมณฑปพระพุทธบาทที่อื่น ๆ ซึ่งหากประกอบเข้ากับผังวัดที่ตั้งอยู่บนที่ราบมักอยู่ในตำแหน่งอาคารประกอบของผัง เช่น ผังวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก มณฑปพระพุทธบาทอยู่ด้านหน้าวิหารเยื้องไปทางซ้าย

มณฑปพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทารามมีลักษณะเป็นอาคารผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดกว้าง 8 เมตร ยาว 8 เมตร มณฑปจากฐานถึงส่วนยอดมีความสูง 22 เมตร มีประตูทางเข้าที่ทิศตะวันออกและตะวันตกด้านละสองประตู ภายในประดิษฐานรอยพระพุทธบาทด้านซ้ายขนาด 62 เซนติเมตร x 149 เซนติเมตร เป็นรอยที่กดลึกลงไปในพื้นหิน จากภาพเก่าพบว่ามีความเปลี่ยนแปลงของซุ้มประตูทางเข้าซึ่งเปลี่ยนแปลงจากซุ้มทรงคฤห์เป็นซุ้มทรงมณฑป หลังคามณฑปซ้อน 5 ชั้น ที่ชายคามีคันทวยรับชายคาปีกนกโดยรอบ มณฑปได้รับการบูรณะครั้งสำคัญในปีพ.ศ.2492 (พระไพโรจน์ภัทร

ภาดา, 2510: 7) ในสมัยพระราชพรหมมาจารย์ (ไพโรจน์ภัทรภาดา) โดยมีการเสริมโครงสร้างคอนกรีตที่ผนังและปรับซุ้มประตูเป็นซุ้มทรงมณฑป (ภาพที่ 118 ถึงภาพที่ 123)

ภาพที่ 118 ภาพเก่ามณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี แสดงซุ้มประตูทรงคฤห์

ที่มา: Surayoot Wiriyadamrong

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 119 ภาพแสดงซุ้มประตูทรงมณฑป มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี ในปัจจุบัน

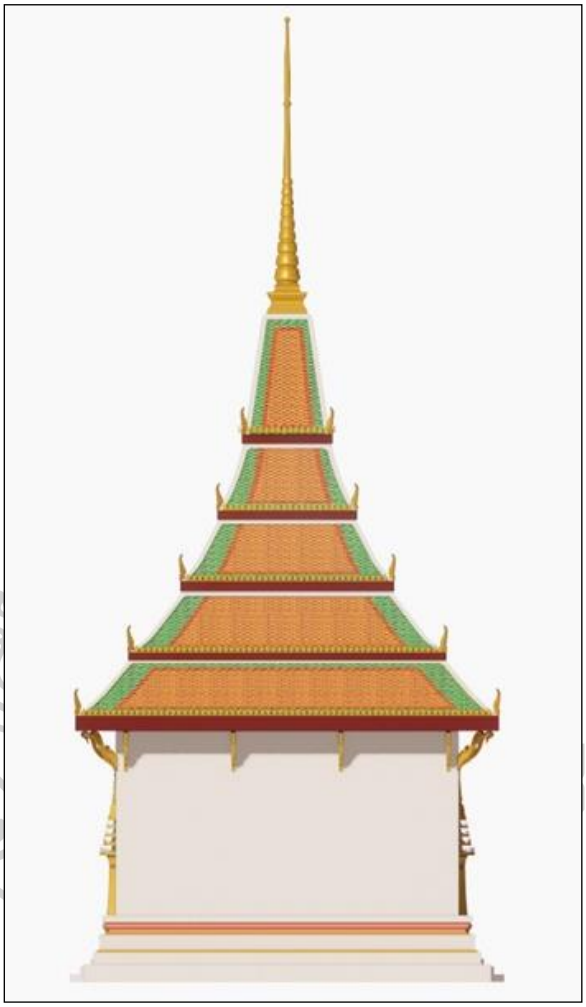
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 120 ภาพด้านหน้าของมณฑปพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม

จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

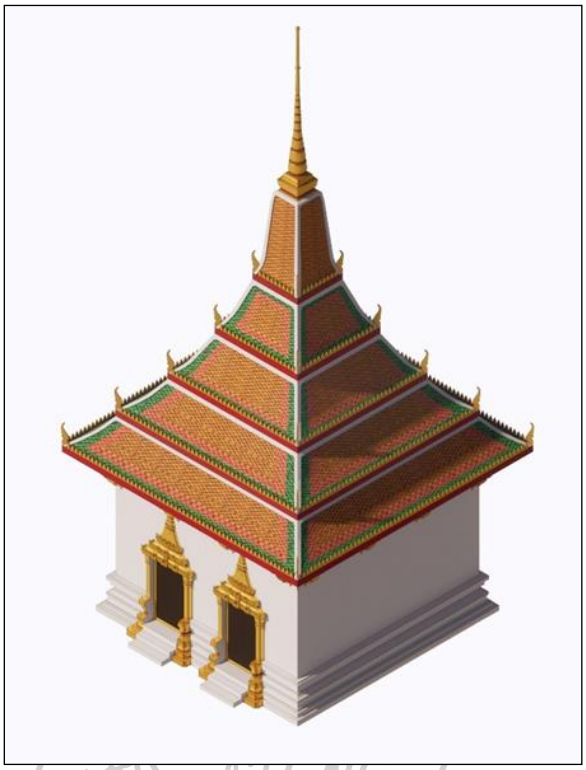

ภาพที่ 121 ภาพด้านข้างของมณฑปพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม
จังหวัดชลบุรี
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 122 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

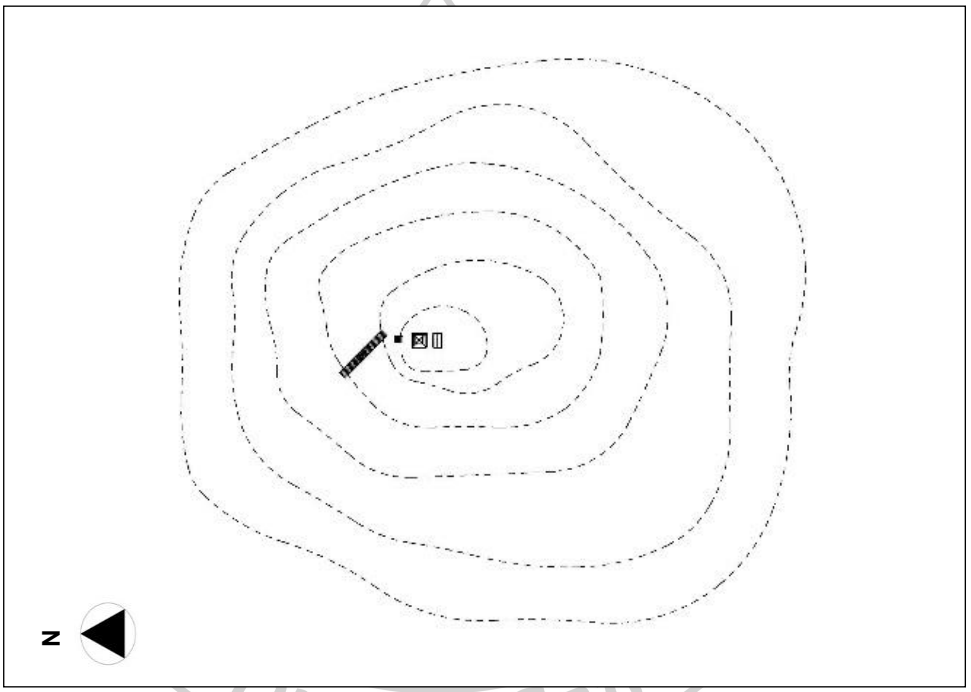
ภาพที่ 123 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

4. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี

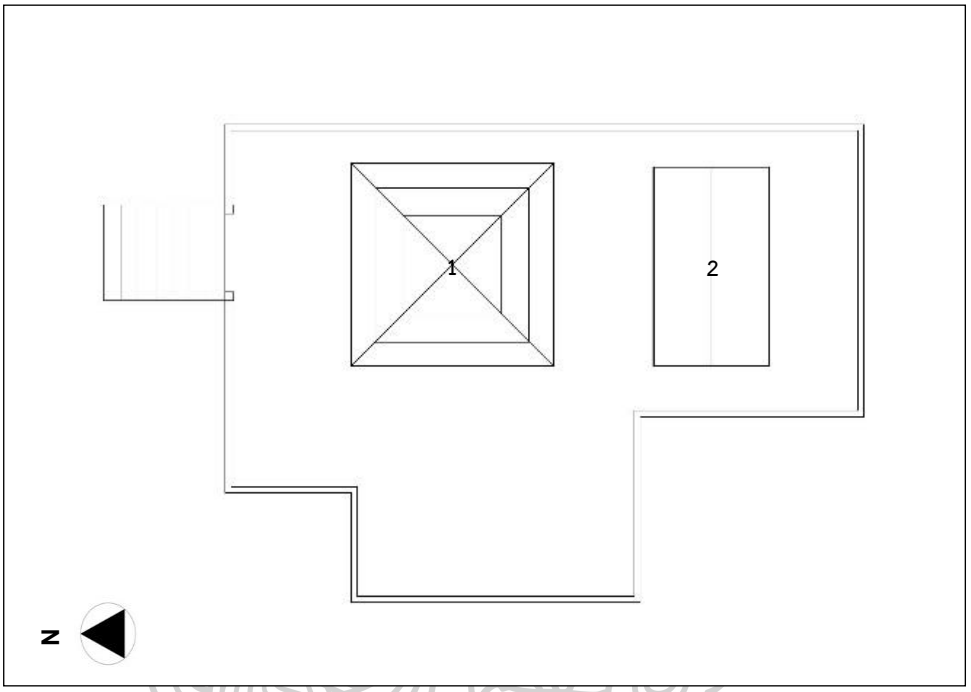
มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาบางทรายไม่ปรากฏว่าสร้างขึ้นสมัยใด มีบันทึกถึงพื้นที่บริเวณนี้เมื่อสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) ได้เดินทางมาภาคตะวันออกได้เสด็จผ่าน บ้านพานทอง บ้านอู่ตะเภา หนองไม้แดง เขาพระบาท บางปลาสร้อย (เมืองชลบุรี) (ภารดี มหาขันธ์, 2552: 54) ชื่อเขาพระบาทที่ปรากฏเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (สมเด็จ-พระเจ้าตากสินมหาราช) เดินทางผ่านก่อนเข้าเมืองบางปลาสร้อย คือพื้นที่บริเวณเขาพระพุทธบาทบางทรายปัจจุบัน ซึ่งพบรอยพระพุทธบาทหินปรากฏอยู่ภายในมณฑป

มณฑปพระพุทธบาทเขาบางทรายถูกสร้างบนภูเขาซึ่งเชื่อมต่อกับเมืองชลบุรี โดยส่วนล่างของเขาพระพุทธบาท ปรากฏโบราณสถานวัดอยู่และปัจจุบันเป็นที่ตั้งของวัดเขาบางทรายและโรงเรียนชลบุรีสุขบท ด้านบนของเขาพระบาทมีรอยพระพุทธบาทหิน ตามความเชื่อของคนท้องถิ่นเชื่อว่าพระพุทธเจ้าได้ประทับไว้และได้มีการก่อมณฑปครอบทับ ด้านข้างมีวิหารพระนอนรูปทรงแบบเก๋งจีนขนาบรอยพระพุทธบาท (ภาพที่ 124 ถึงภาพที่ 129)

ภาพที่ 124 ภาพลายเส้นผังบริเวณมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

1. มณฑปรอยพระพุทธบาท 2. วิหารพระนอน

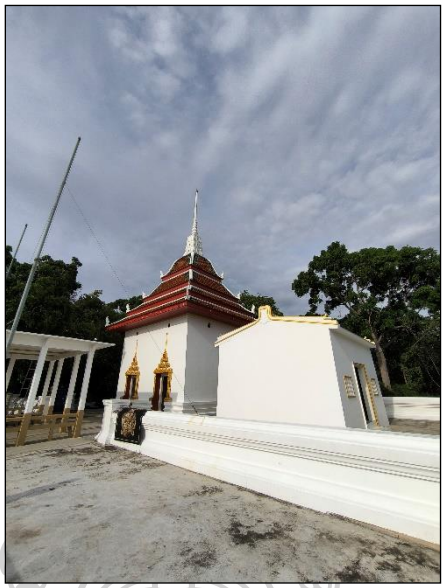
ภาพที่ 125 ภาพลายเส้นผังอาคารมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 126 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 127 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 128 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี

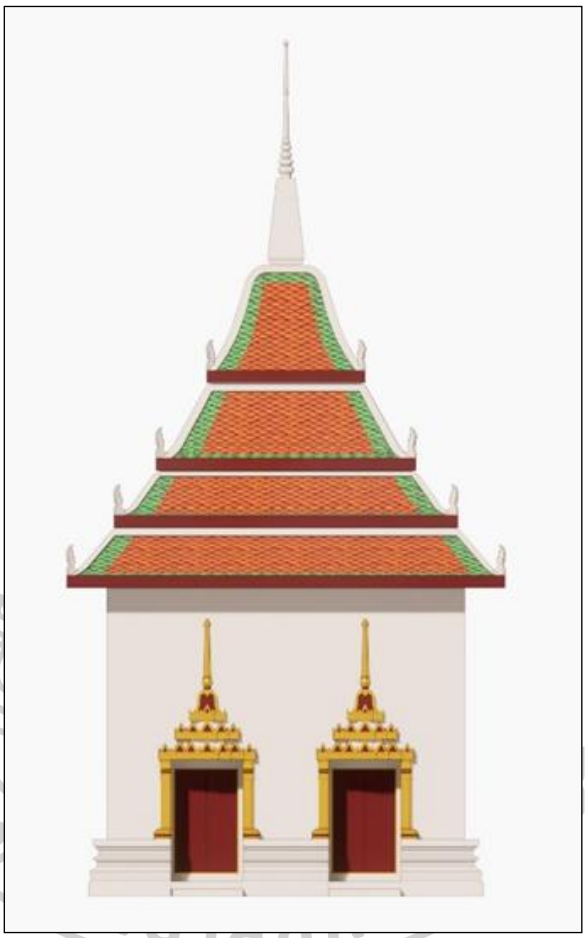
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 129 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

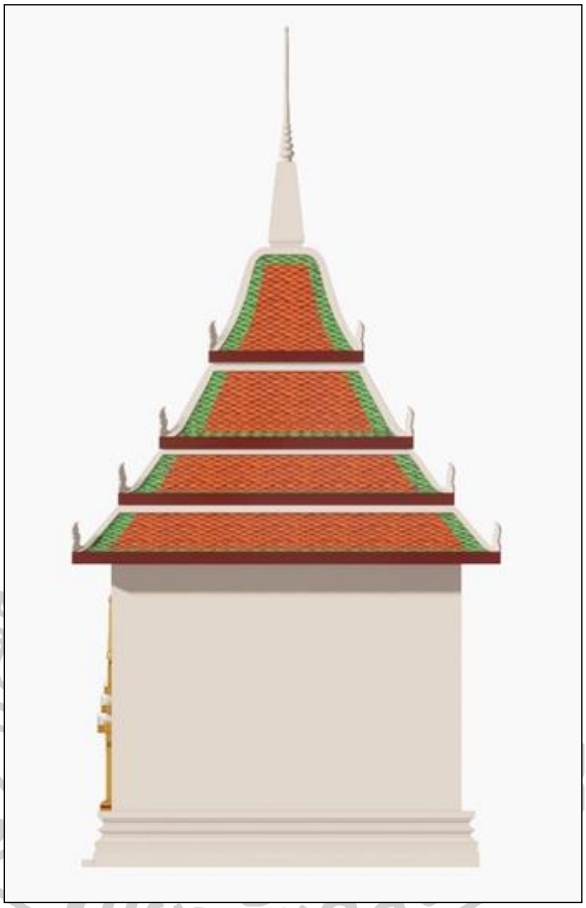
พระมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไม่ปรากฏปีสร้าง แต่ได้รับการปฏิสังขรณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรมท้องถิ่น จังหวัดชลบุรี, 2541: 70) การปฏิสังขรณ์ในครั้งนั้นคงมีการเปลี่ยนโครงสร้างเป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก เพราะสังเกตจากสัดส่วนหลังคากับเหมส่วนยอด ไม่ได้สัดส่วนที่สัมพันธ์กับชุดหลังคาปีกนกมณฑปแล้ว

พระมณฑปมีขนาดกว้าง 7.20 เมตร ยาว 7.20 เมตร ผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ทางเข้าสองทางที่ด้านหน้า (ทิศตะวันตก) หลังคาทรงมณฑปสี่ชั้นเชิงกลอนสูง 17 เมตร จากฐานถึงปลายยอด ภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทศิลาด้านขวากดทับลงบนแผ่นหิน ถัดจากมณฑปไปทางทิศใต้มีอาคารเก๋งจีนติดภายในประดิษฐานพระพุทธไสยาสน์ (ภาพที่ 130 ถึงภาพที่ 133)

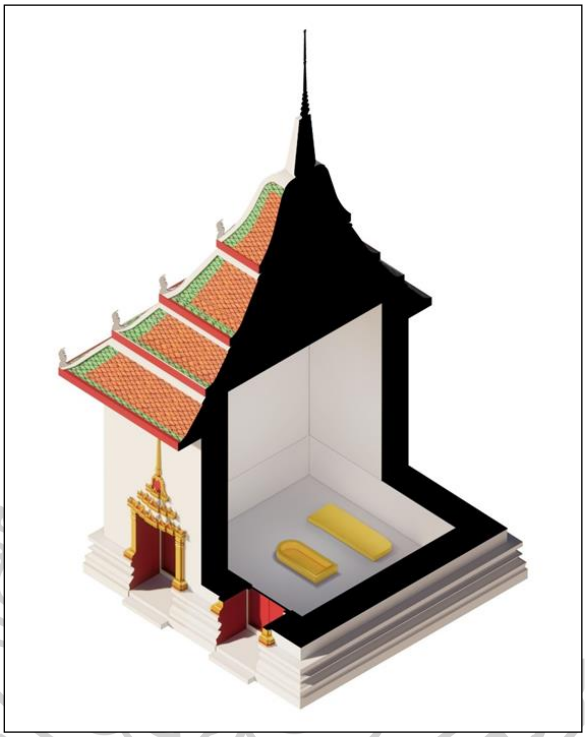
ภาพที่ 130 ภาพด้านหน้าของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

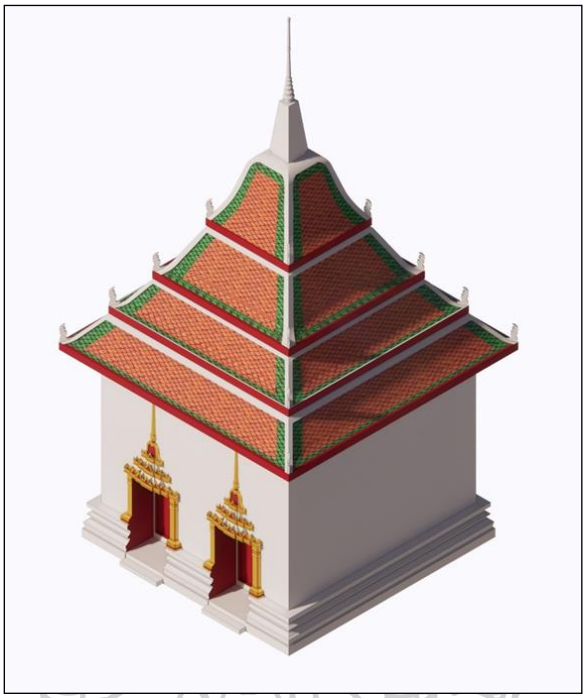
ภาพที่ 131 ภาพด้านข้างของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 132 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 133 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

5. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี

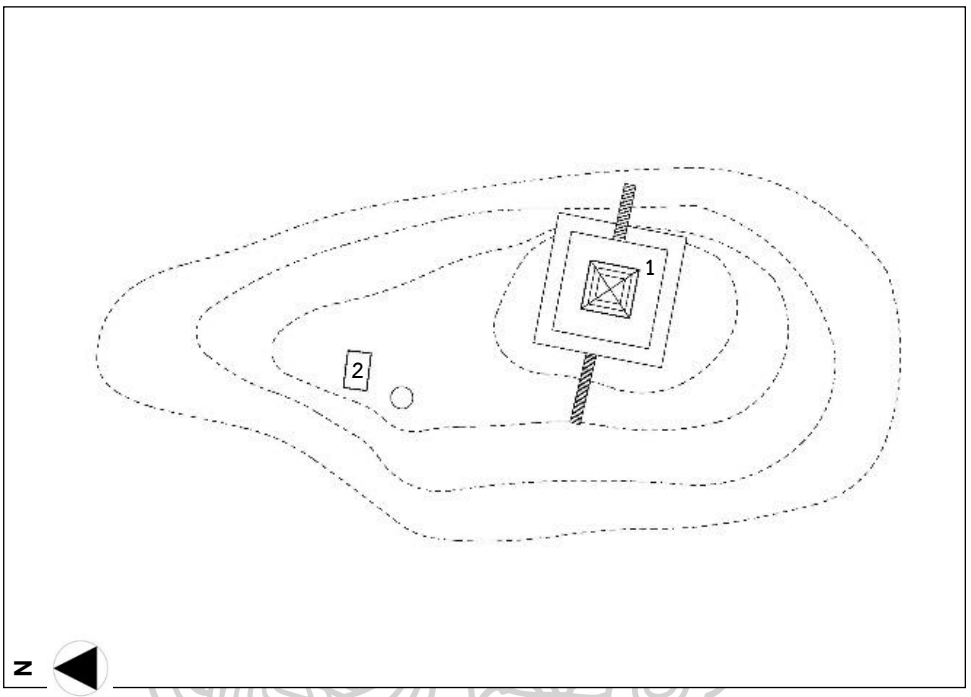
เมืองบางพระปรากฏชื่อในเมืองท่าชายทะเลสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย โดยปรากฏชื่อ “บางพระเรือ” ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา (ภาพที่ 134) ตัวพื้นที่จึงมีความเก่าแก่มีลักษณะความเป็นชุมชนมาอย่างน้อยคือช่วงกรุงศรีอยุธยาปลายแล้ว วัดบางพระเดิมชาวบ้านในพื้นที่เรียกว่าวัดสว่างอารมณ์ เป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จมาประพาสในพื้นที่ และได้บูรณะพระอุโบสถขึ้นใหม่ สภาพพื้นที่วัดปัจจุบันแยกเป็นสองส่วน คือ ส่วนพื้นที่ราบเชิงเขาประกอบด้วยพระอุโบสถ ศาลาการเปรียญ และส่วนบนเขาบางพระประกอบด้วยวิหารพระนอนและมณฑปรอยพระพุทธบาท

ภาพที่ 134 ภาพบางพระเรือ (เมืองบางพระ) ในแผนที่ไตรภูมิ ฉบับอยุธยา

ที่มา: สำนักหอสมุดแห่งชาติ. (2567). **สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1**. เข้าถึงเมื่อ 8 กุมภาพันธ์ เข้าถึงได้จาก http://digital.nlt.go.th/dlib/items/show/18848

มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ ตั้งอยู่บนเขาบางพระซึ่งมีพื้นที่เชื่อมต่อกับเมืองบางพระเดิม รอยพระพุทธบาทประดิษฐานบนเขาขนาดย่อม โดยรอบบริเวณมีเจดีย์ย่อมุมปรากฏคู่กับวิหารพระนอนซึ่งได้รับการบูรณะใหม่ การวางทิศของมณฑปพระพุทธบาทอยู่ในแนวแกนตะวันออก-ตะวันตก โดยมณฑปพระพุทธบาทอยู่บนจุดสูงสุดของพื้นที่ (ภาพที่ 135 ภาพที่ 136 และภาพที่ 137)

1. มณฑปรอยพระพุทธบาท 2. วิหารพระนอน

ภาพที่ 135 ภาพลายเส้นผังบริเวณมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 136 ภาพมณฑปพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 137 ภาพพระพุทธไสยาสน์ในวิหารพระพุทธไสยาสน์วัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

มณฑปพระพุทธบาทในปัจจุบันเป็นอาคารเครื่องคอนกรีตผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้าง 9.60 เมตร ยาว 9.60 เมตร หลังคาทรงมณฑป (กรวยสี่เหลี่ยมซ้อนชั้น) ซ้อน 5 ชั้นเชิงกลอนสูง 32 เมตร จากประวัติวัดพบการบูรณะมณฑปอย่างน้อยสองครั้ง การบูรณะล่าสุดปรับเปลี่ยนเป็นเครื่องคอนกรีตเมื่อปีพ.ศ.2498 โดยก่อนหน้านั้นมีการบูรณะในช่วงปีพ.ศ.2444 ซึ่งตรงกับช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตามจารึกการบูรณะที่ประดิษฐานภายในมณฑปดังนี้

> พระพุทธบาทนี้ของเก่า ราษฎรหลายตำบลปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่เมื่อพุทธศักราชล่วงได้ 2444 จุลศักราช 1263 พระจุลจอมเกล้าจุฬาลงกรณ์จะเริญพระราชสมบัติศกได้ 34 ปฏิทิน ปี ร.ศ.120 เจริญที่ 5 สินลาแผ่นนี้จีนกิมหลงเปลี่ยนภรรยา เกิดที่เมืองไทย บิดาชื่อชิบ มารดาชื่อเน่า จ้างจาฤกอักษรไท จีน ให้ท่านทั้งหลายทราบไปวันหน้าเชิญท่านครั่งหลังช่วยต่อไป (ถอดความจากจารึกการบูรณะโดยผู้ศึกษา)

เป็นไปได้ว่าการบูรณะในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยกลุ่มชาวจีนและคนท้องที่เป็นการบูรณะภายใต้โครงสร้างไม้ตามแบบมณฑปของเดิม เพราะไม่ปรากฏการเปลี่ยนรูปแบบทางสถาปัตยกรรมก่อนที่จะมีการเปลี่ยนโครงสร้างเป็นคอนกรีตในช่วงปีพ.ศ.2498 โดยคาดว่าภายหลังการเปลี่ยนโครงสร้างเป็นโครงคอนกรีต ส่งผลให้ความสูงของอาคารโดยรวมสูงขึ้น เนื่องจากขนาดของคานคอนกรีตในแต่ละชั้นเชิงกลอนส่งผลถึงความสูงโดยรวมของมณฑป (ภาพที่ 138 ถึงภาพที่ 144)

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 138 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 139 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี

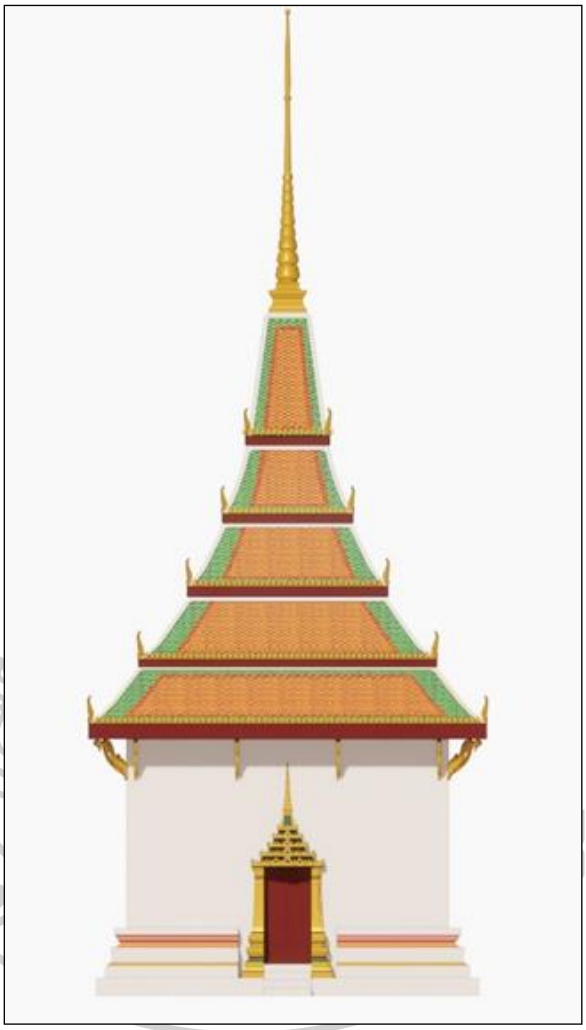
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 140 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทและจารึกการบูรณะ

วัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

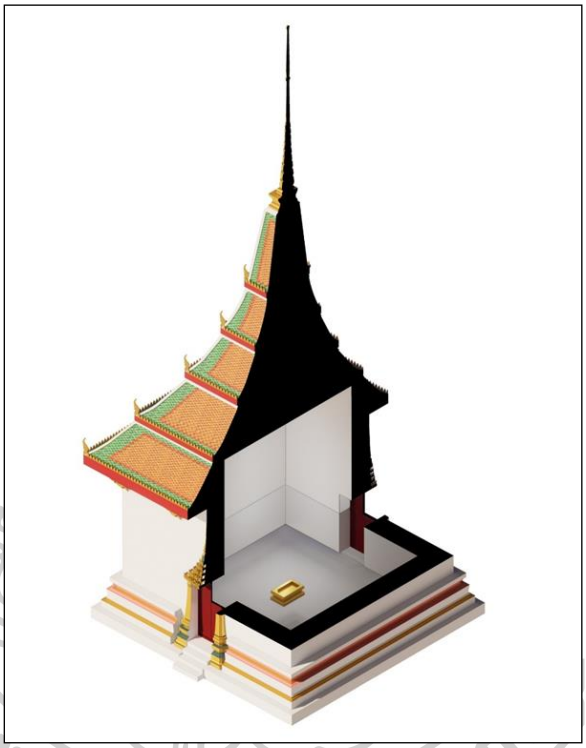
ภาพที่ 141 ภาพด้านหน้าของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

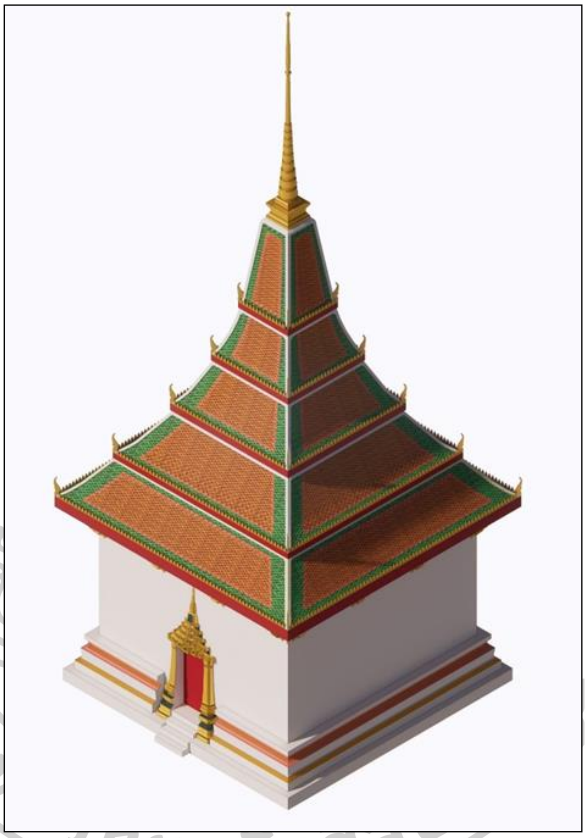
ภาพที่ 142 ภาพด้านข้างของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 143 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 144 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี

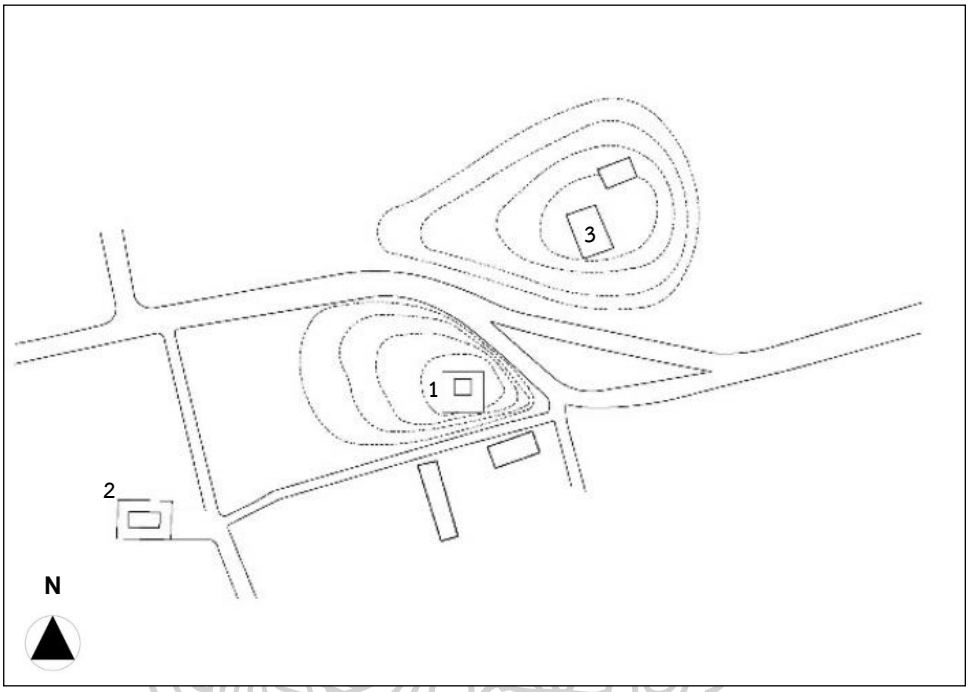
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

6. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์

ตำนานพื้นที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับยืนบนยอดเขานี้ เพื่อทอดพระเนตรไปยังทิศต่าง ๆ ทำให้เกิดสถานที่นั้น ๆ ตามอิริยาบถของพระองค์ เช่น เมื่อทอดพระเนตรไปในท้องที่แห่งหนึ่ง พื้นที่นั้นต่อมาเรียก “ทุ่งพระแล” เมื่อทอดพระเนตรไปในหนองน้ำแห่งหนึ่งบริเวณนั้นถูกเรียกว่า “หนองพระแล” (หวน พินธุพันธ์, 2521: 46) และบริเวณพื้นที่วัดที่เป็นพื้นที่ซึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับยืนบนเนินเขาจึงปรากฏรอยพระบาทคู่ไว้บนแผ่นศิลาแดง ต่อมารอยพระพุทธบาทคู่นี้จึงถูกเรียกว่า “พระบาทยุคล” ต่อมาในสมัยสุโขทัยเจ้าธรรมราชกุมารผู้ครองนครศรีสัชนาลัย ทรงทราบเรื่องรอยพระพุทธบาทจึงโปรดเกล้าฯให้สร้างมณฑปครอบรอยพระพุทธบาทไว้ และมีการบูรณะขึ้นอีกครั้งในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อครั้งที่ท่านได้เสด็จขึ้นไปนมัสการพระแท่นศิลาอาสน์เมื่อปีพ.ศ.2283 ปรากฏเป็นความสอดคล้องในรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในพื้นที่ เช่น วัดพระ-บรมธาตุทุ่งยั้ง วัดพระแท่นศิลาอาสน์ วัดพระยืนพุทธบาทยุคล ที่มีรูปแบบศิลปกรรมแบบอยุธยาโดยปรากฏจากรูปทรงและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม

ลักษณะของพื้นที่รอบวัดพระยืนพุทธบาทยุคล ประกอบด้วยวัดสำคัญอีกสองวัด คือ วัดพระพุทธไสยาสน์ อยู่ฝั่งตรงข้ามเป็นภูเขาขนาดย่อม ด้านบนประดิษฐานพระพุทธไสยาสน์และวัดพระแท่นศิลาอาสน์ ที่ประดิษฐานพระแท่นซึ่งเชื่อว่าเป็นที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับบนพระแท่นนี้ (ภาพที่ 145 และภาพที่ 146)

มหาวิทยาลัยศิลปากร

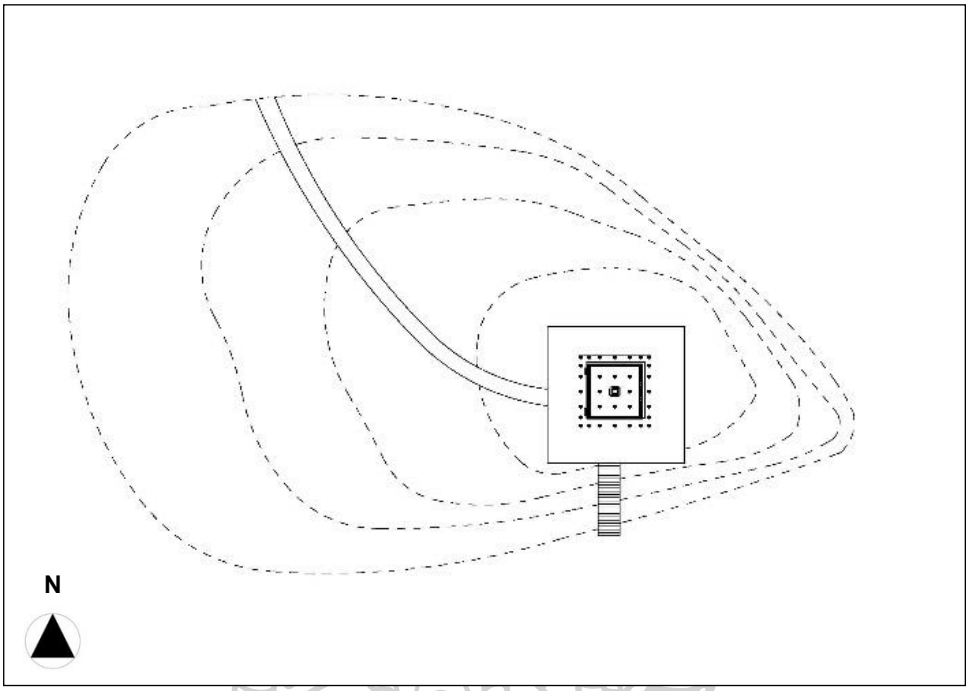

1. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล 2. วิหารพระแท่นศิลาอาสน์

3. วัดพระพุทธไสยาสน์

ภาพที่ 145 ภาพลายเส้นผังบริเวณมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์กับวัดโดยรอบที่เชื่อมต่อกัน

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 146 ภาพลายเส้นผังบริเวณมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

มณฑปพระพุทธบาทยุคลตั้งอยู่บนเขาขนาดย่อม ลักษณะของแนวเขาเชื่อมต่อกับวัดพระนอนไสยาสน์ ปัจจุบันนี้มีถนนตัดผ่านระหว่างเนินเขาสองลูก ด้านบนสุดของเขาพระพุทธบาทพบโบราณสถานซากเจดีย์สามองค์ซึ่งเหลือแต่ฐาน (ภาพที่ 147)

ภาพที่ 147 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล
จังหวัดอุตรดิตถ์
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

มณฑปพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์ เป็นอาคารผังพื้นสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีเสาพะไลรับปีกชายคาโดยรอบด้านละเจ็ดช่วงเสา ขนาดพื้นที่ระยะเสาพะไลโดยรอบกว้าง 12.50 เมตร ยาว 12.50 เมตร พื้นที่ผนังภายในกว้าง 9.70 เมตร ยาว 9.70 เมตร มีประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออกและตะวันตกด้านละสองประตู ภายในมีเสาร่วมในเพื่อรองรับส่วนหลังคาตรงกลางประดิษฐานแท่นรอยพระพุทธบาทยุคล รูปทรงอาคารมีการปรับหลังคาให้มีจัตุรมุขในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยหลวงพ่อแก้วและหลวงคลังได้ปรับหลังคาส่วนชั้นเชิงกลอนสุดท้ายเปลี่ยนจากยอดมณฑปเป็นหลังคาจัตุรมุขในรูปแบบปัจจุบัน (ภาพที่ 148 และภาพที่ 149)

ภาพที่ 148 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 149 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

มณฑปรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์ มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่แตกต่างจากมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทอื่น ๆ คือขนาดของอาคารที่ใหญ่ทำให้มีช่วงกว้างที่มากส่งผลให้ต้องมีเสาร่วมในปรากฏอยู่ภายในอาคาร การมีเสาพะไลรับชายคาปีกนกโดยรอบก็เป็นลักษณะพิเศษที่ไม่ค่อยพบนักในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท กอปรกับเป็นมณฑปที่ไม่ได้ยกพื้นขึ้นสูง คือไม่มีฐานบัวคว่ำบัวหงายรองรับมณฑป ทำให้รูปทรงอาคารมีสัดส่วนเตี้ยแจ้กว่ามณฑปรอยพระพุทธบาทอื่น ๆ (ภาพที่ 150 ภาพที่ 151 และภาพที่ 152)

ภาพที่ 150 ภาพด้านหน้าของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 151 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

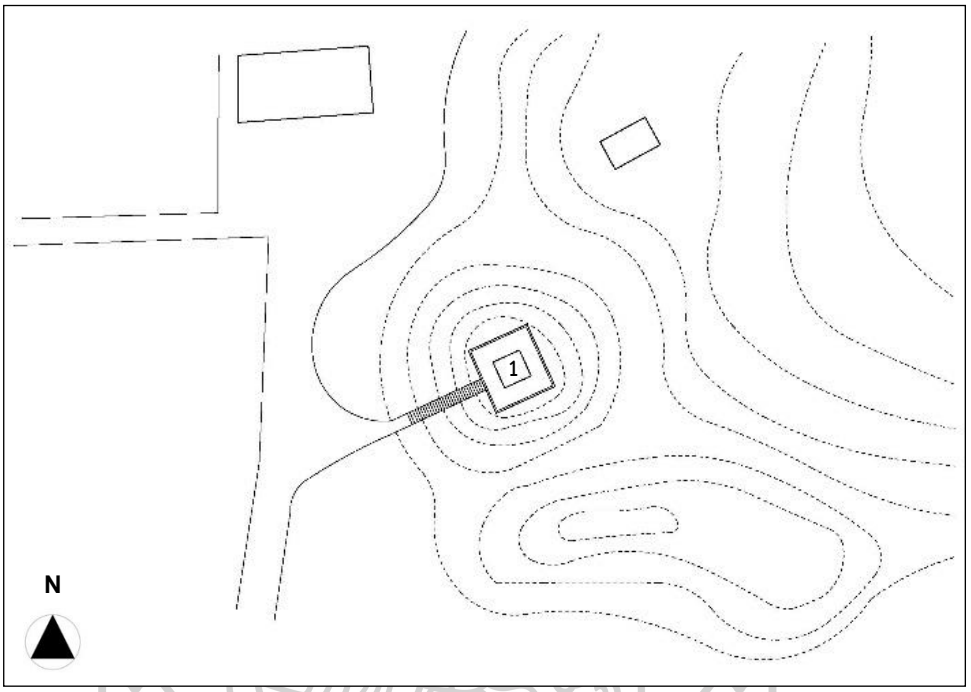

ภาพที่ 152 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

7. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์

อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์ ไม่ปรากฏประวัติการสร้างที่แน่ชัด สภาพอาคารปัจจุบันพบแต่ส่วนผนังและฐานอาคาร ส่วนหลังคาเดิมได้พุผังไปหมดแล้วในปัจจุบันทางวัดได้สร้างหลังคามุงสังกะสีเพื่อบังแดดฝนไว้แทน ผู้ศึกษาประมาณการช่วงเวลาการก่อสร้างอาคาร และสังเกตจากลักษณะของรอยพระพุทธบาทภายในที่ประดิษฐานอยู่และรูปทรงอาคารภายนอก เชื่อว่าน่าจะถูกสร้างในสมัยอยุธยาตอนกลางเป็นต้นมา เพราะลวดลายของรอยพระพุทธบาทในอาคารมีลักษณะผสมระหว่างการอ่านลายแบบสุโขทัย และลวดลายมงคลแบบอยุธยา แต่น่าเสียดายว่าลวดลายที่ปรากฏในปัจจุบันลบเลือนไปมาก กอปรกับพื้นที่ในละแวกใกล้เคียงพบเมืองเก่าเวสาลี ซึ่งปรากฏซากของอุโบสถ เจดีย์และมณฑปขนาดเล็ก โดยนักวิชาการ

เชื่อว่าเป็นเมืองในสมัยอยุธยาตอนกลางเป็นต้นมา ทำให้เชื่อว่าอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี เป็นมณฑปที่ถูกสร้างขึ้นในช่วงสมัยอยุธยา และน่าจะถูกสร้างในช่วงเวลาเดียวกันกับโบราณสถานในเมืองเก่าเวสาลี ภาพที่ 153 ภาพที่ 154 และภาพที่ 155)

1. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี

ภาพที่ 153 ภาพลายเส้นผังบริเวณอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 154 ภาพอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์ มุมมองจากทางเดินขึ้นเขา

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 155 ภาพภายในอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

อาคารประดิษฐานพระพุทธบาทไพศาลี มีลักษณะผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดกว้าง 5.70 เมตร ยาว 5.70 เมตร มีฐานบัวลูกแล้วอกไก่ยกพื้นสูง 1.45 เมตร โดยรอบเหนือพื้นชาลาทักษิณาวรรต มีบันไดทางขึ้นที่ด้านทิศตะวันตกโดยทำเป็นทางเข้าสี่ประตูที่ทิศตะวันออก และตะวันตกด้านละสองประตู ผนังทิศเหนือและใต้ก่อทึบถึงชั้นรับเชิงกลอนหลังคา ปัจจุบันไม่ทราบลักษณะหลังคาที่แน่ชัดว่าเป็นทรงอะไร พบแต่ร่องรอยของแผงคันทวยและรูเต้ายื่นรับปลายชายคาโดยรอบ (ภาพที่ 156)

ภาพที่ 156 ภาพผนังด้านข้างอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

จากลักษณะทางกายภาพเป็นที่แน่นนอนว่า เป็นผังอาคารมณฑปสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่พื้นที่กว้างและยาวเป็นจัตุรัส โดยขนาดพื้นที่ภายในใกล้เคียงกับมณฑปพระพุทธ-บาทวัดเขาบางทรายที่ความกว้าง 5.70 เมตร สภาพปัจจุบันไม่ปรากฏส่วนองค์ประกอบชุดหลังคาเหลือเพียงร่องรอยของรูเต้าที่ปรากฏที่ผนังทั้งสี่ด้าน คาดว่าต้องมีหลังคาอีกชั้นยื่นออกมาจากผนังโดยมีคันทวยรองรับ ทำให้ผู้ศึกษาสามารถสร้างรูปแบบสันนิษฐานเบื้องต้นที่พอจะเป็นไปได้ไว้คือแบบ

หลังคามณฑปทรงกรวยเหลี่ยมซ้อนสี่ชั้นเชิงกลอน โดยคาดการณ์จากความกว้างของชุดอาคารซึ่งใกล้เคียงกับมณฑปพระพุทธบาทเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี (ภาพที่ 157 ถึงภาพที่ 160)

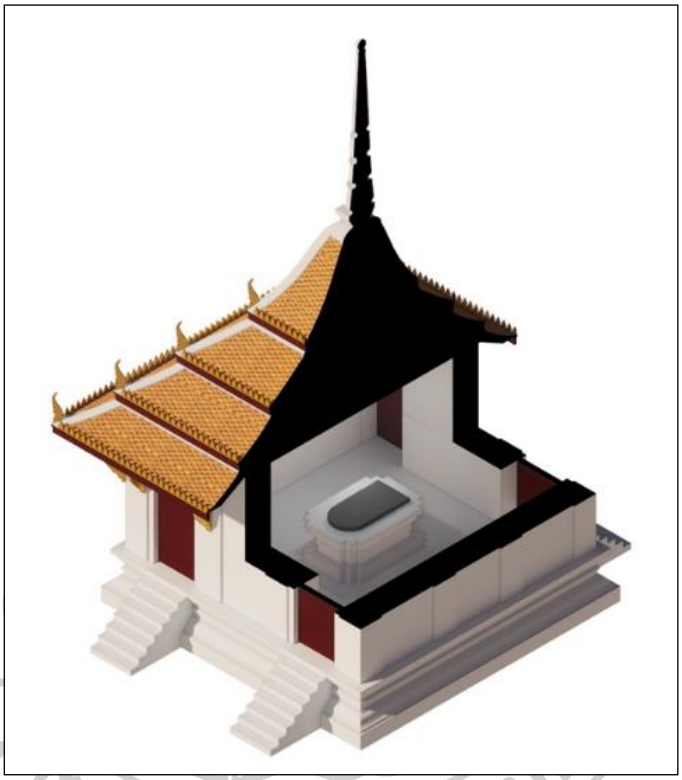
ภาพที่ 157 ภาพสันนิษฐานด้านหน้าของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

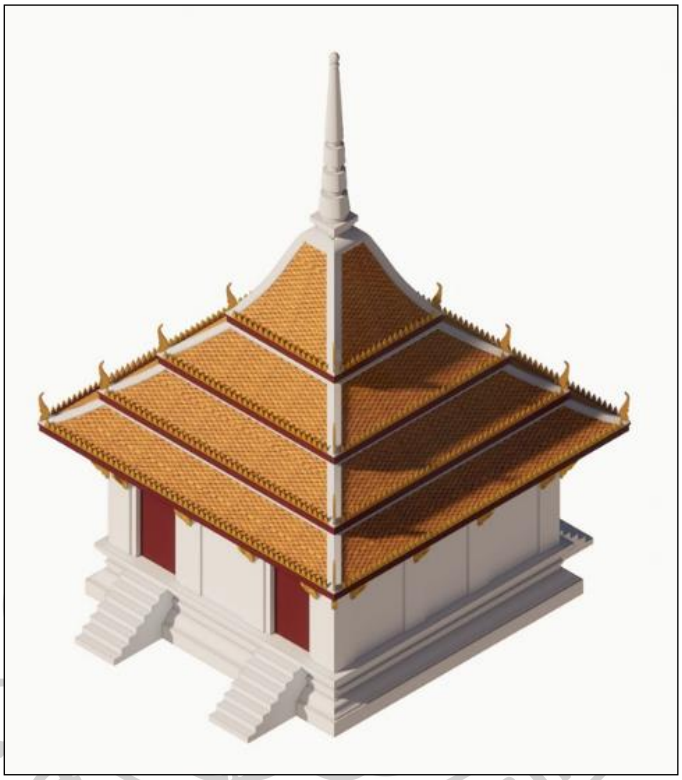
ภาพที่ 158 ภาพสันนิษฐานด้านข้างของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 159 ภาพทัศนมิติ (Perspective) สันนิษฐานของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

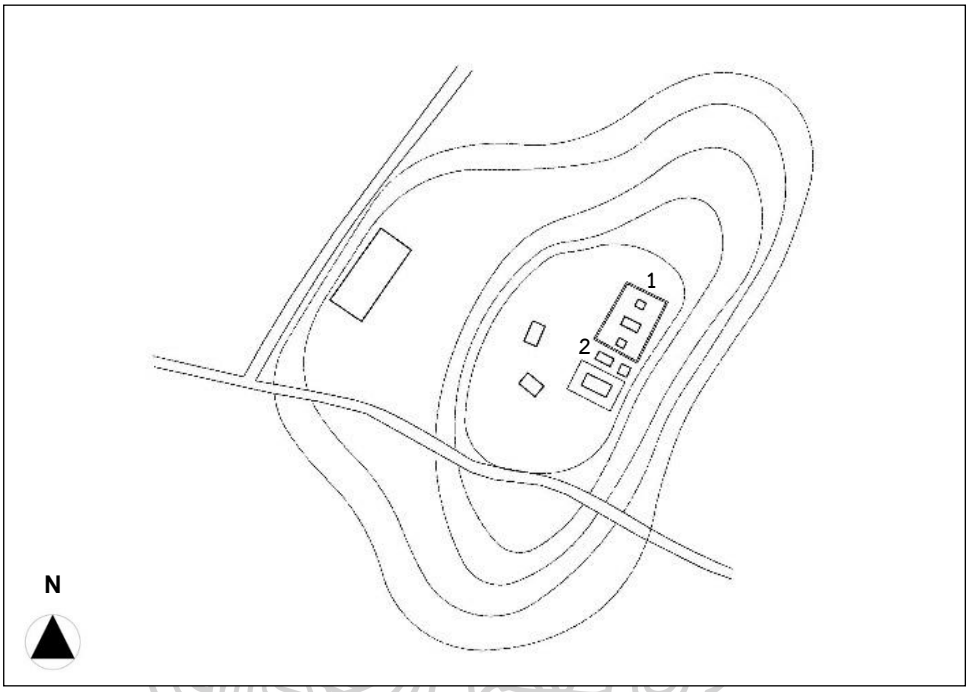
ภาพที่ 160 ภาพทัศนมิติ (Perspective) สันนิษฐานของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

8. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด

ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมืองตราดถูกเรียกในตรากฎหมายพระธรรมนูญในปี พ.ศ.2179 ว่าเมือง “บางพระ” (เอนก นาวิกมูล และธงชัย ลิขิตพรสวรรค์, 2559: 10) โดยพบหลักฐานว่ามีการสร้างวัดบุปผารามขึ้นในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง โดยมีหลวงเมืองเป็นผู้สร้างในปีพ.ศ.2191 (ส่งศรี ประพัฒน์ทอง, 2535ก: 11) จนมีการพระราชทานเขตวิสุงคามสีมาเมื่อปี พ.ศ.2225 (ส่งศรี ประพัฒน์ทอง, 2535ข: 11) ซึ่งทั้งสองช่วงเป็นระยะเวลาคาบเกี่ยวในสมัยสมเด็จ-พระเจ้าปราสาททอง ถึงสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช วัดบุปผารามดำรงความเป็นวัดจากอยุธยาจนถึงปัจจุบัน รูปแบบศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในปัจจุบัน มีการบูรณะครั้งใหญ่ในสมัยพระครูสุวรรณสารวิบูล ในช่วงปีพ.ศ.2522 โดยได้บูรณะซ่อมแซมอุโบสถ มณฑปพระพุทธบาท วิหารพระนอน และหอสวดมนต์ สิ่งก่อสร้างสำคัญในวัดประกอบด้วยโบราณสถานในเขตพุทธาวาส ประกอบด้วย อุโบสถ วิหารพระพุทธไสยาสน์ วิหารฝากระดาน เจดีย์ขนาดเล็ก มณฑปรอยพระพุทธ-บาทจำลองและมณฑปพระพุทธบาทสี่รอย โบราณสถานในเขตสังฆาวาสประกอบด้วย หอสวดมนต์ หอระฆัง ศาลาการเปรียญ (ภาพที่ 161 ถึงภาพที่ 166)

มหาวิทยาลัยศิลปากร

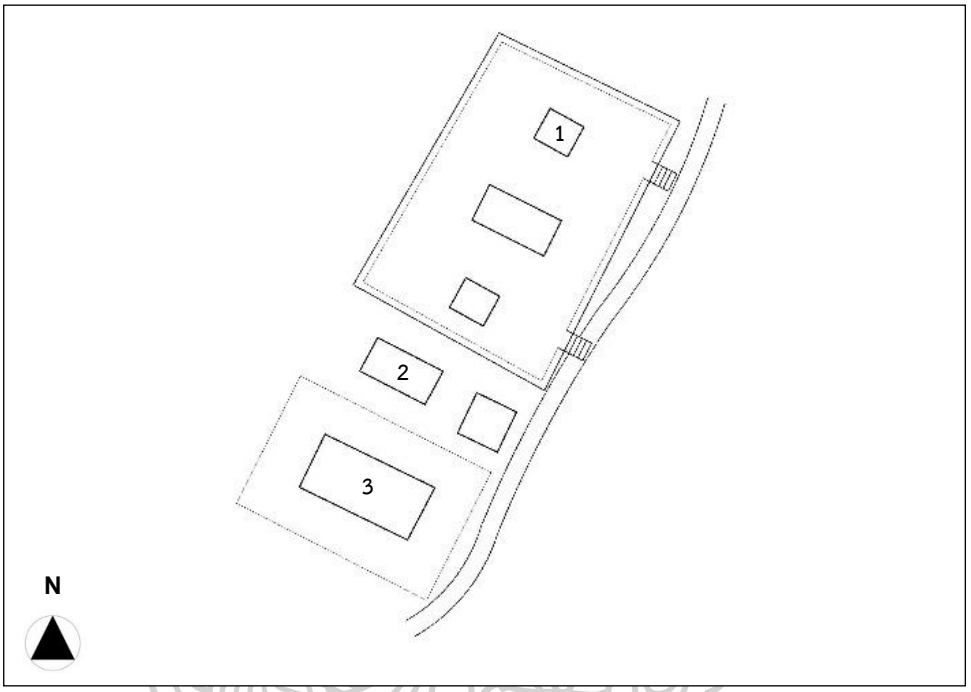

1. มณฑปรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม 2. วิหารพระนอน

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 161 ภาพลายเส้นผังบริเวณมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

1. มณฑปรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม 2. วิหารพระนอน 3. อุโบสถ

ภาพที่ 162 ภาพลายเส้นผังบริเวณเขตพุทธาวาสวัดบุปผาราม จังหวัดตราด

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 163 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 164 ภาพพระอุโบสถวัดบุปผาราม จังหวัดตราด

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 165 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทและวิหารพระนอนวัดบุปผาราม จังหวัดตราด

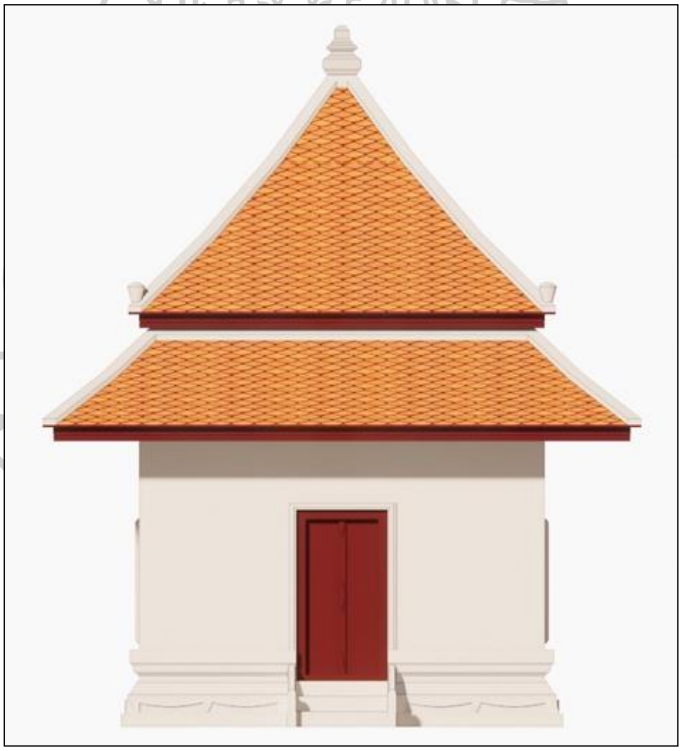
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 166 ภาพภายในวิหารพระนอนวัดบุปผาราม จังหวัดตราด

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

มณฑปพระพุทธบาทวัดบุปผาราม เป็นอาคารผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดกว้าง 4.50 เมตร ยาว 4.50 เมตร งานก่ออิฐฉาบปูนหลังคาทรงมณฑปสองชั้นเชิงกลอน โดยมีชายคาปีกนกโดยรอบ มีทางเข้าที่ด้านหน้าหนึ่งทาง มีช่องหน้าต่างที่ด้านข้างสองข้าง ด้านหลังก่อทึบตั้งพระพุทธรูป ตรงกลางประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสี่รอย โดยในวัดมีลักษณะอาคารมณฑปแบบเดียวกันสามหลัง คือ มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสี่รอย อาคารอยู่ติดกำแพงแก้วด้านทิศใต้ผนังภายในเขียนภาพพระพุทธรูปปางมารวิชัย มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทจำลอง ตั้งอยู่ด้านข้างวิหารพระพุทธ-ไสยาสน์ด้านหลังเขียนรูปพระปางปาลิไลยก์ และมณฑปประดิษฐานรูปเคารพหลวงพ่อโห สร้างขึ้นซ้อนทับฐานรากของปรางค์หลังเก่าในสมัยหลวงพ่อโหเป็นเจ้าอาวาส (ภาพที่ 167 ถึงภาพที่ 170)

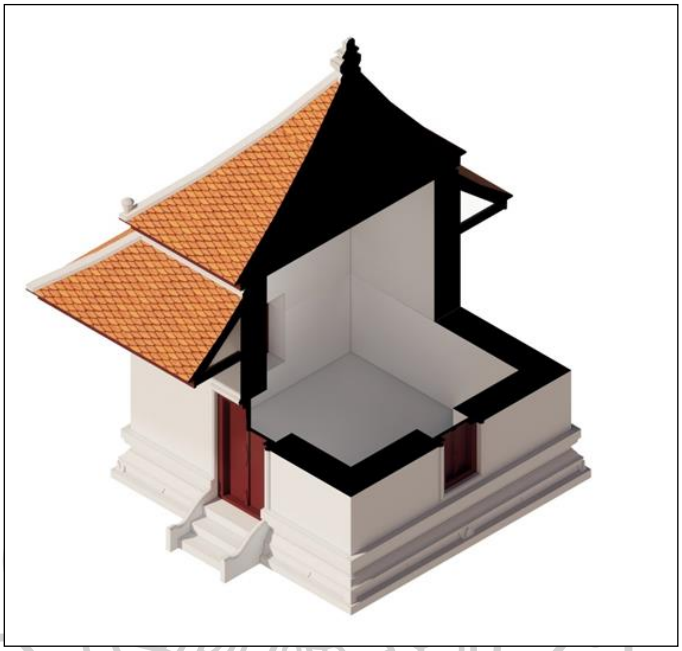

ภาพที่ 167 ภาพด้านหน้าของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

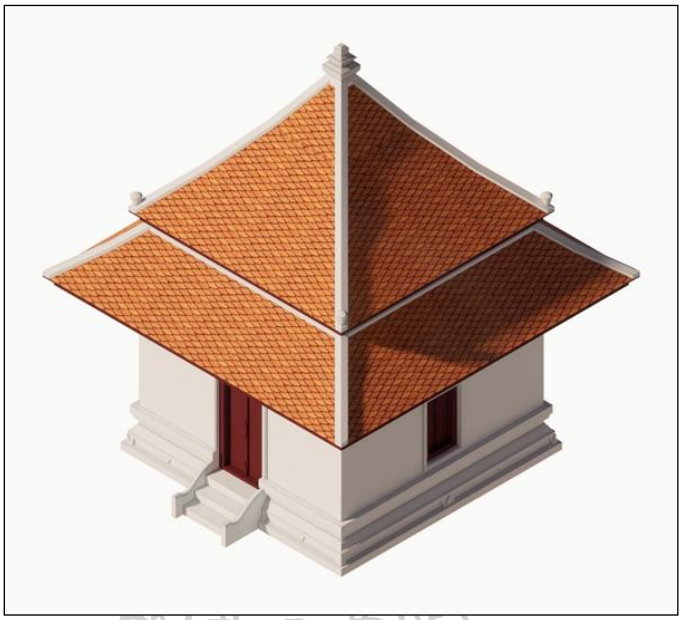
ภาพที่ 168 ภาพด้านข้างของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 169 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 170 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด

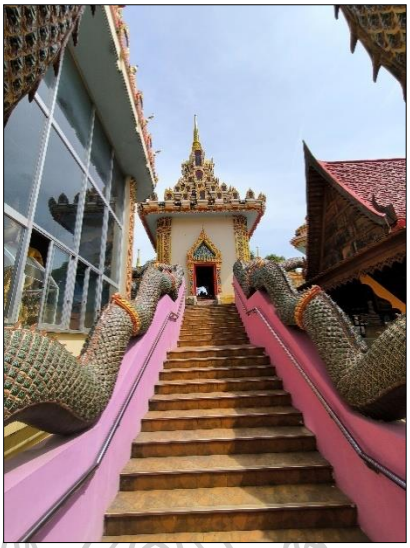
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

9. มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร

วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร เป็นวัดที่ผู้ศึกษาเก็บเป็นพื้นที่ในการศึกษามณฑปพระพุทธบาท เนื่องจากปรากฏรอยพระพุทธบาทที่วัดถึง 2 รอย คือรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ ซึ่งปัจจุบันถูกเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร และรอยพระพุทธบาทสี่รอยวัดเสด็จ ซึ่งปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในมณฑปพระพุทธบาทในวัดเสด็จ แม้จะพบหลักฐานวัตถุที่สำคัญแต่ก็เป็นที่น่าเสียดายว่าประวัติวัดเสด็จกลับไม่ปรากฏในเอกสารอื่น ๆ เลยว่าถูกก่อสร้างในช่วงเวลาไหน พบแต่เพียงการบันทึกถึงพื้นที่วัดเสด็จในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสต้นร.ศ. 125 (ปีพ.ศ.2449) ในบันทึกกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มาขึ้นเรือที่ท่าวัดเสด็จ เพื่อจะถ่ายรูปจารึกพระพิมพ์ (กรมศิลปากร, 2549: 135) โดยรูปถ่ายที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถ่ายไว้ ปรากฏเพียงภาพถ่ายอุโบสถโถงเท่านั้น นอกจากนั้นทรงไม่ได้กล่าวถึงสิ่งปลูกสร้างอื่น ๆ ในวัดเลย

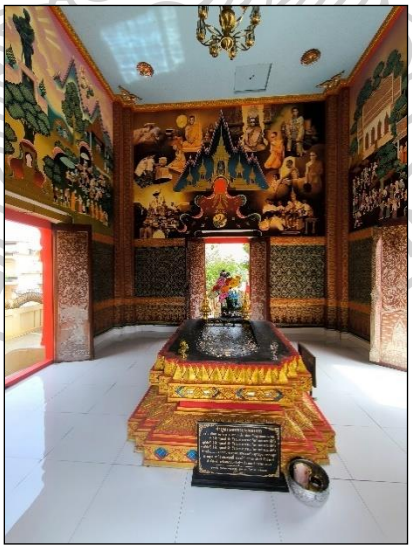
ผู้ศึกษาได้สืบค้นข้อมูลจนพบรูปถ่ายมณฑปรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จหลังเก่า ซึ่งจากการลงพื้นที่ภาคสนามเพื่อสอบถามข้อมูลจากเจ้าอาวาสรูปปัจจุบัน คือ พระครูสุทธิวชิรศาสน์ (พระ-อาจารย์เหว่า) ได้ให้ข้อมูลว่าเป็นรูปถ่ายจากหนังสือประวัติวัดเสด็จ ซึ่งมณฑปที่ปรากฏอยู่ถูกถ่ายในช่วงประมาณปีพ.ศ.2500 โดยพระอาจารย์เหว่าเล่าว่า “มณฑปเกิดจากอดีตเจ้าอาวาสซึ่งไม่ทราบว่าในสมัยไหนเป็นผู้ก่อขึ้นทับบนเจดีย์องค์เก่า” (พระครูสุทธิวชิรศาสน์ (พระอาจารย์เหว่า) เจ้าอาวาสวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร, 2567) และจากการลงพื้นที่สำรวจภาคสนามนี้เองผู้ศึกษาพบว่า มณฑปพระพุทธบาทหลังที่ปรากฏในรูปถ่ายได้ถูกบูรณะจนไม่เหลือเค้าเดิมแล้ว หากแต่รอยพระพุทธบาทยังคงประดิษฐานอยู่ภายในมณฑปตามเดิม และเมื่อสอบถามข้อมูลถึงระยะเวลาในการก่อสร้างของมณฑปจากผู้คนรอบพื้นที่ ไม่สามารถให้ข้อมูลที่แน่ชัดถึงระยะเวลาการก่อสร้างมณฑปรอยพระพุทธ-บาทวัดเสด็จหลังเก่า ว่าถูกสร้างในช่วงเวลาใดและมีอายุถึงสมัยอยุธยาหรือไม่ ผู้ศึกษาจึงพิจารณาจากองค์ประกอบที่ปรากฏในรูปถ่ายเป็นหลักเพื่อประกอบใช้ในการศึกษา เพราะจากรูปถ่ายเก่าสุดปรากฏรูปเมื่อคราวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ่ายรูปอุโบสถโถงและมีรูปถ่ายในสมัยต่อมาซึ่งอยู่ในช่วงกำลังก่อสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ จากรูปถ่ายจะพบเจดีย์เล็กและมณฑปรอยพระพุทธบาทอยู่เรียงต่อกันในแนวแกน และมณฑปจากในภาพถ่ายอยู่ในสภาพสมบูรณ์ตามเวลาไม่ได้ผ่านการบูรณะ ทำให้ผู้ศึกษาเชื่อว่ามณฑปวัดเสด็จมีความเก่าแก่จนถึงช่วงปลายอยุธยา (ภาพที่ 171 ถึงภาพที่ 174)

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 171 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 172 ภาพภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 173 ภาพมณฑปรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จก่อนบูรณะ

ที่มา: ไม่ปรากฏ. (2566). **ประวัติวัดเสด็จ**. เข้าถึงเมื่อ 10 เมษายน.

เข้าถึงได้จาก https://sunti-apairach.com/03N/03pdf/03-PDF-A.pdf.pdf

ภาพที่ 174 ภาพมณฑปรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จก่อนบูรณะ จากมุมมองด้านหน้าอุโบสถ

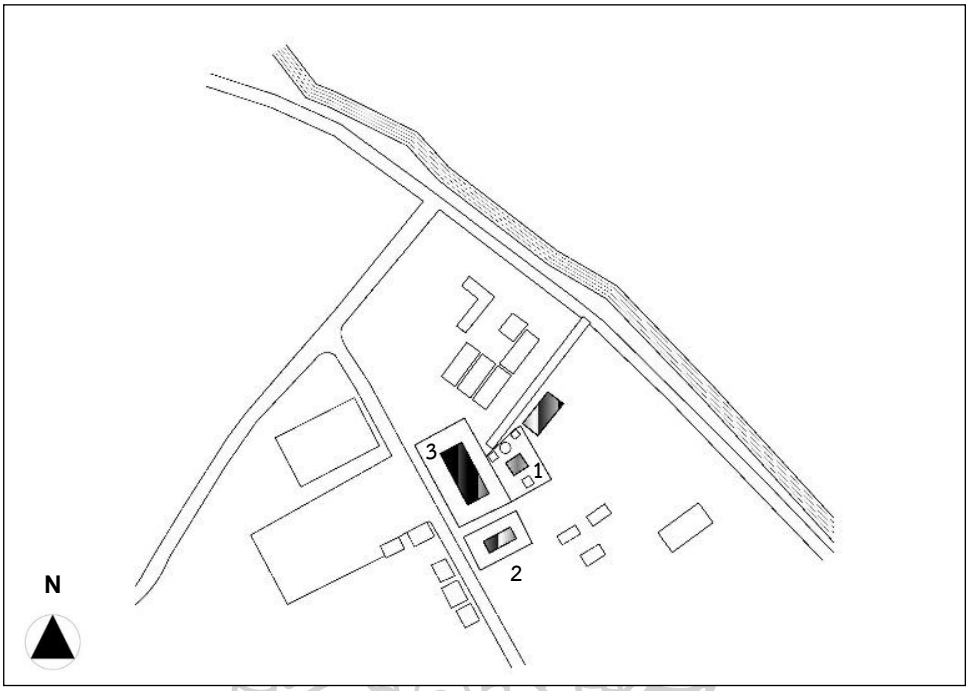
ที่มา: เอนก นาวิกมูล และธงชัย ลิขิตพรสวรรค์. (2559). **สมุดภาพเมืองตราด 2559**.

นนทบุรี: ต้นฉบับ.

จากภาพถ่ายเก่ามณฑปพระพุทธบาทวัดเสด็จ เห็นได้ว่ามณฑปอยู่ด้านหลังอุโบสถในแนวแกนประธานและน่าจะอยู่ในตำแหน่งเดียวกับมณฑปที่ถูกบูรณะใหม่ในปัจจุบัน ผังพื้นสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีทางเข้าทางเดียวจากด้านทิศใต้ หลังคาทรงกรวยเหลี่ยมซ้อนชั้นสี่ชั้นเชิงกลอน ที่ชั้นเชิงกลอนมีซุ้มรังไก่ย่อออกมาจากทุกชั้นเชิงกลอนจำนวนซุ้มไล่ลำดับจากมากไปหาน้อย จากภาพอาคารมณฑปไม่ปรากฏเสาพะไลโดยรอบและค้ำยันรับปลายชายคา จุดที่น่าสังเกตอีกประเด็นคือหลังคาในชั้นเชิงกลอนชั้นสุดท้ายใช้ปูนพอกซ้อนทับบนแผ่นกระเบื้องอีกทีหนึ่ง ซึ่งมักพบในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่มักทำให้หลังคามณฑปชั้นสุดท้ายมีสีหรือวัสดุแตกต่างออกไป

10. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง

วัดป่าโมกวรวิหาร ถูกสร้างในช่วงท้ายรัชสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9 (พระเจ้าท้ายสระ) หลังจากการเคลื่อนย้ายพระนอนจากวัดป่าโมกเดิม ที่ถูกน้ำกัดเซาะมาประดิษฐานยังพื้นที่ปัจจุบัน โดยรวมกับวัดท้ายตลาดเก่าเมื่อปีพ.ศ.2271 (ประยูร พิศนาคะ, 2515: 27) การฉลองวัดหลังจากได้เคลื่อนย้ายพระนอนมาแล้วก็ก่อสร้างวิหารและอาคารต่าง ๆ ในวัดป่าโมกจนมีการฉลองในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ดังนั้นสิ่งก่อสร้างสำคัญต่าง ๆ จึงเกิดในช่วงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เช่นวิหารพระพุทธไสยาสน์ พระอุโบสถ พระวิหาร ประตูฉนวนและอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทซึ่งอยู่ด้านข้างวิหารพระพุทธไสยาสน์ ภายในประดิษฐานพระพุทธบาทสี่รอย และจากการลงสำรวจข้อมูลของผู้ศึกษาพบว่าลวดลายในรอยพระพุทธบาทอยู่ในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (ภาพที่ 175)

1. มณฑปรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร 2. อุโบสถ 3. วิหารพระนอน

ภาพที่ 175 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร มีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทอื่น ๆ คือ หลังคาไม่ได้เป็นทรงมณฑปแต่เป็นทรงจั่วซ้อนสองชั้น อาคารขนาดกว้าง 5.90 ยาว 5.90 เมตร มีประตูทางเข้าที่ทิศใต้และทิศเหนือด้านละสองประตู พื้นที่ตรงกลางมีบุษบกประดิษฐานรอยพระพุทธบาทภายในประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสี่รอย ลวดลายในรอยพระพุทธบาทปรากฏเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะทางศิลปกรรมของรอยพระพุทธบาทในช่วงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (ภาพที่ 176 ถึงภาพที่ 182)

ภาพที่ 176 ภาพอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง จากมุมมองวิหารพระพุทธไสยาสน์

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 177 ภาพอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 178 ภาพภายในอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

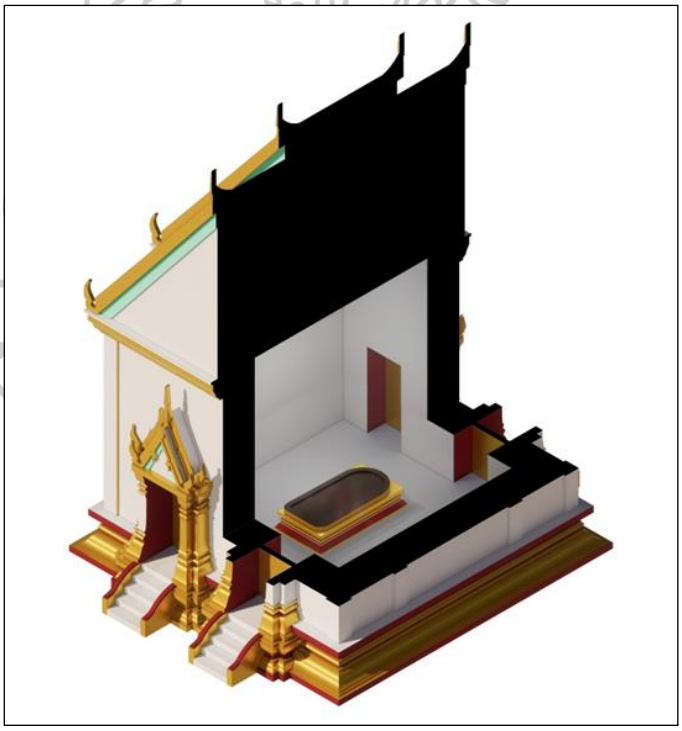
ภาพที่ 179 ภาพถ่ายเก่าอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหารก่อนบูรณะ

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

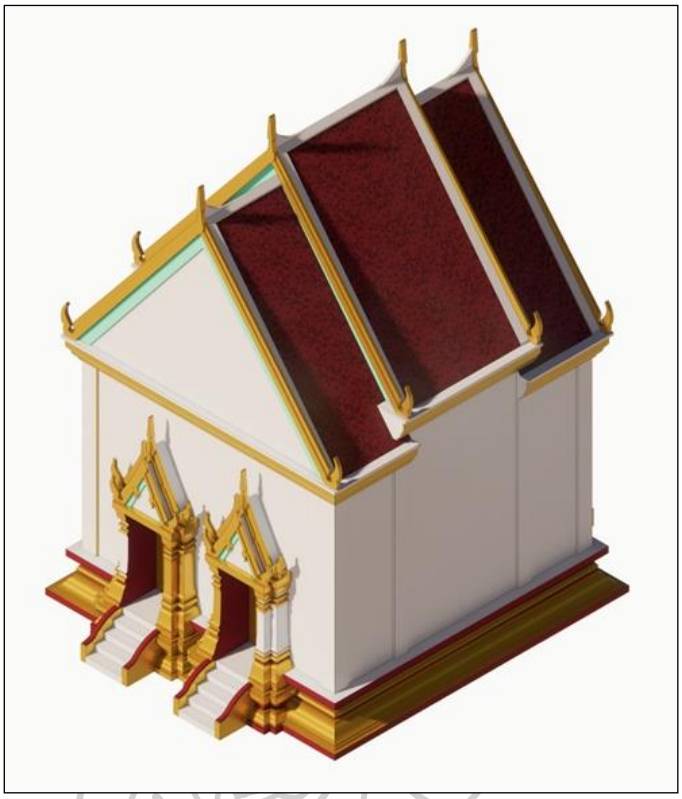
ภาพที่ 180 ภาพถ่ายเก่าอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกควรวิหารก่อนบูรณะ

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 181 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกควรวิหาร จังหวัดอ่างทอง

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 182 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง

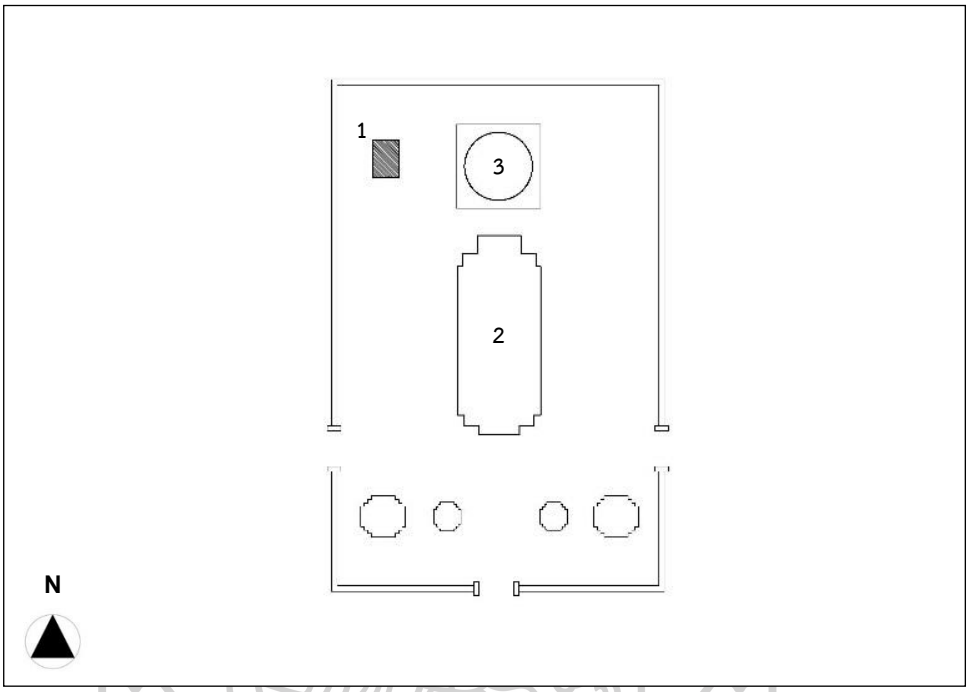
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

11. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

วัดศาลาปูนวรวิหาร ไม่ปรากฏประวัติการสร้างวัดว่าเริ่มต้นสร้างในสมัยใด หากแต่พบการบูรณะครั้งสำคัญในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ราชบัณฑิตยสถาน, 2521: 22) โดยโปรดเกล้าฯทำการบูรณะในเขตพุทธาวาสทั้งหมดประกอบด้วยพระอุโบสถ เจดีย์ และพระ-ปรางค์ การบูรณะครั้งนั้นทำบนอาคารเดิมในสมัยอยุธยาเพราะรูปแบบงานศิลปกรรม และสถาปัตยกรรมยังคงรูปแบบศิลปกรรมอยุธยาอยู่ ข้อสันนิษฐานเชื่อว่าวัดศาลาปูนถูกสร้างมาอย่างน้อยในช่วงสมัยอยุธยากลาง จากลักษณะของพระปรางค์ และเจดีย์ประธานซึ่งมีรูปแบบใกล้เคียงกับเจดีย์

ประธานวัดพระศรีสรรเพชญ์ นอกจากนั้นพระอุโบสถยังใช้เสาร่วมในรับน้ำหนัก ซึ่งเป็นรูปแบบโครงสร้างรับน้ำหนักในสมัยอยุธยาตอนต้นถึงอยุธยาตอนกลาง (วาริน สุขเอี่ยม, 2559: 38) (ภาพที่ 183)

1. มณฑปรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูน 2. อุโบสถ 3. เจดีย์

ภาพที่ 183 ภาพลายเส้นผังบริเวณวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ผังเขตพุทธาวาสวัดศาลาปูนวรวิหารมีแนวกำแพงแก้วล้อมรอบกลุ่มอาคาร ประกอบด้วย อุโบสถ เจดีย์ ปรางค์ทิศ เจดีย์ราย และอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท โดยมีแนวแกนประธาน คือ อุโบสถและเจดีย์ ซึ่งอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทอยู่บริเวณลานเจดีย์ด้านทิศตะวันตกจากเจดีย์ประธาน (ภาพที่ 184 และภาพที่ 185)

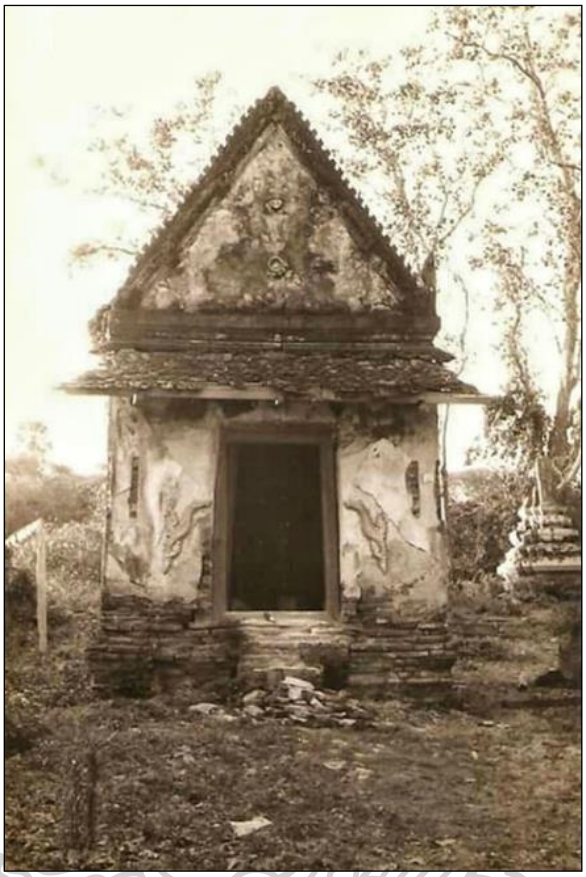
ภาพที่ 184 ภาพพระอุโบสถวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 185 ภาพพระเจดีย์และอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร ไม่ปรากฏระยะเวลาในการก่อสร้างที่แน่ชัด หากแต่คาดการณ์ได้เพียงจากรูปของรอยพระพุทธบาท ซึ่งมีความเก่าไปจนถึงช่วงอยุธยากลาง เพราะปรากฏลักษณะของเขาพระสุเมรุที่ส่วนรอยพระบาทแล้ว กอปรกับด้วยลักษณะของรอยพระพุทธบาทที่แกะลงบนหินทำเป็นพระบาทลอยตัวทำให้มีน้ำหนักมาก ผู้ศึกษาจึงเชื่อได้ว่ารอยพระพุทธบาทนี้ถูกประดิษฐานอยู่ภายในบริเวณวัดตั้งแต่ต้น ส่วนตัวอาคารประดิษฐานรอยพระ-พุทธบาทที่วัดศาลาปูนมีความพิเศษแตกต่างจากอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทอื่น ๆ ที่ทำเป็นอาคารทรงมณฑป จากการลงสำรวจรังวัดพบว่าผังอาคารมีขนาดกว้าง 3.80 เมตร ยาว 5.20 เมตร ส่งผลให้ตัวอาคารมีผังพื้นสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งทำให้ลักษณะของอาคารมีความคล้ายกับวิหารขนาดน้อยมากกว่า (ภาพที่ 186)

ภาพที่ 186 ภาพอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนก่อนบูรณะ
ที่มา: สันติ ฉันทวิลาสวงศ์. (2553). **หนังสือชุดตามรอยภาพเก่า วัดในกรุงศรีอยุธยา**. กรุงเทพฯ: โครงการศูนย์รูปธรรมศึกษา คลังภาพโปษยะจินดาและหอนิทรรศน์รัตกสิกร

จากภาพถ่ายเก่าพบว่า ลักษณะอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร มีลักษณะอาคารคล้ายกับอุโบสถแบบวิลันดา ซึ่งเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่นิยมในรัชสมัยสมเด็จ-พระนารายณ์มหาราช ที่ใช้ผนังรับน้ำหนักรับโครงสร้างหลังคา หน้าบันเป็นงานก่ออิฐฉาบผิวปั้นลายเชื่อมต่อจากผนังด้านสกัดไม่มีไขราหน้าจั่ว การประดับหน้าบันเป็นลวดลายปูนปั้นลายพรรณพฤกษาประดับเครื่องถ้วย ที่ชายคามีการชักปีกนกรอบทั้งสี่ด้าน

รูปแบบของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร มีลักษณะใกล้เคียงกับวิหารทรงวิลันดาซึ่งเป็นรูปแบบงานศิลปสถาปัตยกรรมในช่วงอยุธยาปลาย ทำให้ผู้ศึกษาประมาณการว่าอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร น่าจะถูกสร้างในช่วงอยุธยาปลายใน

บริเวณเขตพุทธาวาสวัดศาลาปูนวรวิหาร ในช่วงที่รอยพระพุทธบาทมีความสำคัญเป็นที่สักการะแยกออกมาจากพระประธานในอุโบสถ (ภาพที่ 187 ถึงภาพที่ 191)

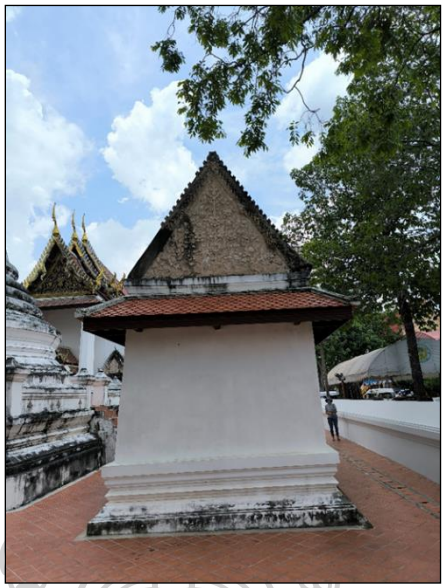

ภาพที่ 187 ภาพวิหารวัดชมภูเวก รูปแบบลักษณะอาคารอย่างทรงวิลันดา

ที่มา: กสิณธร ราชโอรส. (2567). **อาคารแบบวิลันดา**. เข้าถึงเมื่อ 8 กุมภาพันธ์.

เข้าถึงได้จาก https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=42853769

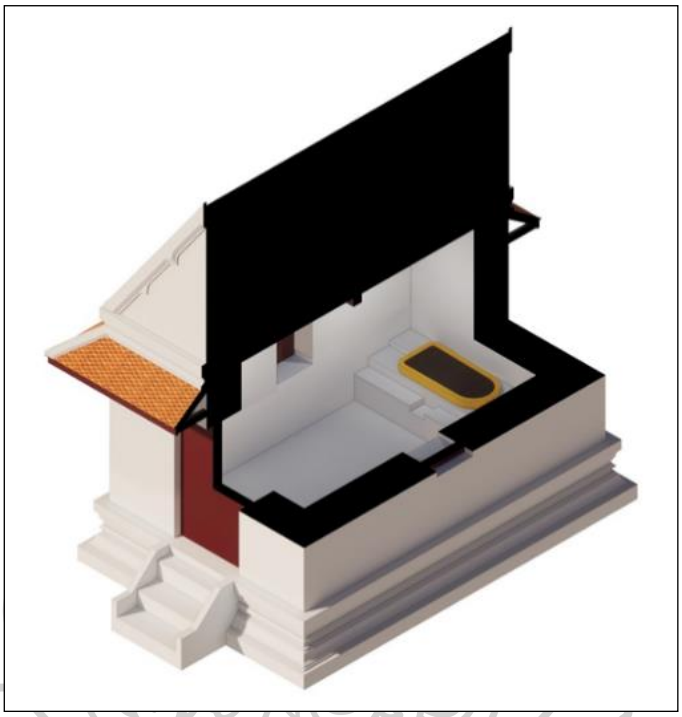
มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 188 ภาพอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร
จากมุมมองด้านทิศตะวันตก
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

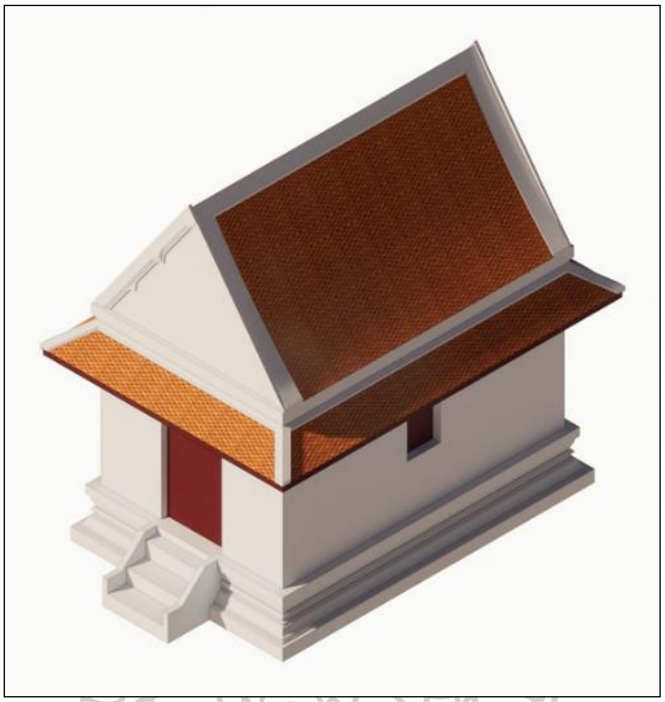

ภาพที่ 189 ภาพอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร
จากมุมมองด้านทิศเหนือ
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 190 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 191 ภาพทัศนมิติ (Perspective) ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท
วัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

สรุปผลและอภิปรายผลการศึกษา

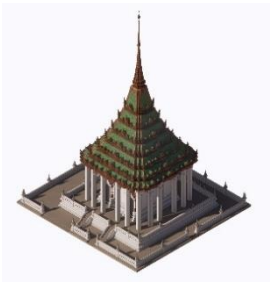
จากกรณีศึกษาสามารถจำแนกอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา ด้วยตัวสภาพพื้นที่เป็นสองลักษณะ คือ

1. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่อยู่บนเขาประกอบด้วย มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรี (เขาสุวรรณบรรพต) จังหวัดสระบุรี, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธ-บาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์ และอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์

2. อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่ตั้งอยู่บนที่ราบ ประกอบด้วยมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร, อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง, อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

ทั้งนี้ผู้ศึกษาจึงสร้างตารางเปรียบเทียบขนาด และสัดส่วนของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่ได้ลงพื้นที่เก็บข้อมูลดังนี้

ตารางที่ 35 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา

<table>
<tr><td colspan="4">กลุ่มอาคารมณฑปบนเขา</td></tr>
<tr><td>อาคาร</td><td>ขนาดผังพื้น</td><td>ความสูงและทรงของอาคาร</td><td>รอยพระพุทธบาทภายใน</td></tr>
<tr><td>มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสระบุรี</td><td>7.15 x 7.15 เมตร
(เฉพาะพื้นที่ภายใน)
12.50 x 12.50
(ระยะเสาพะไลรอบ)</td><td>จากฐานลานประทักษิณถึงยอด 38.00 เมตร
หลังคาทรงมณฑปย่อมุมไม้สิบสอง</td><td>รอยด้านขวา ซึ่งเป็นแผ่นปิดรอยพระพุทธบาท
กลุ่มรอยพระพุทธบาทในรูปลักษณ์การจัดวางลาย</td></tr>
<tr><td>รูปด้านหน้า</td><td>รูปด้านข้าง</td><td>ทัศนียภาพ</td><td>รูปตัด</td></tr>
<tr><td> </td><td> </td><td> </td><td> </td></tr>
</table>

ตารางที่ 36 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)

กลุ่มอาคารมณฑปบนเขา			
อาคาร	**ขนาดผังพื้น**	**ความสูงและทรงของอาคาร**	**รอยพระพุทธบาทภายใน**
มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดเขาบางทราย	7.20 x 7.20 เมตร	จากฐานถึงยอด 17.00 เมตร หลังคาทรงมณฑป	**รอยด้านขวา** ลักษณะรอยธรรมชาติกดบนพื้นหิน
รูปด้านหน้า	**รูปด้านข้าง**	**ทัศนียภาพ**	**รูปตัด**
			

ตารางที่ 37 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)

กลุ่มอาคารมณฑปบนเขา			
อาคาร	**ขนาดผังพื้น**	**ความสูงและทรงของอาคาร**	**รอยพระพุทธบาทภายใน**
มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดเขาบางพระ	9.60 x 9.60 เมตร	จากฐานถึงยอด 31.15 เมตร หลังคาทรงมณฑป	**รอยด้านขวา** ลักษณะรอยแกะไม้ ลอยตัว
รูปด้านหน้า	**รูปด้านข้าง**	**ทัศนียภาพ**	**รูปตัด**
			

ตารางที่ 38 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)

กลุ่มอาคารมณฑปบนเขา			
อาคาร	**ขนาดผังพื้น**	**ความสูงและทรงของอาคาร**	**รอยพระพุทธบาทภายใน**
มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดบุปผาราม (มีสองอาคารขนาดเท่ากัน)	4.50 x 4.50 เมตร	จากฐานถึงยอด 7.70 เมตร หลังคาทรงมณฑป	**รอยด้านขวา กลุ่มรอยพระพุทธบาทในรูปลักษณ์การจัดวางลายแบบอยุธยา**
รูปด้านหน้า	**รูปด้านข้าง**	**ทัศนียภาพ**	**รูปตัด**
			

ตารางที่ 39 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)

กลุ่มอาคารมณฑปบนเขา			
อาคาร	**ขนาดผังพื้น**	**ความสูงและทรงของอาคาร**	**รอยพระพุทธบาทภายใน**
มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดพระยืนพุทธบาทยุคล	9.70 x 9.70 เมตร	จากฐานถึงยอด 16.70 เมตร หลังคาทรงมณฑป	**รอยพระบาทคู่ซ้ายและขวา**
รูปด้านหน้า	**รูปด้านข้าง**	**ทัศนียภาพ**	**รูปตัด**
			

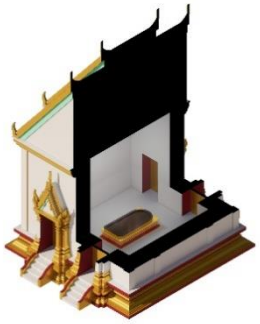
ตารางที่ 40 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)

กลุ่มอาคารมณฑปบนเขา			
อาคาร	**ขนาดผังพื้น**	**ความสูงและทรงของอาคาร**	**รอยพระพุทธบาทภายใน**
อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี	7.20 x 7.20 เมตร	ประมาณการความสูงหลังจากใส่หลังคามณฑปที่ 17 เมตร	**รอยด้านซ้าย** รอยพระพุทธบาทอยุธยาที่ถูกสร้างจากการผสมรูปแบบ (พุกาม-สุโขทัย)
รูปด้านหน้า (แบบสันนิษฐาน)	**รูปด้านข้าง (แบบสันนิษฐาน)**	**ทัศนียภาพ (แบบสันนิษฐาน)**	**รูปตัด (แบบสันนิษฐาน)**
			

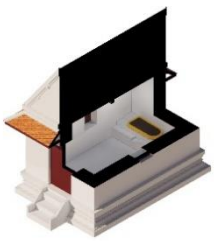
ตารางที่ 41 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)

กลุ่มอาคารมณฑปบนที่ราบ			
อาคาร	**ขนาดผังพื้น**	**ความสูงและทรงของอาคาร**	**รอยพระพุทธบาทภายใน**
มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดใหญ่อินทาราม	7.50 x 7.50 เมตร	จากฐานถึงยอด 22.50 เมตร หลังคาทรงมณฑป	**รอยด้านซ้าย** ลักษณะรอยธรรมชาติกดบนพื้นหิน
รูปด้านหน้า	**รูปด้านข้าง**	**ทัศนียภาพ**	**รูปตัด**
			

ตารางที่ 42 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)

กลุ่มอาคารมณฑปบนที่ราบ			
อาคาร	**ขนาดผังพื้น**	**ความสูงและทรงของอาคาร**	**รอยพระพุทธบาทภายใน**
อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดป่าโมกวรวิหาร	5.90 x 5.90 เมตร	จากฐานถึงยอด 14.50 เมตร หลังคาทรงจั่ว	**รอยพระบาทสี่รอยด้านขวา กลุ่มรอยพระพุทธบาทในรูปลักษณ์การจัดวางลายแบบอยุธยา**
รูปด้านหน้า	**รูปด้านข้าง**	**ทัศนียภาพ**	**รูปตัด**
			

ตารางที่ 43 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)

กลุ่มอาคารมณฑปบนที่ราบ			
อาคาร	**ขนาดผังพื้น**	**ความสูงและทรงของอาคาร**	**รอยพระพุทธบาทภายใน**
อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดศาลาปูนวรวิหาร	3.80 x 5.20 เมตร	จากฐานถึงยอด 6.20 เมตร หลังคาทรงจั่ว	**รอยด้านขวา กลุ่มรอยพระพุทธบาทในรูปลักษณ์การจัดวางลายแบบอยุธยา**
รูปด้านหน้า	**รูปด้านข้าง**	**ทัศนียภาพ**	**รูปตัด**
			

ตารางที่ 44 ตารางเปรียบเทียบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา (ต่อ)

กลุ่มอาคารมณฑปบนที่ราบ			
อาคาร	**ขนาดผังพื้น**	**ความสูงและทรงของอาคาร**	**รอยพระพุทธบาทภายใน**
อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดจุฬามณี	10.86 x 10.86 เมตร	สันนิษฐานจากฐานถึงยอด10.20 เมตร หลังคาทรงจั่ว	**ไม่ปรากฏ**
รูปด้านหน้า	**รูปด้านข้าง**	**ทัศนียภาพ**	**รูปตัด**
			

รอยพระพุทธบาทในอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา จากการเก็บข้อมูลมักเป็นรอยพระพุทธบาทด้านขวา และในขณะเดียวกันการทำพระพุทธบาทสี่รอยก็ปรากฏในรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยาเช่นกัน และพบว่าเป็นรอยพระพุทธบาทด้านขวาทั้งหมด แสดงให้เห็นว่าหลังจากอยุธยาพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตแล้ว ส่งผลให้มีการเชื่อมโยงพื้นที่อยุธยากับในคัมภีร์อรรถกถาก่อให้เกิดคติในการจำลองพระพุทธบาทสี่รอยขึ้น ข้อสังเกตของผู้ศึกษาพบว่ารูปแบบการจำลองพระพุทธบาทสี่รอยที่มีความเก่าแก่ที่สุด คือ พระพุทธบาทสี่รอยที่วัดป่าโมก-วรวิหาร อยู่ในช่วงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

พื้นที่ตั้งของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา จากการลงพื้นที่พบว่าอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทส่วนใหญ่แล้วนั้นถูกสร้างบนภูมิประเทศบนไหล่เขา ซึ่งเริ่มต้นจากมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ก่อนที่คติการจำลองรอยพระ-พุทธบาทจะปรากฏในพื้นที่ต่าง ๆ รอบอาณาจักรอยุธยา ทำให้เกิดการจำลองรอยพระพุทธบาทและอาคารไปประดิษฐานในพื้นที่ของตน จึงทำให้เกิดอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทถูกสร้างบนพื้นที่ไหล่เขาที่เชื่อมต่อกับพื้นที่เมืองในพื้นที่ต่าง ๆ แต่ในขณะเดียวกันผู้ศึกษาก็พบว่ามีอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทอีกส่วนหนึ่งที่ถูกสร้างในบริเวณเขตพุทธาวาสของพระอาราม ที่เห็นได้ชัด คือ อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งถูกสร้างอยู่บริเวณด้านหน้าวิหาร และมีอายุสมัยที่ระบุได้อย่างชัดเจนว่าถูกสร้างในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แสดงให้เห็นว่ารอยพระพุทธบาทเริ่มปรากฏความสำคัญในผังอาคารของเขตพุทธาวาส จนสามารถสร้างอาคารเฉพาะขึ้น ความสำคัญของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่เห็นได้ชัดว่าได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของแกนประธานในผัง คือ ที่มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี และมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร ซึ่งอาคารทั้งสองหลังอยู่ในตำแหน่งของแนวแกนประธานของผังบริเวณเขตพุทธาวาส

พื้นที่อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา จากการเก็บข้อมูลพบว่าพื้นที่ภายในของมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (สุวรรณบรรพต) เป็นพื้นที่มณฑปเดิมในสมัยอยุธยาจากการเปรียบเทียบกับข้อมูลประมาณการพื้นที่ภายในจากเอกสารสมัยอยุธยา ขนาดพื้นที่กว้าง 7.15 เมตร ยาว 7.15 เมตร ซึ่งมีขนาดที่ใกล้เคียงกับมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาบางทราย และมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม โดยส่วนใหญ่แล้วอาคารประดิษฐานรอยพระ-

พุทธบาทมักเป็นผังอาคารมณฑปมีพื้นที่เป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส และมีประตูเข้าออกที่ทิศเหนือและใต้ด้านละสองประตู ยกเว้นอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร ที่อยู่ในผังอาคารสี่เหลี่ยมผืนผ้า

รูปทรงของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา จากข้อสังเกตเบื้องต้นต่อรูปทรงมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาพบว่า โดยส่วนใหญ่แล้วอาคารอยู่บนผังมณฑปแบบสี่เหลี่ยมจัตุรัส หลังคากรวยสี่เหลี่ยมมีชั้นเชิงกลอนซ้อนสี่ถึงห้าชั้น มีเพียงมณฑปพระ-พุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ที่มีชั้นเชิงกลอนซ้อนชั้นเจ็ดชั้นและมีเสาพะไลรับปลายหลังคามณฑป ผังของหลังคามณฑปมีการย่อมุมไม้สิบสอง ทำให้ที่มณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) มีหลังคาที่มีความซับซ้อนแตกต่างจากมณฑปพระพุทธบาทในพื้นที่อื่น ๆ เป็นไปได้ว่าเพราะเป็นมณฑปพระพุทธบาทที่มีความสำคัญ และเป็นต้นแบบของมณฑปพระพุทธบาททำให้ต้องมีการสร้างที่สวยงาม และมีความซับซ้อนมากกว่าแห่งอื่น ๆ แต่หากวิธีคิดเรื่องการจำลองรอยพระพุทธบาทเป็นวิธีคิดเดียวกันกับการสร้างมณฑปเพื่อประดิษฐานรอยพระพุทธบาทแล้ว อาคารมณฑปที่จำลองควรสะท้อนรูปแบบของมณฑปต้นแบบที่เขาสุวรรณบรรพต หากแต่เมื่อเก็บข้อมูลพบว่ามีความแตกต่างทั้งในเรื่องของลักษณะหลังคามณฑป และประเด็นเรื่องเสาพะไลรอบลานประทักษิณของมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ซึ่งผู้ศึกษาได้ตั้งสมมุติฐานว่าเสาพะไลน่าจะเป็นการก่อสร้างในช่วงต้นรัตนโกสินทร์มากกว่า เพราะหากเป็นงานก่อสร้างตั้งแต่ช่วงอยุธยาต้องปรากฏรูปแบบเสาพะไลในการจำลองอาคารมณฑปในพื้นที่อื่น ๆ ด้วย แต่จากผลการศึกษาไม่ปรากฏเสาพะไลในมณฑปร่วมสมัยอยุธยาอื่น ๆ เลย ยกเว้นที่มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล ซึ่งด้วยรูปทรงก็แตกต่างจากมณฑปแบบอยุธยาอยู่มาก รูปทรงของหลังคาส่วนใหญ่เป็นทรงมณฑป คือ หลังคาสี่เหลี่ยมไล่ระดับความสูงขึ้นเป็นทรงกรวยเหลี่ยมรวบส่วนปลายเข้าหากันจนถึงส่วนยอดสุดท้าย ก่อนขึ้นเป็นองค์ประกอบบัลลังก์และบัวกลุ่ม นอกจากนั้นผู้ศึกษายังพบมีกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทซึ่งมีหลังคาทรงจั่วไม่เป็นทรงมณฑปอยู่สามแห่ง คือ อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก การสันนิษฐานรูปแบบสถาปัตยกรรมมีความเป็นไปได้ว่าเป็นอาคารหลังคาทรงคฤห์ ส่วนอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมก-วรวิหาร ซึ่งจากภาพถ่ายเก่าแสดงให้เห็นว่าเป็นหลังคาทรงจั่วซ้อนชั้นแบบวิหาร และอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธ-บาทวัดศาลาปูนวรวิหาร ซึ่งเป็นอาคารทรงจั่วแบบวิลันดา แสดงให้เห็นว่า

มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยามีสายพัฒนาการที่มากไปกว่าอาคารหลังคามณฑปแบบกรวยสี่เหลี่ยมเท่านั้น หากยังมีลักษณะอาคารอื่น ๆ ที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทได้

ในการศึกษาบทถัดไปจะเป็นการนำข้อสังเกตเรื่อง รูปแบบอาคารมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในสมัยอยุธยา ว่ามีรูปแบบแตกต่างจากในปัจจุบันซึ่งเป็นรูปแบบรัตนโกสินทร์อย่างไรและทำให้เกิดสายวิวัฒนาการของรูปแบบอาคารอย่างไร สอดคล้องกับรอยพระพุทธบาทที่พัฒนาการหรือไม่

บทที่ 5
บทวิเคราะห์

การศึกษาในบทนี้จะแบ่งการวิเคราะห์ออกเป็นสามส่วน คือ ส่วนต้นจะทำการวิเคราะห์ให้เห็นถึงสัญลักษณ์ใหม่ ที่ปรากฏขึ้นบนรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว-บรมโกศ ว่ามีสัญญะความหมายถึงอะไร และก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อคติรอยพระพุทธบาทในอยุธยาอย่างไร ส่วนกลางจะทำการสันนิษฐานถึงรูปแบบสถาปัตยกรรมอาคารมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต ในสมัยอยุธยาปลาย ซึ่งเริ่มต้นรูปแบบที่จะทำการสันนิษฐานจากการบูรณะในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) การวิเคราะห์ในส่วนนี้เกิดจากผู้ศึกษาพบความเชื่อมโยงบางประการระหว่างสัญลักษณ์มงคลใหม่บนรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ กับแนวคิดในการทำมณฑปพระพุทธบาทห้ายอดในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ส่วนสุดท้าย ผู้ศึกษาจะแสดงให้เห็นถึงการจำแนกรูปแบบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในพื้นที่กรณีศึกษาทั้งหมด เพื่อแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการที่เกิดขึ้น และแนวคิดต่ออาคารครอบรอยพระ-พุทธบาทในสมัยอยุธยา

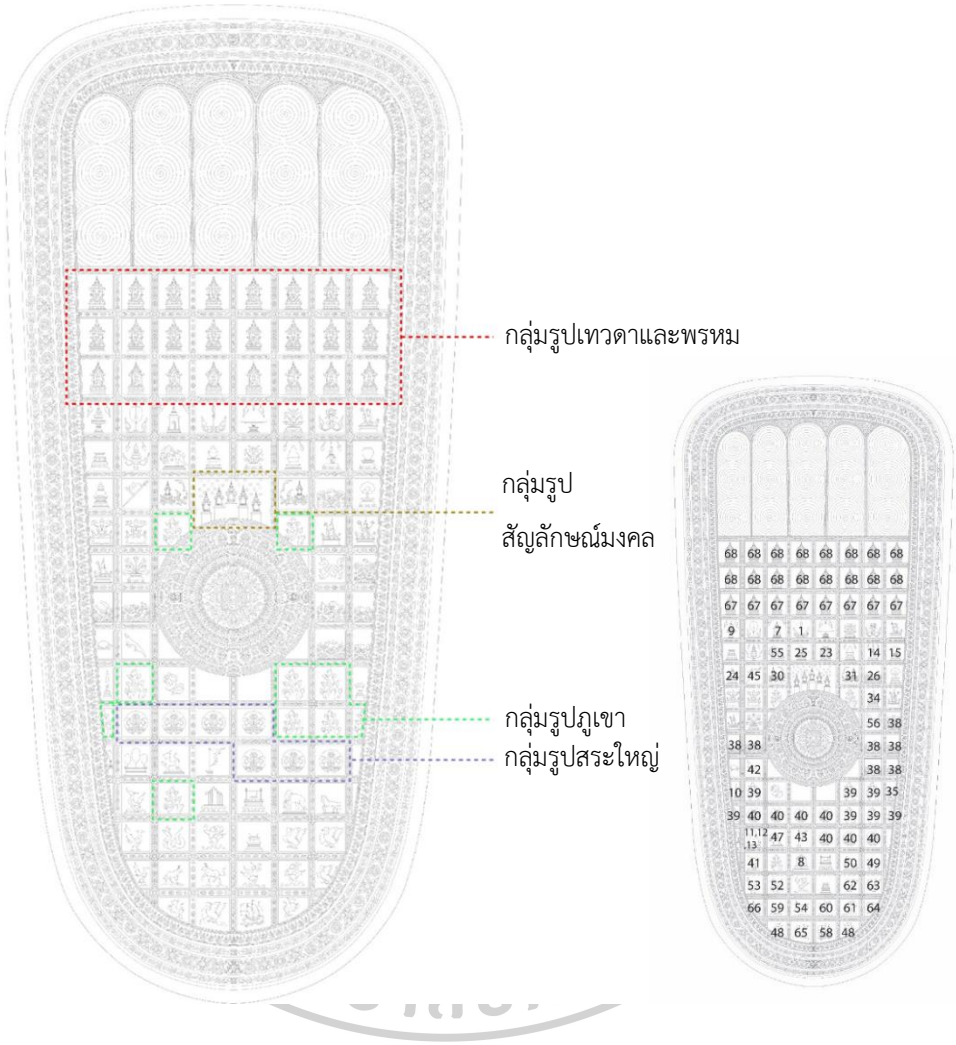
ถอดความหมายสัญลักษณ์มงคลใหม่ ที่ปรากฏกลางรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏสมเด็จพระเจ้า-อยู่เจ้าบรมโกศ

ปีพุทธศักราช 2291 หลังพบทองคำที่กุยบุรีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีพระราช-ศรัทธาให้นำทองมาหล่อเป็นรูปรอยพระพุทธบาทจำลอง เพื่อปิดทับบนรอยพระพุทธบาทธรรมชาติที่ถูกค้นพบในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม แต่แผ่นครอบรอยพระพุทธบาททองคำนี้ได้สูญหายไประหว่างเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ซึ่งยังเป็นการดีที่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกับการหล่อแผ่นครอบรอยพระพุทธบาททองคำนั้น ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้ส่งแผ่นภาพพระบฏรูปรอยพระ-พุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ไปบูชาพระเขี้ยวแก้วในปีพ.ศ.2293 (จดหมายเหตุการเดินทางของราล์ฟ ฟิตช และจดหมายเหตุของวิละภาเคทะระ เรื่องคณะทูตลังกาเข้ามาประเทศสยาม, 2508: ฆ) ในเวลาต่อมาแผ่นภาพพระบฏรูปรอยพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้ถูกคัดลอกโดย ดร.ไซเลอร์ นักวิชาการชาวเยอรมันและนำมาเผยแพร่ ผู้ศึกษาจึงใช้การเทียบเคียงแผ่นครอบรอยพระพุทธบาททองคำในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จากแผ่นภาพพระบฏรอยพระ-

พุทธบาทที่ ดร.ไซเลอร์ คัดลอกมาเพื่อทำความเข้าใจกับลวดลายมงคลที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

รอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในแผ่นภาพพระบฏ มีความแตกต่างจากรอยพระพุทธบาทอื่นที่ปรากฏในอาณาจักรอยุธยา ซึ่งหากมองตามโครงสร้างการวางลวดลายในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏได้จัดวางโครงสร้างใหม่ คือ การวางโครงสร้างลายจากส้นพระบาทสู่ปลายพระบาท โดยวางสัญลักษณ์ชั้นพรหมอยู่ด้านบนสุด ซึ่งแตกต่างจากเดิมที่วางลวดลายมงคลวงเข้าหาศูนย์กลาง เช่น รอยพระพุทธบาทคู่ยุคล วัดบวรนิเวศวิหารราชวรวิหาร จังหวัดกรุงเทพมหานคร ผลจากการวางโครงสร้างใหม่ส่งผลถึงระบบการวางลวดลายมงคลเปลี่ยนไปจากเดิม ไม่ได้ไล่ระบบสัญลักษณ์ไปตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา จึงพบว่าในช่องตารางกลางฝ่าพระบาทบางช่องไม่ปรากฏสัญลักษณ์ลวดลายมงคล ทิ้งไว้เพียงตารางเปล่าเท่านั้น นอกจากนั้นยังพบสัญลักษณ์มงคลที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในรอยพระพุทธบาทอยุธยา เกิดขึ้นในพื้นที่บริเวณกลางฝ่าพระบาทซึ่งสัญลักษณ์มงคลนี้ มีการผลิตซ้ำในรอยพระพุทธบาทในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศตามมาอีกหลายรอย เช่นในพระพุทธบาทสี่รอย วัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง รอยพระพุทธบาทหลังอุโบสถวัดบวรนิเวศราชวรวิหาร จังหวัดกรุงเทพมหานคร และรอยพระพุทธบาทไม้วัดพระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี (ภาพที่ 192)

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 192 ภาพลายเส้นรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ

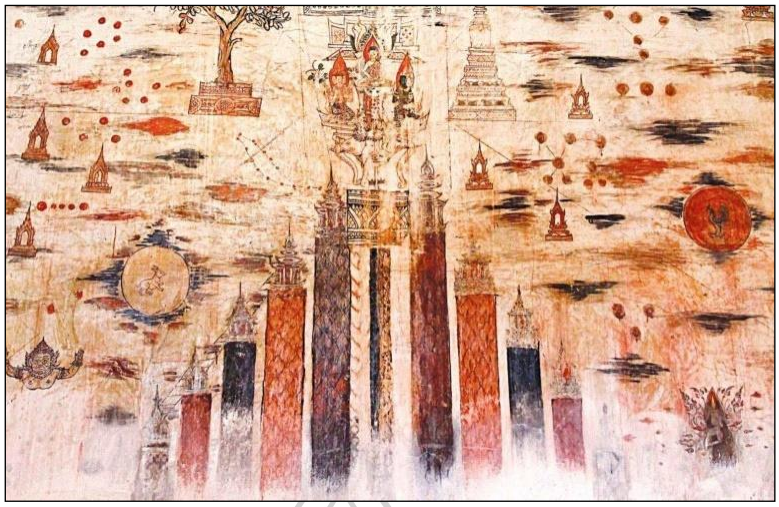
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

การอ่านสัญลักษณ์มงคลตามโครงสร้างคัมภีร์ชินาลังการฎีกา

1(รูปหอก), 5(รูปตั่ง), 7(รูปปราสาท), 8(รูปเสาใต้), 9(รูปเศวตฉัตร), 10(รูปพระขรรค์), 11(รูปพัดใบตาล), 12(รูปพัดหางนกยูง), 13(รูปพัดขนจามรี), 14(รูปมงกุฎ), 15(รูปบาตร), 23(รูปภาชนะน้ำ), 24(รูปบูรณกลศ), 25(รูปถาดใส่น้ำเต็ม), 26(รูปมหาสมุทร), 30(รูปดวงอาทิตย์), 31(รูปดวงจันทร์), 34(รูปพระเจ้าจักรพรรดิ), 35(รูปสังข์ทักขิณาวัฏ), 38(รูปแม่น้ำใหญ่เจ็ดสาย), 39(รูปเขาบริภัณฑ์ทั้งเจ็ด), 40(รูปสระน้ำสีทันดรทั้งเจ็ด), 41(รูปพญาหงส์ทอง), 42(รูปจระเข้), 43(รูปธงชายผ้า), 45(รูปพัดวาลวิชนีทอง), 47(รูปพญาราชสีห์), 48(รูปพยัคฆราช), 49(รูปพญาม้าวลาหก), 50(รูปพญาช้างอุโบสถ), 52(รูปพญาสุกรีนาคราช), 53(รูปพญาหงส์), 54(รูปโคอุสภราช), 55(รูปพญาช้างเอราวัณ), 36(รูปมังกรทอง), 58(รูปเรือทอง), 59(รูปแม่โคกับลูกโค), 60(รูปกินนร), 61(รูปกินนรี), 62(รูปนกการะเวก), 63(รูปพญานกยูง), 64(รูปพญานกกระเรียน), 65(รูปพญานกจากพราก), 66(รูปนกยูง), 67(รูปเทวโลก), และรูปที่ 68(รูปพรหมโลก 16 ชั้น)

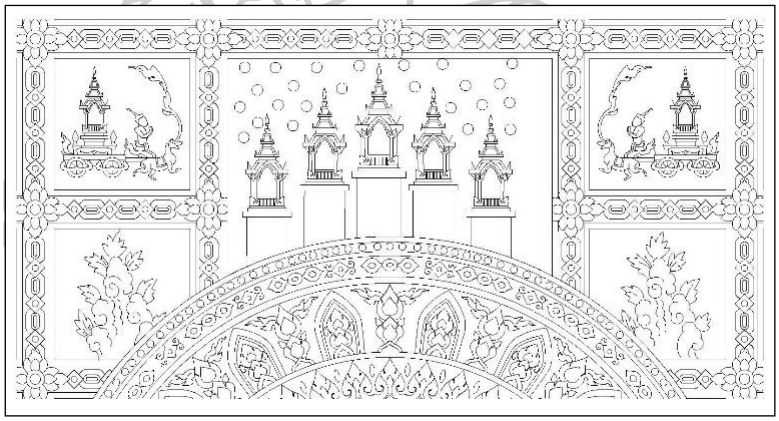
หมายเหตุ การอ่านลวดลายประกอบคัมภีร์ชินาลังการฎีกาถูกตีความรูปมงคลโดย ตะวัน วีระกุล

จากรูปสัญลักษณ์มงคลร้อยแปดประการที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ พบการจัดวางระบบสัญลักษณ์แบบใหม่ปรากฏบริเวณกึ่งกลางฝ่าพระบาท เป็นรูปแท่งสี่เหลี่ยมที่ด้านบนมีอาคารมณฑปประดิษฐานอยู่มีทั้งหมดห้าแท่ง เราพบแท่งเสาสูงกับอาคารมณฑปปรากฏในภาพงานจิตรกรรมหลังพระประธานในความหมายถึงเขาพระสุเมรุมาตั้งแต่สมัยอยุธยา เช่นที่ภาพจิตรกรรมพระอุโบสถวัดเกาะแก้วสุธาราม จังหวัดเพชรบุรี ที่มีบันทึกว่าเขียนในช่วงปีพ.ศ.2227 ราวรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (ภาพที่ 193 และภาพที่ 194)

ภาพที่ 193 ภาพเขาสัตบริภัณฑ์ในภาพจิตรกรรมฝาผนัง วัดเกาะแก้วสุธาราม จังหวัดเพชรบุรี

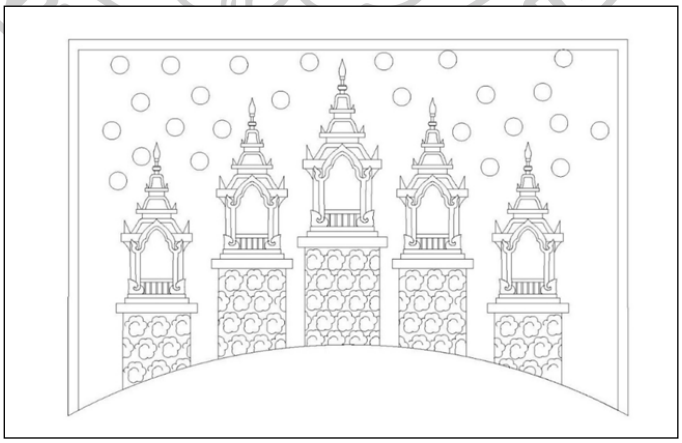
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 194 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์ภูเขา กลางรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพจิตรกรรมด้านบนเป็นการเขียนภาพเขาพระสุเมรุและสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ตามมโนทัศน์ของช่างสมัยอยุธยาเขียนไว้ที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว-บรมโกศ ภาพถัดลงมาเป็นภาพสัญลักษณ์มงคลที่เกิดขึ้นใหม่ ในตำแหน่งกลางฝ่าพระบาทของรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศอีกเช่นกัน โดยผู้ศึกษาตั้งใจนำภาพทั้งสองมาเปรียบเทียบกันในตำแหน่งการจัดวางที่ใกล้เคียงกัน สังเกตเห็นได้ว่าภาพจิตรกรรมวัดเกาะแก้วสุทธาราม ที่ตรงกลางปรากฏรูปแท่งเสาที่ด้านบนมีอาคารมณฑปประดิษฐานอยู่ ในความหมายปัจจุบันรูปลักษณ์นี้ถูกตีความว่าหมายถึงเขาพระสุเมรุ โดยมีองค์ประกอบของพระอาทิตย์และพระจันทร์ขนาบข้างแสดงการหมุนวนรอบเขาพระสุเมรุ ด้านฉากหลังของเขาพระสุเมรุในจิตรกรรมวัดเกาะแก้วสุทธาราม เขียนรูปกลุ่มหมู่ดาว ทั้งนี้ภาพเขาพระสุเมรุในจิตรกรรมวัดเกาะแก้ว-สุทธาราม มีจุดที่น่าพิจารณาว่าแนวเขาพระสุเมรุไม่ได้มีเจ็ดแนวอย่างที่รับรู้ในปัจจุบันที่ว่าเขาพระสุเมรุประกอบด้วยเขาล้อมรอบเจ็ดชั้น คือ เขาสัตบริภัณฑ์ประกอบด้วย ยุคนธร อิสินธร กรวิก สุทัสนะ เนมินธร วินตกะ อัสกรรณ หากแต่เมื่อพิจารณาแล้วพบว่าภาพแนวเขาพระสุเมรุในภาพจิตรกรรมวัดเกาะแก้วสุทธาราม ปรากฏเป็นแนวเขาเพียงห้าแนวเท่านั้น ทำให้เมื่อพิจารณาภาพรวมจะทำให้เกิดภาพแนวเขาสิบแนว (การแสดงภาพเขาพระสุเมรุในจิตรกรรมแสดงลักษณะรูปตัด ทำให้เห็นแนวภูเขาเดียวกันขนาบซ้ายขวาของเขาพระสุเมรุ) สอดคล้องกับสัญลักษณ์ภูเขากลางรอยพระ-พุทธบาทภาพพระบฏที่มีภูเขาห้าแท่งปรากฏอยู่เช่นกัน (ภาพที่ 195)

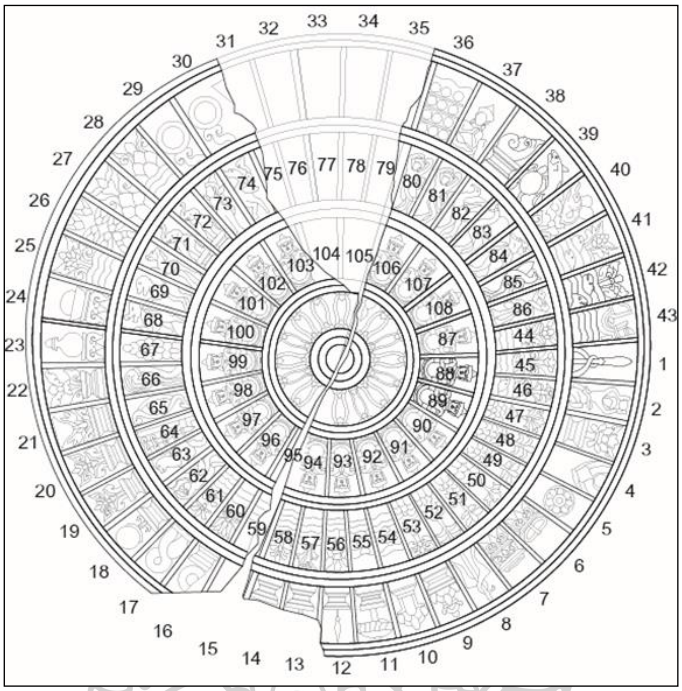
ภาพที่ 195 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์ภูเขาห้าแท่งกลางรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในลวดลายมงคลกลางฝ่าพระบาท ในภาพพระบฏเป็นภูเขาอะไร เป็นประเด็นที่ชวนให้สืบค้นต่อ เพื่อทำความเข้าใจถึงศูนย์กลางของพื้นที่บนรอยพระพุทธบาท ในโลกทัศน์ของคนอยุธยา ระบบสัญลักษณ์ภูเขาในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏแสดงเป็นรูปภูเขาเป็นแท่งในบริเวณศูนย์กลาง และอีกประเภทเป็นภูเขาที่มีลักษณะเป็นแท่งก้อนหินมีใบไม้แซม ทั้งนี้เบื้องต้นในการศึกษาเรื่องคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาพบว่า มีคัมภีร์ชินาลังการฎีกาและคัมภีร์พุทฺธปาทลกฺขณซึ่งเป็นแม่แบบต่อลวดลายมงคลในรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา ทั้งสองคัมภีร์ต่างกล่าวถึงชื่อภูเขาที่ปรากฏในสัญลักษณ์มงคล โดยสามารถระบุชื่อภูเขาตามแต่ละคัมภีร์ดังนี้

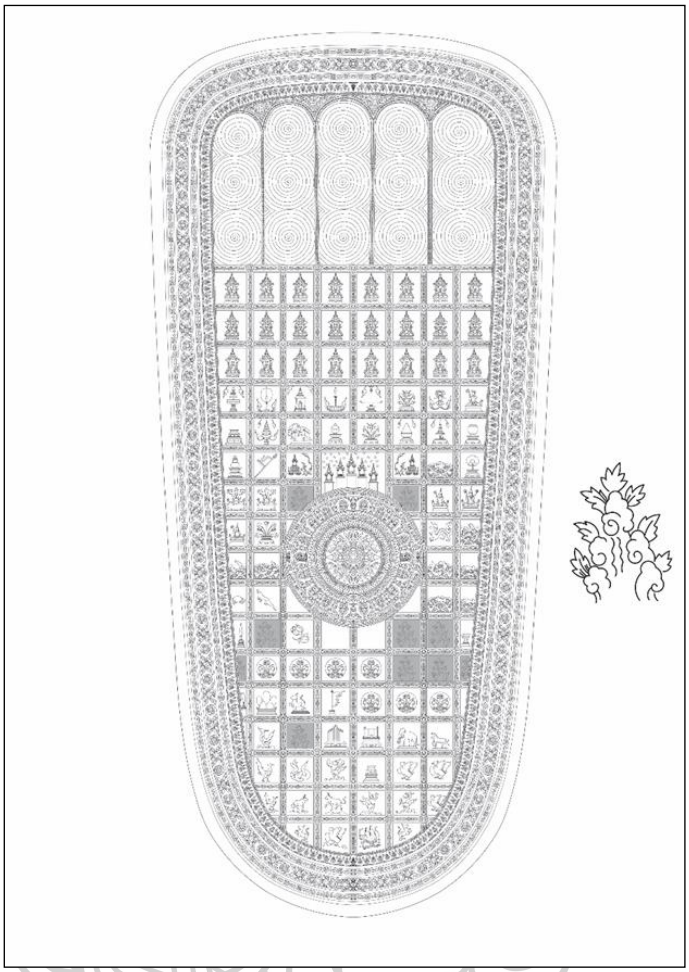
1. คัมภีร์ชินาลังการฎีกา ปรากฏภูเขาในลวดลายมงคลประกอบด้วย รูปภูเขาจักรวาล รูปภูเขาหิมพานต์ รูปภูเขาพระสุเมรุ รูปภูเขาสัตตบริภัณฑ์ รูปภูเขาไกรลาส โดยชุดของภูเขาจักรวาล ภูเขาหิมพานต์ ภูเขาพระสุเมรุ จะอยู่ในตำแหน่งที่ต่อเนื่องกันในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา ส่วนเขาสัตตบริภัณฑ์จะสังเกตได้ง่าย คือ ทำเป็นรูปภูเขาติดกันเจ็ดรูปและต่อจากรูปสัญลักษณ์ภูเขาจะเป็นรูปสระน้ำสีทันดรทั้งเจ็ด ส่วนรูปภูเขาไกรลาสจะเกาะกลุ่มกับรูปราชสีห์ รูปพยัคฆราช

ตัวอย่างจากรอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ที่ระบบสัญลักษณ์สะท้อนรอยพระพุทธบาทจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา สัญลักษณ์ภายใต้หมายเลข 26, 27 และ 28 แทนค่าด้วยสัญลักษณ์รูปภูเขาจักรวาล รูปภูเขาหิมพานต์และรูปภูเขาพระสุเมรุ หลังจากนั้นหมายเลข 29 และ 30 เป็นรูปสัญลักษณ์มงคลพระอาทิตย์และพระจันทร์ หมายเลข 47 ถึงหมายเลข 53 แทนค่าด้วยสัญลักษณ์เขาสัตบริภัณฑ์ หมายเลข 54 ถึงหมายเลข 61 แทนค่าด้วยสระน้ำสีทันดร และหมายเลข 67 แทนค่าด้วยเขาไกรลาส (ภาพที่ 196)

ภาพที่ 196 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์มงคลจากกลางรอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

2. คัมภีร์พุทธปาทลกฺขณ พบในสมุดไทยดำมีจารึกปรากฏในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว-บรมโกศ ในคัมภีร์ปรากฏชื่อภูเขาในรอยพระพุทธบาทประกอบด้วยรูปภูเขาสิเนรุ รูปเขาสัตตบริภัณฑ์ทั้งเจ็ดและรูปเขาไกรลาส ภูเขาที่หายไปจากคัมภีร์พุทธปาทลกขณ คือ ภูเขาจักรวาลและภูเขาหิมพานต์ โดยรูปเขาสัตตบริภัณฑ์ทั้งเจ็ดยังเกาะกลุ่มกับรูปสระน้ำสีทันดรทั้งเจ็ดอยู่ทำให้จำแนกได้ง่าย จารึกในสมุดไทยดำที่ถูกบันทึกในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ก็จะอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันกับแผ่นภาพรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ (ภาพที่ 197)

ภาพที่ 197 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์มงคลรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ แสดงพื้นที่วางสัญลักษณ์มงคลภูเขาในรอยพระพุทธบาท
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

บริเวณกรอบสีเทาแสดงรูปสัญลักษณ์มงคลภูเขา ในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ ประกอบด้วยชุดภูเขาที่ทราบอย่างแน่ชัดว่าเป็นเขาสัตบริภัณฑ์ทั้งเจ็ด เพราะประกอบกับสัญลักษณ์สระใหญ่เจ็ดสระประกอบกับรูปภูเขา ทำให้เหลือสัญลักษณ์ภูเขาอีกสามแห่ง คือ ด้านล่างของพระ-บาทที่ตั้งอยู่อย่างโดดเดี่ยว กับภูเขาซึ่งประกอบกับสัญลักษณ์เพิ่มพิเศษตรงกลางรอยพระพุทธบาท ซึ่งหากเทียบกับคัมภีร์พุทธปาทลกฺขณ ก็จะเหลือภูเขาไกรลาสและภูเขาพระสุเมรุ ซึ่งจะยังไม่ครบกับจำนวนภูเขาที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาท แต่ถ้าหากนำภูเขาในคัมภีร์ชินาลังการฎีกามาเทียบเคียงจำนวนภูเขาก็จะเกินรูปภูเขาในรอยพระพุทธบาท คือ รูปภูเขาไกรลาส รูปภูเขาจักรวาล รูปภูเขา

หิมพานต์และรูปภูเขาพระสุเมรุ ในความเห็นของผู้ศึกษา**สัญลักษณ์พิเศษที่ปรากฏขึ้นกลางรอยพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศคือ "ภูเขาศักดิ์สิทธิ์" ซึ่งมีความเป็นไปได้ทั้งภูเขาไกรลาส ภูเขาจักรวาล ภูเขาหิมพานต์ หรือภูเขาพระสุเมรุเอง** นั่นเท่ากับว่าช่างอยุธยาได้แทนที่ภูเขาแบบเดิมด้วยระบบสัญลักษณ์ใหม่ สอดแทรกเข้าไปกับสัญลักษณ์มงคลในรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ภูเขาศักดิ์สิทธิ์จากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

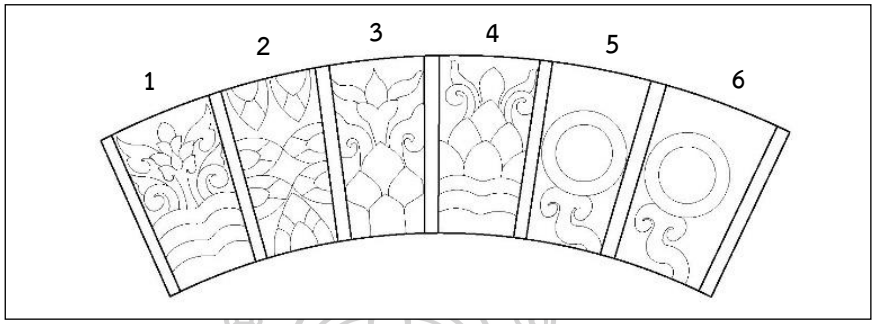
คัมภีร์ที่เกี่ยวเนื่องกับการสร้างรอยพระพุทธบาท ต่างแสดงถึงระบบสัญลักษณ์ที่ปรากฏในรอยพระบาทของพระพุทธเจ้า สัญลักษณ์มงคลนั้นได้แสดงตั้งแต่รูปอาวุธ ข้าวของเครื่องใช้ รูปดอกไม้ต่าง ๆ รูปสัตว์บนโลกและสัตว์มงคลในความเชื่อ รวมถึงมนุษย์และรูปกลุ่มเทวดาชั้นต่าง ๆ แต่ในบรรดากลุ่มรูปมงคลนั้นก็มีสัญลักษณ์มงคลอีกชนิด ที่ไม่ใช่สิ่งมีชีวิตหรือสิ่งของมงคล แต่เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงขอบเขตและพื้นที่ของจักรวาลที่ปรากฏอยู่

คัมภีร์ชินาลังการฎีกา "รูปมหาสมุทร **รูปภูเขาจักรวาล รูปภูเขาหิมพานต์ รูปภูเขาพระสุเมรุ** รูปดวงอาทิตย์ รูปดวงจันทร์ รูปดวงดาว รูปทวีปทั้งสี่ กับทวีปบริวาร รูปแม่น้ำสายใหญ่เจ็ดสาย **รูปภูเขาสัตตบริภัณฑ์** รูปสระน้ำสีทันดรทั้งเจ็ด **รูปภูเขาไกรลาส**" (พุทธรักขิตาจารย์, 2548: 252)

คัมภีร์พุทธปาทลกฺขณ "รูปมหาสมุทร รูปจักรวาล รูปป่าหิมพานต์ **รูปภูเขาสิเนรุ** รูปพระอาทิตย์ รูปพระจันทร์ รูปหมู่ดาวนักษัตรฤกษ์ รูปทวีปใหญ่ทั้งสี่ รูปทวีปน้อยสองพันเป็นบริวาร รูปมหาคงคาทั้งเจ็ด รูปเขาบริภัณฑ์ทั้งเจ็ด รูปสระใหญ่ทั้งเจ็ด **รูปเขาไกรลาส**" (สมาน วงศ์ไพรกรณ์, 2536: 16)

สังเกตได้ว่าทั้งสองคัมภีร์ต่างเริ่มจากพื้นที่ของมหาสมุทร โดยในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาปรากฏรูปภูเขาติดกันสามแห่งคือ ภูเขาจักรวาล ภูเขาหิมพานต์ ภูเขาพระสุเมรุ ตามด้วยกลุ่มเขาสัตตบริภัณฑ์ทั้งเจ็ดและเขาไกรลาสด้วยการจัดวางภูเขาจึงเสมือนการเคลื่อนที่ออกจากศูนย์กลางไปสู่เขาไกรลาส ก่อนจะไปสู่สัญลักษณ์มงคลรูปเทวดากามาพจรทั้งหกและมหาพรหมสิบหกชั้น ภายใต้ความแตกต่างของสัญลักษณ์มงคลจากคัมภีร์รอยพระพุทธบาททั้งสองคัมภีร์ ซึ่งเป็นแม่แบบให้กับรอยพระพุทธบาทในอยุธยา สามารถตั้งข้อสังเกตได้ว่าทั้งสองคัมภีร์ต่างแสดงให้เห็นว่า เขาพระสุเมรุกับ

เขาไกรลาส คือ ภูเขาที่อยู่คนละแห่งในขอบเขตจักรวาล โดยมีเขาสัตตบริภัณฑ์และสีทันดรสมุทรกั้นระหว่างสองพื้นที่นั้น (ภาพที่ 198)

1. รูปมหาสมุทร 2. รูปภูเขาจักรวาล
3. รูปภูเขาหิมพานต์ 4. รูปภูเขาพระสุเมรุ 5. รูปดวงอาทิตย์ 6. รูปดวงจันทร์

ภาพที่ 198 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์มงคล ชุดภูเขาในรอยพระพุทธบาทวัดพระราม
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ระบบสัญลักษณ์มงคล ที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สัมพันธ์กับมิติพื้นที่ในระบบไตรภูมิทางพระพุทธศาสนา เพื่อเข้าใจภูเขาในคติไตรภูมิ ผู้ศึกษาจึงเทียบเคียงจาก “คัมภีร์ไตรโลกวินิจฉยกถา” ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯให้พระราชาคณะและราชบัณฑิตเรียบเรียงไตรภูมิ และโลกวินิจฉยกถาเข้าด้วยกัน (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2555ก: 9) ขึ้นใหม่ในช่วงปีพ.ศ.2326 (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2555ข: 9) หรือ 13 ปี หลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สอง เป็นการรวบรวมจากวรรณกรรมประเภทโลกศาสตร์เดิมในสมัยกรุงศรีอยุธยามาปริวรรตเสียใหม่ คัมภีร์ไตรโลกวินิจฉยกถา หรือไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา จึงเป็นโลกทัศน์ของคนปลายอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์ที่มีต่อพื้นที่จักรวาลในมิติทางพระพุทธศาสนา ณ ช่วงเวลานั้น

ศูนย์กลางของจักรวาลตามความเชื่อที่ปรากฏในคัมภีร์โลกศาสตร์ ต่างระบุอย่างสอดคล้องกัน คือ เขาพระสุเมรุมีความสูง 84,000 โยชน์จากพื้น และมีความลึกลงไปในมหาสมุทรอีก 84,000 โยชน์ ล้อมรอบเขาพระสุเมรุด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์เจ็ดชั้น โดยเขาพระสุเมรุ เขาจักรวาลและเขาหิมพานต์ เกิดขึ้นพร้อมกันในวันเดียวกับการบังเกิดขึ้นของพระอาทิตย์และพระจันทร์ในจักรวาล (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2555: 169) วงรอบของจักรวาลที่มีแกนกลางเป็นเขาพระสุเมรุ ขยายออกไปด้วยวงแหวนรอบของเขาสัตตบริภัณฑ์เจ็ดชั้น โดยระหว่างเขาสัตตบริภัณฑ์คั่นด้วยสีทันดรสมุทรอีกเจ็ดชั้น วงแหวนรอบนอกเขาสัตตบริภัณฑ์เป็นทวีปใหญ่สี่ทวีปและทวีปน้อยอีกสองพันเป็นบริวารรอบนอกทวีปมีเขาจักรวาลเป็นวงแหวนล้อมรอบไว้ โดยในจักรวาลหนึ่งจะมีพระจันทร์พระอาทิตย์ เมืองดาวดึงส์ สัญชีวนรก โดยมีโลกันต์นรกอยู่กึ่งกลางระหว่างรอยต่อของจักรวาล

ภูเขาพระสุเมรุ ตามไตรภูมิโลกวินิจฉยกถาบรรยายไว้ว่าเขาพระสุเมรุนั้นกลม มีสัณฐานดังตะโพน โดยประดิษฐานอยู่ระหว่างเขาสามยอดเสมือนยอดเส้ามีเขาพระสุเมรุแทรกอยู่ตรงกึ่งกลาง เขาพระสุเมรุเป็นภูเขาที่มีสีสะท้อนจากจากด้านต่าง ๆ ไม่เหมือนกัน โดยทิศตะวันออกเป็นสีเงิน เวลาสะท้อนกับพระอาทิตย์ทำให้น้ำในสีทันดรสมุทรมีสีขาวจึงเรียกมหาสมุทรด้านทิศตะวันออกว่าขีรสาคร ด้านทิศใต้เป็นสีแก้วอินทนิล ส่งผลให้น้ำในมหาสมุทรเป็นสีเขียว และเรียกมหาสมุทรด้านทิศใต้ว่านิลสาคร ด้านทิศตะวันตกเป็นสีแก้วผลึก ส่งผลให้เรียกมหาสมุทรด้านทิศตะวันตกว่าผลิกสาคร ด้านทิศเหนือของเขาพระสุเมรุเป็นสีทอง มหาสมุทรด้านทิศเหนือจึงเรียกว่าปิตสาคร ดังนั้นเราจึงเห็นการเขียนภาพเขาพระสุเมรุที่จะเขียนด้วยแท่งสี่แท่งเป็นเส้นสีต่าง ๆ ที่แสดงถึงการสะท้อนของแสงต่อเขาพระสุเมรุปรากฏอยู่ ภาพจิตรกรรมแสดงถึงเขาพระสุเมรุที่เห็นได้เด่นชัดคือในจิตรกรรมวัดเกาะ-แก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี ช่างได้เขียนเขาพระสุเมรุเป็นแท่ง 4 สี ด้านบนมีพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณประทับอยู่ ซึ่งตามคัมภีร์ส่วนยอดสุดของเขาพระสุเมรุคือสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งมีพระอินทร์เป็นผู้ปกครอง

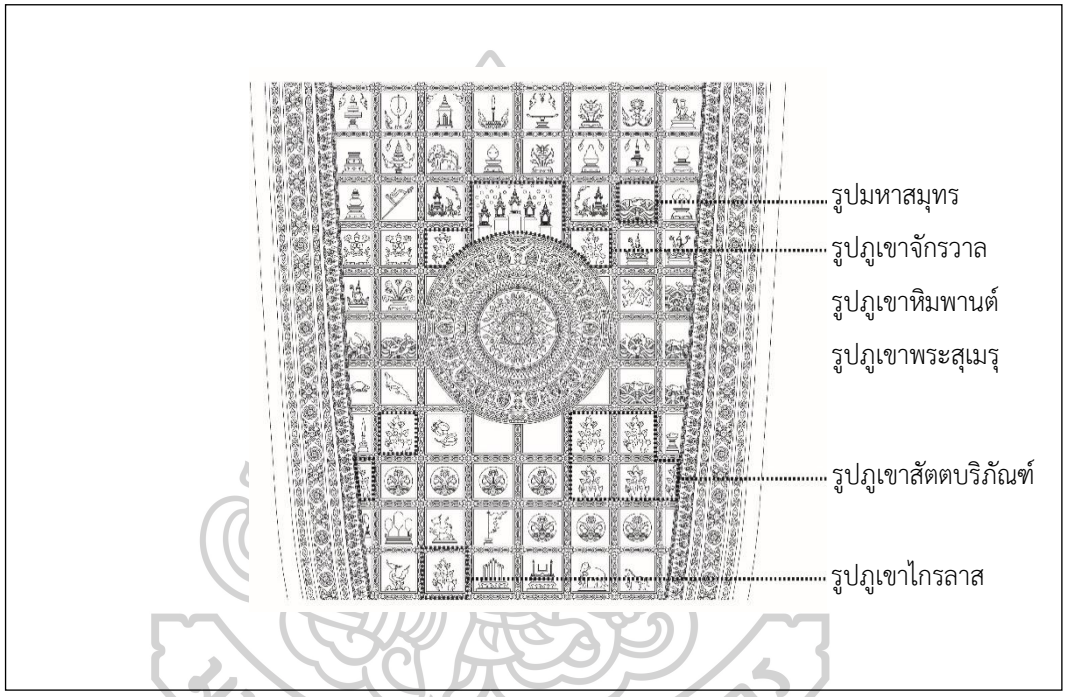
ภูเขาสัตตบริภัณฑ์ เขาที่ลายล้อมเป็นวงแหวนลอบเขาพระสุเมรุประกอบด้วยเขาเจ็ดชั้น คือ “ภูเขายุคนธร” สูงเป็นกึ่งหนึ่งของเขาพระสุเมรุที่ 42,000 โยชน์ และลึกลงไปในมหาสมุทร 42,000 โยชน์ “ภูเขาอิสินธร” สูงเป็นกึ่งหนึ่งของเขายุคนธรที่ 21,000 โยชน์ “ภูเขากรวิก” สูงเป็นกึ่งหนึ่งของเขาอิสินธรที่ 10,500 โยชน์ “ภูเขาสุทัสนะ” สูงเป็นกึ่งหนึ่งของภูเขากรวิกที่ 5,225 โยชน์ “ภูเขาเนมินธร” สูงเป็นกึ่งหนึ่งของเขาสุทัสนะที่ 2,612 กับอีก 200 เส้น “ภูเขาวินันตกะ” สูงเป็นกึ่ง

หนึ่งของเขาเนมินธรที่ 1,307 โยชน์กับ 100 เส้น “ภูเขาอัสกรรณ” สูงเป็นกึ่งหนึ่งของเขาวินันตกะที่ 653 โยชน์กับอีก 50 เส้น โดยเจ็ดเขาตั้งลดหลั่นกันเมื่อ “บุคคลทัศนาการเห็นเหมือนดังบันได” (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2555: 171)

ภูเขาหิมพานต์ ตั้งอยู่ที่ชมพูทวีปด้านทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ สัญฐานดังรูปเรือมีพื้นที่กว้าง 10,000 โยชน์ เป็นป่าหิมพานต์ 3,000 โยชน์ น้ำท่วม 400 โยชน์ เป็นที่อยู่มนุษย์ 3,000 โยชน์ ที่ป่าหิมพานต์มีภูเขาหิมพานต์กว้าง 300 โยชน์สูง 500 โยชน์ ในเขาหิมพานต์มีภูเขาใหญ่ 5 ยอด คือ เขาสุทัสสนะ เขาจิตรกูฏ เขากาลกูฏ เขาคันธมาทน์ เขาไกรลาส เขาใหญ่ทั้งห้ายอดล้อมรอบสระสำคัญคือ สระอโนดาต เขาหิมพานต์ตามคัมภีร์จึงประกอบไปด้วย ยอดภูเขาใหญ่รวมกันห้ายอด “ยอดเขาสุทัสสนนะ” เป็นภูเขายอดทองสูง 200 โยชน์ มีสัณฐานเป็นปากเงื้อมเขาเข้ามาคลุมสระ-อโนดาต “ยอดเขาจิตตกูฏ” เป็นเขาที่อุดมไปด้วยแก้วเจ็ดประการ “ยอดเขากาลกูฏ” ภูเขาอุดมไปด้วยแร่พลวง “ยอดเขาคันธมาทน์” อุดมไปด้วยแก้วชื่อสารรัตนะและรุกขชาติไม้หอมนานา ๆ ชนิด และที่เขาคันธมาทน์เป็นที่อยู่ของพระปัจเจกพุทธ และเป็นที่สังฆกรรมประชุมลงอุโบสถพร้อมกันของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย “ยอดเขาไกรลาส” อุดมไปด้วยเงิน “สระอโนดาต” มีน้ำใสดังแก้วผลึกพระพุทธเจ้าและพระขีณาสพทั้งหลายรวมถึงฤาษีผู้มีฤทธิ์ใช้เป็นที่สรงน้ำ ที่มุมของสระมีมุขสี่มุขเป็นทางที่น้ำไหลออกไปโดยไหลเวียนรอบสระอโนดาตสามรอบและเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำสำคัญห้าสายในชมพูทวีป

ภูเขาไกรลาส ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงว่าเป็นที่ประทับของพระอิศวร (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2543: 106) เป็นเมืองที่อุดมไปด้วยเงินและทอง เป็นสถานที่รื่นรมเหล่ากินรีและกินนรอาศัยอยู่คล้ายเมืองดาวดึงส์ เขาไกรลาสตามคติพุทธศาสนาไม่ได้กล่าวถึงมากนัก ทั้งยังไปรวมกับกลุ่มของภูเขาหิมพานต์ แต่หากดูจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกาหรือคัมภีร์พุทธปาทลกฺขณ ต่างแยกเขาไกรลาสให้เป็นเขาสำคัญอยู่ในขอบเขตสัญลักษณ์มงคลของสัตว์จากป่าหิมพานต์ ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ให้ความสำคัญกับเขาไกรลาสเพราะเชื่อว่าเป็นเขาพระสุเมรุและเป็นที่ประทับของพระอิศวร เป็นภูเขาที่มีอยู่จริงบนโลก ตั้งอยู่ในแนวเทือกเขาหนึ่งของภูเขาหิมาลัยโดยมีหิมะปกคลุมยอดเขาตลอดทั้งปี ทำให้เรียกเขาไกรลาสว่าภูเขาสีเงินยวง

ภูเขาจักรวาล จักรวาลนี้ชื่อว่าจักรวาลเหตุมีสัณฐานกลมดังจักรรถ (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2555: 176) ภูเขาจักรวาลเป็นภูเขาที่อยู่รอบนอกสุดของจักรวาล สูง 82,000 โยชน์ หนา 120,000 โยชน์ ตั้งล้อมรอบโลกธาตุไว้จึงเสมือนขอบเขตของจักรวาล (ภาพที่ 199)

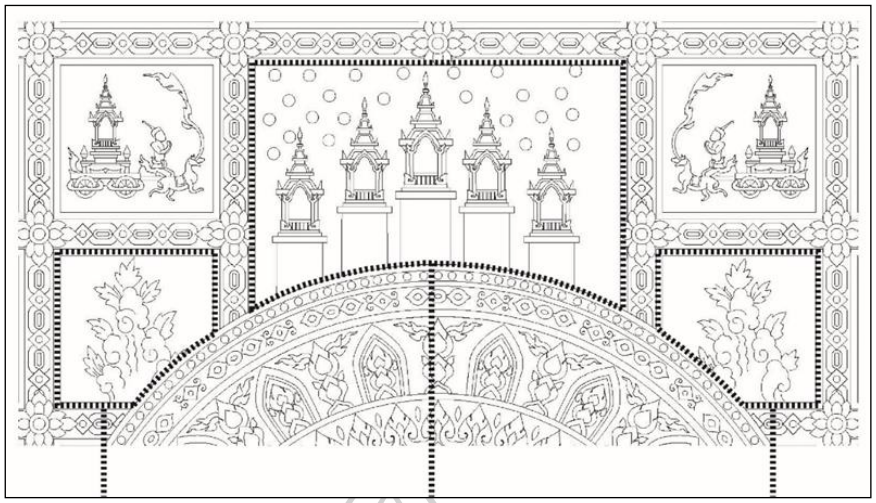
ภาพที่ 199 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์มงคล ภูเขาในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

จากการวิเคราะห์รอยพระพุทธบาทภาพพระบฏสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พบว่า การจัดเรียงรูปลายสัญลักษณ์มงคลร้อยแปดประการ ในรูปลายมงคลภูเขายังยึดโครงสร้างการวางลวดลายจากคัมภีร์ชินลังการฎีกา คือ ยึดโยงกับภูเขาศักสิทธิ์ ชุดแรกคือกลุ่ม รูปมหาสมุทร รูปเขา-จักรวาล รูปเขาหิมพานต์ รูปเขาพระสุเมรุและมีสัญลักษณ์พระอาทิตย์และพระจันทร์ประกอบ กลุ่มภาพชุดนี้อาจมีการปรับเปลี่ยนการจัดวาง แต่ยังคงยึดการจัดเรียงตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา ชุดที่สอง คือกลุ่มภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่แสดงเป็นรูปเขาสัตบริภัณฑ์ทั้งเจ็ด ถูกจัดวางอยู่ในกึ่งกลางรอยพระบาทและภาพภูเขาศักดิ์สิทธิ์สุดท้ายที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ แทนที่ในสัญลักษณ์ด้วยเขา-ไกรลาสเพราะประกอบกับภาพสัตว์ในป่าหิมพานต์และภาพสัญลักษณ์มงคลกินนร กินนรี ซึ่งอาศัยอยู่ในเขาไกรลาส

โครงสร้างการวางลวดลายจากคัมภีร์ชินลังการฎีกา ที่ปรากฏในการจัดวางลวดลายรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏของภูเขาศักดิ์สิทธิ์กลางรอยพระพุทธบาท ผู้ศึกษาได้ชี้ให้เห็นถึงการเพิ่มเข้ามาของ**สัญลักษณ์พิเศษที่ปรากฏขึ้นกลางรอยพระพุทธบาท** โดยใช้วิธีสร้างความพิเศษให้ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ลูกใดลูกหนึ่งในบรรดาภูเขาทั้งสาม คือ รูปเขาจักรวาล รูปเขาหิมพานต์และรูปเขาพระสุเมรุ (ภาพที่ 200)

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภูเขาจักรวาล ภูเขาหิมพานต์ ภูเขาพระสุเมรุ
เขาสุทัสสนะ เขาจิตรกูฏ เขากาลกูฏ
เขาคันธมาทน์ และเขาไกรลาส

ภาพที่ 200 ภาพลายเส้นสัญลักษณ์มงคล ภูเขาในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภูเขาหิมพานต์เขาศักดิ์สิทธิ์กลางรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

จากการวิเคราะห์ของผู้ศึกษาพบว่า ภูเขาที่มียอดเป็นแท่งด้านบนประดิษฐานอาคาร มณฑป ที่ปรากฏเป็นสัญลักษณ์กลางรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นหนึ่งในสามสัญลักษณ์ของภูเขาศักดิ์สิทธิ์ตามโครงสร้างการวางสัญลักษณ์มงคลจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา ซึ่งเมื่อผู้ศึกษาวิเคราะห์แล้วพบว่ามีความเป็นไปได้น้อยมากที่จะเป็นภูเขาพระสุเมรุ แม้ว่าแกนภูเขาห้าแท่งที่ปรากฏจะจัดวางภาพภูเขาขนาบกับพระอาทิตย์และพระจันทร์ เนื่องจากในโลกทัศน์ของช่างอยุธยาทราบเป็นอย่างดีว่า หากเขียนรูปเขาพระสุเมรุต้องล้อมรอบด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์เจ็ดชั้น ทั้งนี้ภาพเขาสัตบริภัณฑ์ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ ก็ได้มีการเขียนในผนังมาก่อนแล้วในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน เช่นที่ผนังด้านสกัดหลังพระประธานอุโบสถวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี ที่ได้เขียนภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตบริภัณฑ์ไว้ ก็ได้แสดงจำนวนเขาสัตบริภัณฑ์เจ็ดแท่งอย่างถูกต้องตามที่ระบุไว้ในคัมภีร์ไตรภูมิ (ภาพที่ 201)

ภาพที่ 201 ภาพภูเขาพระสุเมรุและภูเขาสัตบริภัณฑ์หลังพระประธาน ในอุโบสถวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

การปรากฏรูปแท่งภูเขาห้าแท่ง จึงเป็นความตั้งใจของช่างเพื่อให้เห็นภาพภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่ต้องการสื่อถึงภูเขาลูกอื่นมากกว่าภูเขาพระสุเมรุ ซึ่งจากการสอบทานคัมภีร์ชินาลังการฎีกาที่เป็นโครงสร้างในการจัดวางสัญลักษณ์มงคลในรอยพระพุทธบาท ตำแหน่งภูเขาที่อยู่กึ่งกลางนี้เป็นตำแหน่ง “ภูเขาหิมพานต์” ซึ่งเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ของชมพูทวีป กอปรกับเมื่อผู้ศึกษาได้สืบค้นลงไปใน “คัมภีร์ไตรภูมิกถา” หรือ “ไตรภูมิพระร่วง” และ “คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา” ที่เป็นคัมภีร์ที่ถูกรวบรวมขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทั้งสองคัมภีร์มีเนื้อความใกล้เคียงกัน ได้ให้ลายละเอียดถึงเขาหิมพานต์ประกอบด้วยยอดเขาภายในอีกห้ายอดเขา คือ เขาสุทัสสนะ เขาจิตรกูฏ เขากาลกูฏ เขาคันธมาทน์ เขาไกรลาส โดยเขาห้ายอดรวมกันเป็นเขาเดียวเป็น “ภูเขาหิมพานต์” ทั้งนี้จำนวนเขาห้ายอดในคัมภีร์ ยังตรงตามจำนวนยอดเขาที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

เขาสุทัสสนะ เขาจิตรกูฏ เขากาลกูฏ เขาคันธมาทน์ เขาไกรลาส รวมถึงสระอโนดาตจึงประกอบเข้าเป็นพื้นที่ป่าหิมพานต์อันเป็นที่อยู่ของสัตว์หิมพานต์ เช่น เสือ ช้าง สิงห์ กินนร กินรี เป็นพื้นที่ต้นกำเนิดสำคัญของแม่น้ำห้าสาย คือ คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภูและมหี (กรมศิลปากร, 2543: 59) และป่าไม้ประเภทต่าง ๆ เช่นป่ากล้วย ป่าอ้อย ป่าอุบลเขียว ป่าอุบลแดง ฯลฯ และยังต่อเชื่อมมายังพื้นที่เมืองต่าง ๆ ใน “ชมพูทวีป” จึงเป็นพื้นที่ซึ่งถูกให้ความสำคัญแฝงเร้นเข้ามากับระบบสัญลักษณ์มงคลร้อยแปดประการ ภายใต้รอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ความสำคัญของ “ชมพูทวีป” กับพื้นที่ของ “พุทธเขต”

ร่องรอยของชมพูทวีปได้ถูกซ่อนมาในสัญลักษณ์มงคลรอยพระพุทธบาท แสดงว่าช่างสมัยอยุธยาได้สะท้อนให้เห็นถึงความสนใจของผู้คนอยุธยาต่อพื้นที่ชมพูทวีป ซึ่งโดยหลักแล้วในคติไตรภูมิมีมนุษย์สี่จำพวกเกิดและอาศัยอยู่ ประกอบด้วยพวกที่เกิดในอุตตรกุรุทวีป พวกที่เกิดในอมร-โคยานทวีป พวกที่เกิดในบุรพวิเทหทวีปและมนุษย์ที่เกิดในพื้นที่ชมพูทวีป ซึ่งเป็นดินแดนด้านทิศใต้จากเขาพระสุเมรุ แต่ที่ชมพูทวีปเป็นทวีปเดียวที่มีความสำคัญต่อขอบเขตของพุทธศาสนา สมเด็จ-พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเทศนาว่า “พระพุทธเจ้าก็ดี พระปัจเจกพุทธเจ้าก็ดี พระอัครสาวกก็ดี พระ-อรหันต์ขีณาสพก็ดี พระโพธิสัตว์ซึ่งจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าก็ดีและพระยามหาจักรพรรดิราชก็ดี ท่านผู้มีบุญทั้งหลายเหล่านั้นย่อมไม่ไปอุบัติในทวีปทั้ง 3 นั้นเลยแต่มาอุบัติในแผ่นดินชมพูทวีปนี้” (กรมศิลปากร, 2555: 124) ดินแดนชมพูทวีปจึงเป็นดินแดนที่สำคัญกับ “พุทธเขต” เพราะเป็นอาณาเขตที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จลงมาตรัสรู้ และเผยแพร่พระพุทธศาสนาในดินแดนเขตแดนนี้เท่านั้น ซึ่งประกอบด้วยชาติเขต อาณาเขตและวิสัยเขต (การระลึกชาติเพื่อบำเพ็ญบารมี) และยังเป็นพื้นที่ ที่พระโพธิสัตว์ก่อนจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าลงมาสร้างสมบุญบารมี ซึ่งพระพุทธเจ้ามักเทศน์เพื่อประกอบการแสดงธรรมเป็นเรื่องราวการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธองค์ในอดีตชาติ ในพื้นที่ชมพูทวีปในอรรถกถาชาดก นอกจากนั้นพื้นที่ชมพูทวีปยังเป็นที่อุบัติขึ้นของพระยามหาจักรพรรดิราช พร้อมสัตตรัตนะทั้ง 7 อันเป็นเครื่องประกอบบุญบารมีของตน ประกอบด้วย จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว ดวงแก้ว นางแก้ว ขุนคลังแก้วและขุนพลแก้ว ทั้งนี้พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันก็ยังเคยเกิดเป็นพระยา-มหาจักรพรรดิ อาณาบริเวณชมพูทวีปจึงยึดโยงกับพระพุทธเจ้าทั้งในชาติปัจจุบันและอดีตชาติของพระพุทธเจ้ากับเหล่าพระบรมโพธิสัตว์ที่กำลังสร้างสมบุญบารมี ทั้งยังเกี่ยวโยงกับคติของพระยา-จักรพรรดิราชผู้เป็นใหญ่ในชมพูทวีป

ดังนั้นเมื่อต้องการแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่ชมพูทวีป ให้ปรากฏขึ้นในรอยพระพุทธบาท ช่างอยุธยาจึงใช้วิธีการแทรกภูเขาศักดิ์สิทธิ์ทั้งห้า ลงไปขยายความเพิ่มในเขาหิมพานต์ เพื่อให้ภูเขาหิมพานต์ กลายเป็นประธานของสัญลักษณ์มงคลในรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จ-พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทั้งนี้การวางสัญลักษณ์ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ทั้งห้ายังช่วยสะท้อนให้เห็นถึงคติการประทับรอยพระพุทธบาทบนภูเขาที่พระพุทธเจ้าประทับไว้ 5 แห่งประกอบด้วยที่ภูเขาสุวรรณมาลิก ภูเขาสุวรรณบรรพต ภูเขาสุมนกูฏ ที่โยนก (ภูเขารังรุ้ง) และริมฝั่งแม่น้ำนัมมทา รอยพระพุทธบาทที่

กล่าวมา 5 รอย พระพุทธเจ้าก็ได้ประทับไว้ในชมพูทวีปเท่านั้น ไม่ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าประธานรอยพระพุทธบาทไว้ในขอบเขตพื้นที่อื่น ๆ ดังนั้นการสร้างแผ่นปิดรอยพระพุทธบาททองคำในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จึงเป็นการเน้นย้ำลงไปถึงรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณกูฏ คือ รอยพระพุทธบาทที่พระพุทธเจ้าประธานไว้ในดินแดนชมพูทวีปอันศักดิ์สิทธิ์นี้

ภาพพระบฏรอยพระพุทธบาท ได้สะท้อนให้เห็นถึงรอยพระพุทธบาทแผ่นทองคำที่ทำขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เพื่อปิดทับรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตซึ่งถูกพบในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมการสร้างรอยพระพุทธบาทครอบทับรอยเดิม แสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงของคติรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาปลาย ที่ต้องการเพิ่มความสำคัญต่อรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตให้เป็นรอยพระพุทธบาทสำคัญที่สุดในพื้นที่ชมพูทวีป โดยการเพิ่มสัญลักษณ์ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ทั้งห้าลงไป การเปลี่ยนแปลงคติรอยพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทำให้ผู้ศึกษาพบความเชื่อมโยงกับการปรับรูปแบบหลังคามณฑปพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ที่ “ทรงโปรดให้ช่างต่ออย่างมณฑปพระพุทธบาทให้มียอดห้ายอด ให้ย่อเก็จมีบันแถลงและยอดแทรกด้วย” (ตรี อมาตยกุล, 2507: 550) ดังนั้นการสันนิษฐานถึงรูปแบบมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพตในสมัยอยุธยา จึงมีความจำเป็นที่จะช่วยให้เข้าใจแนวคิดการสร้างอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาได้ดียิ่งขึ้น

สันนิษฐานมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ช่วงสมัยอยุธยา

จากข้อมูลกรณีศึกษาอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเบื้องต้น พบว่ามีรูปแบบร่วมกันของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา คือ **อาคารผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีประตูทางเข้าสองด้าน ด้านละสองประตู ซุ้มประตูทางเข้าเป็นทรงจั่วซ้อนชั้นสองชั้น หลังคาทรงมณฑปกรวยสี่เหลี่ยมซ้อนชั้นสี่ถึงห้าชั้นเชิงกลอน ที่ชั้นเชิงกลอนสุดท้ายมักมีการฉาบปูนหรือเปลี่ยนวัสดุมุงให้แตกต่างจากหลังคาชั้นอื่น ๆ ส่วนหลังคาชั้นเชิงกลอนล่างสุดทำเป็นหลังคากันสาด รับน้ำหนักชายคาด้วยคันทวย ไม่ปรากฏการใช้เสาพะไลรอบรับชายคา** ซึ่งเมื่อนำลักษณะร่วมของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทอยุธยาที่ได้เก็บข้อมูลมา เปรียบเทียบกับรูปทรงของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) พบว่ามีทั้งลักษณะร่วมกันที่ผังอาคารและช่องเปิดต่าง ๆ และส่วนที่มีลักษณะแตกต่างจากกรณีศึกษาอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยาคือ

1. รูปทรงของหลังคาที่มณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) มีลักษณะของหลังคาย่อมุมไม้สิบสองแบบรัศมี โดยเริ่มการย่อมุมจากจากชั้นเชิงกลอนล่างสุดถึงชั้นบัลลังก์และปลียอด ซึ่งแตกต่างจากหลังคามณฑปรอยพระพุทธบาทอื่น ๆ ที่มีหลังคากรวยสี่เหลี่ยมซ้อนชั้นขึ้นไปไม่มีการย่อมุม

2. การซ้อนชั้นของมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในรูปแบบปัจจุบันมีการซ้อนชั้นเชิงกลอนถึงเจ็ดชั้น แตกต่างจากกรณีศึกษามณฑปอื่น ๆ ที่มีการซ้อนชั้นเชิงกลอนสี่ถึงห้าชั้นเชิงกลอนเท่านั้น

3. เสารายรอบผนังอาคารมณฑปพระพุทธบาท จากการเก็บข้อมูลอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในพื้นที่ต่าง ๆ พบว่าไม่ปรากฏลักษณะการใช้เสาพะไลรับปีกชายคาชั้นเชิงกลอน ซึ่งโดยส่วนใหญ่ปีกชายคาชั้นเชิงกลอนสุดท้ายรับน้ำหนักด้วยคันทวย และหากรูปแบบเสาพะไลรับปีกชายคาชั้นเชิงกลอนสุดท้ายเป็นรูปทรงของมณฑปพระพุทธบาทในช่วงสมัยอยุธยาจริง ย่อมต้องปรากฏการจำลองรูปแบบมณฑปที่มีเสาพะไลมาสร้างในพื้นที่กรณีศึกษา

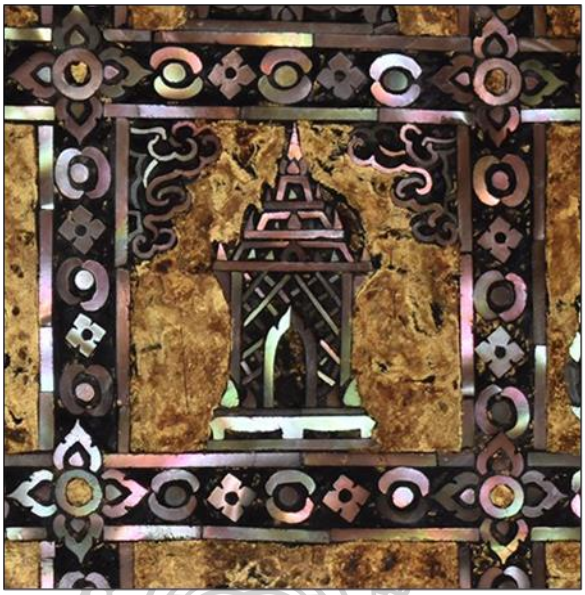
ความแตกต่างที่ผู้ศึกษาสรุปออกมาเป็นสามประเด็น ทั้งหมดล้วนเกี่ยวข้องกับส่วนหลังคาของมณฑปพระพุทธบาท ชี้ให้เห็นว่ารูปแบบการบูรณะหลังคามณฑปพระพุทธบาทในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้มีการปรับเปลี่ยนหลังคามณฑปพระพุทธบาทในช่วงสมัยอยุธยาซึ่งอย่างน้อยตามข้อมูลทางประวัติศาสตร์รูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธบาทในช่วงอยุธยาปลายก่อนถูกเผาทำลายนั้น เป็นรูปแบบหลังคามณฑปที่ถูกสร้างในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ในช่วงปีพ.ศ.2246 (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล, 2549: 374) ที่โปรดเกล้าฯให้ทำยอดมณฑปพระพุทธบาทขึ้นใหม่

ผู้ศึกษาได้ทำการเปรียบเทียบขนาดพื้นที่ภายในมณฑป โดยอาศัยข้อมูลจากบุคคลที่ได้เคยเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในช่วงสมัยอยุธยาปลายและได้บรรยายถึงมณฑปพระพุทธบาท ณ ช่วงเวลานั้นบันทึกลงในเอกสารประวัติศาสตร์ **พระมหานาควัดท่าทราย** บรรยายถึงการไปนมัสการรอยพระพุทธบาทในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ **วิละภาเคทะระ** เป็นหนึ่งในคณะราชทูตลังกาที่เข้ามาในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเช่นกัน ได้บันทึกการเดินทางมานมัสการรอยพระพุทธบาทในช่วงปีพ.ศ.2293 (จดหมายเหตุการเดินทางของราล์ฟ ฟิตช และจดหมายเหตุของวิละภาเคทะระ เรื่องคณะทูตลังกาเข้ามาประเทศสยาม, 2508: 7)

ส่วน **Jacobus Van den Heuvel** พ่อค้าจากบริษัทอินเดียนตะวันออก (VOC) บันทึกการเดินทางมานมัสการรอยพระพุทธบาทในช่วงปีพ.ศ.2280 (Raben & Dhiravat na Pombejra, 1997: a) ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และท้ายสุดคือข้อมูลจาก **คำให้การขุนโขลน** ซึ่งเป็นตำแหน่งกลุ่มขุนนางที่รักษาพระพุทธบาท ได้ให้ข้อมูลมณฑปพระพุทธบาทตั้งแต่ช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว-บรมโกศจนถึงช่วงเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สอง ข้อมูลที่ได้นอกจากระบุถึงลักษณะโดยทั่วไปของมณฑปพระพุทธบาทแล้ว ยังได้ประมาณการพื้นที่ภายในและขนาดความสูงของอาคารมณฑปพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาอีกด้วย ผลการศึกษาในบทที่ผ่านมาทำให้ทราบว่า **ผนังมณฑปพระพุทธบาทที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันเป็นผนังมณฑปเดิมในช่วงสมัยอยุธยา** เพราะจากแบบสำรวจรังวัดเปรียบเทียบกับพื้นที่ประมาณการจากข้อมูล พบว่าผนังมณฑปยังอยู่ในตำแหน่งเดิม ดังนั้นผู้ศึกษาจึงสร้างแบบสันนิษฐานมณฑปพระพุทธบาทสมัยอยุธยาจากแนวผนังเดิมที่ปรากฏ เพื่อให้สามารถสร้างรูปทรงจำลองของหลังคามณฑปพระพุทธบาทที่ใกล้เคียงความจริงที่สุด ส่วนองค์ประกอบสถาปัตยกรรมอื่นผู้ศึกษานำข้อมูลมาแจกแจงไปตามชุดองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมมณฑป โดยแสดงถึงแนวทางและการวิเคราะห์ประกอบกับหลักฐาน เพื่อสร้างสมมติฐานของรูปทรงมณฑปพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา โดยแยกเป็นประเด็นดังนี้

ผนังภายนอกมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ช่วงสมัยอยุธยา

จากข้อมูลในประวัติศาสตร์ผนังมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) มีลักษณะพิเศษของการประดับตกแต่ง คือ ผนังมณฑปจะมีการประดับด้วยกระจกทั้งภายนอกและภายใน การสันนิษฐานรูปแบบการประดับกระจกผนังภายนอก ผู้ศึกษาใช้ข้อมูลสนับสนุนจากลวดลายในสัญลักษณ์มงคลร้อยแปดประการ ที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาทไม้ประดับมุกวัดพระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งเป็นรอยพระพุทธบาทไม้ประดับมุกในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ปรากฏลักษณะลวดลายมงคลมณฑปที่มีลักษณะผนังภายนอกสานลายตารางสี่เหลี่ยมที่ผนังอาคาร ซึ่งพออนุมานได้ว่าเป็นลวดลายของผนังมณฑปพระพุทธบาท เพราะในปัจจุบันผนังมณฑปพระพุทธบาทก็ยังมีลักษณะการประดับกระจกในลายตารางสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนลักษณะนี้และจากข้อมูลกรณีศึกษาก็ไม่พบการประดับกระจกในอาคารมณฑปอื่น (ภาพที่ 202)

ภาพที่ 202 ภาพลวดลายมงคลมณฑปในรอยพระพุทธบาทไม้ วัดพระแท่นดงรังวรวิหาร จังหวัดกาญจนบุรี
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

จากภาพลวดลายมงคลมณฑปในรอยพระพุทธบาทไม้ แสดงลายเส้นผนังทำเป็นลายสานทแยงสี่เหลี่ยมข้าวหลามตัดทั้งชุดผนัง ผู้ศึกษาจึงใช้เป็นข้อมูลอ้างอิงในการสันนิษฐานรูปแบบผนังมณฑปพระพุทธบาทภายนอกว่ามีการประดับกระจกในลักษณะทแยงแบบข้าวหลามตัด

ผนังภายในมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ช่วงสมัยอยุธยา

จากคำให้การขุนโขลนให้ข้อมูลการประดับกระจกไว้ว่า “ช่างกระจกปูผนังในใหญ่ 3 ศอก 4 คืบ สี่เหลี่ยมจัตุรัส กระจกประดับผนังด้านนอก 180 แผ่น กระจกประดับเสาใน 320 แผ่น” (ประชุมพระราชพงศาวดาร เล่ม 8 คำให้การขุนโขลน, 2507: 71) Theodorus Jacobus Van den Heuvel ให้ข้อมูลว่าผนังภายในประดับกระจกเหมือนผนังภายนอก ตามข้อมูลประวัติศาสตร์ทำให้เชื่อได้ว่า ภายในมณฑปพระพุทธบาทประดับด้วยกระจกสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ ซึ่งตามข้อสันนิษฐานของวิยะดา ทองมิตร ได้เสนอว่าเป็นกระจกจากพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหา-ปราสาท พระนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี (วิยะดา ทองมิตร, 2540: 90)

เสารายมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ช่วงสมัยอยุธยา

ผู้ศึกษาพบประเด็นสำคัญจากบันทึกถึงมณฑปพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาปลาย ไม่กล่าวถึงเสารายภายนอกมณฑปพระพุทธบาทเลย โดยเฉพาะ**วิละภาเคทะระ**ที่ได้เดินทักษิณาวรรตรอบมณฑปพระพุทธบาท 3 รอบ ไม่กล่าวถึงเสารายโดยรอบ และหากมีเสารายปรากฏในผังพื้นแบบปัจจุบันย่อมต้องกีดขวางการเดินทักษิณาวรรตของพุทธศาสนิกชน ที่เข้ามากราบรอยพระพุทธบาทเป็นอย่างมาก ซึ่งเป็นไปได้ว่าเสารายรอบมณฑปพระพุทธบาทเป็นงานก่อสร้างเพิ่มเติมในสมัยรัตนโกสินทร์ พร้อมกับการปรับรูปทรงของหลังคามณฑปให้มีชุดชั้นเชิงกลอนมากขึ้นเป็นเจ็ดชั้นเชิงกลอน ซึ่งปกติการซ้อนชั้นเชิงกลอนของหลังคามณฑปในสมัยอยุธยาจะซ้อนเพียงสี่ถึงห้าชั้นเชิงกลอนเท่านั้น สอดคล้องกับข้อมูลจากกรณีศึกษาพบว่ามณฑปพระพุทธบาทในพื้นที่อื่น ๆ ที่อยู่ร่วมสมัยอยุธยาก็ไม่พบเสารายรอบมณฑป อาทิ มณฑปพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี, มณฑปพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี และมณฑปพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งทั้งหมดเป็นผนังก่อรับโครงหลังคา มีคันทวยรับปลายเชิงชายชั้นเชิงกลอนสุดท้าย และมีการซ้อนชั้นเชิงกลอนเพียงสี่ถึงห้าชั้นเชิงกลอนเท่านั้น (ภาพที่ 203 ภาพที่ 204 และภาพที่ 205)

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 203 ภาพมณฑปพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 204 ภาพมณฑปพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 205 ภาพมณฑปพระพุทธบาทวัดไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ฐานมณฑปพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ช่วงสมัยอยุธยา

“บุณโณวาทคำฉันท์” ให้ข้อมูลของฐานมณฑปพระพุทธบาทว่าเป็นฐานปัทม์และมีชั้นที่ประดับประติมากรรมสิงห์ ครุฑ อสูร และเทพนมประดับไว้ที่ฐาน ซึ่งหากจะให้เห็นภาพเทียบกับศิลปกรรมในปัจจุบันน่าจะเป็นชุดฐานมณฑปประดิษฐานพระไตรปิฎก วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร ที่ทำเป็นรูปเทพพนมลอยตัวประดับกับฐานโดยรอบ (ภาพที่ 206)

ภาพที่ 206 ภาพฐานมณฑปประดิษฐานพระไตรปิฎกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2568

วัสดุประดับตกแต่งมณฑปพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ช่วงสมัยอยุธยา

มณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) นอกจากความวิจิตรด้านรูปทรงที่เกิดขึ้นของหลังคามณฑปที่สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) แล้ว ชนิดของวัสดุประดับตกแต่งก็ถูกกล่าวไว้ในบันทึกทางประวัติศาสตร์ การประดับตกแต่งที่มากไปกว่างานก่ออิฐถือปูน ได้เพิ่มคุณค่าต่อตัวอาคารมณฑปพระพุทธบาทให้สวยงามและมีความหมายมากยิ่งขึ้น

1. แผ่นเงิน พบว่ามีการนำเงินมาประดับในพื้นภายในมณฑปพระพุทธบาท โดยการตีบุเป็นแผ่นทับแผ่นศิลา ต่อมาภายหลังเปลี่ยนเป็นการสานด้วยด้ายเงินเป็นเสื่อแทนการปูด้วยแผ่นเงิน ที่พื้นเหตุเนื่องจากแผ่นเงินที่ตีบุแผ่นศิลาเผยอออกเกี่ยวผ้าของพุทธศาสนิกชน ที่มาสักการะรอยพระพุทธบาท ในสถาปัตยกรรมอยุธยาไม่ปรากฏการใช้แผ่นเงินในการปูพื้นเลย เพราะด้วยคุณสมบัติของวัตถุเองที่มีความมันวาวเมื่อโดนน้ำก็จะเปียกลื่น รวมถึงหากสัมผัสกับความเค็มที่ผิวหนังมนุษย์มาก ๆ ก็จะทำให้แผ่นเงินดำ จึงเป็นที่หน้าแปลกใจว่าทำไมที่มณฑปพระพุทธบาทจึงเลือกใช้แผ่นเงินเป็นวัสดุในการปูพื้น

2. กระจก ประดับติดที่ผนังภายในและภายนอก การประดับกระจกถูกพบในงานศิลปกรรมอยุธยามาก่อนแล้วเป็นกระจกเกรียบสีน้ำเงินและสีเขียว โดยส่วนใหญ่จะปิดเป็นพื้น เพื่อหนุนลายปูนปั้นให้ลอยตัวเด่นชัดขึ้นมา ที่ยังหลงเหลือให้เห็นเช่นที่หน้าบันซุ้มประตูทางเข้าอุโบสถวัดสระบัว จังหวัดเพชรบุรี การประดับกระจกที่ผนังมณฑปพระพุทธบาทคงต้องการให้มีลักษณะเหมือนแก้ว ตามที่บุณโณวาทคำฉันท์ได้กล่าวไว้

ผนังดาษกระจกแจ่ม ชวลิตงามเงา
กลแก้วผลึกเพรา รลอกเลื่อนลลานไป
(กรมศิลปากร, 2502: 6)

โดยการประดับกระจกในผนังมณฑปพระพุทธบาท เป็นการประดับกระจกสีกับลวดลายปูนปั้นปิดทองเพราะ Theodorus Jacobus Van den Heuvel ได้บรรยายถึงผนังว่ามีลวดลายปูนปั้นดอกไม้ประดับผนัง การเลือกใช้กระจกสีประดับที่ผนังได้ก่อให้เกิดมิติความแวววาวจากเนื้อกระจกที่ผนังมณฑปพระพุทธบาท

3. ดีบุก ถูกใช้เป็นวัสดุมุงหลังคาในงานสถาปัตยกรรมอยุธยามาระยะหนึ่งก่อนหน้านั้นพระราชพงศาวดารในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองกล่าวว่า ฟ้าผ่าเหมยอดพระที่นั่งมังคลาภิเษก (พระที่นั่งวิหารสมเด็จ) ไฟไหม้ทำให้ดีบุกที่ดาดหลังคาไหลราดลงมา (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2553: 283) และเนื่องจากดีบุกเองเป็นสินค้าส่งออกของอยุธยาทำให้เป็นวัสดุที่สามารถนำมาใช้ทำแผ่นหลังคาได้ในปริมาณมากและที่สำคัญดีบุกมีจุดหลอมเหลวที่ต่ำคือ 100 องศาเซลเซียส ทำให้ง่ายในการขึ้นรูปเป็นแผ่นหลังคาและงานศิลปกรรมลอยตัวต่าง ๆ

ลักษณะของดีบุกเมื่อนำมาทำเป็นแผ่นเพื่อมุงหลังคาจะมีความมันวาวคล้าย ๆ กับเงิน และสามารถดัดโค้งงอได้ตามทรงของหลังคาซึ่งเหมาะกับงานสถาปัตยกรรมไทย ที่หลังคาต้องมีความโค้งไปตามทรงของหลังคา และที่สำคัญหลังคาดีบุกมีน้ำหนักที่เบากว่าหลังคากระเบื้อง จึงสามารถลดน้ำหนักผืนหลังคาโดยรวมได้มากทำให้โครงสร้างของชุดหลังคามณฑปสามารถรับน้ำหนักและซ้อนชั้นสูงขึ้นได้

4. ทอง หลังจากการเจอทองคำที่กุยบุรีในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีการนำทองมาหลอมเป็นแผ่นเพื่อทำแผ่นครอบรอยพระพุทธบาทจำลอง และส่วนหนึ่งของทองนำมาตีเป็นแผ่นเพื่อหุ้มชั้นเหมและนาคลงมา โดยในเบื้องต้นคาดการณ์ว่ามีการนำแผ่นทองหุ้มหลังคาดีบุกในส่วนหลังคาชั้นเชิงกลอนบนสุดและในสมัยสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร ได้โปรดเกล้าฯให้หุ้มทองทั้งสองชั้นเชิงกลอนจากส่วนยอดลงมา เห็นได้ว่าการหุ้มทองที่หลังคามณฑปพระพุทธบาทไม่ได้หุ้มทุกชั้นเชิงกลอน รูปแบบการหุ้มทองที่ชุดหลังคาชั้นเชิงกลอนบนสุด สะท้อนให้เห็นจากร่องรอยในมณฑปพื้นที่กรณีศึกษา ที่มักปรากฏรูปแบบหลังคามณฑปชั้นเชิงกลอนสุดท้ายมีการใช้วัสดุหรือสีหลังคาที่แตกต่างจากชั้นเชิงกลอนอื่น

เห็นได้ชัดว่ามณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) มีการประดับตกแต่งจากหลากหลายวัสดุ เสมือนต้องการประกอบสร้างความหมายใหม่ให้กับมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธ-บาทเขาสุวรรณบรรพต วัสดุบางอย่างที่ถูกเลือกใช้เพื่อประดับตกแต่งดูไม่เหมาะสมกับการใช้งาน เช่นพื้นที่ปูลาดด้วยแผ่นเงิน มักทำให้เส้นแผ่นเงินเกี่ยวเท้าเวลาเดินและลื่นเวลาโดนน้ำ ซึ่งในปัจจุบันที่มณฑปพระพุทธบาทก็ยังใช้เสื่อเงินทอปูพื้นอยู่แต่ต้องหาแผ่นยางมาปูทับ หรือการบุทองที่หลังคามณฑปที่บุเพียงชั้นเชิงกลอนบนสุด เสมือนต้องการสื่อความหมายบางอย่างมากกว่าปริมาณทองไม่พอเพียงกับการบุให้ครบทุกชั้น ในความเห็นผู้ศึกษาย่อมต้องมีนัยความหมายซ่อนอยู่ภายใต้การประดับตกแต่งนี้ ซึ่งผู้ศึกษาจะอธิบายความหมายที่ซ่อนอยู่ของรูปทรง และการประดับตกแต่งมณฑปพระพุทธบาท โดยการเชื่อมโยงกับสัญลักษณ์มงคลใหม่ในแผ่นภาพพระบฏรอยพระพุทธบาทต่อไป

รูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในปัจจุบัน

รูปแบบปัจจุบันของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) เป็นอาคาร “มณฑป” เพราะพิจารณาจากเป็นอาคารขนาดใหญ่และมีผนังปิดล้อม ผู้ศึกษาพบหลังคามณฑปลักษณะนี้แค่สองแห่งเท่านั้น คือ ที่มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต

(สระบุรี) และมณฑปประดิษฐานพระไตรปิฎกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร นอกจากนั้นหลังคามณฑปที่ปรากฏทั่วไปกลับเป็นหลังคากรวยยอดแหลมสี่เหลี่ยมจัตุรัส ไม่มีการย่อที่มุม หรือประดับซุ้มบันแถลงต่าง ๆ ซึ่งหากพิจารณาจากองค์ประกอบด้านศิลปะ เครื่องยอดของอาคารมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทปรากฏลักษณะของเครื่องยอดแบบ “บุษบก” คือ มีลักษณะของการย่อเก็จของเรือนยอดและการประดับด้วยซุ้มรังไก่และบันแถลงซ้อนหลายชั้น ซึ่งโดยปกติแล้วเรือนยอดแบบบุษบกจะพบในอาคารประดิษฐานพระพุทธรูปภายในอาคาร เช่น บุษบกประดิษฐานพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 207)

ภาพที่ 207 ภาพบุษบกประดิษฐานพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร

ที่มา: Kittipong Nasaiya. (2567). **พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร**. เข้าถึงเมื่อ 10 มกราคม. เข้าถึงได้จาก https://bit.ly/4jPh4G4

มณฑปประดิษฐานพระไตรปิฎกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถูกสร้างขึ้นใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อปีพ.ศ.2231 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับหมอบรัดเล, 2551ก: 209) เพื่อสำหรับไว้พระไตรปิฎกที่โปรดให้สังคายนาขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ รูปแบบของทั้งมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) และมณฑปประดิษฐานพระไตรปิฎกวัดพระศรีรัตนศาสดารามต่างมีรูปแบบที่ใกล้เคียงกัน ส่วนหนึ่งเพราะถูกสร้างโดยกลุ่มช่างชุดเดียวกัน คือ พระยาราชสงคราม (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับหมอบรัดเล, 2551ข: 209) จึงเป็นไปได้ว่าชั้นเชิงในรูปทรงการก่อสร้างและการประดับตกแต่งมีความคล้ายกันจากช่างชุดเดียวกัน โดยเฉพาะส่วนเรือนยอดหลังคาของมณฑปในช่วงรัตนโกสินทร์มีผังและความซับซ้อนของชั้นเชิงกลอนมาก อันประกอบด้วยซุ้มบันแถลง ซุ้มรังไก่ในจำนวนที่มากในแต่ละชั้นเชิงกลอน โดยอาศัยการยืดหดของเชิงชายออกจากระนาบชั้นเชิงกลอน นอกจากนี้มณฑปในสมัยรัตนโกสินทร์มีการซ้อนชั้นเชิงกลอนถึงเจ็ดชั้นเชิงกลอน ซึ่งเป็นจำนวนการซ้อนชั้นเชิงกลอนที่มากที่สุดในชุดหลังคาอาคารมณฑปปัจจุบัน ส่งผลให้ต้องการปริมาตรพื้นที่หลังคาชั้นแรกที่กว้าง เพื่อช่วยให้ระยะในการซ้อนชั้นเชิงกลอนไม่ถี่จนเกินไปนัก หลังคามณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) เป็นการสร้างใหม่ขึ้นทั้งหมดเนื่องจากหลังคามณฑปเก่าถูกไฟเผาเพื่อลอกเอาทองออกจนหมด จากข้อมูลในช่วงสมัยธนบุรีมีบันทึกในพระราชพงศาวดารว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) โปรดเกล้าฯให้ทำหลังคากระเบื้องกันพระพุทธบาทไว้พลาง (ดำรงราชานุภาพ, 2478: 137) แสดงว่าส่วนยอดหลังคามณฑปไม่หลงเหลือเลยจากสมัยอยุธยา จึงอนุมานได้ว่ารูปแบบของหลังคามณฑปพระพุทธบาทสระบุรีที่ปรากฏในปัจจุบัน เป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นในช่วงรัตนโกสินทร์แล้ว

ประเด็นสำคัญของการหารูปทรงหลังคา มณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในช่วงอยุธยา คือ**รูปแบบหลังคามณฑปอยุธยามีลักษณะอย่างไร**เพราะหากจะเปรียบเทียบกับหลังคาของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่ผู้ศึกษาใช้เป็นกรณีศึกษา ก็ต่างผ่านการบูรณะและบางส่วนถูกปรับเปลี่ยนโครงสร้างเป็นคอนกรีต รวมถึงลักษณะของหลังคามณฑปในอาคารกรณีศึกษามีลักษณะหลังคามณฑปผังสี่เหลี่ยมธรรมดาไม่ย่อมุมหรือประดับด้วยซุ้มบันแถลง ดังนั้นผู้ศึกษาจึงต้องอาศัยข้อมูลจากบันทึกทางประวัติศาสตร์เป็นหลัก เพื่อหารูปแบบหลังคามณฑปในสมัยอยุธยา

ลักษณะหลังคามณฑปก่อนรัชสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ)

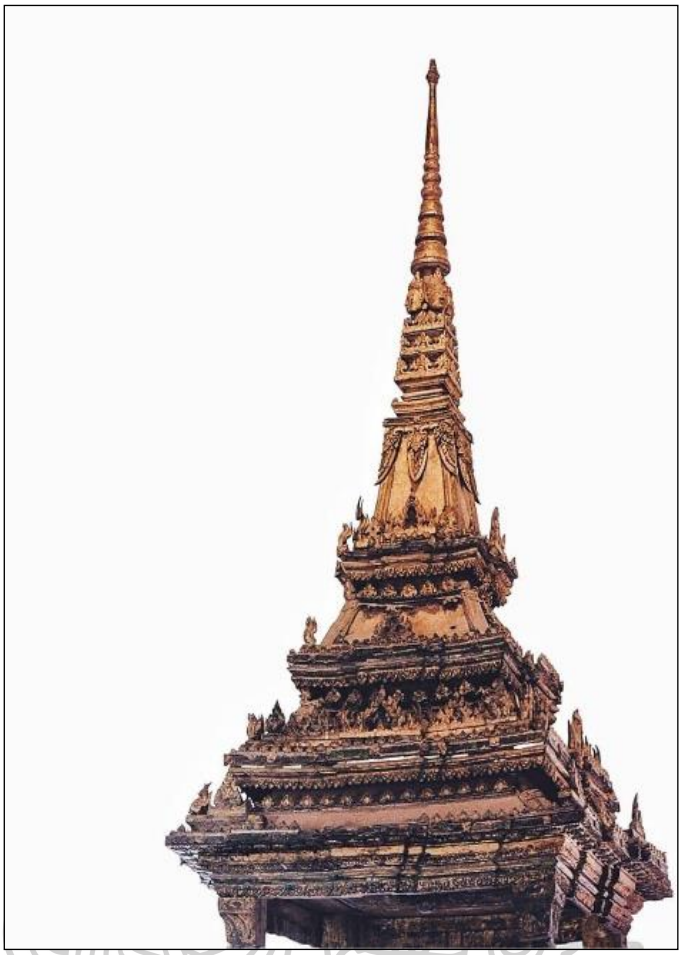
สถาปัตยกรรม “มณฑป” ปรากฏครั้งแรกในสถาปัตยกรรมอยุธยาเมื่อสมเด็จพระเจ้า-ทรงธรรมโปรดเกล้าฯให้ก่อพระมณฑปครอบพระมงคลบพิตร (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล, 2549: 223) ซึ่งเกิดก่อนการพบรอยพระพุทธบาทสระบุรีและก่อมณฑปครอบไม่นานนัก ทั้งอาคารมณฑปพระสุมงคลบิตร (พระมงคลบพิตร) และมณฑปพระพุทธบาทต่างถูกบูรณะใหม่ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) โดยแปลงมณฑปพระสุมงคลบิตร (พระมงคลบพิตร) เป็นวิหาร ส่วนมณฑปพระพุทธบาทส่วนหลังคาถูกบูรณะขึ้นใหม่ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ทำให้หลักฐานรูปแบบหลังคาดั้งเดิมของมณฑปไม่เหลือให้ศึกษา จึงต้องอาศัยการเทียบเคียงกับรูปแบบหลังคามณฑปจากอาคารลักษณะใกล้เคียง เพื่อทำความเข้าใจถึงรูปแบบหลังคามณฑปพระพุทธบาทในช่วงอยุธยาปลาย จึงต้องทราบก่อนว่าลักษณะหลังคามณฑปมีรูปแบบอย่างไร ในที่นี้ผู้ศึกษาพบหลักฐานที่แสดงถึงรูปแบบหลังคามณฑปในช่วงก่อนยุคสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ดังนี้

1. บุษบกธรรมาสน์วัดมณีชลขัณฑ์ ถูกสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชระบุช่วงเวลาการสร้างอย่างชัดเจนในปีพ.ศ.2225 (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2567a) บุษบกธรรมาสน์วัดมณีชลขัณฑ์มีหลังคาทรงมณฑปซ้อนสี่ชั้นเชิงกลอน ในรูปทรงกรวยสี่เหลี่ยมไล่จากหลังคาชั้นที่หนึ่งจนถึงยอดเม็ดน้ำค้างด้านบน ลักษณะพิเศษของหลังคาบุษบกหลังนี้คือการย่อเก็จที่เชิงชายและมีบันแถลงที่กึ่งกลาง ที่เชิงชายยังประดับด้วยกระจังชายคาซ้อนเป็นระดับขึ้นไปทุกชั้นเชิงกลอนจนถึงชั้นบัลลังก์ ลักษณะพิเศษของบุษบกวัดมณีชลขัณฑ์ที่แตกต่างจากบุษบกอื่น ๆ ในยุคเดียวกันคือการย่อเก็จซ้อนชั้นในระนาบที่ปลายเชิงชายเพื่อรองรับบันแถลงที่กึ่งกลางหลังคา ในขณะที่ผืนหลังคายังคงเป็นทรงกรวยสี่เหลี่ยมธรรมดาไม่มีการย่อมุม (ภาพที่ 208 และภาพที่ 209)

ภาพที่ 208 ภาพบุษบกวัดมณีชลขัณฑ์ จังหวัดลพบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

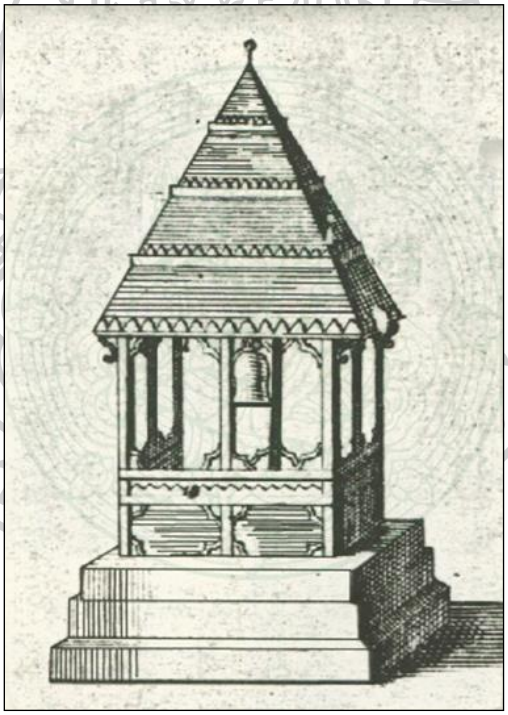

ภาพที่ 209 ภาพบุษบกวัดมณีชลขัณฑ์ ขยายส่วนหลังคาบุษบก

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ความเห็นผู้ศึกษา หลังคาบุษบกวัดมณีชลขัณฑ์ได้แสดงถึงพัฒนาการสำคัญของการเกิดขึ้นของบันแถลงบนเชิงชายเพราะหากเราพิจารณาลึกลงไปแล้ว บันแถลงที่ปรากฏในหลังคาบุษบกมาพร้อมกับลักษณะการย่อเก็จออกมาจากระนาบเชิงชายเพื่อรับชุ้มบันแถลง การย่อเก็จที่เกิดขึ้นสามารถเทียบเคียงกับชุดหลังคามณฑปพระพุทธบาท ที่มีบันแถลงประดับบนเชิงชายทุกชั้นเชิงกลอนและใช้วิธียื่นเข้าและออกจากระนาบเชิงชาย

2. หอระฆังวัดพระยาคลัง เป็นอีกหลักฐานหนึ่งซึ่งเป็นข้อบ่งชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการของรูปทรงหลังคามณฑปในสมัยอยุธยา คือ ลายเส้นของหมอแกมป์เฟอร์ซึ่งเข้ามาอยุธยาในช่วงปีพ.ศ. 2233 (อัมพร สายสุวรรณ, 2545: 9) ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา โดยหมอแกมป์เฟอร์ได้บันทึกถึงการเข้ามาในอาณาจักรอยุธยาและได้เยี่ยมชมสถานที่ต่าง ๆ โดยมีสถานที่หนึ่งซึ่งหมอแกมป์เฟอร์เรียกว่า “วัดพระยาคลัง” ในวัดนั้นหมอแกมป์เฟอร์ได้วาดรูปผังวัดและแสดงอาคารหลังหนึ่ง ซึ่งอาคารนี้คือหอระฆังเพราะปรากฏรูประฆังแขวนอยู่ในตัวอาคาร ประเด็นที่น่าสนใจของอาคารหลังนี้คือรูปหลังคากรวยสี่เหลี่ยมซ้อนชั้น สี่ชั้นเชิงกลอนและที่ชายคาทุกชั้นประดับด้วยกระจังเชิงที่ชายคา (ภาพที่ 210)

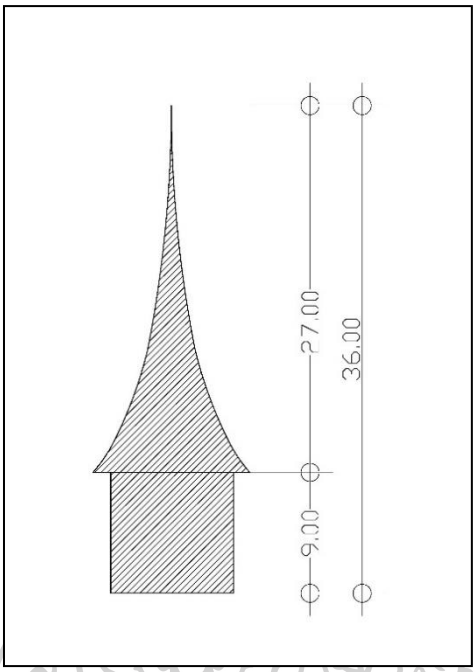
ภาพที่ 210 ภาพหอระฆังวัดพระยาคลังยอดหลังคามณฑป
ที่มา: อัมพร สายสุวรรณ. (2545). **ไทยในจดหมายเหตุหมอแกมป์เฟอร์**. พิมพ์ครั้งที่ 5 กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ภาพลายเส้นแสดงให้เห็นถึงรูปแบบหลังคามณฑป ในช่วงรัชกาลสมเด็จพระเพทราชาเป็นหลังคากรวยสี่เหลี่ยมซ้อนชั้น และยังไม่ปรากฏชุ้มบันแถลงประดับหรือการย่อมุมไม้สิบสองที่ชุดหลังคา รูปทรงหลังคามณฑปที่ปรากฏในวัดพระยาคลังใกล้เคียงกับรูปทรงของหลังคามณฑปจากกรณีศึกษาหลายแห่งที่ผู้ศึกษาเก็บข้อมูล แสดงให้เห็นว่าในช่วงสมัยพระเพทราชารูปแบบหลังคามณฑปยังคงเป็นรูปแบบกรวยสี่เหลี่ยมธรรมดามีการประดับด้วยกระจังเชิงบนเชิงชายเท่านั้น

บุษบกธรรมาสน์วัดมณีชลขัณฑ์ จังหวัดลพบุรี และหอระฆังในวัดพระยาคลังเป็นหลักฐานทางศิลปวัตถุเพียงไม่กี่ชิ้น ที่แสดงให้เห็นถึงรูปแบบหลังคาของอาคารมณฑปในช่วงก่อนยุคสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) เพราะสามารถระบุช่วงเวลาได้อย่างแน่ชัดด้วยลักษณะหลังคาทรงกรวยสี่เหลี่ยมจัตุรัสซ้อนสี่ชั้นเชิงกลอน ไม่มีคันทวยที่ชายคา และที่ผืนหลังคายังไม่ปรากฏการย่อมุม

แนวทางการขึ้นรูปทรงหลังคามณฑปในรัชสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้า-เสือ)

ข้อกำหนดเบื้องต้นในการสันนิษฐานหลังคามณฑปพระพุทธบาท คือ หลังคามณฑปต้องขึ้นรูปแบบสัดส่วนจากชุดผนังเดิมที่ปรากฏอยู่ โดยหลังคามีความสูงประมาณการจากคำให้การ-ขุนโขลน อยู่ที่ 36 เมตร จากฐานถึงยอดและประมาณการความสูงหลังคามณฑปพระพุทธบาทจาก Jacobus Van den Heuvel ที่ 24-27 เมตร (ภาพที่ 211) จึงใช้ระยะจากข้อมูลทั้งสองมากำหนดความสูงผนังและหลังคามณฑปในเบื้องต้น โดยรูปทรงของมณฑป (เส้นจอมแห) ใช้สัดส่วนทรงจากมณฑปพระพุทธ-บาทวัดใหญ่อินทาราม เนื่องจากหลังคาปัจจุบันยังใช้โครงสร้างไม้อยู่ รูปทรงจึงยังสามารถสะท้อนลักษณะทรงของมณฑปไม้ได้ และยึดลักษณะการซ้อนชั้นเชิงกลอนจากมณฑปพระ-พุทธบาทสระบุรีในรูปแบบปัจจุบันที่ตัดปีกชายคาออกตามสมมติฐานเบื้องต้นว่า เสารายโดยรอบเป็นเสาที่ถูกสร้างขึ้นเมื่อคราวบูรณะในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ และรูปแบบหลังคามณฑปในช่วงก่อนยุคสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) เป็นหลังคาทรงกรวยสี่เหลี่ยมไม่มีการย่อมุม ทั้งสองสมมติฐานจึงเป็นแนวทางเบื้องต้น ในการสันนิษฐานรูปแบบหลังคามณฑปพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ที่ต้องขึ้นจากโครงสร้างของผนังมณฑปพระพุทธบาทที่ไม่มีเสารายรับปีกชายคา ผู้ศึกษาจึงเสนอความเป็นไปได้ของรูปแบบหลังคามณฑปพระพุทธบาทไว้เป็นสองแนวทาง คือ

ภาพที่ 211 ภาพสัดส่วนการขึ้นทรงมณฑปพระพุทธบาทสระบุรีจากระยะข้อมูลในประวัติศาสตร์
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

แนวทางที่ 1 หลังคามณฑปพระพุทธบาทแบบห้ายอด เป็นรูปแบบมณฑปห้ายอดตามที่ระบุไว้ในพงศาวดารที่สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ให้ต่อตัวอย่าง ซึ่งผู้เขียนได้ค้นหามณฑปห้ายอดที่ยังหลงเหลืออยู่ แต่ไม่พบตัวอย่างรูปแบบให้ศึกษาเปรียบเทียบ จึงใช้การเทียบเคียงรูปแบบจากเจดีย์ครอบรอยพระพุทธบาทวัดพระพุทธฉาย จังหวัดสระบุรี ซึ่งประมาณการสร้างในช่วงกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย กับภาพจิตรกรรมบุษบกในอุโบสถวัดมหาเตงตอจี เมืองสกายน์ ประเทศเมียนมา ที่สันนิษฐานว่าเขียนโดยช่างเชลยอยุธยา แสดงภาพบุษบกธรรมาสน์เก้ายอดโดยมีบุษบกเล็กแทรกกับบุษบกใหญ่ เป็นแม่แบบในการศึกษา เพื่อสันนิษฐานรูปแบบหลังคามณฑปพระพุทธบาทห้ายอดตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร

เจดีย์เหลี่ยมห้ายอด ครอบรอยพุทธบาทวัดพระพุทธฉาย ไม่ปรากฏหลักฐานในการสร้าง แต่พิจารณาจากรูปแบบเจดีย์อยู่ช่วงอยุธยาปลาย โครงสร้างเจดีย์เป็นเจดีย์ขนาดเล็กก่อด้วยอิฐ ครอบรอยพระพุทธบาทที่ประดิษฐานอยู่ภายใน ลักษณะของเจดีย์ห้ายอดเกิดจากการวางเจดีย์บริวารที่สันมุกทางเข้าทั้งสี่ทิศ โดยมีส่วนฐานแข้งสิงห์อมเข้าไปกับฐานเจดีย์ใหญ่ (ภาพที่ 212 และภาพที่ 213)

ภาพที่ 212 ภาพเจดีย์ห้ายอดวัดพระพุทธฉาย จังหวัดสระบุรี

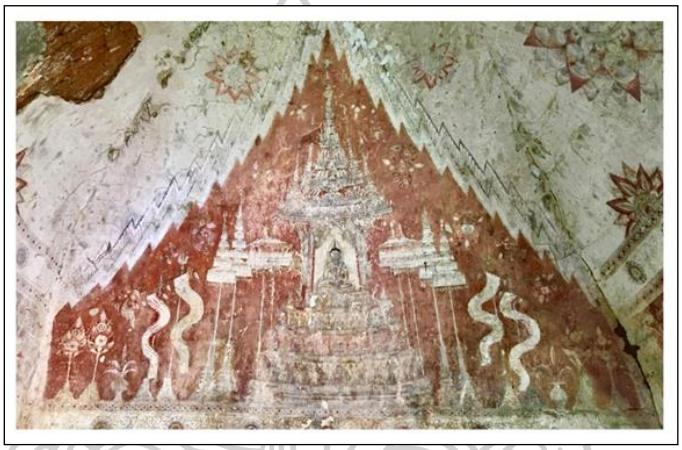
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

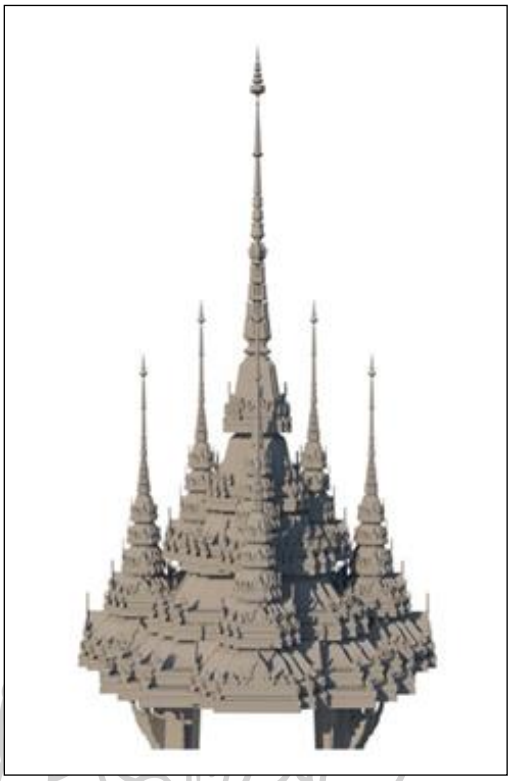
ภาพที่ 213 ภาพเจดีย์ห้ายอดวัดพระพุทธฉาย จังหวัดสระบุรี

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

บุษบกเก้ายอด จิตรกรรมภายในอุโบสถมหาเตงตอจี เมืองสกายน์ ประเทศเมียนมา คาดว่าเขียนโดยกลุ่มเชลยชาวอยุธยาที่ถูกกวาดต้อนไปหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 สิ่งที่น่าสนใจคือวิธีเขียนภาพให้มีบุษบกเล็กยื่นมาจากบุษประธาน มีคันทวยค้ำรับน้ำหนักถ่ายลงเสาทั้งสี่ต้น ที่ชั้นเชิงกลอนบุษบกประธานเชื่อมต่อกับบุษบกเล็ก มีเฉพาะส่วนยอดที่ขึ้นแยกจากบุษบกประธาน (ภาพที่ 214 และภาพที่ 215)

ภาพที่ 214 ภาพจิตรกรรมในอุโบสถมหาเตงตอจี เมืองสกายน์ ประเทศเมียนมา
ที่มา: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. (2561). **จิตรกรรมไทยในพม่า ณ “อุโบสถมหาเตงตอจี” และ “เจติยวิหารจอกตอจี”**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา.

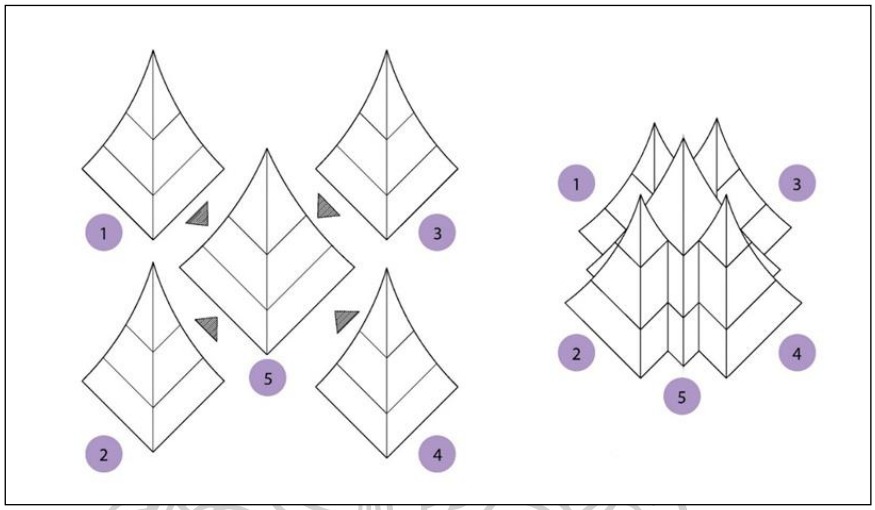

ภาพที่ 215 ภาพสามมิติสันนิษฐานบุษบกในจิตรกรรม

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

สันนิษฐานรูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธบาทห้ายอดในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) แบบที่ 1

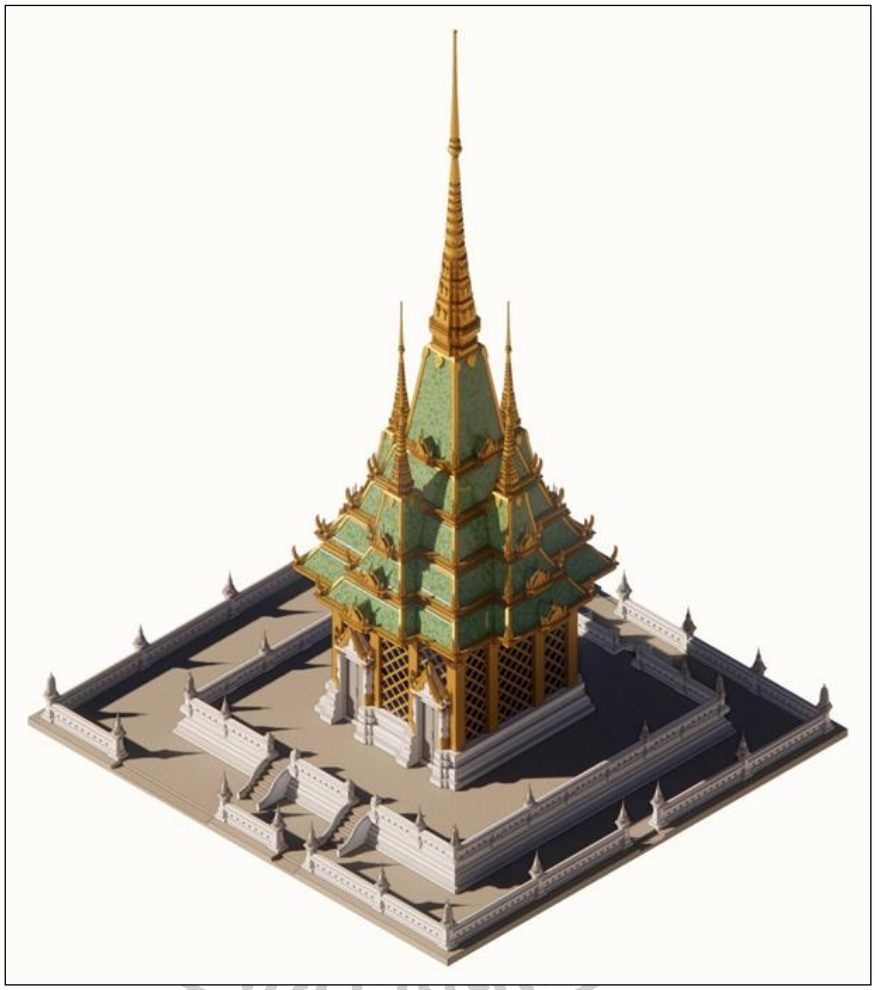
แนวทางเบื้องต้นในการสันนิษฐานทรงหลังคามณฑปพระพุทธบาทห้ายอด จากภาพลายเส้นแสดงแนวคิดหลังคามณฑปห้ายอด เกิดจากการนำหลังคามณฑปประธานรวมกับหลังคามณฑปย่อยอีกสี่หลังรวมเข้าด้วยกันในแนวแกนโดยอาศัยการเชื่อมกันของชั้นเชิงกลอนแต่ละชั้น โดยในส่วนยอดจะขึ้นยอดมณฑปแยกออกมาจากยอดมณฑปใหญ่ แนวทางการขึ้นทรงมณฑปนี้สะท้อนจากเจดีย์ห้ายอดวัดพระพุทธฉายและจิตรกรรมในอุโบสถมหาเตงตอจี เมืองสกายน์ ประเทศเมียนมา (ภาพที่ 216 ภาพที่ 217 และภาพที่ 218)

ภาพที่ 216 ภาพลายเส้นแสดงวิธีการรวมกันของมณฑป 5 ยอดแบบที่ 1

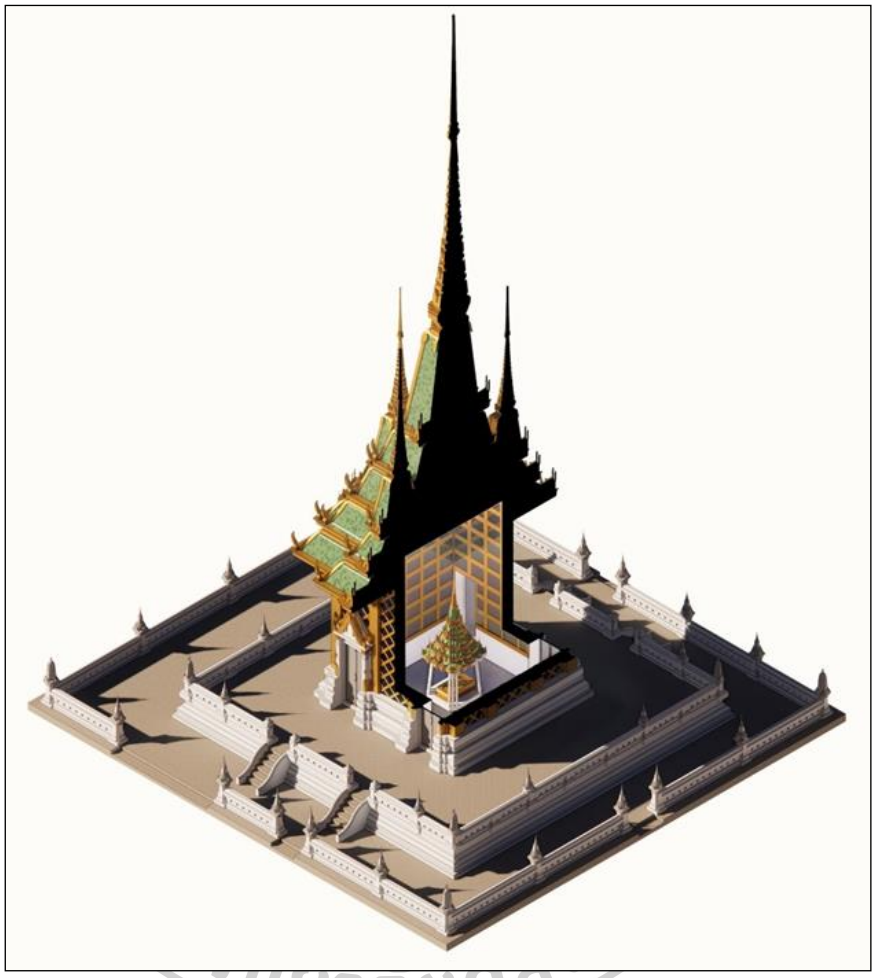
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาพที่ 217 ภาพสันนิษฐานสามมิติมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) สมัยอยุธยาปลายแบบที่ 1

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 218 ภาพสันนิษฐานสามมิติแสดงภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท เขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) สมัยอยุธยาปลายแบบที่ 1

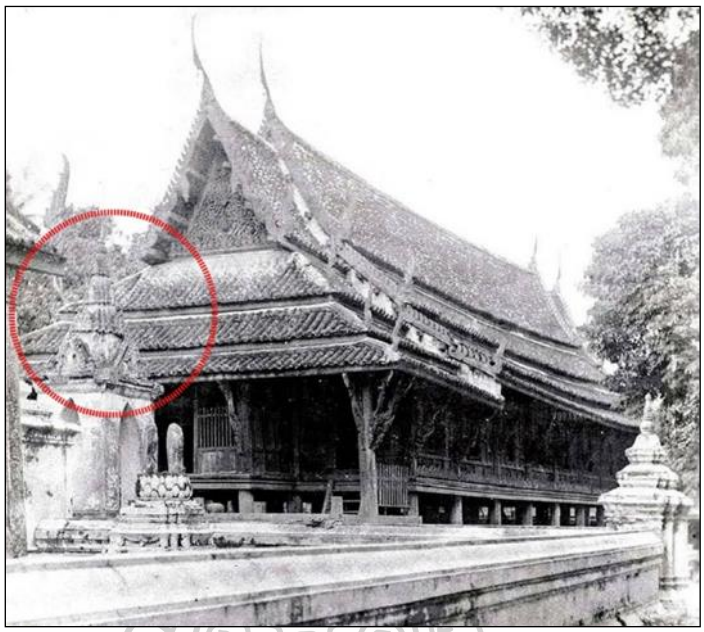
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

แนวทางที่ 2 มณฑปพระพุทธบาทแบบย่อมุมหลังคา เป็นแนวทางที่ผู้ศึกษาเสนอความเป็นไปได้ของมณฑปห้ายอดในอีกวิธีคิดหนึ่ง โดยอาศัยการปรากฏขึ้นของหลังคามณฑปย่อมุม ซึ่งปัจจุบันยังไม่สามารถกำหนดช่วงอายุที่เกิดขึ้นได้ ทั้งนี้หลักฐานที่ผู้เขียนใช้เป็นตัวอย่างล้วนอยู่ร่วมสมัยกับการบูรณะมณฑปพระพุทธบาทสระบุรีสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) (ภาพที่ 219 และภาพที่ 220)

ภาพที่ 219 ภาพซุ้มประตูทางเข้าทรงมณฑป อุโบสถวัดโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

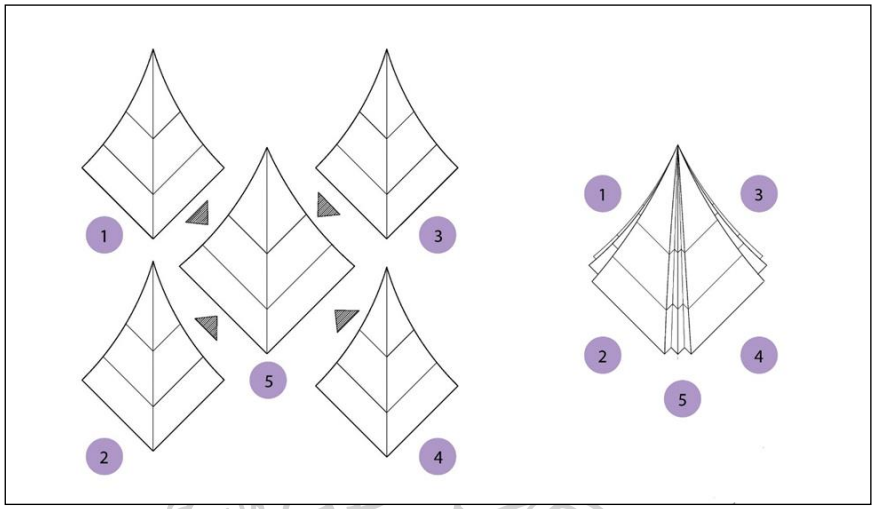
ภาพที่ 220 ภาพมณฑปน้อยหลังอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณารามวรวิหาร จังหวัดเพชรบุรี
ที่มา: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2567). **วัดใหญ่สุวรรณาราม**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ในช่วงเวลาของสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ขึ้นครองราชย์มีการสร้างพระ-อารามที่ประสูติของพระองค์พระราชทานนามว่าวัดโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร ที่อารามนั้นมีพระ-อุโบสถเป็นประธานของผังวัด โดยจุดที่น่าสังเกตคือซุ้มประตูทางเข้าของพระอุโบสถวัดโพธิ์ประทับ-ช้าง ทำเป็นซุ้มประตูทรงมณฑปมีย่อมุมซ้อนสามชั้นเชิงกลอน ซึ่งซุ้มประตูทรงมณฑปน่าจะเกิดขึ้นในช่วงรัชกาลพระองค์ เพราะหากเทียบเคียงกับซุ้มประตูเข้าพระอุโบสถวัดบรมพุทธาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ที่สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเพทราชา ซุ้มประตูด้านหน้ายังไม่ปรากฏทรงมณฑป ซึ่งลักษณะซุ้มทรงมณฑปแบบย่อมุมยังปรากฏที่ซุ้มประตูอุโบสถวัดสระบัว จังหวัดเพชรบุรี และอาคารมณฑปเล็กหลังพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณารามวรวิหาร จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งทั้งสองวัดล้วนสัมพันธ์กับสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ)

สันนิษฐานรูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธบาทห้ายอดในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) แบบที่ 2

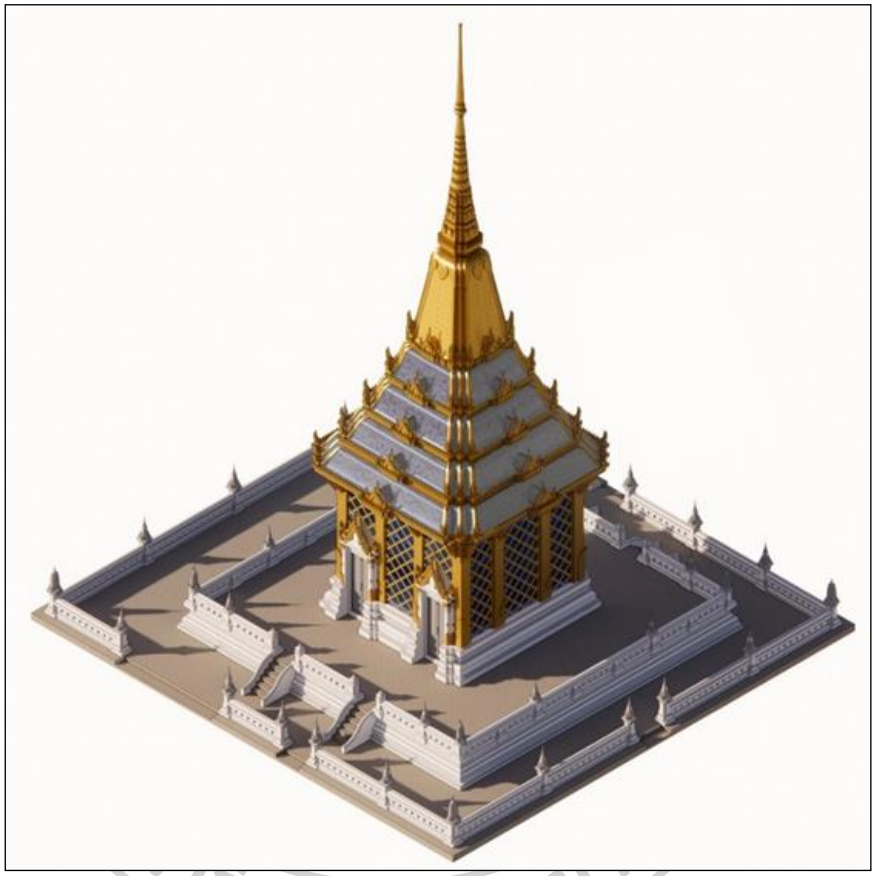
แนวทางในการสันนิษฐานมณฑปแบบย่อมุม เกิดจากแนวคิดการประกอบกันของหลังคามณฑปทรงสี่เหลี่ยมห้ายอดเข้าด้วยกันในระนาบเดียวกัน ก่อให้เกิดผังหลังคามณฑปแบบย่อมุม และ

ทำให้เกิดรูปทรงหลังคามณฑปที่ยอดทั้งห้ารวมกันในมณฑปยอดเดียวที่มีย่อมุม แนวทางของหลังคามณฑปแบบย่อมุมใช้รูปแบบเดียวกับซุ้มประตูทรงมณฑป และอาคารมณฑปเล็กหลังพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณารามวรวิหาร จังหวัดเพชรบุรี (ภาพที่ 221 ภาพที่ 222 และภาพที่ 223)

ภาพที่ 221 ภาพลายเส้นแสดงวิธีการรวมกันของมณฑป 5 ยอดแบบที่ 2
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

แนวทางในการสันนิษฐานมณฑปแบบย่อมุม เกิดจากแนวคิดการประกอบกันของมณฑปทรงสี่เหลี่ยมห้าหลังเข้าด้วยกันในลักษณะของผังมณฑปแบบย่อมุม โดยส่วนยอดมณฑปจะรวบเข้าหากันในชั้นบัลลังก์แนวทางของหลังคามณฑปแบบย่อมุมใช้รูปแบบเดียวกับซุ้มประตูทรงมณฑป และอาคารมณฑปเล็กหลังพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณารามวรวิหาร จังหวัดเพชรบุรี

ภาพที่ 222 ภาพสันนิษฐานสามมิติมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) สมัยอยุธยาปลายแบบที่ 2

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 223 ภาพสันนิษฐานสามมิติแสดงภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) สมัยอยุธยาปลายแบบที่ 2
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

จากรูปแสดงแบบสันนิษฐานในแนวทางที่ 2 ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ด้วยรูปแบบหลังคามณฑปแบบย่อมุม โดยมีหลังคาซ้อนชั้นห้าชั้นเชิงกลอน โดยการซ้อนชั้นเชิงกลอนสันนิษฐานจากรูปแบบชั้นเชิงกลอนในมณฑปพระพุทธบาทปัจจุบัน ที่เสารายโดยรอบรับปีกชายคาในชั้นเชิงกลอนที่ 6 และ 7 โดยหลังคาในชั้นเชิงกลอนที่ 5 มีคันทวยรับน้ำหนักโดยรอบ

ความเป็นไปได้ของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) เกิดขึ้นบนสมมติฐานที่เป็นหลังคามณฑปแบบห้ายอดตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ส่วนรูปแบบหลังคามณฑปผู้เขียนนำเสนอความเป็นไปได้ไว้เป็น

สองแนวทาง โดยอาศัยข้อมูลประกอบจากเอกสารและศิลปวัตถุอื่น ๆ มาสร้างแนวทางการสันนิษฐาน ความแตกต่างของหลังคามณฑปสองรูปแบบคือ **แนวทางที่ 1** ได้แสดงถึงมณฑปพระพุทธบาทห้ายอดอย่างเด่นชัด ด้วยการประกอบเข้าของยอดมณฑปเล็กสี่ยอดที่แทรกออกจากยอดมณฑปใหญ่ ส่วน **แนวทางที่ 2** แสดงให้เห็นถึงหลังคามณฑปพระพุทธบาทแบบย่อมุม ที่เกิดจากหลังคามณฑปห้ายอดมารวมกันในระนาบของชั้นเชิงกลอนทุกชั้น หลังคาห้ายอดในแนวทางที่ 2 จึงก่อเกิดในรูปทรงของหลังคามณฑปที่ทุกชั้นเชิงกลอนมีการย่อที่ชายคาทุกชั้น อย่างไรก็ตามแนวทางความเป็นไปได้ของหลังคามณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ที่ผู้ศึกษานำเสนอรูปแบบนั้น จากหลักฐานรูปทรงมณฑปพระพุทธบาทสระบุรีที่ปรากฏในปัจจุบัน และหลักฐานจากงานศิลปสถาปัตยกรรมร่วมสมัยในยุคสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ในทัศนะของผู้ศึกษาเชื่อว่าแนวทางที่ 2 เป็นแนวทางของรูปแบบหลังคามณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในสมัยอยุธยาปลาย และได้ส่งต่อรูปแบบหลังคามณฑปแบบย่อมุมสู่สมัยรัตนโกสินทร์ ส่วนรูปทรงหลังคาในแนวทางที่ 1 หากพิจารณาถึงรูปแบบหลังคาและการรับน้ำหนักของโครงสร้าง และหากสร้างจริงจากข้อจำกัดเรื่องผนังของอาคารมณฑปพระพุทธบาทที่ไม่มีเสารายรับ มณฑปแทรกต้องอาศัยโครงสร้างคันทวยค้ำขนาดใหญ่ที่จะรองรับชายคาที่ขึ้นยอดมณฑปแทรกได้ และในปัจจุบันผู้เขียนยังไม่พบรูปแบบหลังคามณฑปในแนวทางที่ 1 ปรากฏในมณฑปรอยพระพุทธบาทในพื้นที่การศึกษาอื่นเลย (ภาพที่ 224 ถึงภาพที่ 227)

มหาวิทยาลัยศิลปากร

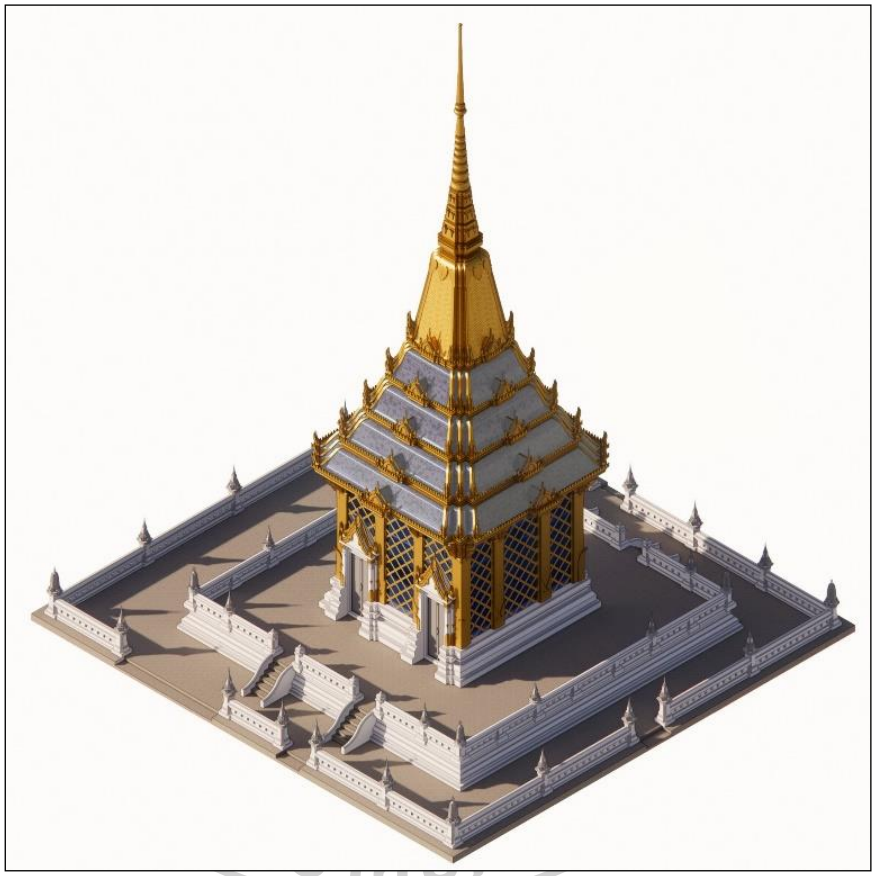
ภาพที่ 224 ภาพสันนิษฐานสามมิติด้านหน้าของมณฑปรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในสมัยอยุธยาปลาย

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

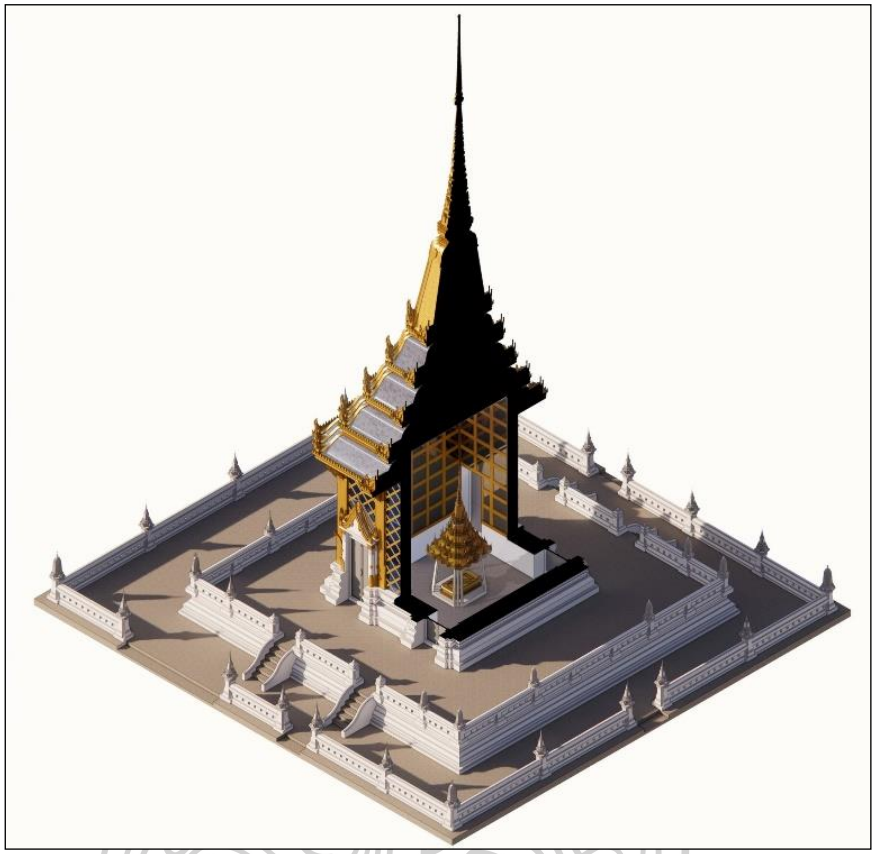
ภาพที่ 225 ภาพสันนิษฐานสามมิติด้านข้างของมณฑปรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในสมัยอยุธยาปลาย

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 226 ภาพสันนิษฐานสามมิติมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) สมัยอยุธยาปลายแบบที่ 2

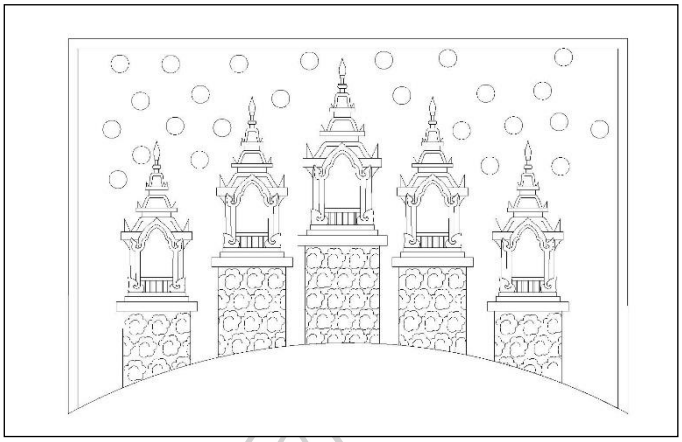
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภาพที่ 227 ภาพสันนิษฐานสามมิติแสดงภายในมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) สมัยอยุธยาปลายแบบที่ 2
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ความสัมพันธ์ระหว่างมณฑปพระพุทธบาทกับรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต

ผลจากการวิเคราะห์ชี้ให้เห็นถึงการปรับรูปแบบลวดลายมงคลร้อยแปดประการ ในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ที่แสดงถึงสัญลักษณ์ของภูเขาศักดิ์สิทธิ์ทั้งห้าในพื้นที่ป่าหิมพานต์เพิ่มเติมเข้าไป เพื่อเน้นย้ำความหมายที่ชัดเจนยิ่งขึ้นของรอยพระพุทธบาทที่พระพุทธเจ้าประทับไว้ในชมพูทวีป สัญลักษณ์ภูเขาสุทัสสนะ ภูเขาจิตรกูฏ ภูเขากาลกูฏ ภูเขาคันธมาทน์และภูเขาไกรลาส ถูกแสดงให้เห็นภายใต้สัญลักษณ์แท่งทรงสี่เหลี่ยมที่ด้านบนมีอาคารมณฑปประดิษฐานอยู่ (ภาพที่ 228)

ภาพที่ 228 ภาพลายเส้นแสดงสัญลักษณ์มงคลเขาหิมพานต์ ในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏ
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

รูปลักษณ์ของแกนแท่งสี่เหลี่ยมและมีมณฑปที่ส่วนปลาย ถูกรับรู้ในนัยยะถึงภูเขามาก่อนแล้ว เพราะก่อนหน้านั้นในรอยพระพุทธบาทที่เจดีย์ลอกะนันดา (Lawkananda Pagoda) เมืองพุกาม ประเทศเมียนมา ที่ถูกสร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ก็ปรากฏการใช้สัญลักษณ์มณฑปบนแกนแท่งสี่เหลี่ยมในความหมายของภูเขาพระสุเมรุเช่นกัน (ภาพที่ 229)

ภาพที่ 229 ภาพลายเส้นแสดงภูเขาในรอยพระพุทธบาทที่เจดีย์ลอกะนันดา (Lawkananda Pagoda) เมืองพุกาม ประเทศเมียนมา
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ในอยุธยาเองก็นำระบบสัญลักษณ์ แกนแท่งสี่เหลี่ยมที่มีลักษณะคล้ายแท่งหินและอาคารมณฑป ใช้ประกอบการสร้างความหมายถึง **ภูเขา** ซึ่งปรากฏในสัญลักษณ์มงคลในรอยพระพุทธบาทภาพพระบฏและปรากฏในภาพจิตรกรรมฝาผนัง (ภาพที่ 230)

ภาพที่ 230 ภาพสัญลักษณ์ภูเขาในภาพจิตรกรรมวัดเกาะแก้วสุทธาราม จ.เพชรบุรี
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

แนวคิดเชิงระบบสัญลักษณ์นี้ ปรากฏในรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว-บรมโกศอยู่หลายรอย ซึ่งทั้งนี้ภาพภูเขาในรอยพระพุทธบาทก็สะท้อนมาที่องค์ประกอบสถาปัตยกรรมภายนอกที่ครอบรอยพระพุทธบาทอยู่ เพราะอยุธยาเองนิยมสร้างอาคารมณฑปทรงยอดกรวยแหลมแบบที่ปรากฏในสัญลักษณ์มงคลในรอยพระพุทธบาท ครอบรอยพระพุทธบาทและอยู่บนพื้นที่ภูเขาเช่นกัน ตามความเห็นของผู้ศึกษาการสร้างอาคารมณฑปเพื่อครอบรอยพระพุทธบาท จึงหมายถึงการสร้างความหมายให้ภูเขานั้นมีความพิเศษมากกว่าภูเขาลูกอื่น ๆ อาคารมณฑปที่ยอดเขาจึงเป็นปลายยอดสุดของภูเขาที่ถูกให้ความหมายใหม่ **ยอดกรวยสี่เหลี่ยมซ้อนชั้นของหลังคามณฑปจึงสะท้อนความหมายของยอดภูเขาศักดิ์สิทธิ์** ที่ถูกสถาปนาขึ้น แนวคิดเรื่องยอดทรงมณฑปในอาคารมณฑป

พระพุทธบาทคือส่วนยอดของภูเขา สอดคล้องกับ “บุณโณวาทย์คำฉันท์” ที่พระมหานาควัดท่าทรายได้พรรณนาถึงมณฑปพระพุทธบาทไว้ว่า

สฤษฎิสวมพระพุทธบาท มุนีนาถจอมธรรม์
ยังยอดศิขรบรร พตพิศโพรงพราย
(กรมศิลปากร, 2502: 5)

ก่อนหน้าผู้แต่งได้บรรยายถึงมณฑปที่สร้างครอบรอยพระพุทธบาท โดยได้นำลักษณะหลังคามณฑปมาสวมทับบนภูเขา ทำให้ยอดที่ปรากฏจากการสวมทับของอาคารมณฑปกับภูเขาเดิมกลายเป็นส่วนหนึ่งของยอดภูเขาใหม่ จึงเท่ากับว่าไม่สามารถแยกพิจารณาระหว่างภูเขากับมณฑปบนภูเขาเพราะทั้งสองส่วนต่างสื่อถึงภูเขาเหมือนกัน

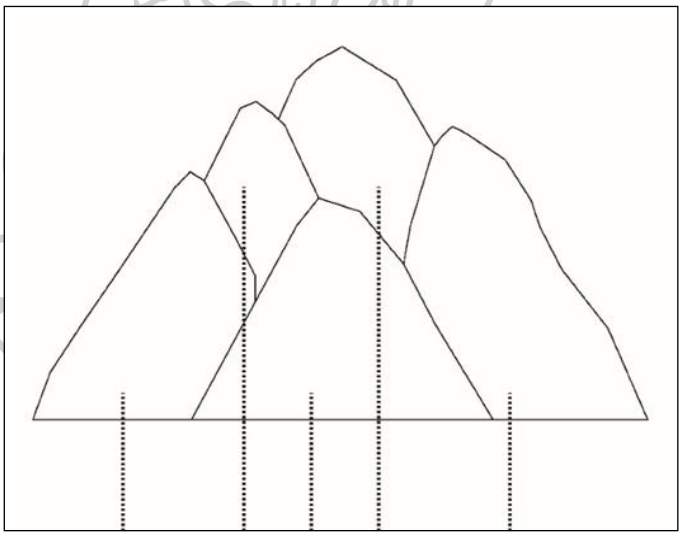
รอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ภายหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงพบรอยพระพุทธบาท ก็ได้ให้สถาปนาพระมณฑปครอบรอยพระพุทธบาทนั้นไว้ หลังจากนั้นมณฑปพระพุทธบาทพบการบูรณะครั้งสำคัญในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ได้โปรดเกล้าฯบูรณะหลังคามณฑปพระพุทธบาทขึ้นใหม่ ผลจากการศึกษาพบว่าการบูรณะครั้งนี้ได้ก่อให้เกิดรูปทรงใหม่ของหลังคามณฑป “ทรงโปรดให้ช่างต่ออย่างมณฑปพระพุทธบาท ให้มียอดห้ายอด ให้ย่อเก็จมีบันแถลงและยอดแทรกด้วย” (กรมศิลปากร, 2516: 176) ผลการศึกษาก่อนหน้าชี้ให้เห็นถึงรูปแบบหลังคามณฑปห้ายอดในความหมายของสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ไม่ใช่การเอายอดมณฑปห้าอันมาวางแยกขาดจากกันให้เห็นเป็นห้ายอด แต่คือการสร้างย่อมุมให้ยอดทั้งห้าเป็นยอดเดียวกัน

ความเชื่อมโยงระหว่างสัญลักษณ์มงคลในรอยพระพุทธบาท สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว-บรมโกศซึ่งปรากฏยอดเขาห้ายอดในรอยพระพุทธบาท กับช่วงเวลาที่สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ให้ต่อยอดมณฑปใหม่เป็นมณฑปห้ายอดจึงเป็นประเด็นที่เชื่อมโยงถึงกัน เพราะลวดลายมงคลรูปภูเขาศักดิ์สิทธิ์ในรอยพระพุทธบาทกับยอดมณฑปที่ครอบรอยพระพุทธบาท ต่างสะท้อนให้เห็นในสิ่งเดียวกันคือ “ภูเขาศักดิ์สิทธิ์” ในชมพูทวีป หากนับช่วงเวลาเริ่มต้นที่สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ให้บูรณะมณฑปพระพุทธบาทเป็นห้ายอดในปีพ.ศ.2246 จนถึงช่วงเวลาที่ทำแผ่นครอบรอยพระพุทธบาททองคำในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศในปีพ.ศ.2293 เป็นระยะเวลา 47 ปี ซึ่งด้วยข้อมูลที่ผู้ศึกษารวบรวมไว้พบว่าลวดลายมงคลภูเขาห้าแห่งได้ปรากฏมาก่อนแล้วในพระ-

พุทธบาทสี่รอยวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง ด้วยระยะเวลาที่ไม่ทิ้งห่างจากการปรับยอดมณฑปเป็นห้ายอดในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ไม่นานนัก ผู้ศึกษาจึงเชื่อว่าที่สมเด็จพระ-สรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ได้ปรับยอดมณฑปเป็นห้ายอด เพื่อทำให้เขาสุวรรณบรรพตกลายเป็นยอดภูเขาที่สำคัญและศักดิ์สิทธิ์ที่สุดในชมพูทวีป

สร้าง “ภูเขาหิมพานต์” ผ่านมณฑปรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี)

ลักษณะพิเศษของภูเขาหิมพานต์ที่ปรากฏในคติไตรภูมิ คือ ภูเขาที่ภายในมียอดรวมกัน 84,000 ยอด โดยมียอดเขาใหญ่อยู่ 5 ยอดคือ ภูเขาสุทัสสนะ ภูเขาจิตรกูฏ ภูเขากาลกูฏ ภูเขาคันธมาทน์ ภูเขาไกรลาส รวมกันในภูเขาเดียว โดยพื้นที่กลางของภูเขาทั้งห้าเป็นสระอโนดาตที่ภูเขาทั้งห้าล้อมรอบอยู่ (ภาพที่ 231)

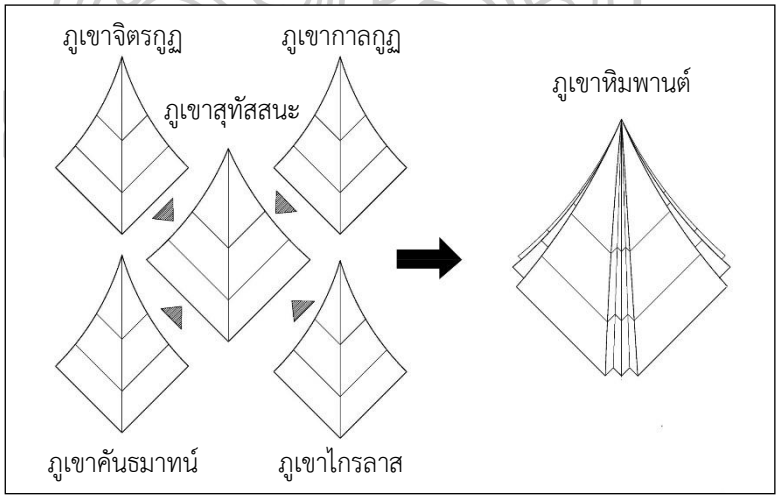
ภูเขาจิตรกูฏ ภูเขาไกรลาส ภูเขาคันธมาทน์

ภูเขากาลกูฏ ภูเขาสุทัสสนะ

ภาพที่ 231 ภาพลายเส้นแสดงภูเขาหิมพานต์ ที่ประกอบด้วยยอดเขาภายใน 5 ยอด

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ภูเขาทั้งห้าจึงรวมอยู่ในภูเขาเดียว มีพื้นที่กลางของภูเขาทั้งห้าเป็นสระอโนดาตที่ภูเขาทั้งห้าล้อมรอบอยู่ ภูเขาทั้งห้าจึงเสมือนขอบของสระอโนดาต ยอดเขาหิมพานต์ชื่อสุทัสสนะกูฏเป็นยอดทองสูง 200 โยชน์ ภูเขาจิตตกูฏเป็นภูเขาที่อุดไปด้วยแก้วทั้งปวง ภูเขาคันธมาทน์อุดมไปด้วยแก้วลาย ภูเขากาลกูฏอุดมไปด้วยแก้วอัญมณีสีเขียว ภูเขาไกรลาสอุดมไปด้วยแก้วแร่เงิน ภูเขาหิมพานต์จึงเสมือนยอดเขาที่รวบรวมยอดภูเขาใหญ่หลาย ๆ ยอดประกอบไว้ด้วยกัน ความพิเศษของเขาหิมพานต์คือการกล่าวถึงองค์ประกอบภายในภูเขาแต่ละลูกที่สะท้อนสีสันและวัสดุธาตุในภูเขา เช่น ภูเขาสุทัสสนะกูฏเป็นภูเขายอดทองมีทองเป็นองค์ประกอบ ไกรลาสกูฏเป็นภูเขาเงิน ภูเขากาลกูฏมีแก้วอัญมณีสีเขียว ซึ่งเมื่อกลับมาพิจารณาถึงมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพตซึ่งมีการปรับเปลี่ยนยอดในสมัยรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ให้เป็นห้ายอด การปรับเปลี่ยนจากหลังคามณฑปทรงกรวยแหลมสี่เหลี่ยม สู่การย่อมุมที่หลังคามณฑปสอดคล้องกับแนวคิดของภูเขาหิมพานต์ที่ประกอบด้วยภูเขาใหญ่อีกห้ายอดรวมอยู่ในยอดเดียวกัน (ภาพที่ 232)

ภาพที่ 232 ภาพลายเส้นแสดงหลังคามณฑปพระพุทธบาทกับความหมายภูเขาหิมพานต์ที่ประกอบเข้าเป็นมณฑป 5 ยอด ในลักษณะการย่อมุม

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ช่างในสมัยอยุธยาจึงได้นำแนวคิดจากคติไตรภูมิของภูเขาหิมพานต์ ซึ่งประกอบด้วยภูเขาห้ายอดมาแสดงสู่งานสถาปัตยกรรมโดยหยิบยืมวิธีในการย่อมุมจากเจดีย์เหลี่ยมย่อมุม ที่ปรากฏในอยุธยามาก่อนแล้ว นำมาปรับใช้กับงานสถาปัตยกรรมเครื่องไม้ โดยนำแนวคิดของภูเขาหิมพานต์ที่ภายในมีห้ายอดแทนค่าด้วยมณฑปย่อมุมไม้สิบสอง ที่สื่อความหมายถึงภูเขาทั้งห้าของภูเขาหิมพานต์ที่รวมกันเป็นยอดมณฑปยอดเดียว นอกจากนั้นช่างอยุธยาเองก็มีความเข้าใจถึงวัสดุที่จะสื่อความหมายถึงความพิเศษของภูเขาศักสิทธิ์ทั้ง 5 จึงเลือกวัสดุประดับตกแต่งก็สื่อถึงภูเขาต่าง ๆ ในภูเขาหิมพานต์ เราจึงเห็นมณฑปพระพุทธบาทถูกประดับด้วยวัสดุตกแต่งที่หลากหลาย ทั้งทอง กระจกสี ดีบุกและเงิน เป็นวัสดุที่ถูกเลือกใช้ประดับตกแต่งมณฑปรอยพระพุทธบาท เพราะหากพิจารณาจาก “คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา” พบว่าภูเขาทั้งห้าในเขาหิมพานต์ ต่างก็มีเนื้อแร่ธาตุที่ทำให้ภูเขามีสีสันต่าง ๆ ตามวัสดุที่เลือกใช้ในการประดับตกแต่งมณฑปรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณ-บรรพต “เงิน” ถูกใช้เพื่อปูพื้นภายในมณฑปพระพุทธบาท เนื้อความมันวาวของวัสดุเงินสอดคล้องกับ “ภูเขาไกรลาส” ซึ่งเป็นภูเขาสีเงินอุดมไปด้วยสินแร่เงิน “แก้ว” ในที่นี้คือกระจกที่บุผนังรอบมณฑปรอยพระพุทธบาท ซึ่งช่างอยุธยาใช้กระจกเพื่อให้ความหมายถึงแก้วต่าง ๆ ตามที่บุณโณวาทย์คำฉันท์ได้บรรยายถึงผนังมณฑปดังนี้

ผนังดาษกระจกแจ่ม ชวลิตงามเงา
กลแก้วผลึกเพรา รลอกเลื่อนลลานไป
(กรมศิลปากร, 2502: 6)

ผนังมณฑปที่ประดับด้วยกระจกทั้งภายในและภายนอก ช่างอยุธยาจึงพยายามสื่อถึง “ภูเขาจิตรกูฏ” ภูเขาแก้วทั้งปวง โดย “ภูเขากาลกูฏ” เป็นภูเขาที่มีแก้วอัญมณีสีเขียว และภูเขา “ภูเขาคันธมาทน์” ก็เป็นภูเขาที่มีแก้วลาย (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2555: 187)

“ดีบุก” และ “ทอง” ปรากฏเป็นวัสดุมุงหลังคามณฑปรอยพระพุทธบาท เนื้อดีบุกเมื่อหลอมและเทเป็นแผ่นจะมีเนื้อวัสดุมันวาวคล้ายเงิน ทำให้ส่วนยอดของหลังคามณฑปเมื่อมุงด้วยแผ่นดีบุกจะสะท้อนสีเงินเสมือนภูเขาไกรลาสซึ่งเป็นภูเขาสีเงินยวง การประดับตกแต่งหลังคามณฑปด้วยแผ่นทองน่าจะเริ่มต้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ที่โปรดเกล้าฯให้เอาทองจากเมืองบางพาน

มาตีบุที่หลังคามณฑปหนึ่งชั้นเชิงกลอน การประดับแผ่นทองที่หลังคาเป็นความตั้งใจของช่างอยุธยาที่ต้องการสื่อถึง “ภูเขาสุทัสสนะ” ซึ่งเป็นส่วนยอดของภูเขาหิมพานต์ที่มียอดเป็นทอง

การที่ช่างอยุธยาได้พยายามสร้าง “ภูเขาหิมพานต์” ให้ปรากฏใน “มณฑปรอยพระพุทธ-บาท” เพื่อเสริมสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับ “ภูเขาสุวรรณบรรพต” ให้ทวีความสำคัญขึ้นด้วยวิธีการสวมยอดเขาศักดิ์สิทธิ์ในชมพูทวีปที่ปรากฏตาม “คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา” การสร้างภูเขาหิมพานต์ชี้ให้เห็นว่า คติความเชื่อของชาวอยุธยายังคงยึดโยงกับคติไตรภูมิอย่างแนบแน่น ซึ่งแท้จริงแล้วแนวคิดเรื่องพื้นที่จักรวาลแบบพุทธได้ถูกถ่ายทอดมาอย่างยาวนาน ปรากฏมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยกับ “คัมภีร์ไตรภูมิพระร่วง” การสร้างภูเขาศักดิ์สิทธิ์นอกจากสร้างผ่านรูปทรงมณฑปแบบย่อมุมไม้สิบสองยังประกอบเข้ากับการประดับตกแต่งด้วยวัสดุหลากหลายชนิดผ่านความวิจิตร และฝีมือเชิงช่างชั้นสูง รูปทรงและการตกแต่งอย่างวิจิตรยังช่วยให้อาคารมณฑปรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) มีความแตกต่างจากมณฑปพระพุทธบาทในพื้นที่อื่น ๆ

รูปแบบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยาจากกรณีศึกษา

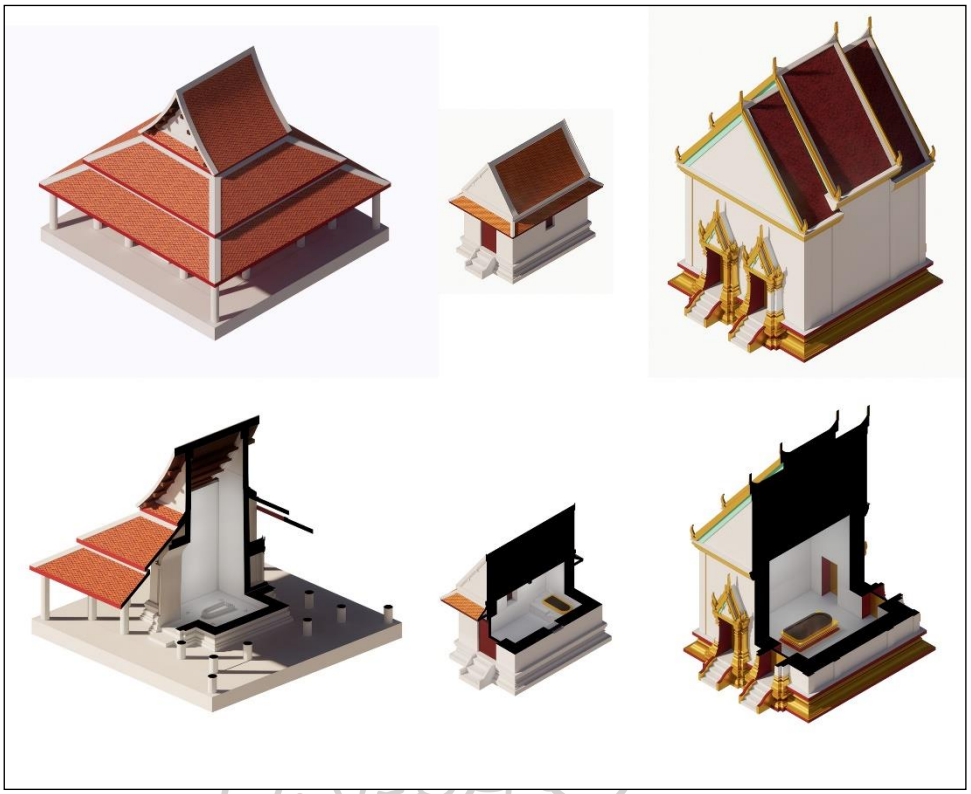
จากการลงพื้นที่สำรวจอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท พบถึงความหลากหลายของลักษณะอาคาร ผู้ศึกษาจึงได้จำแนกกลุ่มของอาคาร โดยแยกจากรูปแบบหลังคาที่พบมีสองลักษณะ คือ อาคารรอยพระพุทธบาทหลังคาทรงโรงและหลังคาทรงมณฑป ในหลังคาทรงมณฑปก็ยังสามารถแยกเป็นแบบสี่ชั้นเชิงกลอนและห้าชั้นเชิงกลอน ทั้งนี้อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่พบยังจำแนกได้จากพื้นที่ตั้งของตัวอาคาร ซึ่งส่วนใหญ่แล้วเป็นอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทบนภูเขา แต่ในขณะเดียวกันก็พบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทภายในผังเขตพุทธาวาสด้วยเช่นกัน

กลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทแบบหลังคาทรงโรง

การเกิดขึ้นของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท เริ่มขึ้นเมื่อมีการค้นพบรอยพระ-พุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดเกล้าฯ ให้สร้างอาคารมณฑปเป็นอาคารครอบรอยพระพุทธบาท เบื้องต้นรูปแบบของมณฑปพระพุทธบาทยุคแรกไม่แน่ชัดว่ามีลักษณะอย่างไร มีเอกสารยืนยันชิ้นเดียวที่กล่าวถึงรูปแบบมณฑปในยุคเริ่มต้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม จากคำให้การขุนโขลนว่า “ท่านจึงให้ก่อเป็นผนังทำเป็นหลังคามุงกระเบื้องไว้อย่างวัดพนัญเชิง” (กรมศิลปากร, 2507: 59) ข้อมูลจากคำให้การขุนโขลนเป็นข้อมูลที่

กล่าวถึงหลังคาของมณฑปรอยพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ว่ามีหลังคามุงกระเบื้องซึ่งจะแตกต่างจากหลังคามณฑปในยุคสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ที่หลังคามุงด้วยแผ่นดีบุก ผู้ศึกษาจึงตั้งข้อสังเกตว่ารูปแบบหลังคาเริ่มต้นของมณฑปพระพุทธบาทอาจเป็นหลังคาทรงอื่นซึ่งไม่ใช่ทรงมณฑป เพราะรูปแบบหลังคามณฑปยุคแรกได้อ้างอิงรูปทรงจากวิหารวัดพนัญเชิง ที่มีรูปแบบเป็นหลังคาทรงโรงชักชายคาปีกนกสองชั้นโดยรอบ กอปรกับการศึกษาในบทก่อนหน้าพบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทจากกรณีศึกษาพบรูปทรงหลังคาซึ่งไม่ใช่ทรงมณฑป เช่น อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อาคารประดิษฐานรอยพระ-พุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง และอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก โดยที่อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี ได้ระบุช่วงเวลาของการจำลองรอยพระพุทธบาทจากเขาสุวรรณบรรพตมาประดิษฐานภายในอย่างชัดเจน ในรัชสมัยสมเด็จ-พระนารายณ์มหาราช

จากกรณีศึกษาพบว่า อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่มีหลังคาทรงโรงเป็นอาคารขนาดเล็กถึงขนาดกลางตั้งอยู่บนพื้นที่ราบไม่ได้เป็นอาคารที่อยู่บนภูเขา ทั้งหมดตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส แต่ไม่ได้อยู่ในแนวแกนประธานเป็นเพียงอาคารประกอบผังบริเวณเท่านั้น มีเพียงอาคารประดิษฐาน รอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี ที่ยืนยันช่วงเวลาในการก่อสร้างได้ว่าอยู่ในราวปีพ.ศ.2224 ส่วนอาคารอีกสองหลังทำได้เพียงเทียบเคียงช่วงเวลาที่ใกล้เคียง โดยในอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร ซึ่งเป็นวัดที่สร้างขึ้นในช่วงปลายรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9 (พระเจ้าท้ายสระ) ถึงต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พอจะอนุมานช่วงเวลาได้ว่าในราวปีพ.ศ.2271 ส่วนอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหารนั้น ไม่มีประวัติในการสร้างแต่เมื่อเทียบกับรูปแบบรอยพระพุทธบาทที่ประดิษฐานภายในแล้ว อยู่ในยุคก่อนสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศแน่นอน เพราะพบรูปแบบของสัญลักษณ์ภูเขาที่ส้นพระบาท และโครงสร้างลวดลายยังมีลักษณะโครงสร้างลวดลายแบบสุโขทัย-พุกาม (ภาพที่ 233)

อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จ.พิษณุโลก | อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร จ.พระนครศรีอยุธยา | อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จ.อ่างทอง

ภาพที่ 233 ภาพกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทหลังคาทรงโรง
ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ลักษณะอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาททั้งสามหลังตั้งอยู่บนพื้นที่ราบจึงไม่ต้องการสะท้อนแนวคิดของภูเขาผ่านทรงของตัวหลังคามณฑป อาจเป็นเพราะถูกวางในลักษณะอาคารประกอบผัง และเพื่อเป็นอาคารสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธบาท ผังพื้นอาคารทั้งหมดอยู่ภายใต้รูปทรงผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ซึ่งเป็นผังของอาคารมณฑปหากแต่หลังคาเป็นหลังคาทรงโรงธรรมดา เช่น อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก มีการก่อผนังทึบในส่วนบริเวณที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาท ทำเป็นประตูทางเข้าหนึ่งทาง ซึ่งภายในมีพื้นที่เล็กมากเพียงพอสำหรับคนเข้าไปสักการะเพียงแค่สามถึงสี่คน หากแต่มีการออกแบบพื้นที่ชายคาปีกนกโดยรอบสำหรับการ

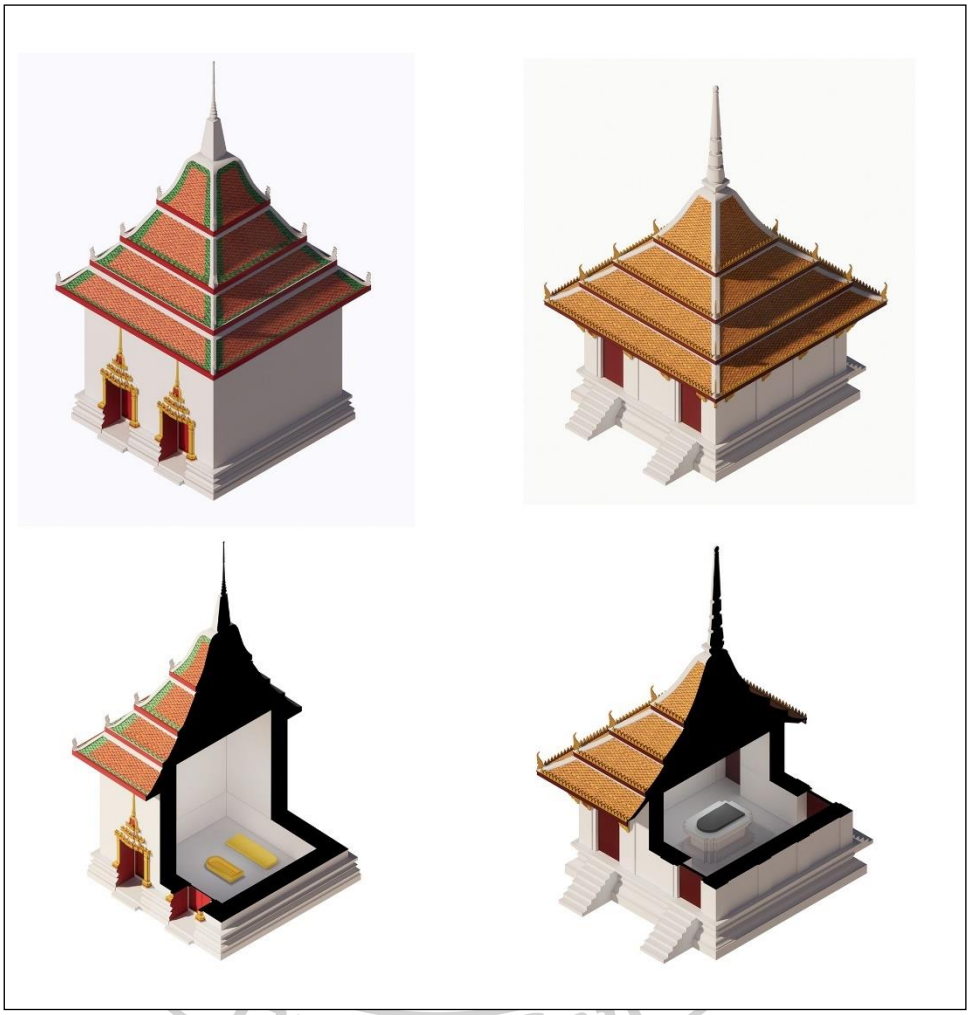
เดินทักษิณาวรรตไว้ เมื่อดูภายนอกจึงเสมือนอาคารโถงมากกว่า และที่อาคารประดิษฐานรอยพระ-พุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง ก็ปรากฏผังพื้นเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสเช่นกัน แต่หลังคาเป็นทรงโรงซ้อนสองชั้นแทน

กลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทแบบหลังคาทรงมณฑป

เป็นกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่อยู่ในผังอาคารมณฑปผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีหลังคากรวยเหลี่ยมซ้อนชั้น โดยจำแนกการซ้อนชั้นหลังคาเป็นแบบสี่ชั้นเชิงกลอนและแบบห้าชั้นเชิงกลอน และแบบซ้อนชั้นเชิงกลอนแบบอื่น ๆ

1. มณฑปสี่ชั้นเชิงกลอนประกอบด้วย มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขา-บางทราย จังหวัดชลบุรี และมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท จังหวัดนครสวรรค์ (ภาพที่ 234)

มหาวิทยาลัยศิลปากร

อาคารประดิษฐานรอย
พระพุทธบาทวัดเขาบางทราย
จ.ชลบุรี

อาคารประดิษฐานรอย
พระพุทธบาทไพศาลี วัดพระพุทธบาท
จ.นครสวรรค์

ภาพที่ 234 ภาพกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทหลังคาสี่ชั้นเชิงกลอน

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ทั้งมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดเขาบางทราย และมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไพศาลี ต่างเป็นอาคารมณฑปที่ตั้งอยู่บนภูเขาทั้งคู่และมีขนาดพื้นที่อาคารใกล้เคียงกันที่พื้นที่อาคาร 7.30-7.50 เมตร ภายในรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทรายเป็นรอยพระพุทธบาทจากธรรมชาติ ไม่ระบุปีการสร้างอาคารไว้แต่น่าจะสร้างหลังจากการพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตแล้ว ตัวอาคารมีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างเป็นคอนกรีตหลังการบูรณะมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระพุทธบาทไพศาลี มณฑปตั้งอยู่บนภูเขาขนาดย่อมไม่ไกลจากเมืองเก่าไพศาลีนักภายในประดิษฐานรอยพระพุทธบาทหินแกะ เมื่อพิจารณาจากลวดลายซึ่งกะเทาะไปเป็นส่วนมากยังคงรักษาโครงสร้างการวางลวดลายมงคลแบบพุกาม-สุโขทัย และมีรูปลักษณ์ลายมงคลก่อนสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ตัวอาคารมณฑปมีผนังและช่องเปิดคล้ายกับผนังมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) คาดคะเนจากรอยพระพุทธบาทที่ปรากฏ มณฑปประดิษฐานรอยพระ-พุทธบาททั้งสองแห่งน่าจะอยู่ในช่วงก่อนรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ)

2. มณฑปห้าชั้นเชิงกลอน ประกอบด้วยมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่-อินทาราม จังหวัดชลบุรี, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี, และมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สมัยอยุธยา) จังหวัดสระบุรี (ภาพที่ 235) มณฑปห้าชั้นเชิงกลอนจากกรณีศึกษาส่วนใหญ่พื้นที่อาคารอยู่ในช่วง 8.10-8.50 เมตร โดยมีมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี ที่มีพื้นที่อาคารอยู่ที่ 9.60 เมตร ทั้งหมดเป็นอาคารมณฑปที่ตั้งบนภูเขา ยกเว้นมณฑปพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี ที่ตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาสในแนวแกนประธานของวัด โดยมณฑปรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี เกิดจากการสันนิษฐานรูปแบบในช่วงสมัยอยุธยาปลาย ซึ่งเป็นรูปแบบหลังคามณฑปในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ก่อนที่งานประดับตกแต่งทั้งหมดจะแล้วเสร็จในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ข้อสังเกตพบว่าพื้นที่อาคารมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขา-สุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี กับมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี ต่างก็มีขนาดพื้นที่ตัวอาคารใกล้เคียงกัน ทั้งนี้ช่วงเวลาการสร้างมณฑปพระพุทธบาทวัดใหญ่-อินทารามไม่ถูกระบุไว้ชัดเจน หากแต่เมื่อพิจารณาถึงรูปแบบอุโบสถและวิหารซึ่งอยู่ในแนวแกนเดียวกับมณฑปรอยพระพุทธบาทมีรูปแบบศิลปกรรมแบบอยุธยากลางถึงอยุธยาปลาย ส่วนที่มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี จัดเป็นมณฑปที่มีขนาดอาคารกว้างที่สุด

อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดใหญ่อินทาราม จ.ชลบุรี	อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดเขาบางพระ จ.ชลบุรี	อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท เขาสุวรรณบรรพต (สมัยอยุธยา) จ.สระบุรี

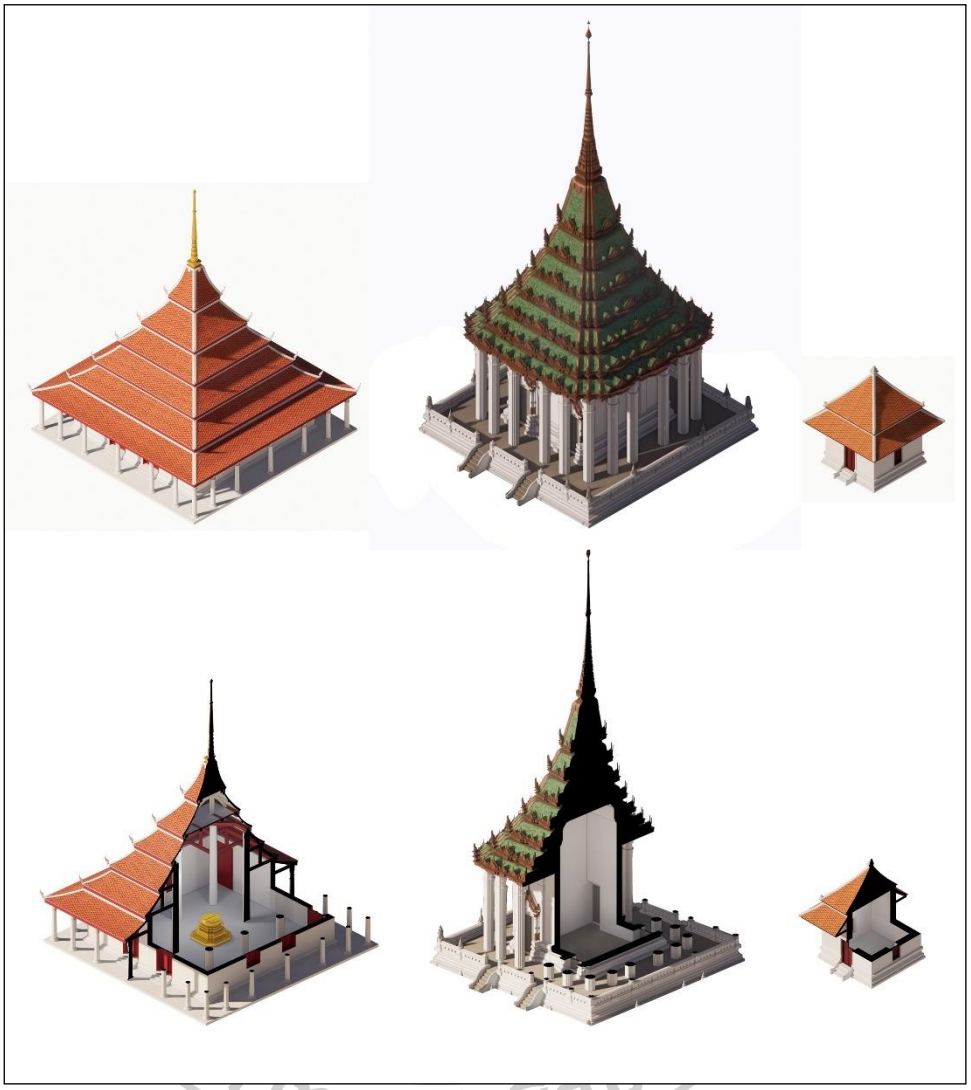
ภาพที่ 235 ภาพกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทหลังคาห้าชั้นเชิงกลอน

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

ในบรรดามณฑปที่มีชั้นเชิงกลอนห้าชั้น ซึ่งเป็นไปได้ว่าเกิดจากการบูรณะเป็นโครงสร้างคอนกรีตภายใต้รูปทรงเดิม ข้อแตกต่างของมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี เป็นมณฑปเดียวที่มีรูปทรงหลังคามณฑปย่อมุมไม้สิบสอง ซึ่งเริ่มทำในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ)

3. มณฑปซ้อนชั้นเชิงกลอนในรูปแบบอื่น ๆ ประกอบด้วยมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สมัยรัตนโกสินทร์) จังหวัดสระบุรี และมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด (ภาพที่ 236)

กลุ่มมณฑปชั้นเชิงกลอนในรูปแบบอื่น ๆ ปรากฏพบจำนวนการซ้อนชั้นเชิงกลอนที่ไม่ซ้ำกับอาคารใด ๆ ในพื้นที่กรณีศึกษากลุ่มมณฑปทั้งหมด เป็นอาคารมณฑปตั้งบนภูเขาประกอบด้วยมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์ มีรูปแบบการซ้อนชั้นเชิงกลอนหกชั้น ซึ่งแตกต่างจากมณฑปอื่น ๆ และที่ผังอาคารปรากฏเสาร่วมใน อาจเป็นเพราะเป็นมณฑปที่มีขนาดอาคารกว้างที่สุดถึง 12.50 เมตร ทำให้ต้องมีโครงสร้างเสาร่วมในเพื่อรับผืนหลังคาที่ปีกชายคาปรากฏเสาพะไลขนาดเล็กรับหลังคาปีกนกโดยรอบ ซึ่งหากพิจารณาถึงระบบโครงสร้างเป็นแบบผสม คือ มีระบบโครงเสาตุ๊กตารับหลังคาเสาร่วมใน ไม่ได้ใช้ระบบโครงสร้างของการขึ้นหลังคาทรงมณฑปที่ใช้เสาโครงสร้างต่อระยะ ช่วงระยะเวลาในการก่อสร้างมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์ จากบันทึกคาบเกี่ยวกับช่วงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ หากแต่รูปแบบงานก่อสร้างน่าจะเป็นอิทธิพลจากช่างท้องถิ่น จึงปรากฏรูปแบบมณฑปที่มีความเฉพาะพื้นที่ขึ้น มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ ชัดเจนว่ามีการทำชุดหลังคามณฑปขึ้นใหม่ทั้งหมด สิ่งที่แตกต่างอย่างชัดเจนจากรูปแบบมณฑปรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพตในช่วงสมัยอยุธยา คือ การมีเสาพะไลรอบมณฑปเพิ่มขึ้น เพื่อรองรับผืนหลังคาที่มีการซ้อนชั้นเชิงกลอนเพิ่มมากขึ้นจากห้าชั้นเป็นเจ็ดชั้นเชิงกลอน ซึ่งมากที่สุดในลักษณะหลังคามณฑปพระพุทธบาทในปัจจุบัน กอปรกับการปรับเปลี่ยนรูปแบบของหลังคามณฑปให้มีลักษณะซุ้มประกอบแบบบุษบก คือ ซุ้มรังไก่ (ซุ้มเล็ก) ทำให้มีลักษณะของหลังคามณฑปแตกต่างจากยุคอยุธยา ส่วนมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด จัดเป็นรูปแบบหลังคามณฑปซึ่งมีขนาดและการซ้อนชั้นเชิงกลอนน้อยที่สุด ขนาดพื้นที่ตัวอาคารกว้าง 4.50 เมตร ทำให้มีการซ้อนชั้นเชิงกลอนเพียงสองชั้นประกอบด้วยหลังคาประธาน

อาคารประดิษฐานรอย	อาคารประดิษฐานรอย	อาคารประดิษฐานรอย
พระพุทธบาท	พระพุทธบาท	พระพุทธบาท
วัดพระยืนพุทธบาทยุคล	เขาสุวรรณบรรพต	วัดบุปผาราม
จังหวัดอุตรดิตถ์	(สมัยรัตนโกสินทร์)	จังหวัดตราด
	จังหวัดสระบุรี	

ภาพที่ 236 ภาพกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทหลังคาแบบอื่น ๆ

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

และหลังคาปีกนก ซึ่งเมื่อพิจารณาจากระบบโครงสร้างและการประดับตกแต่งเป็นมณฑปพระพุทธบาทในยุคหลังจากมณฑปพระพุทธบาทที่อื่น ๆ อยู่มาก เพราะปรากฏการจำลองทั้งมณฑปรอยพระพุทธบาทสี่รอยและมณฑปรอยพระพุทธเขาสุวรรณบรรพตมาประดิษฐานไว้ภายในวัดบุปผารามแห่งนี้

ในบรรดาอาคารมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาททั้งหมดในพื้นที่กรณีศึกษา พบว่าผังตัวอาคารทั้งหมดอยู่ในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ความแตกต่างที่เห็นได้ชัดคือรูปแบบของหลังคา ทั้งนี้ในบรรดาอาคารกรณีศึกษาทั้งหมด มีเพียงอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก ที่ระบุช่วงเวลาในการก่อสร้างอาคารได้ชัดเจนจากจารึกในช่วงปีพ.ศ.2224 และอีกช่วงเวลาในการปรุงหลังคามณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี ใหม่ ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ในช่วงปีพ.ศ.2246 ที่ปรับหลังคามณฑปให้มีย่อมุมไม้สิบสอง ทั้งสองช่วงเวลา สามารถแสดงถึงพัฒนาการทางรูปแบบของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท โดยพัฒนาการของหลังคามณฑปพบการปรับเปลี่ยน รูปแบบไปสี่แนวทางด้วยกันคือ

1. รูปแบบมณฑปหลังคาทรงโรง อยู่ในชุดมณฑปรูปแบบแรกที่ปรากฏจากมณฑปรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก จนถึงอาคารประดิษฐานรอยพระพุททบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง

2. รูปแบบหลังคามณฑป เป็นรูปแบบหลังคาส่วนใหญ่ของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท ซึ่งพบการกระจายของรูปแบบหลังคามณฑปในพื้นที่ต่าง ๆ โดยส่วนใหญ่เป็นมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทบนเขา มีเพียงมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี เท่านั้นที่เป็นมณฑปบนพื้นราบ

3. รูปแบบหลังคามณฑปย่อมุมไม้สิบสอง พบรูปแบบหลังคาย่อมุมไม้สิบสองที่หลังคามณฑปรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี หลังจากปรุงหลังคาขึ้นใหม่ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ)

4. รูปแบบมณฑปแบบหลังคาบุษบก ลักษณะรูปทรงหลังคามณฑปแบบหลังคาบุษบกเกิดขึ้นหลังจากมีการบูรณะหลังคามณฑปพระพุทธบาท ในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งได้กลายเป็นต้นแบบหลังคามณฑปพระพุทธบาทในยุครัตนโกสินทร์

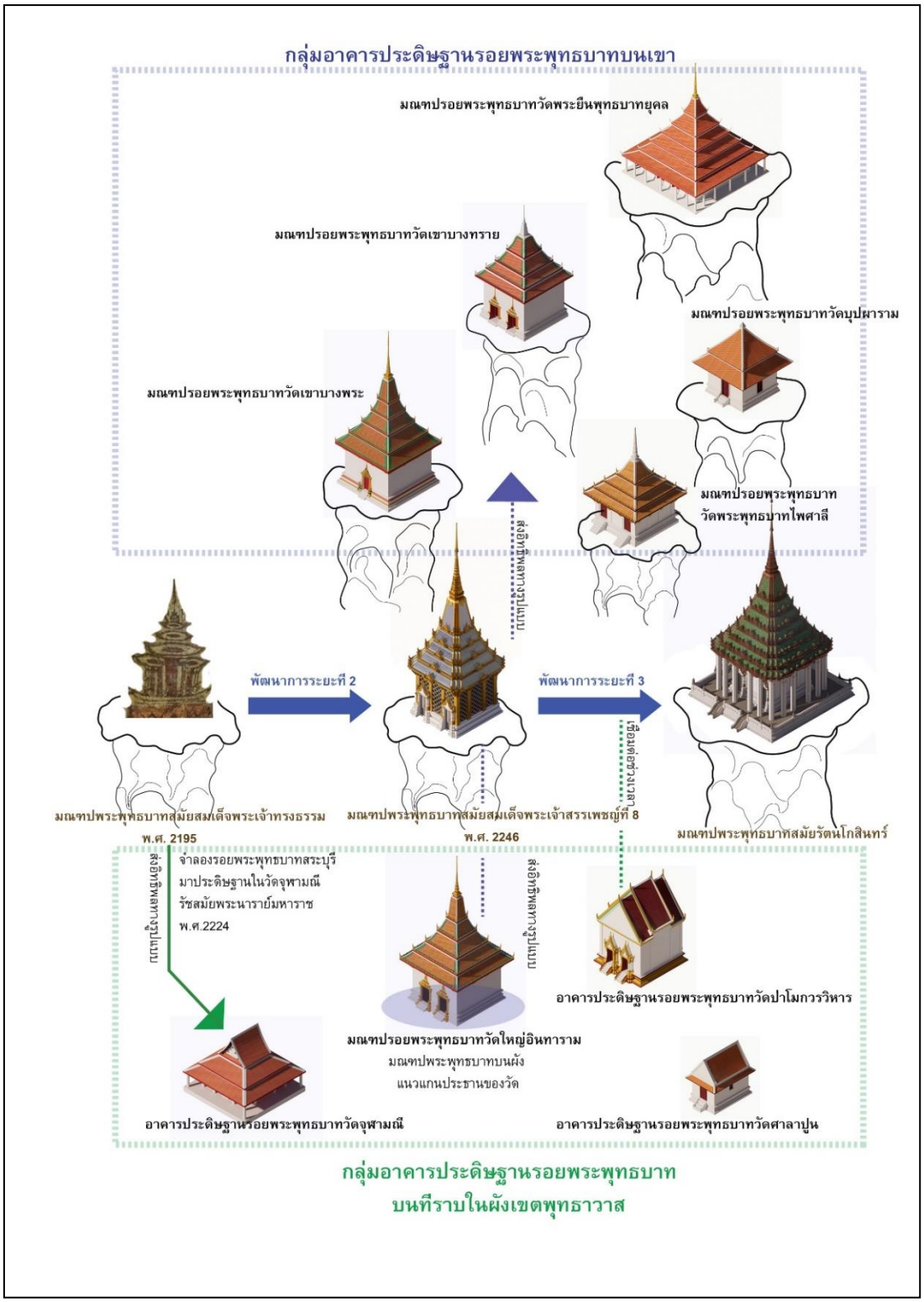
พัฒนาการอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพตสมัยอยุธยา

หลังจากสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมพบรอยพระพุทธบาท และให้สถาปนามณฑปครอบรอยพระพุทธบาทถึงช่วงก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 กินระยะเวลากว่า 115 ปี มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต สามารถแบ่งช่วงเวลาของรูปแบบมณฑปที่ปรับเปลี่ยนเป็นระยะต่าง ๆ ดังนี้

1. พัฒนาการระยะที่ 1 มณฑปพระพุทธบาทในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม หลังจากพบรอยพระพุทธบาทในปีพ.ศ.2195 สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม โปรดเกล้าฯให้สถาปนามณฑปครอบรอยพระพุทธบาทไว้ ซึ่งไม่ทราบแน่ชัดว่ารูปแบบมณฑปในยุคสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเป็นอย่างไรหากแต่มีข้อมูลจาก “คำให้การขุนโขลน” ที่ระบุรูปแบบมณฑปในสมัยนั้นว่ามีรูปทรงหลังคาแบบวิหารวัดพนัญเชิง ข้อมูลนี้สอดรับกับรูปแบบการสันนิษฐาน อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี ที่สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเพื่อประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่จำลองมาจากเขาสุวรรณบรรพต มีรูปแบบอาคารเป็นหลังคาทรงโรงชักปีกนกรอบ

2. พัฒนาการระยะที่ 2 รูปแบบมณฑปพระพุทธบาทในช่วงอยุธยาปลาย ซึ่งเริ่มต้นรูปแบบมณฑปนี้ในยุคสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ที่ให้ทำชุดหลังคามณฑปขึ้นมาใหม่ในปีพ.ศ.2246 มาเสร็จสมบูรณ์ในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ที่ปรากฏการฉลองพร้อมให้ทำแผ่นครอบรอยพระพุทธบาททองคำในปีพ.ศ.2293 รูปทรงมณฑปเป็นหลังคาแบบมณฑปย่อมุมสอดคล้องตามแนวคิดที่ให้เป็นมณฑปห้ายอด เพื่อสร้างความหมายของภูเขาหิมพานต์ขึ้นบนภูเขาสุวรรณบรรพต

3. พัฒนาการระยะที่ 3 รูปแบบมณฑปพระพุทธบาทแบบเจ็ดชั้นเชิงกลอนแบบหลังคาบุษบกมีเสารายรอบเป็นรูปแบบมณฑปในสมัยรัตนโกสินทร์ จึงพบการจำลองมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในยุครัตนโกสินทร์เป็นอาคารมณฑปแบบทรงหลังคา “บุษบก” เจ็ดชั้นเชิงกลอน (ภาพที่ 237)

ภาพที่ 237 ภาพแนวคิดพัฒนาการของมณฑปและอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2567

จากพัฒนาการของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต ทำให้ผู้ศึกษาพบว่าสามารถแบ่งกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทได้เป็นสองกลุ่มคือ

กลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทมณฑปที่อยู่บนภูเขา ซึ่งส่วนใหญ่แล้วเป็นอาคารหลังคามณฑป โดยต้นทางของรูปแบบอาคารในสมัยอยุธยา คือ มณฑปประดิษฐานรอยพระ-พุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) โดยแบ่งช่วงพัฒนาการเป็นสามระยะ และตัวอาคารได้เป็นแม่แบบให้กับมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในพื้นที่กรณีศึกษา กลุ่มมณฑปชุดนี้ประกอบด้วย มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธ-บาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืนพุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระพุทธบาท อำเภอไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์ และมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด

กลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่อยู่ในเขตพุทธาวาส เป็นอีกกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทที่ถูกสร้างบนพื้นที่ราบ อยู่ในเขตพุทธาวาสของวัดและเป็นที่น่าสังเกตว่าอาคารเหล่านี้ส่วนใหญ่มีผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสแบบอาคารมณฑปแต่หลังคาเป็นรูปแบบทรงโรง เช่นที่อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธ-บาทวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมก-วรวิหาร จังหวัดอ่างทอง แต่มีที่พิเศษในกลุ่มอาคารนี้ คือ มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี ที่มีลักษณะเป็นอาคารมณฑปและตั้งอยู่ในแนวแกนประธานของเขตพุทธาวาส ซึ่งด้วยความพิเศษนี้จึงส่งผลให้ใช้ลักษณะหลังคามณฑปเพื่อสะท้อนความสำคัญของอาคารรอยพระพุทธบาทในแนวแกนประธาน

จากพัฒนาการอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทพบว่า มณฑปประดิษฐานรอยพระ-พุทธบาทสระบุรีเป็นสายพัฒนาการสำคัญของรูปแบบอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท เพราะเป็นแม่แบบให้เกิดการจำลองอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไปสร้างในพื้นที่อื่น ๆ ผลการศึกษาสามารถจำแนกกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทได้เป็นสองกลุ่ม คือ กลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทบนเขา ซึ่งส่วนใหญ่เป็นหลังคามณฑป กับกลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในผังเขตพุทธาวาส ซึ่งส่วนใหญ่เป็นหลังคาทรงคฤห์ ความแตกต่างของรูปแบบหลังคาได้เผยให้เห็นถึงรูปแบบมณฑปพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ.2154-2171) ว่าอาจมีความแตกต่าง

จากมณฑปพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) จากการทำแบบสันนิษฐานอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก หลังคาของอาคารเป็นหลังคาจั่วทรงคฤห์ชักชายคาปีกนกรอบ ทำให้เป็นไปได้ว่ารูปแบบของหลังมณฑปพระพุทธบาทสระบุรีในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม อาจมีลักษณะใกล้เคียงกับอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท วัดจุฬามณี ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นก็จะสอดคล้องกับคำให้การขุนโขลนที่กล่าวถึงมณฑปพระพุทธบาทในช่วงต้นว่ามีรูปแบบหลังคาแบบมณฑปวัดพนัญเชิง ทั้งนี้รูปแบบอาคารมณฑปในยุคต้นยังคงต้องการข้อมูลที่มากกว่านี้ในการสันนิษฐานรูปแบบตั้งต้น ในช่วงพัฒนาการระยะ 2 ของมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี เป็นช่วงระยะเวลาที่ยาวนานตั้งแต่ยุคสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) จนถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ.2275-2310) ถึงปรากฏการเฉลิมฉลองการบูรณะที่ยาวนานนี้ ซึ่งในพื้นที่กรณีศึกษาส่วนใหญ่พบมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทบนเขา ปรากฏลักษณะใกล้เคียงกับมณฑปพระพุทธบาทที่ได้ทำการสันนิษฐานรูปแบบ ขาดแต่เพียงไม่ปรากฏลักษณะหลังคาแบบย่อมุมเท่านั้น ทั้งนี้หากพิจารณาจากการปรับเปลี่ยนลวดลายในรอยพระพุทธบาทที่เริ่มปรากฏการทำภูเขาศักดิ์สิทธิ์กลางรอยพระพุทธบาทตั้งแต่สมัยปลายสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9 (พระเจ้าท้ายสระ) (พ.ศ.2251-2275) ในรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร แสดงให้เห็นว่าคติรอยพระพุทธบาทบนภูเขาได้อยู่ในวิธีคิดของผู้คนอยุธยามาก่อนแล้ว จึงทำให้เกิดการจำลองรอยพระพุทธบาทและอาคารมณฑปไปสร้างบนภูเขาในพื้นที่ของตน มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในพื้นที่กรณีศึกษาที่เป็นหลังคามณฑปคาดการณ์ว่า น่าจะถูกสร้างในระยะเวลาก่อนที่สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ให้ปรับหลังคามณฑปพระพุทธบาทเป็น 5 ยอด การปรับหลังคาครั้งนี้คงต้องการให้มณฑปพระพุทธบาทสระบุรีมีความสำคัญ และโดดเด่นในเชิงรูปแบบเพื่อให้สะท้อนความศักดิ์สิทธิ์ของภูเขาหิมพานต์ซึ่งเป็นภูเขาสำคัญในพื้นที่ชมพูทวีป ทั้งนี้พัฒนาการรูปแบบมณฑปพระพุทธบาทสระบุรีในระยะที่ 1 และระยะที่ 2 อยู่ในช่วงสมัยอยุธยา ส่วนรูปแบบมณฑปพระพุทธบาทสระบุรีที่ปรากฏในรูปแบบปัจจุบันผู้ศึกษากำหนดให้เป็นพัฒนาการในช่วงระยะที่ 3 ซึ่งมีการเพิ่มเสาพะไลโดยรอบและเพิ่มจำนวนชั้นเชิงกลอนจาก 5 ชั้นเป็น 7 ชั้นเชิงกลอน พร้อมการปรับหลังคาให้มีความซับซ้อนของชั้นเชิงกลอนให้มีลักษณะหลังคาแบบบุษบกขึ้น

บทที่ 6
บทสรุปและข้อเสนอแนะ

วิทยานิพนธ์ **คติและพัฒนาการอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา** มีวัตถุประสงค์สำคัญเพื่อศึกษาถึง อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยาซึ่งผู้ศึกษาพบว่าอาคารลักษณะนี้เกิดขึ้นหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พบรอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) แล้วจึงโปรดเกล้าฯให้สถาปนามณฑปครอบรอยพระพุทธบาท การศึกษาแบ่งเนื้อหาออกเป็นสองส่วนหลักคือ

ส่วนที่ 1 การศึกษาคติการจำลองรอยพระพุทธบาทตั้งแต่เริ่มต้น ในสาธารณรัฐอินเดียก่อนที่จะแพร่หลายมาในประเทศต่าง ๆ ทั้งในประเทศศรีลังกาและกลุ่มประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สรุปผลการศึกษาที่พบ คือ คติการจำลองรอยพระพุทธบาทเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละพื้นที่ ส่งผลให้มีการเพิ่มสัญลักษณ์มงคลเข้าไปในรอยพระพุทธบาท ส่วนรอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในประเทศไทยพบว่าใช้แนวคิด และคติจากรอยพระพุทธบาทที่ศรีลังกา ในวิธีคิดที่ว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับรอยพระพุทธบาทไว้ในดินแดนศรีลังกา รอยพระพุทธบาทที่ถูกอ้างอิงเสมอ คือ รอยพระพุทธบาทที่เขาสุมณกูฏ (ศรีบาทา) แต่เมื่อพิจารณาจากรูปแบบรอยพระพุทธบาทพบว่า สัญลักษณ์มงคลที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาทที่ประเทศศรีลังกามีรูปลักษณ์ของลวดลายมงคลแตกต่างจากในประเทศไทย รอยพระพุทธบาทในประเทศไทยที่พบส่วนใหญ่มีความคล้ายกับรอยพระพุทธบาทที่พบในประเทศเมียนมา (พม่า) เท่ากับว่าในประเทศไทยรับคติแนวคิดรอยพระพุทธบาทจากศรีลังกา แต่รับรูปแบบรอยพระ-พุทธบาทประกอบลวดลายมงคล 108 ประการจากประเทศเมียนมา ซึ่งเมื่อศึกษาเจาะลึกลงไปพบว่าโดยส่วนใหญ่แม่แบบของรอยพระพุทธบาทในประเทศไทยอยู่ในยุคสมัยพุกาม ซึ่งกินระยะเวลาทอดยาวนานกว่า 300 ปี กว่าจะถึงยุคสุโขทัยหรืออยุธยาตอนต้น ทำให้การศึกษาตั้งข้อสังเกตว่าสิ่งใดเป็นเครื่องนำพารูปแบบรอยพระพุทธบาทที่ปรากฏสัญลักษณ์มงคล 108 ประการให้ปรากฏในยุคสุโขทัยและอยุธยาและพบว่าคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือสำคัญที่ช่วยส่งต่อรูปแบบรอยพระพุทธ-บาท และสัญลักษณ์มงคลให้ปรากฏ **ชินาลังการฎีกา** เป็นคัมภีร์ที่ระบุถึงรูปแบบรอยพระพุทธบาทและสัญลักษณ์มงคลต่าง ๆ ภายในรอยพระพุทธบาท เมื่อศึกษาจากคัมภีร์จะสามารถสร้างรอยพระ-พุทธบาทของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ศึกษาเลือกรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาเป็นกรณีศึกษา โดยใช้เกณฑ์การเลือกรอยพระพุทธบาทด้วยลักษณะ และรูปแบบสัญลักษณ์มงคลที่

เปลี่ยนแปลงไปในรอยพระพุทธบาท พบว่ารอยพระพุทธบาทในอยุธยาสามารถจำแนกเป็นสามกลุ่มใหญ่ คือ

กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยาที่ถูกสร้างจากแนวคิดการจัดวางลวดลาย ตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา ซึ่งพบในรอยพระพุทธบาทยุคแรกของอยุธยา เช่น รอยพระพุทธบาทยุคลวัดบวร-นิเวศราชวรวิหาร จังหวัดกรุงเทพมหานคร และรอยพระพุทธบาทวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

กลุ่มรอยพระพุทธบาทอยุธยาที่ถูกสร้างจากการผสมรูปแบบ (พุกาม-สุโขทัย) ในรูปแบบรอยพระพุทธบาทลักษณะนี้พบแค่สองรอยคือ รอยพระพุทธบาทวัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยาและรอยพระพุทธบาทวัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา รูปลักษณ์รอยพระพุทธ-บาทชุดนี้ทำให้เห็นการผสมระหว่างรอยพระพุทธบาทแบบต้นอยุธยา กับรอยพระพุทธบาทที่เคยปรากฏในรัฐสุโขทัย

กลุ่มรอยพระพุทธบาทในรูปลักษณ์การจัดวางลายแบบอยุธยา ซึ่งส่วนใหญ่พบในรอยพระพุทธบาทยุคสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ รอยพระพุทธบาทชุดนี้มีพัฒนาการสำคัญ คือ การละทิ้งวิธีการวางลวดลายสัญลักษณ์มงคลจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา และจากรูปแบบโครงสร้างการวางสัญลักษณ์มงคลจากรอยพระพุทธบาทสุโขทัย-พุกาม ทำให้การจัดวางสัญลักษณ์มงคลแตกต่างจากรอยพระพุทธบาทยุคต้นทั้งหมด ด้วยการวางลวดลายมงคลจากส้นพระบาทไปถึงปลายพระบาทในส่วนข้อนิ้วเท้า สามารถเรียกได้ว่ารูปแบบรอยพระพุทธบาทกลุ่มนี้เป็นพัฒนาการของอยุธยาเองได้ เพราะนอกจากการจัดวางที่ได้ละทิ้งแบบแผนเดิมไปแล้วนั้น ยังปรากฏสัญลักษณ์มงคลใหม่กลางรอยพระพุทธบาท เป็นสัญลักษณ์ภูเขาห้าลูก รอยพระพุทธบาทชุดนี้พบที่แผ่นภาพพระบฏรอยพระพุทธ-บาทที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศส่งไปบูชาพระเขี้ยวแก้วในประเทศศรีลังกา รอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง และภายหลังผู้ศึกษายังพบสัญลักษณ์มงคลนี้ ในรอยพระพุทธบาทหลังพระอุโบสถวัดบวรนิเวศราชวรวิหาร จังหวัดกรุงเทพมหานคร และรอยพระพุทธบาทไม้วัดพระแท่น-ดงรังวรวิหาร จังหวัดกาญจนบุรี

การศึกษาในส่วนที่ 1 ของวิทยานิพนธ์ช่วยสร้างความเข้าใจให้กับผู้ศึกษาถึงคติการบูชารอยพระพุทธบาท และพัฒนาการของรอยพระพุทธบาทในอยุธยา ว่ามีรูปแบบและมีโครงสร้างอย่างไร รวมทั้งความสำคัญของคัมภีร์ชินาลังการฎีกาในการสร้างรอยพระพุทธบาท และพบ

สัญลักษณ์มงคลใหม่ที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งจะเป็นส่วนสำคัญในวิเคราะห์ถึงคติในการจำลองรอยพระพุทธบาทในบทวิเคราะห์ (บทที่5) ต่อไป

ส่วนที่ 2 มุ่งเน้นการทำความเข้าใจต่ออาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาว่ามีรูปแบบและพัฒนาการอย่างไร โดยเก็บข้อมูลจากพื้นที่กรณีศึกษาและต้องอาศัยการสำรวจรังวัดเพื่อเก็บขนาดและสัดส่วนอาคาร ในบางพื้นที่การศึกษาต้องทำการสันนิษฐานรูปแบบจากร่องรอยโครงสร้างที่เหลือ เพื่อสร้างภาพของอาคารมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสำหรับใช้เปรียบเทียบในภาพรวม ผลการศึกษาที่ได้พบว่ามณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสามารถจัดกลุ่มได้เป็นสองประเภทคือ

กลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทบนเขา ประกอบด้วยมณฑปประดิษฐานรอยพระ-พุทธบาทเขา สุวรรณบรรพต (สระบุรี) จังหวัดสระบุรี, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางพระ จังหวัดชลบุรี, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระพุทธบาทไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดบุปผาราม จังหวัดตราด และมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดพระยืน-พุทธบาทยุคล จังหวัดอุตรดิตถ์

กลุ่มอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในเขตพุทธาวาส ประกอบด้วย อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก, มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี, อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดป่าโมกวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง และอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทวัดศาลาปูนวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

นอกจากนั้นการศึกษาพบประเด็นสำคัญของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท ที่เขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ที่ปรากฏในรูปแบบปัจจุบัน (รัตนโกสินทร์) มีพัฒนาการของรูปแบบอย่างน้อยสามระยะ ซึ่งสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของรอยพระพุทธบาทในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

การศึกษาได้ตั้งสมมติฐานการศึกษาต่อ อาคารมณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ว่ามีพัฒนาการก่อนที่จะมีลักษณะอาคารแบบมณฑปรัตนโกสินทร์อย่างปัจจุบัน โดยการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของมณฑปพระพุทธบาทสอดคล้องกับพัฒนาการ และการเปลี่ยนแปลงต่อคติการบูชารอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา เป็นสมมติฐานในการวิจัยที่ตั้งไว้ ผลจากการศึกษาวิเคราะห์พบว่าสัญลักษณ์มงคลใหม่ ที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ คือ

สัญลักษณ์ของ ภูเขาหิมพานต์ โดยใช้โครงสร้างการวางลวดลายจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา เป็นแนวทางในการวิเคราะห์สัญลักษณ์มงคลนี้ ประกอบกับการศึกษาจากคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา ที่ช่วยชี้ให้เห็นถึงภูเขาห้าลูกซึ่งประกอบเข้าเป็นภูเขาหิมพานต์ โลกทัศน์นี้ได้ส่งผ่านจากไตรภูมิกถาให้ปรากฏในรอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ นอกจากนั้นการถอดรูปแบบของมณฑปพระพุทธบาท (สระบุรี) ในสมัยอยุธยาจากเอกสารร่วมสมัยในขณะนั้น และจากการสันนิษฐานรูปแบบเพิ่มเติม ทำให้พบความเป็นไปได้ของหลังคามณฑปพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ในสองแนวทาง ซึ่งส่งผลให้เกิดพัฒนาการของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธ-บาทที่เขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) เป็นสามระยะด้วยกัน คือ รูปแบบรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นรูปแบบที่รับรู้ในปัจจุบัน รูปแบบมณฑปในสมัยอยุธยาปลายซึ่งเริ่มต้นจากการบูรณะหลังคาในสมัยสมเด็จ-พระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) และรูปแบบมณฑปเริ่มต้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม โดยท้ายที่สุดแล้วการพยายามปรับรูปแบบมณฑปพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้า-เสือ) การศึกษาพบความเชื่อมโยงที่ต้องการให้มณฑปพระพุทธบาทสะท้อนแนวคิดถึงการเป็นภูเขา-หิมพานต์ ซึ่งเป็นภูเขาที่สำคัญที่สุดในชมพูทวีปผ่านการเปลี่ยนยอดมณฑปให้มีหลังคาแบบย่อมุม ตลอดจนการประดับตกแต่งมณฑปด้วยวัสดุที่สื่อถึงภูเขาศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 5

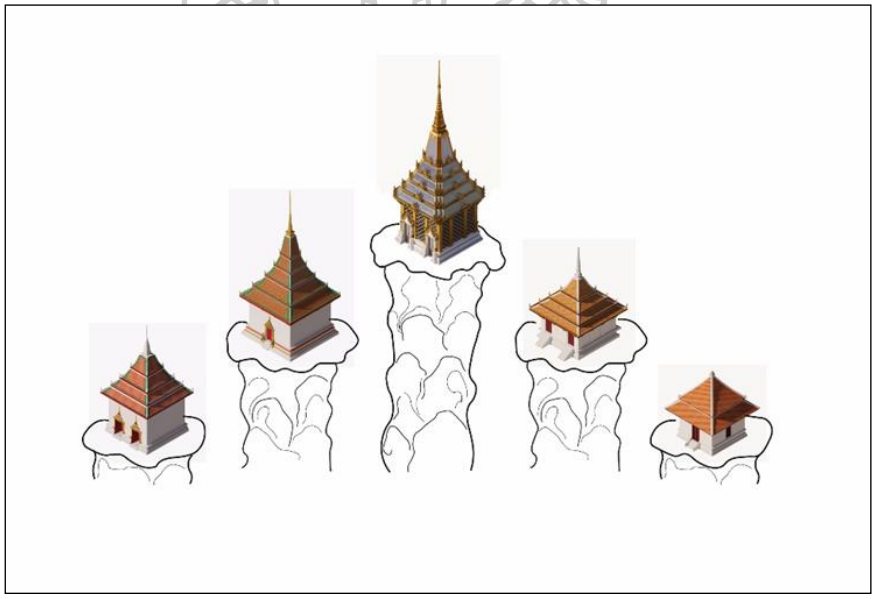
ข้อค้นพบจากการศึกษา

1. วิทยานิพนธ์เรื่อง คติและพัฒนาการอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา พบว่ารอยพระพุทธบาทสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ที่นักวิชาการส่วนใหญ่ชี้ว่าเป็นรูปลักษณ์ของรอยพระพุทธบาทอยุธยาซึ่งได้พัฒนารูปแบบของตนเอง ผู้ศึกษาพบว่านอกจากการจัดวางลักษณะลวดลายมงคลที่ไม่อิงกับคติสัญลักษณ์มงคลแบบเดิมแล้ว ในรอยพระพุทธบาทยังเพิ่มสัญลักษณ์มงคลภูเขา 5 ลูก ให้ปรากฏขึ้นบนสัญลักษณ์มงคลภูเขาหิมพานต์เดิมกลางรอยพระพุทธบาท เพื่อเป็นการขยายความของภูเขาหิมพานต์ให้สำคัญยิ่งขึ้น และได้เปลี่ยนแนวคิดใหม่ให้กับรอยพระพุทธบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ที่ให้ความสำคัญกับพื้นที่ของชมพูทวีปที่พระพุทธเจ้าประทับรอยพระพุทธบาทไว้

2. ผู้ศึกษาพบว่ามณฑปพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) ที่มีการบูรณะขึ้นใหม่ตั้งแต่ในรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) และแล้วเสร็จในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว-บรมโกศ เป็นความพยายามเชื่อมโยงระหว่างพื้นที่ชมพูทวีปในคติไตรภูมิของพื้นที่ภูเขาหิม

พานต์ ให้ปรากฏขึ้นจริงบนเขาสุวรรณบรรพต (สระบุรี) โดยอาศัยรูปทรงของมณฑปและวัสดุประดับตกแต่งให้สะท้อนถึงภูเขาศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 5 ลูก ประกอบไปด้วย **ยอดเขาสุทัสสนะ ยอดเขาจิตตกูฏ ยอดเขากาลกูฏ ยอดเขาคันธมาทน์และยอดเขาไกรลาส** (ภาพที่ 238)

3. วิธีการที่อาณาจักรอยุธยาสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับภูเขา นอกจากการประดิษฐานรอยพระพุทธบาทแล้ว การสร้างอาคารมณฑปครอบรอยพระพุทธบาทก็เป็นกระบวนการหนึ่งที่ทำให้ภูเขาลูกนั้นได้แสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์แตกต่างจากภูเขาลูกอื่น ๆ ในพื้นที่ **ดังนั้นทรงกรวยแหลมของส่วนหลังคามณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาท จึงสะท้อนรูปทรงของภูเขาในส่วนยอด** เมื่อพิจารณาถึงมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทจึงไม่สามารถแยกมณฑปออกจากภูเขาได้ เพราะองค์ประกอบทั้งสองต่างส่งเสริมให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ซึ่งกันและกัน

ภาพที่ 238 ภาพมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทบนภูเขาตามคติไตรภูมิ

ที่มา: ผู้ศึกษา พ.ศ.2568

ข้อเสนอแนะ

1. การศึกษาอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา ศึกษาอย่างมีข้อจำกัด เนื่องจากหลักฐานที่มีอยู่กระจัดกระจายและบางแห่งถูกบูรณะจนไม่เหลือเค้าโครงเดิม หากมีข้อมูลที่สมบูรณ์มากขึ้นจะทำให้การศึกษาเรื่องอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท มีข้อมูลที่ใช้วิเคราะห์ได้หลากหลาย

2. รอยพระพุทธบาทที่ผู้ศึกษาใช้ทำการศึกษาบางแห่งอยู่ในสภาพไม่สมบูรณ์ คือ แตกหัก พังทลาย และอีกหลายแห่งพบการปิดทองทับบนรอยพระพุทธบาท ทำให้ไม่สามารถเก็บข้อมูลได้ทั้งหมด หากต่อไปมีผู้สนใจและทำการเก็บข้อมูลรอยพระพุทธบาทที่ไม่สมบูรณ์เพิ่ม จะทำให้การศึกษาเรื่องรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยาสามารถตีความได้กว้างกว่าที่ผู้ศึกษาค้นพบ

3. จากการลงสำรวจข้อมูลของผู้ศึกษา พบข้อมูลที่น่าสนใจว่าเกือบทุกรอยพระพุทธบาทที่เป็นพื้นที่การศึกษา ผู้ศึกษาจะพบพระพุทธรูปปางสีหไสยาสน์อยู่ในบริเวณใกล้เคียง เป็นส่วนประกอบของผังบริเวณอาคารมณฑปเสมอซึ่งเป็นประเด็นในการศึกษาของผู้สนใจต่อไปในอนาคต

4. จากการศึกษาพบว่ารอยพระพุทธบาท สัมพันธ์กับอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาท อาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสัมพันธ์กับภูเขาที่อาคารนั้นตั้งอยู่ ความสัมพันธ์ระหว่างรอยพระพุทธบาทที่ประดิษฐานภายในกับอาคารที่ครอบรอยพระพุทธบาท และภูเขาที่เป็นที่ตั้งของอาคาร จึงเป็นความสัมพันธ์ในพื้นที่แบบองค์รวม มิติของความศักดิ์สิทธิ์และคุณค่าที่เกิดขึ้นในพื้นที่จึงควรมองแบบองค์รวม ผู้ศึกษาเห็นว่าในการดูแลรักษาและอนุรักษ์ จึงไม่สามารถแยกเฉพาะรักษารอยพระพุทธบาทและอาคารได้ แต่ควรดูแลรักษาและอนุรักษ์ภูเขาที่รอยพระพุทธบาทนั้นประดิษฐานอยู่ด้วย จึงจะสามารถรักษาคุณค่าและความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธบาทนั้นไว้ได้

รายการอ้างอิง

Apte, V. S. (1993). *The Student's Sanskrit English Dictionary*. Sagoon.

Cicuzza, C. (2011). *A Mirror Reflecting the Entire World: The Pali Buddhapadamangala or "Auspicious Signs on the Buddha's Feet"*. Fragile Palm Leaves Foundation, Lumbini International Research Institute.

Conze, E. (1959). *Buddhism: its essence and development*. The cloister Library harper & Row Publisher.

Di Crocco, V. M., สมหวัง แก้วสุฟอง, ผู้แปล,. (2555). รอยพระบาทพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ในภัทรกัปนี้ ตามกรอบคิดแบบสิงหล-สยาม. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

Guerny, J. D. (2014). *Buddhapada: Following the Buddha's Footprint*. Orchid Press.

Harmatta, J. (1994). *History of Civilizations of Central Asia*. The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

Hasan, P. (1993). The Footprint of the Prophet. *Muqarnas volume X: An Annual on Islamic Art and Architecture*(5), 335–343.

Kayoko Kusumoto. (2013). Aspects of the Footprint of the Buddha. *Kulathilaka Kumarasinghe Critical Gaze*, 765-787.

Motoji, N. (1992). *Buddha's footprints, pictures and explanations: Buddhism as seen through the footprints of Buddha*. Meicho Shuppan.

Raben, R., & Dhiravat na Pombejra. (1997). *In the king's trail: an 18th century Dutch journey to the Buddha's Footprint; Theodorus Jacobus van den Heuvel's account of his voyage to Phra Phutthabat in* 1737. Royal Netherlands Embassy.

Shahi, D. K. (2019). Gandhara: Multiple Meanings of the Buddhist Cultural Landscape. *International Journal of Research in Engineering, IT and Social Sciences*, 9(4 April), 47-51.

Stroumsa, S. (1985). The Signs of Prophecy: The Emergence and Early Development of a Theme in Arabic Theological Literature. *The Harvard Theological Review*, 78((1/2) (April)), 101-114.

Vigneras, L.-A. (1977). Saint Thomas, Apostle of America. *The Hispanic American Historical Review*, 57(1 Feb), 82–90.

เกรียงไกร เกิดศิริ. (2560). พระบรมธาตุนครศรีธรรมราช มรดกพุทธศาสนสถาปัตยกรรมศูนย์กลางพระพุทธศาสนาเถรวาทแห่งคาบสมุทรภาคใต้. คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

เธียรชาย อักษรประดิษฐ์. (2548). "ตำนานพระเจ้าเลียบโลก : การศึกษาพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมล้านนา" โครงการวิจัยย่อยในกรอบของโครงการวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน ทุนเมธีวิจัยอาวุโส สกว. และทุนสนับสนุนฝ่ายชุมชนและสังคม สกว. ประจำปี 2548. In (pp. 5).

เสนอ นิลเดช. (2534). สองแควเมื่อวานพิษณุโลกวันนี้.

เอนก นาวิกมูล และธงชัย ลิขิตพรสวรรค์. (2559). สมุดภาพเมืองตราด 2559. ต้นฉบับ.

แกมป์เฟอร์, เ., อัมพร สายสุวรรณ, ผู้แปล,. (2545). ไทยในจดหมายเหตุแกมป์เฟอร์. กรมศิลปากร.

โชติ กัลยาณมิตร. (2518). พจนานุกรมสถาปัตยกรรมและศิลปเกี่ยวเนื่อง. การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย.

โชติมา จตุรวงค์. (2560). สถาปัตยกรรมอาคารประดิษฐานพระพุทธรูป: การศึกษาเชิงวัฒนธรรมเปรียบเทียบไทย พม่า และศรีลังกา. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

กรมศิลปากร. (2502). บุณโณวาทคำฉันท์. มหามกุฎราชวิทยาลัย.

กรมศิลปากร. (2507). ประชุมพงศาวดารเล่ม 8. ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์.

กรมศิลปากร. (2515a). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน. โพธิ์สามต้นการพิมพ์.

กรมศิลปากร. (2515b). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน. โพธิ์สามต้นการพิมพ์.

กรมศิลปากร. (2516). พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตเลขา เล่ม 2. คลังวิทยา.

กรมศิลปากร. (2530). ชินมหานิทาน เล่ม 2. สหประชาพาณิชย์.

กรมศิลปากร. (2543). โลกสัณฐานโชตรตนคัณฐี. รุ่งศิลป์การพิมพ์.

กรมศิลปากร. (2548). รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยา ฟาน ฟลีต. โชติวงศ์ปริ้นติ้ง.

กรมศิลปากร. (2549). ครบ 100 ปีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต้นเมืองกำแพงเพชร. สุรวัฒน์.

กรมศิลปากร. (2553). ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยารวม 3 เรื่อง. แสงดาว.

กรมศิลปากร. (2555). ไตรภูมิกถาฉบับถอดความ ของโครงการวรรณกรรมอาเซียน (พิมพ์ครั้งที่ 2 ed.). เอดิสันเพลสโพรดักส์.

กรมศิลปากร. (2559). การวิเคราะห์ลักษณะและความหมายรอยพระพุทธบาทในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร. กรมศิลปากร.

คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี. (2510). ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1. โรงพิมพ์ทำเนียบรัฐบาล.

คณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสวันพระราชสมภพครบ 200 ปี. (2548). ประชุมจารึกภาค 8 จารึกสุโขทัย. กรมศิลปากร.

จดหมายเหตุการเดินทางของราล์ฟ ฟิตช และจดหมายเหตุของวิละภาเคทะระ เรื่องคณะทูตลังกาเข้ามาประเทศสยาม. (2508). อักษรสัมพันธ์.

จวน คงแก้ว. (2559). พุทธศิลป์ในรอยพระพุทธบาท. วิจัยสหวิทยาการไทย, 11(4 (กรกฎาคม-สิงหาคม)), 74-78.

จีราวรรณ แสงเพ็ชร. (2561). รอยพระพุทธบาท: มรดกวัฒนธรรมความสัมพันธ์ศิลปะพม่า-ศิลปะไทย. หนังสือรวมบทความวิชาการเนื่องในโอกาสฉลองครบรอบ 70 ปี ความสัมพันธ์ทางการทูตไทย-เมียนมา(พฤษภาคม), 194-208.

จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. (2567). ศึกพระสงฆ์ในสยาม สังฆเภทคณะสงฆ์ลังกา ป่าแดง *VS* ป่ามะม่วง-สวนดอก สู่การสังคายนาพระไตรปิฎก. Retrieved 10 มกราคม from สืบค้นจาก https://www.silpa-mag.com/history/article_66105

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2542). อยุธยาประวัติศาสตร์และการเมือง. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ดำรงราชานุภาพ, ส. ก. (2466). ตำนานคณะสงฆ์. โสภณพิพรรฒธนากร.

ดำรงราชานุภาพ, ส. ก. (2478). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. พระจันทร์.

ตรงใจ หุตางกูร. (2561). การปรับแก้เทียบศักราชและอธิบายความพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ. ศูนย์มนุษย์วิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

ตรี อมาตยกุล. (2507). พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับที่เป็นสมบัติของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน. ก้าวหน้า.

ธีร์ พุ่มทับทิม. (2543). การศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์ลลิตวิสตระและคัมภีร์ปฐมสมโพธิ มหาวิทยาลัยศิลปากร]. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

นันทนา ชุติวงศ์. (2533). รอยพระพุทธบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์. เมืองโบราณ.

นิตยา กาญจนะวรรณ. (2559). วรรณกรรมอยุธยา (พิมพ์ครั้งที่ 12 ed.). สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

นิยะดา เหล่าสุนทร. (2543). ไตรภูมิพระร่วง การศึกษาที่มา (พิมพ์ครั้งที่ 2 ed.). แม่คำผาง.

นิยะดา เหล่าสุนทร. (2555). ไตรภูมิโลกวินิจฉยากถา สำนวนที่ 1. ลายคำ.

นิยะดา เหล่าสุนทร และเมืองสิงห์ จันทร์ฉาย. (2567). ที่มา "พระพุทธบาท" จากการสร้างสัญลักษณ์

แทนพระพุทธเจ้า. Retrieved 10 มกราคม from สืบค้นจาก https://www.silpa-mag.com/history/article_66105

บำเพ็ญ ระวิน. (2540). ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องพุทธในเอกสารล้านนา วรรณกรรมพุทธศาสนาในล้านนา. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ปรมานุชิตชิโนรส, ส. ก. (2530). ปฐมสมโพธิกถา. กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

ประเสริฐ ณ นคร และปวงคำ ตุ้ยเขียว. (2537). ตำนานมูลศาสนาเชียงใหม่ เชียงตุง. สมาคมประวัติศาสตร์ในพระบรมราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.

ประเสริฐอักษรนิติ์, ห. (2515). คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่า. คลังวิทยา.

ประชากิจกรจักร์, พ. (2478). พงศาวดารโยนก. โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

ประชุมพระราชพงศาวดาร เล่ม 8 คำให้การขุนโขลน. (2507). คุรุสภา.

ประชุมพระราชพงศาวดาร เล่ม 22. (2511). องค์การค้าคุรุสภา.

ประยูร พิศนาคะ. (2515). สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ. หอสมุดกลาง 09.

ปราณี แจ่มขุนเทียน. (2534). วัดจุฬามณี ปีกาญจนาภิเษก. ส.ทรัพย์การพิมพ์.

พนรัตน์, ส. (2566). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. บริษัทไทยควอลิตี้จำกัด.

พระไพโรจน์ภัทรภาดา. (2510). อนุสรณ์งานประชุมเพลิงศพอุบาสิกาเทียบ นุตตานนท์. การพิมพ์พาณิชย์.

พระครูสุทธิวชิรศาสน์ (พระอาจารย์เหว่า) เจ้าอาวาสวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร. (2567). สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม [Interview].

พระมหาปฐมพงษ์ งามล้วน. (2534). ประวัติภาษาบาลี : ความเป็นมาและที่สัมพันธ์กับภาษาปรากฤตและภาษาสันสฤต. มูลนิธิมหามกุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์.

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับหมอบรัดเล. (2551). (พิมพ์ครั้งที่ 3 ed.). โฆษิต.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด. (2553). ศรีปัญญา.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล. (2549). โฆษิต.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด). (2507). คลังวิทยา.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. (2553). การเมืองในประวัติศาสตร์ยุคสุโขทัย-อยุธยา พระมหาธรรมราชากษัตราธิราช (พิมพ์ครั้งที่ 2 ed.). มติชน.

พุทธรักขิตาจารย์, ร. ส. แ., ผู้แปล,. (2548). คัมภีร์ชินาลังการฎีกา. วิญญาณ.

ภารดี มหาขันธ์. (2552). พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ชลบุรี รายงานการวิจัย สาขาวิชาไทยศึกษา. In:

คณะมนุษย์ศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา.

ยอร์ช เซเดส์. (2526). ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1. บรรณกิจ.

รัศมี ก่อพงศ์พนา. (2543). ชลบุรี. เอส พี เอฟ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2521). ตำนานวัตถุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา (พิมพ์ครั้งที่ 6 ed.). กรมศิลปากร.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2565). พระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏในศรีลังกาจากหลักฐานศิลปกรรมสมัยกรุงศรีอยุธยา. ไทยคดีศึกษา, 19(1 (มกราคม-มิถุนายน)), 1-41.

วชิรญาณวโรรส, ส. ก. (2542). มหาวงศ์สังเขป. มหามงกุฎราชวิทยาลัย.

วาริน สุขเอี่ยม. (2559). การศึกษาศิลปกรรมของวัดศาลาปูน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มหาวิทยาลัยศิลปากร]. การค้นคว้าอิสระหลักสูตรศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. (2527). จารีตการเขียนประวัติศาสตร์แบบไทย. จดหมายข่าวสังคม, 6(3 (พฤษภาคม)), 24.

วิยะดา ทองมิตร. (2540). มณฑปพระพุทธบาทสระบุรี สารานุกรมเมืองโบราณ. เมืองโบราณ.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2553). กรุงศรีอยุธยาของเรา (พิมพ์ครั้งที่ 8 ed.). มติชน.

ศานติ ภักดีคำ และนวรัตน์ ภักดีคำ. (2561). ประวัติศาสตร์อยุธยาจากจารึก: จารึกสมัยอยุธยา. สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2567a). จารึกบนแผ่นไม้บุษบกธรรมาสน์ วัดมณีชลขัณฑ์. Retrieved 8 สิงหาคม from https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/2447

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2567b). จารึกวัดจุฬามณี. Retrieved 10 มกราคม from สืบค้นจาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/675

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2567c). จารึกวัดอโสการาม. Retrieved 10 มกราคม from https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/235

ส่งศรี ประพัฒน์ทอง. (2535). พิพิธภัณฑ์วัดบุปผาราม. อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊พ.

สมคิด จิระทัศนกุล. (2556). งานออกแบบสถาปัตยกรรมไทยฝีพระหัตถ์สมเด็จฯเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์ ภาคปลาย. สถาบันศิลปสถาปัตยกรรมไทยเฉลิมพระเกียรติ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สมาน วงศ์ไพรกรณ์. (2536). พุทธปาทลกฺขณและรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย. พรีสเกล.

สำเนียง เลื่อมใส. (2553). มหาวัสตุอวทาน. มูลนิธิสันสฤตศึกษา.

สินชัย กระบวนแสง. (2535). เมืองพิษณุโลก: หลักฐานศิลาจารึก รวมเรื่องประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเมืองพิษณุโลก. ส.ทรัพย์การพิมพ์.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2566). พระไตรปิฎกฉบับประชาชน. มูลนิธิพระไตรปิฎกเพื่อประชาชน.

หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรมท้องถิ่น จังหวัดชลบุรี. (2541). ข้อมูลสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมจังหวัดชลบุรี.

หวน พินธุพันธ์. (2521). อุตรดิตถ์ของเรา. กรุงสยามการพิมพ์.

อรพินท์ คำสอน และธิษณา วีรเกียรติสุนทร, บ. (2555). 100 เอกสารสำคัญ : สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับ 23 (เอกสารเกี่ยวกับล้านนาและระบบการบริหารราชการ). สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อัมพร สายสุวรรณ. (2545). ไทยในจดหมายเหตุหมอแกมป์เฟอร์ (พิมพ์ครั้งที่ 5 ed.). กรมศิลปากร.

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล Tawan Weerakoon

วุฒิการศึกษา Bacherlor of Architecture ,Silpakorn University

Master of Architecture , Silpakorn University